

ఉప వేదాలు

నృత్య కళ

నృత్య రత్నావళి

సదాశివ సమారంభం

గురు దక్షిణామూర్తి

గురు వేదవ్యాస మహర్షి

గురు కుక మహర్షి

గురు నందర మహర్షి

గురు నార్మకీ మహర్షి

గురు శ్రీకృష్ణ

శంకరాచార్య మధ్యమాం

గురు దత్తాత్రేయ

గురు బాలాదే

గురు గోతమ బుద్ధ

గురు ఆదిశంకరాచార్య

గురు రామానుజాచార్యులు

గురు జ్ఞానేశ్వర్

గురు రవిదాస్

గురు కబీర్ దాస్

గురు చైతన్య మహా ప్రభువు

గురు నానక్

గురు రాఘవేంద్ర స్వామి

గురు వీరభద్రాచార్య

యోగి బేమన

అస్మదాచార్య పర్యంతం

గురు తైలింగ స్వామి

గురు లాహీరి మహాశేయ

గురు రామకృష్ణ పరమహంస, అమ్మ శారదాదేవి

గురు వివేకానంద

గురు సాయి బాబా

గురు ఆరబింద్

గురు రమణ మహర్షి

గురు యోగానంద

గురు చక్రవేదాంత ప్రభుపాద

గురు మళయాళస్వామి

గురు విద్యాప్రకాశానందగిరి

గురు చంద్రశేఖర పరమారాచ్య

వందే గురుపరంపరాం..

నన్ను “నేను” తెలుసుకోవటానికి

నన్ను “నేను” మార్చుకోవటానికి

నన్ను “నేను” చేరుకోవటానికి

మరియు అత్యుత్తమ జీవన విధానానికి

కావలసిన భక్తి,జ్ఞాన,కర్మ,ధర్మ సమాచారం ఒకేచోట తెలుగులో ఉచితంగా!

సాధారణంగా వేదాంతం తెలుసుకోవాలనే కోరిక వుంటుంది, కాని గ్రంథాలు అందుబాటులో లేవు. ఇంకొకరి దగ్గర గ్రంథాలు వుంటాయి, కాని జిజ్ఞాసువులకి ఎక్కడ ఉన్నవో తెలియదు. అలాగే కొన్ని లైబ్రరీ లో కొన్ని రకాల పుస్తకాలు మాత్రమే లభ్యం అవుతున్నాయి, అంతేగాక విలువైన గ్రంథాలు సరైన సంరక్షణ లేక కనుమరుగైపోతున్నాయి, కనుక మన అందరి కోసం భారత ప్రభుత్వం పురాతన ఆధ్యాత్మిక గ్రంథాలను సంరక్షించే నిమిత్తం ఎంతో శ్రమతో కంప్యూటరీకరణ ద్వారా ఒక చోట చేర్చుతూ ఆన్ లైన్ చేయటం జరిగింది. ఇటువంటి విలువైన జ్ఞాన సంపదను మరింత సులభంగా అందుబాటులోకి తీసుకురావటానికి సాయి రామ్ సేవక బృందం ఉడతా భక్తి గా ఇప్పటివరకే దాదాపు 5000 పుస్తకాలను వివిధ వర్గాలుగా విభజించి PDF(eBOOK) రూపంలో ఆన్ లైన్ లో ఉచితంగా అందించటం జరిగింది. కనుక ప్రతి ఒక్కరు ఈ సదవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకోగలరు. ఇందుకు సహాయం అందించిన భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్(డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా <http://www.new.dli.ernet.in>), ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్(<https://archive.org>), గూగుల్ వెబ్ సైట్(<https://www.google.co.in>), మైక్రోసాఫ్ట్ వెబ్ సైట్(<http://www.microsoft.com>) కు మేము ఋణపడివున్నాము.అలాగే ఇటువంటి బృహత్తర కార్యక్రమానికి పెద్ద మొత్తం లో గ్రంథాలను అందించిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానమునకు కూడా మనం ఋణపడివున్నాము. సాయి రామ్ సేవక బృందం కోరుకొనేది ఒక్కటి, ప్రతి ఇల్లు ఆధ్యాత్మిక జ్ఞాన గ్రంథాలతో నిండిపోవాలన్నదే మా కోరిక.

ఈ గ్రంథాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, దిగుమతి(డౌన్లోడ్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

- 1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: <http://www.new.dli.ernet.in> లేక <http://www.dli.ernet.in>
- 2) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్: <http://www.sairealattitudemanagement.org>
- 3) సాయి రామ్ గూగుల్ సైట్: <https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement>
- 4) ఆర్కైవ్ వెబ్ సైట్: <https://archive.org/details/SaiRealAttitudeManagement>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞం పై గల సలహాలు,సూచనలకు సేవక బృందాన్ని సంప్రదించుటకు: sairealattitudemgt@gmail.com

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సమాచారం: <https://www.facebook.com/SaiRealAttitudeManagement>

సాయి రామ్ భక్తి,జ్ఞాన సంబంధ వీడియోలు: <https://www.youtube.com/user/sairealattitudemgt>

ఈ జ్ఞాన యజ్ఞంలో ప్రతి ఒక్కరు పాల్గొని, ఈ అవకాశాన్ని సద్వినియోగం చేసుకొని,మీరు సంతృప్తులైతే మరొక సాధకునికి, జిజ్ఞాసువులకు మార్గం చూపించగలరని ఆశిస్తున్నాము. మీరు చదువుకోవటంలో ఏమైనా ఇబ్బంది కలిగితే సేవక బృందంను సంప్రదించగలరు. ఒకవేళ మా సేవలో ఏమైనా పొరపాటు వస్తే మన్నించగలరు.

ఈ గ్రంథపు భారత ప్రభుత్వ డిజిటల్ లైబ్రరీ గుర్తింపు సంఖ్య: 2020120001059

గమనిక: భక్తి,జ్ఞాన ప్రచారార్థం ఉచితంగా eBook రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఈ గ్రంథముపై వ్యాపార,ముద్రణ హక్కులు రచయిత,పబ్లిషర్స్ కి గలవు, కనుక వారిని సంప్రదించగలరని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

SaiRealAttitudeManagement(SAI RAM) - సాయి నిజ వ్యక్తిత్వ నిర్వహణ(సాయి రామ్)

*** సర్వం శ్రీ సాయినాథ పాద సమర్పణమస్తు ***

భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ - డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా

<http://www.new.dli.ernet.in>

The screenshot shows the Digital Library of India website. The browser address bar displays www.new.dli.ernet.in. The page header features the title "Digital Library of India" and mentions it is hosted by the Indian Institute of Science, Bangalore, in co-operation with CMU, IIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

The navigation menu includes: Home, Vision, Mission, Goals, Benefits, Content Selection, Current Status, People, Funding, Copyright Policy, FAQ, RFP.

On the left side, there are search filters for Books, Journals, Newspapers, and Palm-Leaves (Manuscripts). The search criteria are: Title: Ramayanam, Author: (empty), Year: (empty) to (empty), Subject: Any Subject, Language: Telugu, Scanning Centre: Any Centre. There are "Clear" and "Search" buttons.

Below the search filters, there are links for "Presentations and Report", "Statistics Report", "Status Report", "Feedback | Suggestions | Problems | Missing links or Books".

At the bottom left, there is a note: "Click here for PDF collection DLI_MIRROR at IJCAA Data Center PUNE".

The main content area features a large graphic of the letters "DLI" in a stylized font. Below it, a text box states: "For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind." A link is provided: "Click Here to know More about DLI ^{New!}".

Below this, there are four columns of links for different categories:

- Books**: [Rashtrapati Bhavan](#), [CMU-Books](#), [Sanskrit](#), [TTD Tirupathi](#), [Kerala Sahitya Akademi](#)
- Journals**: [INSA](#)
- Newspapers**: [Times of India](#), [Indian Express](#), [The Hindu](#), [Deccan Herald](#), [Eenadu](#), [Vaartha](#)
- Manuscripts**: [Tamil Heritage Foundation](#), [AnnaUniversity ^{New!}](#)

Below these columns, there are several navigation menus:

- Title Beginning with.**: A row of buttons labeled A through Z.
- Author's Last Name**: A row of buttons labeled A through Z.
- Year**: A row of buttons labeled 1850-1900, 1901-1910, 1911-1920, 1921-1930, 1931-1940, 1941-1950, 1951-.
- Subject**: A row of buttons labeled Astrophysics, Biology, Chemistry, Education, Law, Mathematics, Mythology, Religion, and For more subjects...
- Language**: A row of buttons labeled Sanskrit, English, Bengali, Hindi, Kannada, Marathi, Tamil, Telugu, and Urdu.

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

స్వామి వివేకానంద

“దానాలలోకెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శ్రేష్టమైంది! దాని తరువాతిది లౌకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అన్నదానం” అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ హద్దులలో నిలిచి పోకూడదు. లోకమంతటినీ ఆవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రచారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. హైందవ వేదాంతం ఎన్నడూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారూ, మతప్రచారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్ళిన సన్యాసిని నేనే అని చెప్పేవారూ, తమ జాతిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచెత్తుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొణధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని జలిపించి, లౌకిక జ్ఞానాన్నీ సంఘనిర్మాణ విజ్ఞానాన్నీ విరివిగా ప్రచారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజూ పువ్వుల రాసుల్ని వికసించజేసే మంచులాగా నిశ్శబ్దంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాడంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవలంబించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పారమార్థిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికై భారతదేశంలో కొన్ని సంస్థలను నెలకొల్పాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది బలిష్ఠులు, జవసంపన్నులు, ఋజువర్తనులు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా పరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్చాశక్తి తక్కిన శక్తులన్నిటి కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్తూ భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లొంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్ఠం అయిన ‘ఇచ్చ’ (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోని మహోన్నత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికై కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తోంది. అనేక శతాబ్దాలుగా ప్రజలకు క్షుద్రసిద్ధాంతాలు నేర్పడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దాల నుండి వారు ఈ బోధనల వల్ల భయభ్రాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్వరూపులమనే మాటను వినడానికైనా వారెన్నడూ నోచుకోలేదు. “నీచాతినీచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ పవిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది” అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. ❖

మూలం: శ్రీ రామకృష్ణ ప్రభ - ఫిబ్రవరి 2014

నృతరత్నావళి

సంస్కృతం : జాయసేనాపతి

తెలుగు : రాళ్లపల్లి అనంతకృష్ణశర్మ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీత నాటక అకాడమీ ప్రచురణ

తొలిపలుకు

నృత్య, సంగీత శాస్త్రముల గురించిన అనేక ప్రామాణిక గ్రంథములు సంస్కృత భాషయందేయుండుట అందఁఁఁగిన విషయమే. వాని ప్రాశస్త్యము ప్రతి స్రష్టకు విదితము. వాని ఆవసరము మాత్రము చిన్న నుండి పెద్దవరకు సమానమే. ఇప్పటిలో చాలకొద్దిమంది మాత్రమే సంస్కృతభాషాజ్ఞానము కలవారగుటచే, ఈ గ్రంథములను తెలుగుభాషలోనికి అనువదింపజేసిన సర్వులకు చాల ఉపయోగకరముగ నుండునను సంకల్పముతో ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీత నాటక అకాడమీ ఈ పనికి పూనుకొన్నది. ఈ పథకము క్రింద సంగీతశాస్త్ర గ్రంథములలో తలమానికమని పేర్కొనబడిన శార్లదేవుని 'సంగీతరత్నాకరము' తెలుగు అనువాద ప్రచురణను అకాడమీ చేపట్టి మొదటి భాగమును వెలువరించినది. మిగిలిన మూడుభాగములు క్రమముగ ప్రకటింపబడును.

గాధాసప్తశతి, నాట్యశాస్త్రాలనుబట్టి ఆంధ్రదేశంలో నృత్యకళ ప్రాచీన కాలం నుంచి విలసిల్లుతున్నదని తెలుస్తోంది.

భరతముని ఆంధ్రులు "దాక్షిణాత్య ప్రవృత్తి"కి చెందిన వారుగా వర్ణించినారు.

నాట్యశాస్త్రమంత ప్రామాణిక గ్రంథంగా ఎంచబడి యావత్ భారతంలోనూ విశేష ప్రచారంలో ఉన్న "అభినయదర్పణం" రచయిత నందికేశ్వరుడు ఆంధ్రుడు.

అభినయదర్పణం తరవాత అంత ప్రామాణిక గ్రంథంగానూ పరిగణింపబడుతున్న నృత్యరత్నావళి రచించిన జాయసేనాని కూడా ఆంధ్రుడే.

నృత్యశాస్త్రస్థాపిత్యమునకు తెలుగువారు సమర్పించిన అనర్హమణి నృత్యరత్నావళి. దీనిని రచించిన జాయసేనాపతి, కాకతీయగణపతి దేవుని గజనైశ్యాధిపతి. గణపతిదేవుడు క్రీ. శ. 1199-1281 మధ్యకాలమున కాకతీయ తాజ్యమును పరిపాలించెను. జాయసేనాపతి 'గీతరత్నావళి' అనుగ్రంథమును కూడ రచించినట్లు ఐదవ అధ్యాయము తుదిని పేర్కొనినాడు. కాని అది ఇంత భివరకు లంచలేదు.

నిజానికి భారతీయ నృత్యకళకు ఆంధ్రులుచేసిన సేవ అమోఘం. నృత్యరత్నావళి తెలంగాణాలో రచింపబడటం ఒక విశేషం. ఇందుతో జాయప దేశీ నృత్యరీతులను వివరించడం మరోవిశేషం.

‘నృత్యరత్నావళి’ గ్రంథమును తెలుగు చేయించి సంస్కృతమూలముతోసహా ప్రచురించవలెనని అకాడమీ పది సంవత్సరములనాడు సంకల్పించినది. కాని ఈ గ్రంథమునకు ప్రామాణికవ్రాతప్రతి లభించలేదు. సాధ్యమైనంతవరకు నిర్దుష్టముగ ప్రచురించవలెనన్న మా ఆకాంక్షను డాక్టర్ పి. రాఘవన్ గారి పతిష్కర్తృత్వమున మద్రాసు ప్రభుత్వప్రాచ్య గ్రంథఖాండాగారము వెలువరించిన ‘నృత్యరత్నావళి’ గ్రంథము చాలవరకు తీర్చినది. ఈ ప్రతియేకాక తంజావూరు సరస్వతీమహల్ గ్రంథాలయమునుండి అకాడమీ తెప్పించిన వ్రాతప్రతి, తిరుపతి ప్రాచ్యసరిశోధనాలయమునందలి వ్రాతప్రతి మున్నగు వాని సహాయముతో శ్రీరాళ్లపల్లి అనంతకృష్ణశర్మగారు సంస్కృతప్రామాణికప్రతిని, తెలుగుఅనువాదమును సిద్ధపరచి అకాడమీకి అందించినారు. వారికి అకాడమీ పక్షమున ధన్యవాదములు.

ముద్రణప్రతిని, విషయసూచికను, విశిష్టపదసూచిని సిద్ధపరచుట యందు సహాయపడిన శ్రీ సి. శేషాద్రి గారికి, కోరినంతనే సుదీర్ఘమైన పీఠికను వ్రాసి, గ్రంథమునకు నిండుదనము కలిగించిన డాక్టర్ పి. ఎస్. ఆర్. అప్పారావు గారికి, రామప్పదేవాలయమునగల నృత్యభంగిమల చిత్రములు తీసియిచ్చిన శ్రీ వి. శ్రీనివాస శర్మగారికి, సహకరించిన శ్రీ మొదలి నాగభూషణశర్మగారికి, శ్రీ గరిమెళ్ల రామమూర్తిగారికి, నృత్యచిత్రములకు తగిన పేర్లనుంచిన భరత కళాప్రపూర్ణ శ్రీ నటరాజ రామకృష్ణగారికి ఈ గ్రంథ ముద్రణ జాధ్యత వహించిన శ్రీ శ్రీనివాస చక్రవర్తి గారికి మాకృతజ్ఞతలు తెలియపరుస్తున్నాము.

పనల సూర్యచంద్రరావు

ప్రెసిడెంట్

ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీత నాటక అకాడమీ

ఉ పో ధ్ధా త ము

శ్రీ సృష్టరత్నావళి భారతీదేవి సన్నిధిలో తెలుగువారు వెలిగించిన నందాదీపము లలో మొదటిది, ఇప్పటికి; తరువాతి లాక్షణికులకెందరికో మార్గదర్శకమైన ప్రామాణికగ్రంథము. దీనిని రచించిన జాయసేనాపతి 'గీతరత్నావళి' అను గ్రంథమును రచించినట్లు ఈ గ్రంథమున చెప్పుకొన్నాడు. కాని అది యిప్పటికి లభించిన పుణ్యము మనకు లేదు. శ్రీ మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారు 'వాద్య రత్నావళి' అనుదానినిగూడ ఇతడు సంతరించినట్లు వినికి గలదన్నారు.¹ ఆ వినికి యెక్కడిదో తెలియదు.

ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీతనాటక-అకాడమీ యేర్పడిన తొలిదినాలలో నే దీని సంస్కృతమూలమును పరిష్కరించి తెలుగు తాత్పర్యములతో ప్రకటించు కోరిక గలిగినది. అప్పుడు అకాడమీ అధ్యక్షులుగానుండిన శ్రీ ఆర్. బి. రామ కృష్ణరాజుగారు ఆ విషయమున చాలా ఉత్కంఠ చూపిరి. అప్పటికే మద్రాసులో సుగృహీతనామధేయులగు శ్రీ డా. వి. రాఘవన్ గారు మూలమును పరిష్కరించి ముద్రింపించుచున్న చిత్తుకాకితములను నేను చూచియుంటిని. కనుక అకాడమీవారు వేరుగా పరిష్కరించుభారము అనావశ్యకమని, మద్రాసు ముద్రణము వెలువడిన తర్వాత తెలుగు తాత్పర్యముతో చేర్చి ముద్రింపవచ్చునని, కార్యనిర్వాహకసమితిలో నేను సూచించితిని. సదస్సులు దయతో నాసూచన నంగీకరించిరి. కాని యే కారణములచేతనో ఆచ్యుపని ముగిసిన తర్వాత కొన్ని యేండ్లవరకును ఆ గ్రంథము బయటపడలేదు. ఈ నడుమ శ్రీ రామకృష్ణరాజు గారు అధ్యక్షపదవినుండి విశ్రాంతి పుచ్చుకొనగా శ్రీ పసల సూర్యచంద్రరావు

1. భరతకోశము, 'వాద్యరత్నావళి' అను పదము క్రింద అంటే 'సృష్టరత్నావళి' అనుమాట క్రింద "ఈ గ్రంథమున 'ఆత్మచరిత్ర' మనువేరి గ్రంథమొకటి యుదాహరింపబడినది" అని వివరింపబ్రాసిరి. లభించిన సృష్టరత్నావళి గ్రంథముతో 'ఆత్మచరితము' నాకంటికంటలేదు.

గారు ఆ పదవినింగీకరించిరి. శ్రీ రావుగారును నృత్తరత్నావళి పరిష్కరణ-ప్రకటనల విషయమున ఎంతో ఉత్సాహోసక్తులనుచూపిరి. కాని వారును నాసూచనను మన్నించి, మద్రాసు పుస్తకమునకై వేచియుండుటకంగీకరించి, అది వెలువడిన వెంటనే దానికి తెలుగు తాత్పర్యమును వ్రాయుభారము నామీద పెట్టిరి. వారి విశ్వాసమును త్రోసివేయలేక అంగీకరించితిని.

తుదకు, ఓర్పు సుతిమించకముందే, మద్రాసు ప్రభుత్వ ప్రాచ్య గ్రంథఖాండాగారమువారు కడచిన సంవత్సరము గ్రంథమును ప్రకటించినారు. ఇంతకాలము వేచియుండినది సార్థకమైనది. శ్రీ రాఘవన్ గారి ప్రామాణికమై తలస్పర్శియైన పాండిత్యమునకు, శ్రమసహిష్టుతకు, ఈ పరిష్కరణము సర్వత్ర సాక్షిగానున్నది. 164 పుటలు నిండిన, వివిధవిషయములను వివరించు ఇంగ్లీషు పీఠికతో, 42 పుటల 'నోట్సు' తో, 166 పుటల 'విశిష్టశబ్దసూచి' తో, నృత్తరత్నావళి మూలము సర్వాంగసంపన్నమై వెలువడినది. ప్రతిపుటయందును వ్రాతప్రతులలోని పాఠభేదములు అడుగున చూపబడియున్నవి. నేటి గ్రంథ పరిష్కరణకిది యొకమేలుమచ్చు. ముప్పది యేండ్లకు పైబడి ఈ గ్రంథమును పరిశీలించుచుండినట్లు శ్రీ రాఘవన్ గారు తెలిపినారు.¹ దానికి వింతపడవలసినది లేదు. ఈ పరిష్కరణకార్యమునకు తంజావూరి సరస్వతీమహాలనందున్న రెండు తెలుగు తాటాకుల ప్రతులు వారికాధారమైనవి. రెండును ఒకమూలప్రతికి పుత్రికలేయనుకోవలసినవి. రెండును వ్రాతతప్పల కుప్పలు. ఇవిగాక 'పీషియా టీక్ సొనైటి ఆఫ్ బెంగాల్' వారి వ్రాతప్రతి యొకటి వారికి లభించినది.² కాని దానిలో మూలగ్రంథము 4 వ అధ్యాయమున 11 వ శ్లోకము మొదలు 7 వ అధ్యాయమున 132 వ శ్లోకముదాక మాత్రమే యుండినది. వ్రాత పొరబాట్లను, చిక్కులును ఏమియు తక్కువగావు. ఈ మూటి యాధారముతో ప్రాచీనములగు అనేకలక్షణగ్రంథముల సహాయముతో, పరిష్కర్త మూలమును సవరించి యుద్ధరించినారు. అప్పటికిని అందందు కొన్ని శిథిలభాగములు, చిన్నవి - పెద్దవి, అట్లే దుష్పూరములై నిలిచినవి.

1 See Preface, P. 1.,

2. See Introduction, P. 4.,

ఇక నా మాట. ఈవల ఆనారోగ్యముతో దృష్టిబలము, ధారణాబలమును చాలక. యశక్తుడనుగానున్నను, నా సూచన ప్రకారము ఇంతకాలము వేచి యున్న అకాడమీవారి సౌహార్దవిశ్వాసములకు కానుకగా ఈ తెలుగు తాత్పర్యమును ఎట్లో వ్రాసియిచ్చినాను. నాట్య నృత్య నృత్తములలో దేనియందును నాకు ప్రవేశము చాలదు. ఉన్న స్వల్ప సంస్కృతభాషాపరిచయమాధారముగా మాత్రమే యీ తెలిగింపు సాగించితిని. కనుక లక్ష్యలక్షణకోవిదులకు ఈ తెలిగింపులో కొన్నియైనను లోపములు కానరాకపోవు. ఈ కార్యమునకు భరతనాట్యశాస్త్రము, అభినవగుప్తాచార్యుని అభినవభారతి, శార్ఙ్గదేవుని సంగీత రత్నాకరము, దాని సింగభూపాల-కల్లినాథుల వాఖ్యలు, మానవల్లివారి భరతకోశము, శ్రీ పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావుగారి భరతనాట్యశాస్త్రాంధ్రానువాదము—ఇవి నాకు చాలా తోడుపడినవి. శ్రీ రాఘవన్ గారి సూచనలమాట చెప్పబనిలేదు. అకాడమీవారు నాకిచ్చిన వ్రాతప్రతికితోడు తిరుపతి ప్రాచ్య పరిశోధనశాలయందలి వ్రాతప్రతియొకటి చూచి పోల్చుకొనునవకాశము అధ్యక్షులు శ్రీ డా. జీరెడ్డి చెన్నారెడ్డిగారు నాకు కలిగించిరి. ఇదిగాక దుర్లభమైన అభినవభారతి రెండవసంపుటమును తమ సొంతమైన దానిని నాకెరవుగా శ్రీరెడ్డి గారే యిచ్చియుండితి. వీరందరికిని నాధన్యవాదనులు.

దీనికి తగినంతవిపులముగా పీఠిక వ్రాయుటకు ప్రకృతము అనుకూలము, ఆరోగ్యము నాకులేక ఆ భారము వహింపుడని మిత్రులు శ్రీ డా. పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావుగారిని ప్రార్థించితిని. ఎంతో కార్యభారము గలవారైనను వారివలె ఈ పని నిర్వహింపగల సమర్థులు ఇతరులు కానరాక ఈబరువు వారికప్పగింపక తప్పినదిగాదు. వారు దయతో నావేడికోలు మన్నించి ఈ గ్రంథమునకు నిండుదనము గలిగించినారు. దానికి నా ప్రతికారము అంజలి మాత్రమే.

మూలగ్రంథమున అందండు కొన్ని చిన్నసవరణలు చేయదగునని తోచినది. అట్లు చేసిన సవరణలు అక్కడక్కడ స్పష్టముగా చూపినాను. వాని యహించిత్యానౌచిత్యములకు సహృదయపండితులు ప్రమాణము.

ముద్రణమునకై దీనిప్రతి సిద్ధపరచుట, విషయసూచిక, విశిష్టపదనూచి
 - ఈ పనులను తృప్తిగా నిర్వహించినది ఇక్కడి శ్రీ వేంకటేశ్వరకళాశాలలో
 ఆంధ్రోపాధ్యాయుడైన చిరాయు చేట్లూరి శేషాద్రి, ఎం. ఏ.; అతనికి నా
 మంగళాశీర్షులు.

తిరుపతి

10_4_69

రాళ్ళపల్లి అనంతకృష్ణశర్మ

పీఠిక

డా. పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావు
డైరెక్టర్, తెలుగు అకాడమి, హైదరాబాదు

1. నృత్య కళ

మానవుడు తొలుత నుండియు సంఘజీవి. సుఖదుఃఖసమయములందు సన్నిహితులైన వారందరేకమై గుమికూడి యుండుట సహజము. అట్టి సమయములలో వారు ఆట-పాటలు నిర్వహించుట నేటికిని జరుగుచున్నది. ఆదిమమానవుల ఈ ఆట-పాటలలోని పాట-అంగవిన్యాసములు - మాటలు నేటి లలితకళలకు లీజములని చెప్పవచ్చును. అనగా తొలిమానవులు తమకు కష్టము కలిగినప్పుడు దానికి తట్టుకొనలేక చేసిన ఆక్రోశమును, ఆ కష్టము తొలగినప్పుడు ఆనందోత్సాహములతో చేసిన ఆలాపములును గాన-నృత్య-కవిత్వ కళలకు తొలిరూపము అన్నమాట.¹ చిన్నపిల్లలు కోరిన వస్తువు చేతికడదిన వెంటనే ఆనందోత్సాహములతో కూసరాగములు పీయించు, జిలిజిలి పలుకులతో అందముగా చిందులు త్రొక్కుచున్నప్పుడు కూడ వైమూడింటిని అనగా గాన-నృత్య-కవిత్వములకు మూలరూపములను గుర్తింపవచ్చును. కావున ఆధునికుల దృష్టిలో తొలిమానవుల చిందులే నృత్యమునకు మూలరూప మన్నమాట.

భరతముని ప్రదీతమగు నాట్యశాస్త్రమందలి ప్రథమ-చతుర్థాధ్యాయములందిలి కథనమునుబట్టి నృత్యము అనాది, అది షరమేశ్వరప్రయుక్తము నాట్యము బ్రహ్మసృష్టి; దేవతలకోర్కె ననుసరించి, దృశ్యమును, శ్రవ్యమును అగునట్లుగా, చతుర్థేయముల సారమును గ్రహించి బ్రహ్మ ఈ నాట్యమును, పంచమవేదముగా, నిర్మించెను. బ్రహ్మ-భరతాదులు షరమేశ్వరుని నృత్యమును చిరకాలముగా ఎరుగుదురు. పిమ్మట బ్రహ్మ సృష్టియును, భరతప్రయుక్తమును ఆయిన నాట్యమును శివుడు క్రొత్తగా చూచెను నాట్యమును చూడగనే నృత్య-నాట్యములను సమ్మిళితముచేసిన బాగుండునని శివునకు తోచెను. అనగా తన నృత్యమునకు నాట్యమందలి అభినయములను జోడించినచో గీతములు

1 తొలిమానవుల ఆటపాట (Ballad Dance) నుండియే సర్వకళలు ఉత్పన్నములైనవని ఆర్. జి. మౌల్టన్ సిద్ధాంతము (The Ancient Classical Drama - P 1898, P. 2-5). గ్రీకు నాటకోత్పత్తి వికాసములను గూర్చి వివరించువట్ల ప్రతిపాదింపబడిన సిద్ధాంతమిది. కాని, ఇది సర్వభాషలకును వర్తించునని విమర్శకులనిర్ణయము.

అర్థవంతములు కాగలవని ఆయన తలంపు. ముందుగా ఆ పని పూర్వరంగవిధులందు చేయుమని శివుడాదేశించెను. అంతట శివుని ఆదేశముననుసరించి తండుమహర్షి నృత్తమును భరతమునికి బోధించెను భరతుడా నృత్తమును పూర్వరంగవిధులందు ప్రయోగించెను. ఇట్లు ఈ రెండింటి కలయికతో ఒక క్రొత్త కళ సృష్టించబడినది, అదియే నృత్యము కాగా కేవలము అంగవిశేషాత్మకమైన నృత్తము, అర్థప్రదర్శనాధనమగు అభినయముతోకలిసి నృత్యకళగా రూపొందిన దన్నమాట ఇది ఒక క్రొత్త కళయని తండుమహర్షి కాని, భరతమునికాని, బ్రహ్మకాని తలంచినట్లు కన్నట్టదు, అయినను శివుడు నృత్తమునకును, బ్రహ్మనాట్యమునకును ప్రవర్తకులైనట్లే భరతముని నృత్యమునకు ప్రవర్తకుడయ్యెనని చెప్పవచ్చును.

'నృత్' అను ధాతువునుండి 'నృత్తము' అను పదమును (నర్తనము, నర్తకి, నర్తకుడు అను పదములు కూడను), 'నట్' అను ధాతువునుండి 'నాట్యము' అను పదము (నటనము, నటి, నటుడు అను పదములు కూడను) ఉత్పన్నములైనవి ఈ రెండు ధాతువులలో 'నట్' ప్రాకృతధాతువనియు, 'నృత్' సంస్కృతధాతువనియు నేటి విమర్శకుల తలంపు 'నృత్' నకు 'నట్' ప్రాకృతరూపమని కొందరు తలంపగా, 'నట్' నకు 'నృత్' సంస్కృతరూపమని కొందరు తలంచినారు 'నృత్' అను ధాతువునకు 'క్యవ్' ప్రత్యయము చేరినప్పుడు 'నృత్యము' అను పదము నిష్పన్నమగుచున్నది

నాట్యశాస్త్రమందు నృత్యపదములేదు, నృత్త - తాండవ - నాట్యపదములు మాత్రమేకలవు అందున నృత్త-తాండవ పదములు పర్యాయపదములుగానే ప్రయుక్తములైనవి. తండుమహర్షి చేత బోధించబడినది కాన 'నృత్తము' తాండవ మనబడినదనియు, తాండవవిధి ప్రాయోగముగా 'దేవస్తుతి' నాశ్రయించి యుండుననియు, దాని సుకుమార ప్రయోగము పార్వతీప్రయుక్తమనియు, ఇది శృంగారసంభవ మగుననియు చతుర్థాధ్యాయమందు భరతముని పేర్కొనెను ఈ సుకుమారప్రయోగమునే అర్వాచీనులు 'లాస్య' మనిరి. కాగా తాండవము ఉద్దతనృత్తమనియు, లాస్యము సుకుమార నృత్తమనియు రూఢి పొందినవి. తాండవము పూర్వరంగవిధికి పరిమితముకాగా, శృంగారసముద్భవమగు లాస్యము రూపకేతివృత్తమునందు ప్రయుక్తము కాజొచ్చినది.

భరతముని 'లాస్య' పదమును వ్యష్టిగా ప్రయోగించకపోయినను, 19వ అధ్యాయమున పదిలాస్యాంగములను పేర్కొనెను. (అర్వాచీనులు కొందరు 12 చెప్పినారు). ఈ లాస్యాంగములు వేరేర్వరు సన్నివేశముల నవలంబముగా చేసికొని ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా ప్రదర్శించబడుటకు సమర్థములు. ఈ ఆవకాశమును వినియోగించుకొని, తరువాతి కాలములో భరతముని శిష్యుడుగా తలంపబడుచున్న కోహలుడు నృత్యప్రధానములైన ఉపరూపకములనుకల్పించియుండును. అటు పిమ్మట నృత్యమొక ప్రత్యేకకళగా రూపొందినప్పుడు, నందికేశ్వరుడా కళ కొరకు 'అభినయదర్పణము' అను ప్రత్యేక నృత్యశాస్త్ర

గ్రంథమును రచించినాడు స్వస్య కళకౌరకు ప్రత్యేకముగా వెలసిన శాస్త్రగ్రంథములలో
లభ్యమైన తొలిగ్రంథము నందికేశ్వరుని అభినయదర్పణమే

భరతాదిమునుల ననుసరించి, చతుర్విధాభినయోపేతమైన 'నటనము' నాట్య-
నృత్య-నృత్య భేదములచే త్రివిధమని నందికేశ్వరుడు పేర్కొనగా, నాట్య-నృత్య-నృత్య
భేదములచే 'నర్తనము' ఋషివిధములని శాస్త్రదేవుడు పేర్కొనెను (సంగీత రత్నాకరము-
7 అ శ్లో) ఇచ్చట నటన-నర్తన పదములు సమానార్థకములుగా ప్రయుక్తములై నవని
చెప్పవచ్చును నృత్యోన్మత్తిని వివరించెడి శ్లోకము లేదేనిమిది రెండు గ్రంథములందును
ఒకే విధముగా నుండుట ఈ యూహను బలపర్చుచున్నవి ఈ శ్లోకములందలి కథనమును
బట్టి భరతముని, పరమేశ్వరాదేశానుసారముగా తండుమహర్షి తాండవమును, పార్వతీ
దేవి లాస్యమును ఉపదేశించి తాండవమును భరతముని మహర్షులకు బోధింపగా, అది
వారి ద్వారా మర్త్యలోకమున ప్రచారమందినది. ఇక లాస్యము పార్వతీదేవి మరల
బాణాత్మజయైన ఉపకు నేర్పినచట; ఆమె ద్వారావతిలోని గోపికలకు, ఆగోపికలు
సౌరాష్ట్రీయోపితలకు నేర్పిరి పిమ్మట వారినుండి ఆ యా దేశము (రాష్ట్రము) లందలి
యోపితలు లాస్యమును నేర్పిరి

నృత్య-నాట్య-నృత్య పదములను తులనాత్మకముగా నిర్వచించిన ప్రథముడు
నందికేశ్వరుడే

“నాట్యం తన్నాటకం చైవ పూజ్యం పూర్వకథాయతమ్ ।
భావాభినయహీనంతు నృత్యమిత్యభిధీయతే ॥
రసభావవ్యంజనాదియుక్తం నృత్యమితీర్థతే”

(పూర్వకథాయతమై, పూజనీయమైన నాటకమే నాట్యము, భావాభినయ
హీనమైనది నృత్యము; రసభావవ్యంజనాది యుక్తమైనది నృత్యము).

నందికేశ్వరుని పురువార చళరూపక కర్తయగు ధనంజయుడును, తద్వ్యాఖ్యాత
యగు ధనికుడును ఈ మూడింటి స్వరూపమును గూర్చి విపులముగా చర్చచేసి యున్నారు.
(చూ తెలుగు నాటక వికాసము 1967 పుటలు 11-13) పిమ్మట సంగీతరత్నాకర
మున శార్లదేవుడును, నృత్యరత్నావళిలో జాయనయు వీటి స్వరూపములను, నందికేశ్వ
రునివలె, సూక్ష్మముగా వివరించినారు కాని ఈ నల్వరును నృత్యవిషయమున నందికేశ్వ
రునితో ఏకీభవించినట్లు కన్పట్టరు. నందికేశ్వరుడు నృత్యమును 'రస-భావ వ్యంజనాది
యుక్త' మనగా వీరు నల్వరును 'రస' పదమును వ్యజించినారు; కాగా వీరి దృష్టిలో
నృత్యము రసవ్యంజకము కాకగ్నమాట కాని, పిమ్మట నాట్యోద్యమకర్తలగు రామ
చంద్ర - గుణచంద్రులు (కీ శ. 12 వ శతాబ్ది) నృత్యమును 'రస-భావ వ్యంజనాది
యుక్తము'నుగానే చెప్పియున్నారు నాట్యమువలెనే నృత్యము కూడ రసస్ఫోరకమే

యనెడి సత్యమును తెలుగు కవియగు నన్నెచోడుగు (క్రీ. శ. 12 వ శతాబ్ది) గుర్తించి యుండుటస్మరణీయము (ఠమాచసంకవము-9 ఆ 33 వ ఇది రంభానాట్య వర్ణనము).¹

“అలఁతులు నిల్వహ స్తమున, హ స్తవిలాసముతోఁ బెనంగఁ జూ
 డుకులు, దెలిచూల్కులందెలమి గూడి రమింపమనంబు, తన్ననో
 బలమున నుల్లసిల్ల నిజభావము, భావపిశేషసంపఁతో
 వెలయ రసంబులం, దభినవించె రసంబులు సాంగికంబుగాన్ ”²

కావున సృత్యము కూడ, నాట్యమువలెనే, రసవ్యంజక మనుట స్పష్టము ఇప్పుట్ల గుర్తింపవలసిన విషయ మొకటి కలదు సృత్యము భావాభినయహీనమగుటచేత గాత్రవిశేషమాత్రమై, తాళ-లయాశ్రయ మగుచున్నది ఈ గాత్రవిశేష విషయమున సృత్య-సృత్యములు రెండును సమానములే³ కాని సృత్యము భావహీనముకాగా, సృత్యము అభినయాత్మకమైనది (ఈ అర్థమునందే ‘సృత్యము’ ను కేవలము ‘అభినయము’ అని కూడ వ్యవహరించుట కద్దు) సృత్యమున శుష్కతరములు ప్రయుక్తములుకాగా, సృత్యమున సాహిత్యము (గేయాదులు) ప్రయుక్తమగుచున్నది ఇంక అభినయ విషయమున సృత్య-నాట్యములు తుల్యములు కాని సృత్యము ఆంగికాభినయ ప్రధానముకాగా,

1 రంభోర్వకుల సృత్యమును వర్ణించిన మరికొందరు కవులు-

1. కొఱవిగోపరాజు ‘సింహాసన ద్వాత్రింశిక’ - ప్ర. భా 1-129-30

2 రఘునాథరాయల ‘వాల్మీకి చరిత్ర’ - 3 వ ఆ

2. ఇట్టి పద్యములకు మూలము క్రింది అభినయదర్పణశ్లోకములు :

“ఆస్యేనాలంబయేత్ గీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్ ।

చతుర్భ్యం దర్శయేత్ భావం పాదాభ్యాం తాలమాచరేత్ ॥ - 36

“యతోహస్తస్తోత్రో దృష్టిర్వ్యతో దృష్టిస్తోత్రో మనః ।

యతోమనస్తోత్రో భావో యతో భావస్తోత్రోరసః” ॥ - 37

ఈ శ్లోకములను మరికొందరు తెలుగు కవులు కూడ అనుసరించియున్నారు-

1. విన్నకోట పెద్దన ‘కావ్యాలంకార చూడామణి’ - 2-21

2 కొఱవిగోపరాజు ‘సింహాసన ద్వాత్రింశిక’ - ప్ర భా 1-133

3. చూ “ఆంగికాభినయములచే (ఆంగిక-వాచిక-సాత్త్వికాభినయములచే) భావము లను వ్యంజనముచేయు సర్తనము సృత్యము, ఇంక సర్వాభినయవర్జితమై, వక్ష్య మాణమగు అంగోపాంగ ప్రత్యంగ సహిత గాత్రవిశేషమాగ్రమగు సర్తనము సృత్యము” - సంగీతరత్నాకరము 1 అ 26-28 శ్లో.

నాట్యము సాత్త్వికాభినయప్రధానమును, కథాత్మకమును అగుచున్నది నృత్యమున ప్రతిపదమునకును భావము అభినయము చేయబడుచుండగా నాట్యమున వాక్యార్థము సూచనామాత్రముగ అభిసయింపబడును కావుననే నృత్యము ప్రతిపదార్థాభినయమనియు, నాట్యము వాక్యార్థాభినయ మనియు శాస్త్రకర్తల నిర్దేశము

నాట్య-నృత్య-నృత్తి భేదములచే నర్తనము త్రివిధమనియు, తాండవ-లాస్య భేదములచే నృత్త-నృత్యములు రెండేసి విధములనియు చెప్పబడుచుండగా నృత్తము విహవికట, అఘభేదములచే మున్విగ్రహములని శాస్త్రదేవుడు చెప్పియున్నాడు కాని సోమేశ్వరుడు (కీ శ 12 వ శతాబ్ది) మానసోల్లాసమున నర్తన మారు విధములని చెప్పట గమనింప దగినది - నాట్యము, లాస్యము, తాండవము, లాఘవము, విపమము, విఠము (3వ భాగము-శ్లో 959-60)

నృత్త-నృత్య-నాట్యములకు జాయసచేసిన నిర్వచనములు అర్వాచీనశాస్త్రకర్తల మతసారమని చెప్పవచ్చును

“పాట, వాన్విమలు వెనుకగువానితోగలిసి, అయను మాత్రము ఆశ్రయించి, అభినయములేక, అంగముల నాడించుట నృత్తమగును” (1-53)

“భావముల నాప్రయించినది, పదార్థముల సభినయించు స్వరూపములెరిగి నృత్యమగును” (1-50)

“నాట్యము సాత్త్విక భావములతోనిండి, రసాశ్రయమై, వాక్యార్థము సభింపింపచున్నదై యుండును” (1-25)

ఇంతస్పష్టముగా నృత్త-నృత్య-నాట్యములు నిర్వచింపబడినను, గ్రంథములందు లోకవ్యవహారికమున నివి వ్యత్యస్తములుగా ప్రయుక్తములగుచు వచ్చినవి కాళిదాసు మాళవికాగ్నిమిత్రమంగు ‘నాట్య’ పదమును ‘నృత్య’ మను నర్థమందేకాక (మాళవిక ‘చలిత’ నునెడి నాట్యమును ప్రవర్ణించెట), నాటకప్రవర్ణనమును నర్థమందు (నాట్యం భిన్నరుచేర్చనస్య బహుధాశ్చైర్వింశతి మారాధనమ్) కూడ వాడెను నేటితంజావూరు నృత్యము ‘భరతనాట్యము’ అను పేర ప్రసిద్ధిచెందెనది ఇట్టి వ్యత్యస్త ప్రయోగములు సామాన్య లలో దురర్థములను కలిగించుచున్నవి. ఇట్టి అవ్యవస్థ 15 వ శతాబ్దినాటికే ఏర్పడినదని విప్రదాసుని సంగీతచంద్రమువలన తెలియుచున్నది - “నాట్యము నృత్యమునకు పర్యాయ పదముగా కన్పట్టుచున్నది, అట్లే నృత్యశబ్దము నృత్తమునకు పర్యాయ పదముగా కన్పట్టుచున్నది.”¹

1 “రసాభివ్యక్తి పర్యంతో (అంగికః) నృత్యమివ్యభి ధీయతే ।
నృత్యాభిధేయంగానయే నాట్యభిదేవి వర్తతే ॥
లోకే హస్తైక దేశేపి హస్తభిదేయధా యథా ।
నృతే నృతైవ దేవత్యాన్నిత్యభిదేవి వర్తతే ॥”

అయినచో జాయన రచించిన ‘నృత్తరత్నావళి’ నృత్తమునకు శాస్త్రమా? నృత్యమునకు శాస్త్రమా? ఇప్పట్ల శార్ఙ్గదేవుని వాక్యములు స్మరణార్హములు - “నాట్య మందలి చతుర్విధాభినయములలో నృత్తమున కనుపయు క్తములగు వాచిక-సాత్త్విక-ఆహార్యములనెడి త్రివిధాభినయములను విడిచిపెట్టి మిగిలిన ఒక్క ఆంగికాభినయమును గూర్చి మాత్రమే ఇప్పుడు చెప్పబడుచున్నది” (7 అ 34 శ్లో) అనుచు శార్ఙ్గదేవుడు ఒక్క ఆంగికాభినయము (గాత్ర విఠేపమాత్రము) ను గూర్చియే వివరించయున్నాడు ఇంక జాయన కూడ ఒక్క ఆంగికాభినయము (గాత్ర విఠేపమాత్రమైన నృత్తము) ను గూర్చి మాత్రమే అధికముగా చెప్పెను, అందుచేతనే నన గ్రంథమునకు ‘నృత్తరత్నావళి’ అని పేరు పెట్టినాడు

భరతాది శాస్త్రకర్తలందరును నృత్త-నృత్యములు రెండును నాట్యమున కుపకారములని స్పష్టము చేసియున్నారు నృత్తము పూర్వరంగమందు ప్రయోగింపదగినది కాన నాట్యమునకుపకరించును ఇంక నృత్యము కథావశమున, శృంగారరససంభవమై, నాట్యమున ప్రవర్తిల్లును. కావుననే నృత్త-నృత్యశాస్త్ర గ్రంథములందు నాట్య ప్రశంస కూడ, సూక్ష్మముగానైన, వచ్చుచుండును కావుననే జాయన కూడ ప్రగమాధ్యాయమున నాట్యప్రశంసయు, చతుర్విధాభినయముల ప్రశంసయు చేసెను

కావ్యార్థసాక్షాత్కారమునకు నృత్య-నాట్యము లుపయు క్తములగుచున్నవి కదా? ఇంక భావవిహీనమైన నృత్త ప్రయోజనమేమి? అనేది ప్రశ్నకు భరతముని సమాధానమిట్లున్నది - “నృత్తము అర్థమును ఏ మాత్రమును ఆపేడింపని మాట నిజమే కేవలము శోభను కలిగించుటకొరచే నృత్తము ప్రవర్తితమైనది ప్రాయికముగా సర్వలోకమునకును నృత్తము సహజముగా ఇష్టము. అందుచేతనే నృత్తము మంగళప్రదమనబడినది వివాహము, పుత్రజననము, ఆవాహము, ప్రమోదము, అభ్యుదయము మున్నగు సమయములందు వినోదకారణమగునట్లుగా ఈ నృత్తము ప్రవర్తితమైనది ”

-(చూ. తెలుగు నాట్యశాస్త్రము 1959-పుట-121)

ఈ సందర్భమున నందికేశ్వరుని వినరణ మిట్లున్నది (12-14) - “నాట్య, నృత్తములను విశేషముగా పర్వకాలములందు చూడవలెను ” ఇంక నరేంద్రుని అభిషేకోత్సవము, యాత్ర, దేవయాత్ర, వివాహము, ప్రియసంగమము, నగరప్రవేశము, గృహప్రవేశము, పుత్రజననము మున్నగు సమయములందు సర్వకర్తలందును శుభార్థులైనవారగు మంగళప్రదమైన నృత్యమును ఏర్పాటు చేయవలెను ” శార్ఙ్గదేవుడు కూడ ఇట్లే వీనిని నృత్యసమయములుగానే పేర్కొనినాడు. కాని జాయనమాత్రము వీనిని ‘నృత్త సమయములు’గానే చెప్పియుండుట గమనింపదగినది (1-18)

నృత్తవిషయమున భరతముని చెప్పిన సుకుమారభేదము నందికేశ్వరుని నాటికి 'లాస్యము'గా రూఢిపొందినదని గుర్తించినాము ఈ తాండవ-లాస్యభేదములను శార్ఙ్గదేవ-జాయనలు నృత్తమునకే కాక నృత్యమునకు కూడ అన్వయించినారు జాయన లాస్య ప్రచారకథను చెప్పకపోయినను లాస్యాంగములను సుంక్షిప్తముగా వివరించి యున్నాడు (1-58-72)

గీత-వాద్య-నృత్తములు మూడును 'సంగీత' మనబడుననిచెప్పుచు, మార్గ-దేశి భేదములచే సంగీతము రెండు విధములని శార్ఙ్గదేవుడు చెప్పెను జాయన ఈ భేదములను నృత్త-నృత్య - నాట్యములు మూడింటిని చెప్పట గమనింపదగినది (నందికేశ్వరుడిట్టి భేదములను చెప్పలేదు) జాయన చెప్పిన ప్రకారము-నాట్యవేదము నుండి వెలువడినది, మూర్ఖులు వెనకీతీసినది, నజ్జనులు ప్రచారముచేసినది 'మార్గ' మనబడును (1-52); ఇంక ఆయాదేశముల జనులయష్టానుసారము చెల్లినది 'దేశి' యనబడును (1-54)

2. ఆంగికాభినయము : నృత్తము

“అభి' అను ఉపసర్గతో చేరిన 'ః' ధాతువునకు కర్తృర్థమున 'అచ్' ప్రత్యయమును గూర్చునప్పుడు 'అభినయ' పదమేర్పడును ప్రయోగము అభిముఖమగునట్లు చేయుది గనుక అది అభినయమనబడును ” (1-27) అని జాయన 'అభినయ' పదమును నిర్వచించెను. ఈ అభినయము నాలుగు విధములు- ఆంగికము, వాచికము, ఆహార్యము, సాత్త్వికము (1-29-49).¹ నాట్యప్రయోగసమయములో నటులు ఈ చతుర్విధాభినయముల సాహాయ్యమున రూపకములందలి అర్థములను ప్రేక్షకులకు అభిముఖమగునట్లు- అసగా హృదయగోచరమగునట్లు-చేయుదురు నాట్యము లోకమునందలి సర్వ ప్రకృతులను, సర్వభావములను ప్రవర్ణించుచున్నది ఈ సర్వభావములును మనఃప్రభవములే, మనస్సులోని ఈ భావములను వ్యక్తముచేయుటకు అంగవిక్షేపము లేదా అవయవ విన్యాసము ఒక సాధనము.

1 భరతముని నాట్యశాస్త్రమున సామాన్యాభినయము (22 వ అధ్యాయము), చిత్రాభినయము (25 వ అధ్యాయము) అను రెండు అభినయములను కూడ చెప్పెను కాని, ఇవి రెండును ప్రత్యేకభేదములు కావని తెలియవలెను వాచిక-ఆంగిక-సాత్త్వికాభినయములకు సంబంధించిన విశేషాభినయమే 'సామాన్యాభినయ' మను ప్రేర వివరింపబడినది ఇంక చిత్రాభినయము సామాన్యాభినయమునకు శేషభూతమైనను ఇది ప్రధానముగా ఆంగికాభినయమునకు సంబంధించినది కావున ఆయా అభినయములను వివరించునప్పుడు చెప్పబడని విశేషాంశములే ఈ రెండింటియందును చెప్పబడిన వన్నమాట.

మానవశరీరమందలి అవయవములు మూడు వర్గములుగా విభజింపబడినవి- అంగములు, ఉపాంగములు, ప్రత్యంగములు (2-1-2) వీటి కడలికలతో భావములను వ్యక్తము చేయుట లేదా భావానుగుణముగా అవయవములను విన్యసించుట 'అంగికాభిసయ'మనబడును శిరస్సు, చేతులు, వడము, ప్రక్కలు, మొల, పాదములు- ఈ ఆరును అంగములు (స్కంధములకూడ అంగములేయని కొందరందురు) కన్నులు, బొమలు, ముక్కు, పెరపులు, చెక్కులు, గడ్డము- ఈ ఆరును ఉపాంగములు¹ మెడ, భుజములు, కడుపు, వెన్ను, తొడలు, పిక్కలు- ఇవి ఆరును ప్రత్యంగములు (మణిబంధము, జానువులు, భూషణములు- ఈ మూడునుకూడ ప్రత్యంగములేయని కొందరందురు).

అంగ, ఉపాంగ, ప్రత్యంగ సహితమైన అంగికాభినయము స్థూలముగా మువ్విధములు- శారీరము, ముఖము, చేష్టాకృతము ఈ మూడింటియందును క్రమముగా- శాఖ, అంకురము, నృత్తము అనునవి ప్రధానములు శాఖ, అంగములు, ఉపాంగములు, ప్రత్యంగములు- వీని మూలమున చేయబడునది శారీరము ఉపాంగములచే మాత్రమే నిర్వర్తించబడునది ముఖము నిలుచుట, కూర్చుండుట, నడచుట మొదలగు చేష్టలతో కూడినది చేష్టాకృతము విచిత్రకరవర్తనశాఖ యనబడును. కడచిన వాక్యార్థములను మాత్రమే సూచించుట అంకురము, అట్లే రాబోవు వాక్యములను సూచించుట సూచ ఇంక కరణ - అంగహార సాధితమగునది నృత్తము (1-30-34)

శారీరాభినయమందు అవయవములన్నియును భావవ్యక్తీకరణ సమయమున ఏక కాల ప్రవర్తితములగును ఇంక చేష్టాకృతాభినయమందు స్థాన-ఆసన-శయన-గమనాది చేష్టలు ప్రవర్తిల్లును శారీరాభినయమందు చలనము ప్రధానము కాదు, కాని చేష్టాకృతాభినయమందు చలనమే ప్రధానము ఈ చేష్టాకృతాభినయము రెండు విధములు- గతిప్రచారము, (గతి, స్థితి నృత్తము (లాస్యముకూడ చేష్టాకృతాభినయమే) భావ-అవస్థా ప్రవర్ణకమైనది గతిప్రచారము- అనగా ఏ ప్రకృతి ఏ అవస్థతో, ఎచ్చట ఏ విధముగా నడువవలెను, నిలువవలెను, కూర్చుండవలెను, శయనించవలెను అనువానికి సంబంధించిన వివరణమే గతిప్రచారము, ఇది నాట్యమునకు ప్రాణము. ఇంక నృత్తము అర్థ ప్రవర్ణకము కాదు, కాని ఇది చారీ-మండల, కరణ-అంగహార సంయుక్తమై గీత-వాద్య సహితమై, శోభారమును, మంగళప్రదమును అగుచున్నది

1 శార్క దేవుడు ఉపాంగములనిట్లు వివరించెను-

"దృష్ట్య, పుటములు, తారకలు, కపోలములు, నాసిక, ఉచ్ఛ్వాస నిశ్శ్వాసములు, అధరము, దంతములు, జిహ్వా, చిబుము, వచనము - ఈ పండ్రెండును శిరము నందలి ఉపాంగములు; పార్శ్వలు, గుల్ఫములు, చేతివ్రేళ్లు, కాలివ్రేళ్లు, పాదతలములు - ఇవి తక్కిన అంగములందలి ఉపాంగములు." -7 అ. 38-42.

భరతాదులందరను అంగ-ఉపాంగ-ప్రత్యంగములకు సంబంధించిన అభినయ భేదములను పేర్కొని, నిర్వచించి, వినియోగములను వివరించినవారు¹ ఇవి యన్నియును భరతముని పేర్కొన్నట్లుగా, లోకకరణాశ్రయములే, అనగా లోకధర్మ ననుసరించినవే భరతాదులనుసరించి, అభినయము లోకధర్మ, నాట్యధర్మ భేదములచే రెండు విధములు² అభినయము లోకానుసారిగా ఉండుట లోకధర్మ, ఇంక నాట్యలక్షణ లక్షితముగుట నాట్యధర్మ లోకధర్మ అనునది లోకమునందును, నృత్య-నాట్యములందును ఉండును, కాని నాట్యధర్మ అనునది నృత్య-నృత్య-నాట్యములందే ఉండును స్పృత్య-నృత్యములందు నాట్యధర్మ అధికము, నాట్యముందు లోకధర్మ అధికము ఇంక నాట్యముందే-నాటకాదులలో నాట్యధర్మ అధికము, ప్రకరణాదులలో లోకధర్మ అధికము కావుననే లోకధర్మ భిత్తి స్థానీయమనియు, దానిమీది చివ్రమే నాట్యధర్మయనియు అభినవ గుప్తుడు పేర్కొనియున్నాడు

ముఖజాభినయము :

దృష్టులు- దృష్టి భేదములు ముప్పదియారు, ఇందు రసదృష్టులెనిమిది, స్థాయిభావదృష్టులెనిమిది, సంచారి భావదృష్టులిరువది. ఈ దృష్టులయందే నాట్యము ప్రతిష్ఠితమై యున్నదని భరతముని నొక్కి చెప్పినాడు “సర్వేంద్రియాణాం నయనం ప్రధానమ్” అన్నట్లే, నాట్యమునకు జీవగొట్ట అయిన అభినయమునకును దృష్టులు ప్రాణ మన్నమాట.

తారకలు తొమ్మిది విధములు, తారకలనుసరించి యుండు దిగ్భ్రంశప్రకారము లెనిమిది విధములు, తారకలనే అనుసరించి యుండెడి కనురెప్పలు తొమ్మిది విధములు, తారకలను కనురెప్పలను అనుసరించెడి కనుబొమ లేడు విధములు. నాసిక ఆరు విధములు, ఓష్ఠ (అధర)ము ఆరు విధములు, కపోలములారు విధములు, చుబుక మేడు విధములు, హనువు ఆరు విధములు, డిహ్వా ఆరు విధములు, దంతములైదు విధములు, ముఖరాగము నాలుగు విధములు

1 ఆయా శాస్త్రకర్తలు పేర్కొన్న సంఖ్యలలో కొలది భేదములున్నవి, వాటి నెల్ల పట్టిక రూపములో కూర్చి చూపినాను-చూ తెలుగు నాట్యశాస్త్రము. పుట 390 ఇచ్చట మాత్రము జాయనను అనుసరించి పేర్కొనుచున్నాను

2 లోకధర్మ, నాట్యధర్మ - ఇవి రెండును చిత్తవృత్తివ్యవస్థ, బాహ్యవృత్తివ్యవస్థకారణి అయి భేదములచే మరల రెండేసి విధములని శాస్త్రదేవుడు చెప్పినాడు (సంగ్ర 7 అ 22-26) వీటిలో మనోధగ్ధమును నిరూపించునది చిత్తవృత్తివ్యవస్థ (గర్వ సూచకముగా మీఠములు మెలిపెట్టుట మొ॥); ఇంక బాహ్యవృత్తివ్యవస్థను అనుసరించునది బాహ్యవృత్తివ్యవస్థకారణి (హృదయము సూచించుటకు పుష్పకోకిల వృత్తి మును పట్టుట మొ॥).

శారీరాభినయము :

శిరస్సు పదుమూడు విధములు (ఇతరులు చెప్పినవి మరి పదునొకండు కలవు)-

హస్తములు అరువదియారు ; ఇందు అభినయ హస్తములు ముప్పదియేడు ; నృత్త హస్తములిరువది తొమ్మిది. అభినయహస్తములు మరల రెండు విధములు— అసంయుత హస్తములిరువది నాలుగు ; సంయుత హస్తములు పదుమూడు. పతాకాదు లిరువది నాలుగును అసంయుతహస్తములైనప్పటికిని, కార్యవశమున రెండవ హస్తము కూడ చేరుచుండును ; ఇంక సంయుతహస్తములు మాత్రమెల్లప్పుడును సంయుతము లుగానే యుండును. ఇంక నృత్తహస్తములు కేవలము నృత్తోపయోగులు మాత్రమే సాత్త్వికాభినయమందు దృష్టులు ప్రధానములు కాగా, ఆంగికాభినయమందు హస్తములు ప్రాధాన్యమును వహించును.

వక్షమైదు విధములు, పార్శ్వములైదు విధములు, కటి అయిదు విధములు, పాదములైదు విధములు (ఇతరులు మరి పది భేదములు చెప్పిరి).

ఇంక ఉపాంగములు— శిరఃకర్మననుసరించెడి గ్రీవము తొమ్మిది విధములు, జతరము మువ్విధములు, ఊరువు లైదు విధములు, జానువు లేడు విధములు, జంఘలైదు విధములు (ఇతరులు చెప్పినవి మరియైదు), పాదాంగుళులేడు విధములు (ఇతరులు చెప్పినవి మరి మూడు విధములు).

చేష్టాకృతాభినయము :

దేశ-కాల-అవస్థ-వయోచితముగా, ఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ ప్రకృతుల స్వభావోచితముగా స్త్రీ పురుషులు రంగస్థలమును ప్రవేశించు విధమును, రంగస్థలమందు ప్రవర్తించు విధమును భరతముని 'గతిప్రచార'మను పేర ఒక ప్రత్యేకాధ్యాయమందు వివరించెను (12వ అధ్యాయము). అందు మొదట రసానుసారులైన గతులు, పిమ్మట దేశానుసారులైన గతులు వివరింపబడినవి. అటు పిమ్మట స్థానక-ఆసన-శయన భేదములు చెప్పబడినవి. పురుషుల స్థాన(క)ములారు; స్త్రీల స్థాన(క)ములు మూడు (ఎనిమిదని జాయన). స్థాన(క)మనగా ఒక భావమును చూపుటకై కనుచూపులు వెన్నంటి చేయు ఒకానొక నిశ్చలమైన నిలుపు. స్త్రీ పురుషుల సుప్తస్థానములు (శయనవిధి) ఆరు విధములు. ఇంక ఉపవేశన విధి ఆయా సన్నివేశముల కనుగుణముగా నుండవలెను.

కత్తియుద్ధమందు న్యాయములనునవి ప్రవర్తిల్లును ; ఇవి నాలుగు విధములు. ప్రవిచారములనునవి శస్త్రప్రయోగమందు ప్రవర్తిల్లును (శస్త్రప్రయోగము రెండు విధ

ములు—ఒక చేతితో వేయదగినవి; రెండుచేతులతో వేయదగినవి). ఇంక ధనుర్మూలమునందు ప్రవర్తిల్లు ధనుఃకరణములు నాలుగు. ఇచ్చట ఒక విషయమును గ్రహింపవలసి యున్నది—రంగముమీద ఆయుధములతో చీల్చుటచేత, నరకుటచేత, నెత్తురు కార్చుట, స్పృష్టముగా గాయపరచుట, చిత్తమునకు ద్వేగము గలిగించుట, మొదలగు పనులేవియును చేయ గూడదు. లేచా, పగుల్చుట మొదలగు వానిని శాస్త్రీయమైన అభినయములచేతనే చేయవలెను; ఎందుకనగా సామాజికులకు చూపిన జాలును, వారు తెలిసికొందురు.

ఇంతకుముందు కటీ-క్షిరు - జాను - జంఘా-పాద-పాదాంగుళుల కర్మల వేర్వేరుగా పేర్కొనబడినవి. ఇవియన్నియు పరస్పరసంయోజితములై ఏకార్థమున ప్రవర్తితములగుట 'చారి' అనబడును; వీనిలోపాదము ప్రధానమగుటచేత పాదప్రచారమే 'చారి' అని కూడ అందురు. చారులు మొత్తము ముప్పదిరెండు-అందు భూచారులు పదునారు; ఆకాశచారులు పదునారు. పాదములు రెండును ఎక్కువగా భూమియందు చరించునవి భూచారులనబడినవి; పాదములు ఎక్కువగా ఆకాశమందు చరించునవి (మైకైత్తబడునవి) ఆకాశచారులన బడినవి. భూచారులు ప్రధానముగా నియుద్ధమందును, కరణములందును ప్రయుక్తములగును. ఇంక ఆకాశచారులు లలితములైన అంగక్రియారూపములు.

ఒక కాలిపని చారి యనబడును; రెండు పాదములది కరణ మగును. మూడు కరణముల ప్రచారము ఖండమనబడును ఖండములు మూడో; నాలుగో చేరి మండల మున్ను అనగా మైని వివరించినట్లు ఏకపాదప్రచారము చారికాగా బహుపాదముల ప్రచారము మండలము అనబడును. ఆకాశ-భూచారుల ప్రాచుర్యమును బట్టి మండలములుకూడ ఆకాశ-భూభేదములచే రెండువిధములు. అనగా ఆకాశచారుల ప్రాచుర్యమున్న మండలములు ఆకాశమండలములును, భూచారుల ప్రాచుర్యమున్న మండలములు భూమండలములును అగును. భౌమమండలములు పది; ఆకాశమండలములు పది. ఇవి ఏకజాతి చారులవలన నేర్పడినవి. పండితుడు ఆకాశ-భూచారులను కలిపి మరికొన్ని మండలములను కల్పింపవచ్చును. మండలములన్నియు, యుద్ధమందు. బాహుయుద్ధమునందు, నర్తనమునందు శాస్త్రప్రకారము ప్రవర్తిల్లును.

ఇచ్చట ఒకవిషయమును గుర్తింపవలసియున్నది - పాదప్రచారము ఉన్నప్పుడు దాని ననుసరించి హస్తప్రచారమును ఉండును. సందర్భమును బట్టి, ఔచిత్యము ననుసరించి, హస్తవ్యాపారము పాదప్రచారమునకు ముందుగానో, సమముగానో, వెనుకగానో ఉండును. అనగా ఓకప్పుడు పాదము ప్రధానముగా, మరొకప్పుడు హస్తము ప్రధానముగా, ఇంకొకప్పుడు రెండును ప్రధానముగానుండును. పాదము ముఖ్యముగానున్నచో హస్తములు తగ్గి యుండదగును; తమకే ముఖ్యత్వమున్నయెడల అవి ముందుగానడుచును. రెండును ముఖ్యములేని సమములై సాగును. ఇది అందముననుసరించి, ప్రయోగముచే

నాథుడు రోగగ్రస్తుడైనాడని భావించి, చికిత్సలుచేసి, ఫలముకానక, శివుని ప్రార్థించి, ఆయన ప్రత్యక్షమై తాండవస్వరూపము నిట్లువివరించెను (పుటలు 59-60) :

“ఇది తాండవాకార మెట్టులంచేసి - ముదమున నాట్యాభిముఖుడనై నిల్చి
 ‘హో’యని డమరుకంబొగి నొక్కమాటు-వాయింపడడవ సర్వము లయంబొందఁ
 జరణంబు దొలవిచగలనగాఁ జేసి - పరగంగ నక్షత్ర పంక్తులు డుల్ల
 వినుతమహోద్రేకవీక్షణాటోప-మున నజాచ్యుత దేవముఖ్యులడంగ
 మూవలగంటల మ్రోతకు వెఱచి-దేవియున్న సగంబుధృతిదన్నుఁగలయ
 ఖ్యాత మహోద్ధతకరతాడనముల-నాతతది కత్తియవలన జనంగ
 వడిమహోచ్ఛ్వాస నిశ్శ్వాసోపనిహతి-బడబానలంబాఱ జడనిధులింక
 గతిని మెట్టెడుపాద ఘట్టనచేత-నతుల ధాత్రీతలంబది ధూళిగాఁగ
 నురవడిమైజిఱ్ఱఱిదిరిగి నిల్చుడును-బొరిమాలి దిగ్గజంబులు వొడవడఁగ
 గ్రక్కున జాటిటంకారంబుచేత-నెక్కొన్న కులగిరుల్ నెఱిబొడి గాఁగ
 నొందంగఁ బాదాగ్రమూఁదినటింప - గ్రిందటి కూర్మంబు గిజిగిజిగాఁగ
 మహిత జటాచ్ఛటా విహతినజాండ-బహులకటాహంబు వఱియలుగాఁగ
 నురుకిరీట విఘాతనోద్వృత్తిఁజేసి-పొరిద త్వసందోహములు వెల్లగిలఁగఁ
 దాండవోద్ధతిఁజేసి ధరియింపఁబడిన-డండి ఫణింద్రుండుదలరి రోజంగ
 నిటురోజుచున్న ఫణింద్రు నూర్పులకు - స్ఫుటఫాలనేత్రాగ్నిభుగులననెగయ
 వడి నెగసెడినేత్రవహ్ని రోచులకు-జడలపైఁ జంద్రుఁడా సగమునుగరఁగఁ
 గలయ సుధాసూతి గరఁగినకతన-బలువిడి నమృతంబు దలడిగి పఱవఁ
 దలడిగి పఱతెంచు తత్సూధాపూర- మలరిముంచుడు జీవనములువచ్చియంత
 నురమున శిరమున నొగిగళంబునను-గరముల భూషణోత్కరములై వెలిఁగి
 పరుగు సురాసురబ్రహ్మచ్యుతాది-వరకపాలావళుల్ శరణువేడుచును
 బొబ్బలు వొడువంగఁ బొంగియార్వంగ-నుబ్బియాళతి సేయ నొగిఁదాళగింపఁ
 గ్రీడవట్రిల జతిగీతముల్ వాడ-నాడుదుఁ ప్రమధులు సూడఁదాండవము”

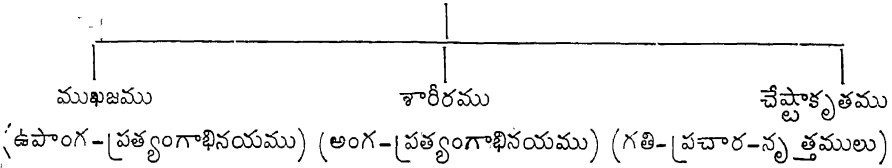
తెలుగు సాహిత్యమున శివతాండవవర్ణనమింత విపులముగా మరియొకచోట కన్పట్టదు. అందున, కవి, శివునినోటనే స్వీయతాండవస్వరూపమును జెప్పించుట మరియొక విశేషము.

ఆదిలో నృత్తము ఏకవిధమే. కాని, తరువాతి కాలములో అందు పెక్కు భేదములు కలిగినవి. వీనిలో శాస్త్రానుగుణములైన వానిని ‘మార్గ’ భేదములనియు, ఆయాదేశములందు ప్రవర్తిల్లిన వానిని ‘దేశి’ భేదములనియు పేర్కొనుచున్నారు. “రాజులకు ప్రాయికముగా క్రొత్తక్రొత్త విషయములందు ప్రీతియుండును. కనుక వారి ప్రీతికై, క్రొత్తక్రొత్తగా ఏ నృత్తము కల్పింపబడునో, అది ఆయాదేశముల ననుసరింప

నదిగనుక 'దేశి' యనబడు"నని జాయన దేశి నిర్వచనము (V-3). భూతకాలమందలి దేశి నృత్తము శాస్త్రప్రమాణము సంపాదించియుండును కాన అది మార్గభేదములోనే చేరి పోవును; ఇంక భవిష్యత్తు విషయము తెలియరాదు; అందుచేత ప్రస్తుతము (తననాడు) నడచుచున్న దేశి భేదములను గూర్చియే తెలుపుచున్నట్లు జాయన పేర్కొనుట గమనింప దగియున్నది (V-4).

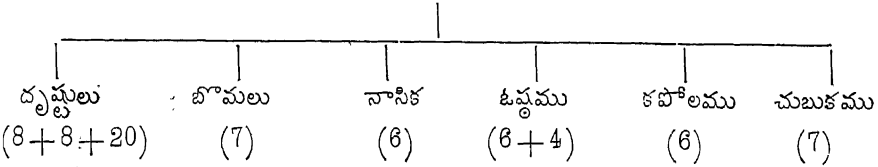
మార్గపద్ధతియందు పేర్కొన్న భేదములకు, దేశిపద్ధతియందు పేర్కొన్న భేదములకు కొన్నింటి నామసామ్యము కన్పట్టగలదు; అంతేకాదు, దేశిభేదములు చాల వరకు సంస్కృత భాషానామములు కలిగియుండుట కూడ గమనింపవచ్చును. ఈ దేశి భేదములు మార్గభేదములకు పూరకములు, సహకారకములు అని చెప్పదగును. ఇప్పడింక నృత్తరత్నావళిలో చెప్పబడిన అంగికాభినయమును సంక్షిప్తముగా పట్టికలరూపమున వివరింతును.

అంగికాభినయము

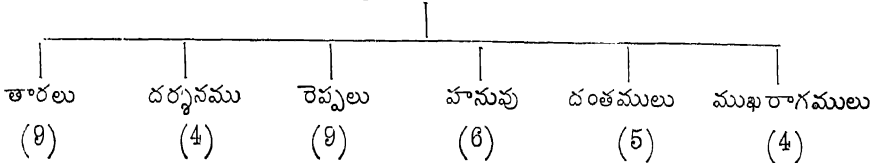
ముఖజము

(ఉపాంగాభినయము)

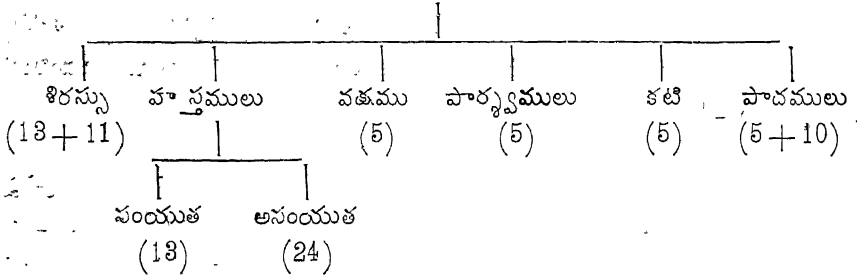

ముఖజము

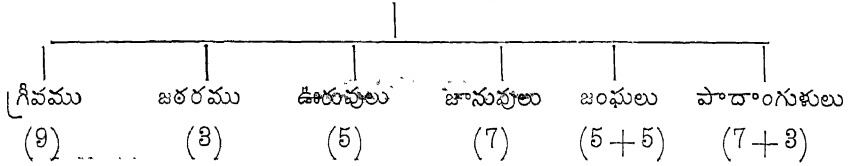
(ప్రత్యంగాభినయము)

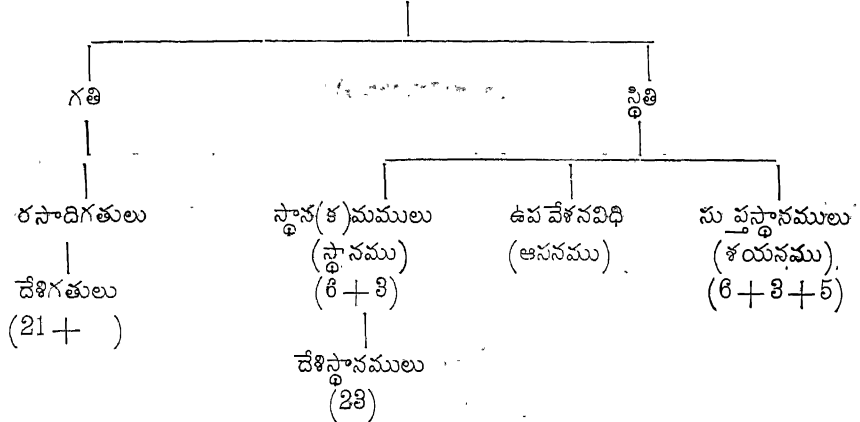
శారీరము
(అంగాభినయము)

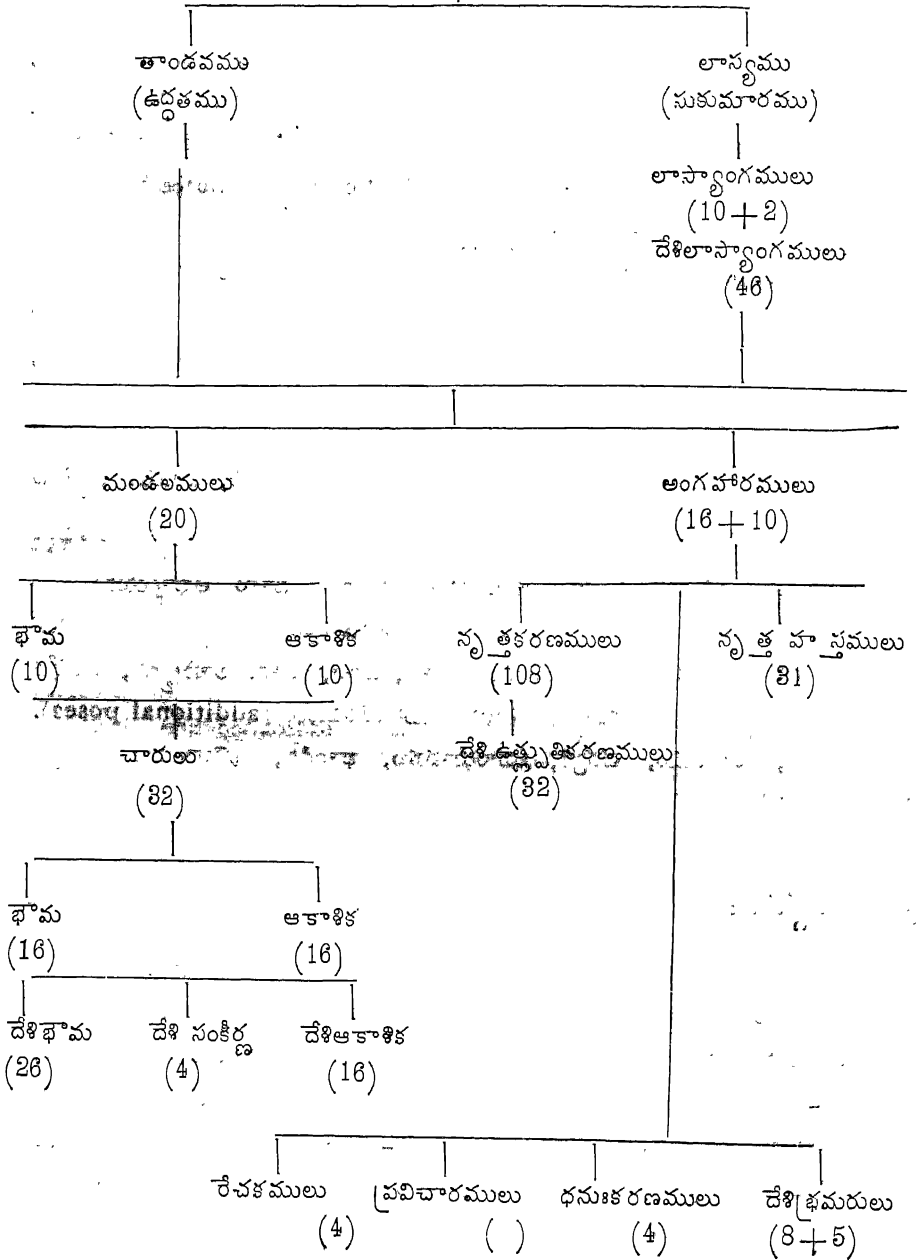
శారీరము
(ఉపాంగాభినయము)

చేష్టాకృతము
(గతిప్రచారము)

చేష్టాకృతము
(నృత్యము)

3. దేశి

దేశి సంప్రదాయము గ్రంథస్థమగుట యెప్పటినుండి జరిగినదో చెప్పటకు తగిన యాధారములు లేవు. మతంగుడు 'బృహదేశి' యను గ్రంథమును రచించెను. కాని, ఇందు సంగీతమునకు సంబంధించిన అల్పభాగము మాత్రమే లభించినది. సంగీత రత్నాకరమునకు వ్యాఖ్యానము రచించిన కల్లినాథుడు కోహలుని "సంగీత మేరువు" నుండి 'చాలకము' లకు సంబంధించిన భాగము నుద్ధరించి యున్నాడు. ఇందులో నారదుని 'దేశి నృత్త సముద్రము' కూడ ఉదాహృతమైనది. ఈ రెండు గ్రంథములకూడ లభ్యము కాలేదు. ఇంక లభ్యములైన గ్రంథములలో, దేశి సంప్రదాయమును వివరించిన ప్రధాన గ్రంథము సోమేశ్వరుని మానసోల్లాసము (అఖిలపితార్థచింతామణి). అటు పిమ్మట పేర్కొన దగినవి శార్ఙ్గదేవుని సంగీతరత్నాకరము, పార్శ్వదేవుని సంగీతసమయసారము, జాయన నృత్తరత్నావళి.

దేశినృత్త సంప్రదాయవివరణములో శార్ఙ్గదేవుని పద్ధతికిని, జాయన పద్ధతికిని భేదమున్నది. శార్ఙ్గదేవుడు దేశి భేదములను ఆయామార్గభేదముల వెనువెంటనే వివరింపగా, జాయన దేశిభేదముల నన్నింటిని, ప్రత్యేకముగా నాల్గు అధ్యాయములందు వర్ణించియున్నాడు. జాయన వర్ణించిన దేశి భేదములను రెండు వర్గములుగా విభజింపవచ్చును - దేశిస్థానక, ఉత్పత్తికరణ, భ్రమరి, పాద, పాట, చారి, లాస్యాంగ, గతిభేదములు మొదటివర్గము; ఇవి మార్గభేదములకు ఆనుషంగికములు (additional poses). ఇంక పేరణి, రాసకము, చర్చరి, బహురూపము, భాండిక, కొల్లాటము మున్నగు ప్రత్యేకనృత్యపద్ధతులు రెండవ వర్గము.

ప్రథమ వర్గము :

స్థానకములు - దేశిస్థానకములు ఇరువదిమూడు. పార్శ్వదేవుడు చెప్పిన ప్రకారము ఈ దేశిస్థానకాదులు పేరణి, ప్రేఖణము, గొండ్లి, దండరాసకము మున్నగు దేశి నృత్యము లందెక్కువగా ఉపయుక్తములు. ఉత్పత్తికరణములు : ఇవి ఐదు తెరగులు - అంచిత భేదములు (14), ఆలగాదులు (4), లోహడి మొదలగునవి (7), దర్పసరణాదులు (3), కపాల స్పర్శనాదులు (4) - మొత్తము 32. దేశి భ్రమరులను కూడ శార్ఙ్గదేవుడు ఉత్పత్తికరణములందే కలిపిచెప్పినాడు. 'ఉత్పత్తి' (గంతు) అనునది ఈ దేశికరణము లందలి విశేషము.

భ్రమరులు : ఇవి పదుమూడు విధములు. ఇందు శుద్ధభేదములు-8; అన్యోన్య సంకరముచే నేర్పడినవి-5. ఈ రెండు తెగల భ్రమరులు ఐదో, నాలుగో కలిపి, వరుస

గాను, వరుస తప్పించియు, విచిత్రముగా చతురులైనవారు చేసినచో ఏడు నూర్లువరకు ఏర్పడును. భ్రమణము వీనియందలి విశేషము.

పాదములు: మతంగానుసారియగు దేశిపాదభేదములు-16. కోహలుని ప్రకారము వీటికి 'మధుపములు' అనియు పేరు.

పాటములు (= పాటమణులు = పాదపాటములు): దేశీనృత్తసముద్రము నుండి యెత్తి పేర్కొన్న కొన్ని పాటభేదములు-28. పరస్పరమిశ్రణముచే ఇంకను చాల భేదములను కల్పింపవచ్చును.

చారులు : సంచారధర్మమునుబట్టి ఇవి రెండు విధములు: భౌమచారులు-28; ఆకాశిక చారులు-16 ; ఇవికాక సంకీర్ణచారులు-4 ; మొత్తము-48,

ఇచ్చట గమనింపవలసిన విషయ మొకటున్నది. వైన పేర్కొన్న పాదములు, పాటములు, చారులు-ఇవి యన్నియు పాద (foot-work) భేదములే; అంతియేకాదు చారులయందుపయు క్తములగునవియే. అందుచేతనే కొందరు వీనినెల్ల చారిభేదములు గానే గణించియున్నారు.

లాస్యాంగములు : ఇవి 48 విధములు. భరతాదులు లాస్యమును, లాస్యాంగములను నాట్యాంతర్భాగములుగా గణించియున్నారు. ఒక్క శార్ఙ్గదేవుడు మాత్రము లాస్యమును, తాస్యాంగములను దేశిభేదములుగానే వర్ణించియుండుట గమనింపదగినది.

గతులు : ద్రుత-మధ్య-విలంబిత భేదములచే మువ్విధములైన గతిభేదములు-21; ఇవి శుద్ధగతులు. రెండుగాని, మూడుగాని, మిశ్రమగునవి సంకీర్ణభేదములు. చారులు, పాటములు, లాస్యాంగములు కలిసినచో గతు లనంతములు కాగలవు.

ద్వితీయ వర్గము :

గొండ్లి (గోండలి): దీనిని వేటకత్తై నృత్య మనవచ్చును; దీనికి రూపురేఖలు దిద్దినవాడు సోమేశ్వరుడు. జాయన వర్ణించిన దేశిపద్ధతి దీనికి సన్నిహితముగా నున్నది. ఇందు పుష్పాంజలి విహితమైనది.

వేరణి : పంచాంగ సహితముగు దీనికి శైవమత సంబంధమున్నట్లు తోచగలదు.

ప్రవేశము : ఇది ఉద్ధతనృత్యముగా కన్నట్టుచున్నది.

రాసకము : ఇది స్త్రీల బృందనృత్యము. భరతముని వర్ణించిన పిండిబధం ములకిందు ప్రాముఖ్యము కలదు.

చర్చరి : ఇది రాసకతుల్యమే; కాని ఇందు నర్తకులు వసంతోత్సవములందు మండలములుగా నేర్పడి నాయకగుణములను కీర్తించుచు నర్తింతురు.

నాట్యరాసకము : దీనినికూడ వసంతోత్సవసమయ నృత్య మనదగును.

దండరాసకము : ఇది నాట్యరాసక తుల్యమే; కాని ఇందు నర్తకులు కోరికలను ధరింతురు.

శివప్రియము : ఇది శైవోత్సవసమయములందు చేయబడెడి నృత్యము.

చింతు : జాతరలలో జరిగెడి నృత్యమిది.

కందుకము : చెండాటయందలి విశేషము.

భాండికము : హాస్యగాంధ్రు చేయునది.

ఘటిసణి : హుడుక్కా వాద్యమును ధరించి చాండాలికచేయు నృత్యమిది.

చారణము : ఇది గుజరాత్ నృత్యము.

బహురూపము : ఇది పగటివేషములకు సంబంధించినది. ఒకే నర్తకుడు ఆశువుగా బహురూపములను ధరించుట.

కొల్లాటము : ఇది దొమ్మరుల ఆట.

దేశి స్థానకాదులను గూర్చియు, గొండ్లి మున్నగు దేశి నృత్యములను గూర్చియు డా॥ వి. రాఘవన్ నృత్తరత్నావళికి తాము రచించిన విపులమైన ఉపోద్ఘాతమున వివరించి యున్నారు (Pp. 115-53).

దేశి నృత్త-నృత్యముల ప్రశంస తెలుగు కావ్యములందధికముగా కలదు. కొన్ని ఉదాహరణము లొసగుచున్నాను:

సోమనాధుని పండితారాధ్యచరిత్ర ఈ సందర్భమున ప్రధానముగా పేర్కొన దగియున్నది. పండితారాధ్యచరిత్రలోని పర్వతప్రకరణమున శివరాత్రి ఉత్సవసమయ ములో జరిగెడి ఆటపాటలననేకము సోమన విపులముగా వర్ణించియున్నాడు. ప్రస్తుతోప యోగియగుటచేతను, పండితారాధ్యచరిత్ర ముద్రితప్రతులు - అలభ్యములగుటచేతను ఈ వర్ణన సుదీర్ఘమైనను పూర్తిగా ఉదాహరించుచున్నాను (పుటలు-465-65):

“చస్పట్లు వెట్టంగఁ జక్కనలేచి-యప్పుట వెడయాట లాడెడువారు
 వేడుకతోఁ జిందువాడంగమబ్బి-కోడంగియాటలఁ గునిసెడువారుఁ
 బ్రన్నని నిజదేశ భాషల జతుల-కన్నికోడంగాటలాడెడువారు
 భ్రమరముల్ సాశెముల్ బయకముల్-రమణబంచాంసి వేరణి యాడువారు
 ప్రమథ పురాణన పటుచరిత్రములుఁ-గ్రమమొంద బహునాటకము లాడువారు
 లలితాంగ రసకళాలంకారరేఖ-లలవడ బహుకూప మాడెడువారుఁ
 గరణముల్ మెలవణుల్ గతులుఁ జిత్రములు-నరుదుగ వెడ్డంగమాడెడువారు
 నమరాంగనలు దివినాడెడుమాడ్కి-నమరంగ గడలపై నాడెడువారు
 నావియగ్గఠిఁ బడులాడెడునట్టి-భావనమ్రోకులపై నాడువారు
 భారతాది కథలఁ జీరమఱఁగుల-నారంగబొమ్మల నాడించువారు
 గడునద్భుతంబుగఁ గంబసూత్రంబు - లడరంగ బొమ్మలనాడించువారు

(పుట. 485)

నాదట గంధర్వ యక్ష విద్యాధరాదులై పాడెడు నాడెడువారు
 విధమునఁ బ్రచ్ఛన్న వేషముల్ దాల్చి-యధికోత్సవము దులుకాడనట్లఱు

ఆ ట పా ట లు

శిరమున మరమునఁ జెవులఁ గంఠమున-గరములఁ గూఁకటఁగాళ్ళుఁ జెల్వారఁ
 గవడండలును గనుఁగవగరణికలు-సవరంబులును గలశంబు దండలును
 భసితంబుపూతపైఁ బరుగుబచ్చెనలు-నసలారు చిరుగజ్జియలు నందియలును
 సరిశత్న పంక్తుల జలపోసనములుఁ-గరమొప్పు తొంగళ్ళుగల చల్లడములుఁ
 బొల్పుడంతాపకుల్ పుష్పచూలికలుఁ-దాల్చి యత్యద్భుతోత్సవలీల దనర
 జనులు హర్షింప నాస్థానముల్ సొచ్చి-యనుకూలవిధశాద్యసమేళనమున

(పుట. 486)

సార్థుటంబిచ్చి యొయ్యన జవనికల-గర్భంబు వెడలి యక్క-జము వట్టిల్ల
 నాడకముందఱ నభినయం బొలయఁ-జూడకముందఱఁ జోద్యంబుదనర
 నిక్కుచును ద్రిభంగి నీలుచుచునట్ల-చొక్కుచు సభఁజూచి యొక్కింతనగుచు
 నలినంగనంచలనము నంద గతులు-బలిగొని భూలతలన నర్తనంబు
 మొనయుచు చిత్తోల్లాసమునను రంజిత-దనరఁ గటాక్షంబునను గుశంబు
 లలర్చి శిరఃకంఠ పూచరించుచును-నళినంగుళిసోట్లంబు సేయుచును

లాగు, వంజళము, ధాళము, వళి, దిరువు-బాగు, వాహిణి, సాళి, బయగతి, సుగతి, బహుగతి, గతియునాఁ బరిపాటిదనర-సహజమై తనుగతి స్వరవంచనములుఁ
(పుట. 487)

బటురసాలంకార భావముల్ దనర-స్ఫుట వాద్యతాళ సంఘటన ఘటిల్ల
దనుపాదఘట్టన దనరునుద్ఘట్టన-లనునయించుచు నందియల్ గదల్చుచును
'సోహో!' యనుచు గతులొడ్డవించుచును- 'సాహా' యంచు లాస్యమనున
యించుచును
జతులువాడుచుఁ దాళగతుల కాడుచును-శ్రుతులఁ గూడుచు నేలఁద్రొక్క-
నోడుచును

వీఁగుచుఁ గరణికల్ విస్తరించుచును-లోఁగుచు దంతావళుల్ నటింపుచును
జాటుచు జంగలు సాఁపుచు మంది-నూటించుచును మొగం బోఱపుచ్చుచును
జంకఁజాపుచు బయల్ సప్పరించుచును - జంకలడిచికోనుచు శంకరుఁ బాడు
చును, నుటుకుచుఁ గ్రేళ్లుసూపుచుఁ బన్ని-కొనుచు గంతులు వైచుచును మణికట్లు
(పుట. 488)

వెడమరించుచు, వ్రేళ్లు విడికిలించుచును-నొడలడంచుచు నురంబొగ్గుచు, వీవు
విఱిచికోనుచుఁ బరివిచ్చుచు, మోము-బొఱడువుచ్చుచు, భుజంబులు బవియుచును
వ్రోఁకాళ్లుఁ దొడలును ముడివరచుచును-గూఁకటిఁ గిఱపుచుఁ గోకటింపుచును
మూఁతులు నలుపుచు మురుకటింపుచును-వ్రోఁతకునుబ్బుచు మురియుచుఁజనుచు
మిన్నకచూచుచు మెడవిర్చికోనుచుఁ-గన్నలార్పుచుఁ జెవుల్ గత్తిరించుచును
వెవ్వెఱలాడుచు వెక్కిరించుచును-గవ్వదండలయందు గతులువుచ్చుచును
బొమలెత్తివైచుచు బుగ్గరించుచును-దమకించిదాఱుచు దండలిచ్చుచును
గొంకచు వడఁకుచు గొసరుచు, మూఁడు-వంకలఁ బోవుచు శంకించుకొనుచుఁ
బరులఁజేవ్రేయుచుఁ బకపకనగుచుఁ-గరముబ్బుచును జొల్లుగాఱికికొనుచు
(పుట. 489)

సరసంబులాడుచుఁ జప్పటవిడుచుచు - విర్రసంబులాడుచు విట్టివీగుతును
నొడ్డోలగంబులో నొఱిసి తిరుగుచును-నడ్డంబుద్రకటంబు నన్ని వాడుచును
మరగాళ్ళ నడచుచు మట్టిగాళ్ళగుచు-నొరుగాళ్ళ నడచుచు ధరగొంతుగొనుచు
వ్రోఁకాళ్ళ నడచుచు మొగినేలఁగాళ్లు-దాఁకుచుండ నెగసి తట్టుకనచనుచుఁ

గూర్చుండి నడచుచుఁ గుప్పించి యచట-నార్చుచు మెఱములందందవైచుచును
నురమున నడచుచు నొదికిలఁజనుచు-ధరఁబొరలుచు సముద్ధతి లేచిచనుచు
నుగ్విఁద్రప్పటమున నొకవ్రేలయడి య-గుర్చుగాఁ దిరుగుచు గుర్వింఁచుకొనుచుఁ

(పుట. 440)

గరతలంబాని శ్రీఘ్రమసారియట్లు-ధరఁదిరుగుచు దెసల్ దన్ని నిల్చుచును
ధర బొమ్మరమునట్లు దలక్రిందుసేసి-తిరుగుచు వెలిదన్నితివుట నిల్చుచును
సమిలియుఁబోలె నున్నతి నటించుచును-శ్రమరంబు క్రియనుదాఁ బరిఘటించుచును
జిలుకయుఁబోలెఁ జెన్నొలయఁ బల్కుచును-జలచరంబులవోలె జనులకుల్కుచును
గలహంసయునుబోలె గతులనేర్చుచును-నిలమృగ మట్టిరిమిరిమి చూచుచును
గండుఁగోయిలవోలె గడఁగికాయుచును-వెండిక్రోతియుఁబోలె వికృతిసేయుచును
నాలఁజేడునుబోలె నటుంటుననుచు-గోలికాఁడునుబోలె గోర్రేనఁగొనుచు
మదగఁజంబునుబోలె మాటుమలయుచుఁ-బొదలివ్యాఘ్రంబట్ల పొఱినులియుచును

(పుట. 441)

గేసరివోలె లంఘించి పట్టుచును-మాసఠీఁడునుబోలె మడ్డివెట్టుచును
మహిభుజంగమువోలె మలకలుగొనుచు-విహగంబు క్రియనభోపిఠిని జనుచు
సరివిలాసినివోలె సఖమురియుచును-వరవిటునట్లు భావములరయుచును
గవియట్లు నవరస గ్రాహకుండగుచు-శివయోగియట్టులుసిఱు నవ్వునగుచుఁ
బగలేని నృపునట్లు వరిణమించుచును-బొగలేని వహ్నియుఁబోలె మించుచును
తాయలేని వెలుంగుఁ బాళిగప్పుచును-మాయలేని పురారిమాడ్కి నొప్పుచును
బురములుగాల్చిన పోల్కియాడుచును-మరుఁజిఱువుచ్చినమాడ్కి నాడుచును
సతి కర్ణమిచ్చిన చందమాడుచును-యతులుగోల్వఁగనున్న యందమాడుచును
సంధకాసురు మదంబడచు టాడుచును-గంధగజాసురుఁ గడపుటాడుచును

(పుట. 442)

జన్నంబుఁద్రుంచిన చాళినాడుచును-వెన్నుండు గన్నిచ్చువేళ నాడుచును
గరళంబుదాల్చిన కరణియాడుచును సరినఱుతలఁగొన్న సరణిగూడుచును
వెండియుభవు బహువిధచరిత్రముల-ఖండితగతి నాటకంబు లాడుచును
శృంగీయు నభిమతప్రీతి మర్త్యంబు-భృంగులలోఁ దాను భృంగియైయుండ
వీణోత్తమము, బ్రహ్మవీణ, గైలాస-వీణయు

(పుట-443)

దేసియుమార్గంబుఁ దీటుకొనంగ-భాసురంబుగ దళప్రాణాదు లులియ
లలిరవర్ణనాలంకారభావ-ములు మృదుమధురసముచితోక్తులలర
మున్నట్ల హరవేషములలోనఁబేరు-గొన్నగాణలలోనఁ గువితవేచమున
గంబశాశ్వతరాధి గాణాధిపతులు-దుంబురు నారదాడులు ప్రీతిఁబాడ

నంగరాగంబు, గీతాంగ రేఖయును-రంగశోభయు ముఖరాగంబుఁ దతము
 వితతంబు నిలయంబు విగతియు నంస-గతియు నావర్తన గ్రహగతిలవణి
 వేసికారత సభాధీరధియును గ-ళాసంబు సొక్కి సభావళి భ్రమరి
 యపధానమును సందియను నొకవిధము-వ్యవసాయమును నిజవణియు లంఘితముఁ
 దాళమఖినయోపతాపనయును సు-తాళంబును బ్రసన్నతయు వివర్తనముఁ
 బయపాటము లలితవసయుఁ గనిష్ఠ-కయును నప్పణము బళయును గోమళక
 యుల్లాసమును లలియును మనోహరము-డిల్లాయి దుఃఖాళిలేవణిజంకె

(పుట. 459)

జౌలరింబు తవళి సౌష్ఠవము విభ్రమము-జాళి యొయ్యారంబు సరసంబుఁదనర
 వరుసఁ జతుర్విధ వక్త్రవిభ్రమము-బొరిన వ్రవిధనిజభ్రూలతాటనము
 పడ్వింశతి క్రమచతు రంకితము - పడ్విధనాసాలసత్కుంచితంబు
 ఘనయుక్తి దళవిధ కర్ణావధాన-మునునవవిధగళ ముఖ్యోల్లసనము

సురుచిరత్రివిధవక్షోవిలాసంబు-ధరఁ జెప్పనొప్ప పాపద్వయ పంచ
 కంబు నూరుద్వయ కలితపంచకముఁ-బంబిసుగతి సమభంగి త్రిభంగి
 యరుదగు వింశతి యంగహారములు-ధర నిఱువదిరెండు దానకంబులును
 చ త్తీనుదృష్టఁ జౌషష్టిహస్తములు-బ త్తీనుచారులు భ్రమరులునేడు (పుట. 460)

నొగిఁగరణంబులష్టోత్తరశతము-మొగినూఱలంకారములు శిరోభేద
 ములు వదుమూఁడును ముప్పదిరెండు-వొలుపారు దండనంబులు నొప్పహంస
 గతియును మాయూరగతియును - భోగీగతియునునా బెక్కుగతులు వొల్పార
 రంభయాదిగ నప్పరస్పమాహంబుఁ-గుంభినీసతులతోఁ గూడియాడంగ
 నాటదటనుభయామరాచార్యలీల-నాడధీచ్యుతమన్యులాదిగాఁ గొలువ
 (పుట. 462)

సుస్థితి మల్లికార్జున దేవదేవు-నాస్థాసమిట్లు సెన్నారంగ (పుట. 465)

తిక్కన సోమయాజి భారత రచనలో సంస్కృత మూలమందులేని కొన్ని క్రొత్త
 భావములను చేర్చి, తననాటి నృత్యసంప్రదాయమును సమయోచితముగా వ్యక్తము
 చేసినాడు. మూలమందు బృహన్నల రూపధారియైన అర్జునుడు విరాట నృపతితో తన్ను
 గూర్చి ఇట్లు చెప్పుకొనెను (విరాటపర్వము-వావిళ్ళ ముద్రణము-పు. 1252):

“గాయమిన్వత్యామృతం వాదయామి భద్రోస్మిన్వత్కే కుళతోస్మిగీతే ।
 త్వముత్తరాయై ప్రదిశస్వమాం స్వయంభవోమి తేవ్యా నరదేవనర్తకః ॥”

ఇంక తిక్కన సోమయాజి వైశ్ణోకమును తెనిగించిన విధము పరిశీలించదగి యున్నది. (విరాటపర్వము—ప్ర. అ. 239-41 ప.)—

“గీ. ఒండు పనులకు సెలవులేకునిఁ జేసి
యభ్యసించితి శైశవమాదిగాఁగ
దండలాసక విధమును గుండలియును
బ్రజేంఖణంబు తెఱంగును బ్రజేరణియును.

క. విశ్రుతవాద్యములును మం
జుశ్రుతి సంఖావ్య గీతసుగతులు సద్భా
వాశ్రయములుఁ దజ్జన్య ర
సాశ్రయములునైన యభినయంబు లెఱుఁగుదున్.

గీ. ఇన్ని దెఱుఁగుల శ్రమము సేయింతుఁ జతుర
తావిహీనములైన పాత్రములనైన
నట్టువొజ్జనై మెలఁగుదు నగళులందు
నిపుణునై పథ్యవిధులకు నేర్తునధిప !”

వై పద్యములందు ముఖ్యముగా గమనింపవలసినది దండలాసకాది దేశీనృత్య భేదములు పేర్కొనబడుట. సంగీతసమయసారక ర్తయగు పార్శ్వదేవుడు దేశీనృత్యము నాలుగు విధములు—పేరణము, పేకణము, కుండలి, ఛండరాసకము—అని చెప్పట ఇప్పట్లు గమనింపదగినది. కీచకవధా ఘట్టమున మూలములో నర్తనశాల, నర్తనాగారము, నర్తనా గృహము, నర్తనాలయము అనెడి పదములు మాత్రమే ప్రయుక్తములైనవి. కాని తిక్కన-నాట్యమండపము(2-274), నాట్యశాల(2-324, 279), నాట్యమందిరము(4-27), నృత్యశాల(3-4), నర్తనాగారము(2-325), నర్తనమండపము (3-44), సంగీతనిలయము (4-32), నర్తనశాల (పలుమార్లు) అను పదములను వాడెను. ఈ ప్రయోగవైవిధ్యము నృత్యమున కానాడుగల ప్రచురప్రచారమును వ్యక్తము చేయుచున్నది. మనుమసిద్ధి పక్షమున తిక్కన గణపతిదేవుని సందర్శించిననెడి చారిత్రకసత్యమునిచ్చట స్మరించుట సమంజసము.

దేశీనృత్యములను కొన్నింటిని భంగ్యంతరముగా నాచన సోమనాథుడు కూడ పేర్కొనియున్నాడు (ఉత్తరహరివంశము— 4-216) :

“వడఁకు పన్నగళాజు పడగలమీఁద న
రక్షం సహాకాంత పేరణము నూక

నుజ్జూత లూఁగెడు నుదయాస్త గిరులతో
 నాకాశలక్ష్మి కోలాటమాడఁ
 దెరలెత్తి సప్తసాగరములుఁ బొరలంగ
 వరుణుండు గొండిలి పరిధవింప
 మొకములచాయ వేటొకచందముగ నిల్చి
 కమలసంభవుఁడు పెక్కణ మొనర్ప

మంగలములోని ప్రేలాలమాడ్కిఁ జుక్క-
 లిక్కడక్కడ పడ దిక్కులెనిమిదియును
 బగులఁ బాతాలతలము గుబ్బటిలఁ జెలఁగె
 శౌరిపూరింప నప్పాంచజన్మరవము.”

శ్రీనాథుడు తన రచనలందు పెక్కుచోట్ల దేశీనృత్య ప్రశంశ చేసియున్నాడు. అందు కొన్ని—

“కుండలీదండలాసక ప్రేరణీ ప్రేంఖణ సింధు కందుక ధమాళి చేల మతల్లి
 హల్లిసకాది నృత్యంబులవలోకించుచు...” —భీమేశ్వరపురాణము-1-118.

“ముని చూడామణియెల్ల సత్కళలకున్ మూర్ధాభిషి క్తుండుగా
 వున జారీకరణాంగహారముల రావుల్ మించి కీర్తించుచున్
 శనివారోత్సవవేళఁ గన్నొనియె నాస్థానంబునన్ రాజనం
 దనయుంచానును దేశిమార్గమున గంధర్వాప్సరోనృత్యముల్”
 —కాళీఖండము-3-18.

“కొదమ మొగుళ్ళు దెరలును, దడంబడఁ బడు వలుద
 వడగండ్లు పుష్పాంజలులును, నుఱము చప్పుళ్ళు
 మర్దళధ్వనులుగా గగన రంగస్థలంబునంగ్రొమ్మె
 టుంగు మెఱుంగుఁ బోడి గొండ్లి పరిధవించె”
 —కాళీఖండము-3-23.

నాయకరాజగు రఘునాథ నాయకుడు దేశీనృత్యమును బాగుగా అభిమానించి నట్లు కన్నట్టుచున్నది. వాల్మీకిచరిత్రలో “పేరణి దండలాస్యమును జెక్కణి కుండలి నాఁ జతుర్విధోదారములైన నాట్యములు” (3-42) అని రఘునాథుడు పేర్కొనుట గమనింప దగినది. ఆయన రంభోర్వకుల చేతకూడ దేశీ నృత్యమునే చేయించెను. వీరి ఆస్థానమున పెక్కురు నర్తకీమణులు కలరనియు, వారందరు దేశీనృత్యములందు ప్రసిద్ధి కెక్కిన వారనియు విజయరాఘవనాయకుడును, చెంగళ్వకాళకవియును పేర్కొనినారు :

“బిరుదు పాత్రలు విజృంభించి యారాజు
 వరునిముందఱ నిల్వ వారి లోపలను
 పదచాళిఁ గొనియెరూపవతీవధూటి
 కొదలేక వేరణిఁ గొనెఁ జంద్రరేఖ
 మిక్కిలి కోపుల మెఱవడిఁ జూపి
 జక్కిణి వినిపించె శశిరేఖ యపుడు
 ననఁబోడియగు లోకనాయికాకాంత
 వనజలోచన కీకరవాణిలతాంగి
 దురుపదకేళిక దురుసై న కోపు
 వరుస నటించిరి వన్నెమీఱఁగను
 కొరవంజి శివలీల గుజరాతిదేశి
 విరిబోండ్లు కొందఱు వినిపించిరపుడు
 పణిలోచన యింపుగా నొకతె
 వీణె వాయించెను వింతరాగముల
 మురళి రఠాబు తంబుర దండెచెంగు
 స్వరమండలంబు రావణహస్తమనఁగ
 విలసిల్లు జంత్రముల్ వేర్వేఱఱబూని
 వెలఁదులు కొందఱు వినిపించిరపుడు
 భువిమెచ్చ నచ్యుతాభ్యుదయకావ్యంబు
 నవరసచిత్రంబునలచరిత్రంబు
 హరువైన పారిజాతాహరణంబు
 మెఱవడిఁ జూపు వాల్మీకి చరిత్ర
 జానకీకల్యాణ చాటుకావ్యంబు
 తానిర్వహించిన తక్కిన కృతులు
 కొందఱు వినిపింపఁ గొందఱు తగిన
 సందర్భముల సమస్యలు సేకరింప
 నెదుట సంగీత సాహిత్య నాట్యములు
 మొదలైన విద్యలు మూర్తీభవించె
 ననమించు నలచంచలాక్షుల కెల్ల
 గనకాంబరంబులు కరుణించియొసఁగె.”

—రఘునాథనాయకాభ్యుదయము-పుటలు. 21-22

—రఘునాథాభ్యుదయము-పుటలు 15-16

గీ. “భరత సంగీతసాహితీ ప్రముఖ విద్య
 లాకృతులుగన్న చందాన నబ్జముఖులు
 సరసముక్తాతపత్రచామరములలర
 వివిధ బిరుదాంక వాచ్యముల్ వెలయనిల్య.

సీ॥ తీగె మెఱుంగులతీరున నిరుగడ
 వరుస బంగారుపావడలు మెఱయ
 పఱవుగావల గొన్న భానుమండలముల
 హారువున నపరంజి హరిగెలమర
 మొగిలు మొత్తంబులు మోహరించినరీతిఁ
 బ్రమ్ము సాంజాణి ధూపమ్ములలర
 విద్యావిశేషముల్ వేఱ్యేఱ వివరించు
 హవణిక బిరుగవాద్యములు మొరయ

వీరవేంకటరాయ పృథ్వీమహేంద్ర
 దత్త బహువిధ బిరుదముల్ దనరుచుండ
 సముఖమున నిల్చియాముద్దు ‘చంద్రరేఖ’
 వివిధ విద్యలు వినిసించె వింతయనఁగ.

సీ॥ చౌపద కేలిక ‘రూపవతి’ కాంత
 శబ్దచూడామణి ‘చంప’ కాఖ్య
 చెలువగు జక్కిణి చెలువ ‘మూర్తివధూటి’
 కొరవు ‘కోమలవల్లి’ గురునితంబ
 నవపదంబులు ‘లోకనాయికా’ లోలాక్షి
 యలదేళి ‘శశిరేఖ’ కాబ్జనయన
 దరుపదంబులు ‘రత్నగిరి’ నితంబినియును
 పేరణి విధము ‘భాగీరథి’ యును
 మదనపదదూత్య నవరత్నమాలికాది
 బహువిధాలక్ష్య నాట్యప్రభంఛ మొల్ల
 ఘనతవిలసిల్ల తక్కిన కాంతలెల్ల
 నభినయించిరి తమనేర్పులతిశయిల్ల.

సీ॥ వీణవాయించెను శోణాధరయొకరై
 కిన్నరఁ బలికించె కన్నెయొకతె
 చపలతోచనయొర్తు ద్విపదులు చదివెను
 తత్రస్సంగము చేసెతరుణియొర్తు

ముఖవీణచే నొక్క ముదితరాగముచేసె
 కొమ్మ యొక్కతె పిల్లఁ గ్రోవియూఁడె
 తంబురా మొరయించె ధవళాక్షి యొక్కరై
 స్వరమండలము మీటె సతియొక్కర్చు

యక్షగానంబు రావణహస్త ముడుకు
 దండమీటులు చెంగులు తాళములును
 జోల సువ్వాల ధవళంబు లేల లమర
 కొందఱతివలు వినిపించి రందముగను.”

—చెంగల్వకాళకవి ‘రాజగోపాలవిలాసము’-1-21-4

వీరందరును, వేరొక సందర్భమున, చేమకూర వేంకటకవి వర్ణించినట్లుగా—

“చెలఁగి యింపుగ నగఁజాడఁ జెప్పఁ జదువ
 వలవ వలపింప నేర్చినయలరుఁ బోండ్లు
 విపుల భరత కళాశాస్త్ర నిపుణులైన
 బిరుదు పాత్రలు.....”

—విజయవిలాసము-1-80.

ఇందు కాళకవి ‘చంద్రరేఖ’ను ఎక్కువగా వర్ణించెను. అమె ‘ముద్దుచంద్రరేఖ అట! వీరవేంకటపతిరాయ (క్రీ. శ. 1642 వరకు పాలించిన మూడవ వేంకటపతిరాయ పృథ్వీమహేంద్రదత్త బహువిధ బిరుదములు ఁలిగినదట. కావుననే కాళకవి తన కావ్యము నందు, ఆశ్వాసాంతభాగములను ‘చంద్రరేఖా’ చిహ్నితములుగా నొనర్చినాడు. ఈ చంద్రరేఖ పేరణి నృత్యమును చేసినట్లు విజయరాఘవుడు పేర్కొనెను. ఇంక తక్కిన వారిలో రూపవతి, శశిరేఖా-లోకనాయికలను కాళకవి, విజయరాఘవు లిరువురును పేర్కొనిరి. కీరవాణిని విజయరాఘవుడును, చంపకా-మూర్తివధూటీ-కోమలవల్లి-రత్న గిరి-భాగీరథులను కాళకవియును అధికముగా పేర్కొనిరి. వారు చేసిన నాట్యములు క్రింది విధముగానున్నవి—

- ముద్దు చంద్రరేఖ—పేరణి
- రూపవతి—పదచాళి (‘చాపదకేళి’ యని కాళకవి)
- శశిరేఖ — కోపులతో కూడిన ‘జక్కిణి’ (‘దేళి’ అని కాళకవి)
- లోకనాయిక — దురుపదకేళిక (‘నవపదములు’ అని కాళకవి)
- కీరవాణి — దురునైనకోపు
- చంపక — శబ్ద చూడామణి
- మూర్తివధూటీ — జక్కిణి
- కోమలవల్లి — కొరపు (కోపు ?)

రత్నగిరి - ద (దు) రుపదములు.

భాగీరథి - పేరణి.

వీరేశాక కొరవంజి, శివలీల, గుజరాతి. దేశి మొదలగు సృత్యవిశేషములను మరి కొందరభినయించినారట; మనకు వేర్లు తెలియని వారింకెంతమందియున్నారో? ఇట్లు నట్టువరాండ్రు సంఖ్యాత్మిత లగుటచేతనే చేమకూర వేంకట కవి రఘునాథనాయకుని “భరత విధ్యాధురంధరుడౌట రంగస్థలంబు రామాలంకృతంబు చేసె” అని వర్ణించియున్నాడు (విజయవిలాసము-1-21). నాయకరాజులు ఆస్థానసృత్యములనే కాక ఆరాధనా సృత్యములను కూడ పోషించినట్లు కాళకవి రచన వలన తెలియుచున్నది (రాజగోపాలవిలాసము- 1-45).

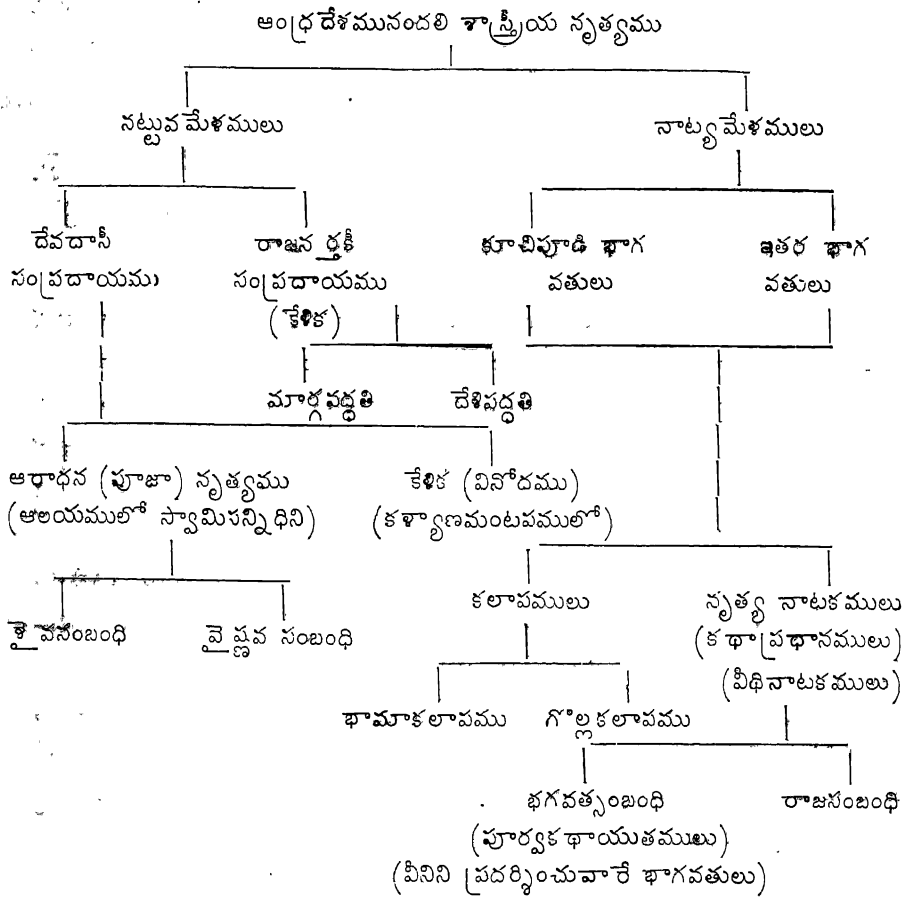
రఘునాథ నాయకుని కాలమున తంజావూరులో పెక్కు నాట్యశాల లున్నట్లు విజయవిలాసము (1-28) ను బట్టి తెలియుచున్నది. రఘునాథుని నగరులో నవరత్నమయమైన నాటకశాల కలదట (రఘునాథనాయకాభ్యుదయము-పుట 17).

కామరసు వేంకటపతి సోమయాజి రచించిన ‘విజయరాఘవచంద్రికావిహార’ మందలి నాయిక ‘జైటి నాటకశాల పడుచు’ అట! నాడు ఇట్టి ‘జైటి నాటకశాలలు’ శృంగాటకము (నాలుగు వీధులు కలియుచోటు) అందు ఎన్నికలవో?

4. ఆంధ్రదేశము సృత్యకళ

ప్రాచీన తెలుగు కావ్యములందు బహుళముగా సృత్య-నాట్య-సృత్య వర్ణనలు కలవు. పరిశీలించి చూచినచో అందు వర్ణితములైన ‘నాట్యశాలలు’, సృత్యశాలలే అని తెలియగలదు. ఇంచుమించుగా తెలుగు కవులందరును కొంచెముగానో, గొప్పగానో, ఓడో ఒక సందర్భమును పురస్కరించుకొని సృత్యవర్ణనలను చేసియున్నారు (చూ. తెలుగు నాటక వికాసము-పుటలు 89-137).

ఆంధ్రదేశమందలి ప్రాచీనసృత్యసంప్రదాయము ప్రధానముగా రెండు శాఖలుగా వర్ణిల్లినది-మొదటిది నట్టువమేళ సంప్రదాయము; రెండవది నాట్యమేళ సంప్రదాయము. ఈ రెండు సంప్రదాయములకును మూలగ్రంథములు నాట్యశాస్త్ర, అభినయ దర్శనాదులే. అయినను ఇవి ప్రదర్శనక్రమములో భిన్నములై రెండు వేర్వేరు శాఖలుగా రూపొందినవి.

భారత దేశమున, ప్రాచీన కాలమునుండియు దేవాలయములే లలితకళలన్నింటి కిని పట్టుకొమ్మలు. అట్టి కళలలో నృత్యమొకటి. ఆలయములో స్వామి సన్నిధిని జరిగెడి ఆరాధనానృత్యములు, కళ్యాణమంటపములో జరిగెడి కేళికానృత్యములు నట్టువ మేళ సంప్రదాయమునకు చెందినవి; వీనిని దేవదాసీలే చేయుదురు. అందున, స్వామి సన్నిధిని బలిపీఠముపై నృత్యముచేయు నర్హత అధికారముద్రలను పొందిన దేవదాసీలకే కలదు; అచ్చట నృత్యము చేయుటకు తక్కినవారి కర్హతలేదు. విజయనగరరాజుల కాలములో దేవదాసీలు పవిత్రజీవనమును గడపెడి వారనియు, దేవదాసీ కావలసిన వ్యక్తిని పదేండ్ల ప్రాయముండే దేవాలయమున కర్పింతురనియు, అప్పుడు దేవునకును ఆమెకును పెండ్లి, మహాకోత్సవపురస్కరముగా, జరుగుననియు, ఆమె దేవుని సేవకు అప్పింపబడినదగుటచేత 'దేవదాసీ' అయినదనియు భారోజ్ఞులు అను విదేశయాత్రికుడు వర్ణించియుండెను. తన జీవిత

సర్వస్వమును దేవదేవుని సేవకే అంకితమొనర్చి, తదై క్యమునకు తహతహపడి, భగవంతుని లోలయించిన దేవదాసి (గిరిక) కవిసమాఖ్య విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారి “వేయి పడగలు”లో వర్ణితమైనది; అట్టివారే నిజమైనదేవదాసీలు.¹

ఇంక ఆలయపుటావరణలో, కల్యాణమంటపమందు స్వామి వేంచేసి కొలువై యున్నప్పుడు దేవదాసీలే కాక నృత్య విద్యాపారంగతలైన వారాంగనలును నృత్యము చేయవచ్చును. ఇది వినోదార్థ మేర్పడినది కనుక దీనికి ‘కేశిక’ అని పేరు.¹

దేవాలయములందు ఒకరికిమించిన దేవదాసీలుండవచ్చును. కాని, రాజాస్థానములందు, సాధారణముగా ఒక్కతెయే ‘రాజనర్తకి’ ఉండును. చాళుర్యరాజుల కాలము లోని చెల్లవ్వ, చామెకాంబలు; కాకతీయులనాటి మాచల్దేవి, కర్పూరవసంతరాయబిరుదాంచితడుగు కుమారగిరిరెడ్డి యాస్థానమందలి లకుమాదేవి, శ్రీకృష్ణదేవరాయల ఆస్థానమందలిరంజకంకుప్పాయి, నాయక రాజుల ఆస్థానమందలి మద్దుచంద్రరేఖ ప్రఖ్యతులు ఇట్టివారే. ఈ నట్టవమేళములందు ‘హంగుదారులు’ కొందరుండురు; సాధారణముగా గురువు బ్రాహ్మణుడే అయియుండును. దేవదాసీ-రాజనర్తకి నృత్యములు రెండును ఏకపాత్ర హార్యములే (Solo-type dances). రాజాస్థానములందలి నృత్యములు రెండువిధములు- మార్గపద్ధతి; దేశి పద్ధతి. ఇందు మార్గపద్ధతి నాట్యశాస్త్రానుసారి; ఇంక దేశిపద్ధతి ఆయా సీమలకు ప్రత్యేకమైనది. తిక్కన సోమయాజి పేర్కొన్నదండలాసిక, కుండలి, వ్రేంఖణము, పేరణి అనునవి దేశిపద్ధతికి చెందినవే. ఈ దేశిపద్ధతులను విపులముగా ఏడవ యధ్యాయమున జాయన వర్ణించియున్నాడు. ఈ దేశిపద్ధతులు నాయకరాజుల కాలములో పరాకాష్ఠ చెందినవని చెప్పవచ్చును.

ఇంక భారత-భాగవత- రామాయణాదులందలి కథలను స్వీకరించి, వాటికి నృత్యములను మేళవించి నాటకముగా ప్రదర్శించువారిది ‘నాట్యమేళము’ అనబడును; ఈ ప్రదర్శనములను ‘నృత్యనాటకములు’ (ఉపరూపకములు : dance dramas) అందురు. వీటిని యక్షగానములనుట కూడ పరిపాటి. భగవంతుని లీలలకు సంబంధించినవై, భగవదారాధనమే ధ్యేయముగా కలవి కాన ఈ నృత్యనాటకములకు ‘భాగవతములు’ అనియు,

1. దేవుని కంకితము చేయబడిన ‘దేవదాసీ’ లు అస్థలిత బ్రహ్మచారిణులగుటచేత ‘దేవదాసీకులము’ అనునది ఏర్పడుట కవకాళములేకుండెను. కాని, క్రమముగా అనిష్టతగ్గినది. దైవసేవ అప్రథానమై మానవసేవ ప్రారంభమైనది; తత్ఫలముగా కులమొకటియేర్పడినది; అదియే వారాంగనాకులము. నాట్యశాస్త్ర-కామసూత్ర-అభినయదర్పణాదులందు దేవదాసీ ప్రళంసలేదు. కాగా, ఈ దేవదాసీ వ్యవస్థ ఎప్పుడు ప్రారంభమైనదో తెలియదు. ఇట్టి వ్యవస్థ ఇతర దేశములందును ఏదో ఒక రూపమున కన్పట్టగలదు (చూ. Devadasi by Sri Santosh Chatterjee).

వీటిని ప్రదర్శించు నర్తకులకు 'భాగవతులు' అనియు పేర్లు వచ్చినవి. ఇవి నాలుగు వీధులను కలియుచోట (శృంగాటకమునందు) ప్రదర్శింపబడుచుండుట చేత వీనికి 'వీధిభాగవతములు', 'వీధినాటకములు' అను పేర్లు వచ్చినవి. పూర్వకథాయంతములగుటచేతను, బహు నర్తకులు, తత్తదుచితవేషధారణము కలిగినవగుటచేతను ఇవి నాట్యశాఖకు చెందిన వగుచున్నవి; వీనిని ప్రదర్శించువారు 'నాట్యమేళము' అగుచున్నారు. నాట్యమేళములవారు నృత్యనాటకములనే కాక 'కలాపము' లను కూడ ప్రదర్శింతురు. ఈ కలాపములొక విశిష్టసృష్టి. నాయకరాజుల కాలములో రాజసంబంధి కథలు, కల్పితసాంఘికకథలు కూడ నృత్యనాటకముల ఓటివృత్తములైనవి. ఈ నాట్యమేళములందు కూచిపూడి భాగవతులు సుప్రసిద్ధులు. వీరిమేళములందు స్త్రీలకు ప్రవేశములేదు. అంతేకాదు. కూచిపూడి వారందరును బ్రాహ్మణులే. కాని అర్వాచీనకాలములో పిచ్చుకకుంట్ల మున్నగువారు నృత్యనాటకములను, వారాంగనలు కలాపములను నేర్చి ప్రదర్శింపసాగిరి. వీరికి గురువుతో లేదా ఆ గురువులకు గురువుతో కూచిపూడి సంప్రదాయములో శిక్షణమును బడసినవారే అగుట గమనింపవచ్చును. ఇట్లు కూచిపూడి సంప్రదాయము తెలుగు దేశమందంతటను అల్లకొని పోవుటయేకాదు, నాయకరాజుల కాలములో తంజావూరు ప్రాంతములకును ప్రాకినది. నేటి మేలట్టూరులోని నృత్యనాటకసంప్రదాయము కూచిపూడి నాట్యమేళ సంప్రదాయమే.¹ కూచిపూడి వారు కొందరు దక్షిణదేశమున స్థిరపడినట్లే, మరికొందరు గోల్కొండ నవాబులవలన సమ్మానితులై కర్నూలు జిల్లాలో స్థిరపడినారు; అట్టివారే 'కోటకొండ భాగవతులు'.

తెలుగుదేశమున వీరశైవమత విజృంభణముతో నృత్యములు, నాట్యములు సాంఘికకళలుగా రూపొందినవి. అవి క్రమముగా శీలరహితుల పాలబడి, నట-నర్తకులు నీతి బాహ్యులై సంచరించుచు నిందులైనారు. కళాకారుడు తన కళా శక్తితో ప్రజలను సంస్కరించి అభ్యుదయమార్గమున నడిపింపగలవాడే అయినను, నాట్యమందు కొరకే సృష్టింపబడినను, ఒక దశలో ప్రజల నైతికవతనముతో బాటు కళలను

1. తెలుగు దేశమున కూచిపూడి నాట్యమెట్టివో మళయాళదేశమున 'కథాకళి' అట్టిది. ఈ కథాకళి నాట్యమునకు క్రీ. శ. 1575-1650 నాటి వాడగు కొత్తరక్కరరాజు మూలపురుషుడు. క్రీ.శ. 1503-1609 ప్రాంతముల విజయనగరమున వీర నరసింహరాయల యెదుట నాట్యప్రదర్శనమొసంగిన కూచిపూడి నాట్యమేళము, ఆ ప్రాంతములందే మళయాళదేశమునుకూడ సందిర్శించి, ప్రదర్శనము లొసంగినట్లు తెలియుచున్నది. కూచిపూడి వారి నాట్యకళ ప్రేరకముకాగా, కొత్తరక్కరరాజు నాడు ఆ దేశమందున్న 'కుడియాట్టము'ను సంస్కరించి, నేటి కథాకళికి రూపులు దిద్దియుండును. నాడు కథాకళి మేళములును, కూచిపూడి మేళములును బ్రాహ్మణమేళములేయగుట గమనింపదగినది

పతనములగుట తటస్థించుచుండును. ఇట్టి పతనోన్నతులు ఆయా కాలములందు కళలకు సహజములే. 13 వ శతాబ్దిలో, కాకతీయుల కాలములో, నృత్యకళకు రాజాస్థాన ప్రవేశ గౌరవములు కలిగించుటకు ప్రయత్నములు జరిగినట్లు కన్పట్టుచున్నది; అసలు ఈ ఉద్యమమునకు శ్రాహ్మణులు గురుపీఠమును వహించినారు; రాజులును, రాజబంధువులును, మంత్రీసేనానులును పట్టుగొమ్మలై నారు. జాయపసేనానికి నృత్యగురువగు గుండా మాత్యుడును, మాత్యుభరతాచార్యుడుగా కీర్తింపబడిన వెన్నెలకంటి సూరామాత్యుడును బ్రాహ్మణులు. కూచిపూడి నాట్యకళకు మూలపురుషుడగు, భామాకలాపస్తోత్రగా ప్రసిద్ధి చెందిన సిద్ధేంద్రయోగియును నాడు నాట్యకళోద్ధరణమునకు పూనుకొనిన బ్రాహ్మణులలో ఒకడై యుండును (చూ. నావ్యాసము-సిద్ధేంద్రయోగి - భారతి జనవరి-1960)

సిద్ధేంద్రయోగిని గూర్చి పరంపరాగతముగా వినవచ్చెడి ఐతిహ్యములు పెక్కలు కలవే కాని చారిత్రాకాధారములు కన్పట్టవు. సిద్ధేంద్రుడు 16 వ శతాబ్దికి చెందినవాడని కొందరు విమర్శకులు సిద్ధాంతించియున్నారు. కాని, అది విశ్వసనీయుముగా కన్పట్టదు. ప్రసిద్ధమైన మాచుపల్లి కైఫీయత్తునుబట్టి కీ. శ. 1500 నాటికే కూచిపూడి బ్రాహ్మణ భాగవతులు సుప్రసిద్ధులైనారనియు, వారి మేళ మొకటి విజయనగరము మున్నగు దూర ప్రాంతములందు సంచారము చేయుచు కేళికాప్రదర్శనముల నొసంగెననియు స్పష్టమగు చున్నది. కావున కూచిపూడి నాట్యకళకు మూలపురుషుడగు సిద్ధేంద్రుడు విధిగా కీ. శ. 1500 నాటికి పూర్వుడగును; అనగా ఏ 13 వ శతాబ్దికో చెందిన వాడగుచున్నాడు.

కూచిపూడి వారి ప్రసక్తి ప్రప్రథమముగా మాచుపల్లి కైఫీయతు నందు గలదు. శ్రీకృష్ణ దేవరాయల సవతి అన్నగారైన వీరనరసింహరాయల కాలము (కీ.శ. 1906-09) లో విజయనగరమున కూచిపూడి భాగవతులు 'కేళిక' ను ప్రదర్శించినట్లు దీని వలన తెలియుచున్నది. ఈ కైఫీయతులో కొంత భాగమును డాక్టరు నేలటూరి వేంకటరమణయ్యగారు రచించిన విజయనగరసామ్రాజ్యపు మూడవ రాజవంశచరిత్రకు ఒక అనుబంధముగా చేసినారు. (Studies in the History of the third Dynasty of Vijayanagar - pp. 462-63) దాని నీ క్రింద నుదాహరించుచున్నాను—

“ఆయన (సంబెట గురవరాజు) చాలా దినములు జీవించి ప్రభుత్వముచేసినందున ఆయనను తాతగురవరాజు అని చెప్పుకొనే వారు... ఆ గురవరాజు ప్రభుత్వములో ప్రజలకు అతిదారుణ శిక్ష చేయిస్తూవుండేవారు. ప్రజల వద్ద ద్రవ్య ఆకర్షణ చేసే యెడల త్వరగా సొమ్ము యివ్వకపోతే స్త్రీలను తీసుకవచ్చిస్తనాలకు చిరుతలు¹ పట్టించేవారు.

1. రెండుకర్రలను చేర్చి, ఒక ప్రక్క కొనలుచేర్చి కట్టి, రెండవ ప్రక్క కొనలను విడదీసి రెండుచేతులతో పట్టుకొని, ఆ కర్రల సందున చేతివేళ్ళను, స్తనాలచివరలను అడక తైరలో ఒత్తినట్లు ఒత్తుటనే చిరుతలు పట్టించడం అనెవారు.

అలాగంటి దినములలో వినుకొండ తట్టున కూంచిపూడి అనే గ్రామం నుంచి బ్రాహ్మణులు భాగవతులనే మేషధారులు కీర్తన నిమిత్తమై యీ స్త్రీలను (మాచుపల్లికి దక్షిణ భాగమందలి కోటకు) వచ్చివుండి సంబెట గురవరాజుగారి యొక్క దారుణ ప్రభుత్వం చూచి యిక్కడనుండి లేచిపోయి విద్యానగరమునకు పోయి, అక్కడ వీరనరసింహరాయలు రాజ్యపరిపాలనంచేస్తూవుండగా భాగవతులు దర్శనం అయి కేశిక (ఆట) అడుగగా శలవు యిచ్చినారు. కూచిపూడి మేళంవాండ్లు చాలా విద్యావంతులని ప్రసిద్ధిగా వినికిడి వున్నందున రాష్ట్రులవారు స్త్రీలు సహా చూడవలెనని నగర్లవద్ద దివాణములో కీర్తనకు శలవుయిచ్చినారు. అక్కడ కీర్తన వినికి చేసేటప్పుడు సంబెట గురవరాజు వేషం వేసికొని వొకడు, యిద్దరు బంట్లోతుల వేషం వేసుకొని, సంబెట గురవరాజు వలేనే ఆ వేషగాడు కూర్చుండి, రాయల సమక్షమందు ఆ స్త్రీ యొక్క స్తనాలకు చిరుతలు పట్టించి సొమ్ము యివ్వమని తహశీలు చేసినట్లు వినికి చేసినారు.

అప్పుడు రాయలవారు చూచి అది ఏమి అని అడుగగా ముఖస్తులయినవారు భాగవతుల ముఖతా ఆ వర్తమానము తెలిసి, శిర్ధవటంసీమలో సంబెట గురవరాజు అనే ఆయన ప్రజలవద్దనుంచి ద్రవ్యాకర్షణ చేసేయెడల స్త్రీలను తీసుకపోయి యీ ప్రకారము గనే తహశీలు చేస్తున్నారగునక యేలినవారికి తేటపడేటందుకై ఈ ప్రకారం వేషములు కట్టి వినికి చేసినారని విన్నవంశాయగా, చాలా తీక్షణంచేసి, మరునాడు ఉదయమందు ఆ సంగతి తిరుగా జ్ఞాపకం సేయమని ముఖస్తులైనవారికి ఆజ్ఞ ఇచ్చినారు. ఆ రాత్రి కీర్తన సాంతమయిన వెనుక తెల్లవారినప్పటికి రాయలవారు కాలోచిత కృత్యములు తీర్చుకొని, ఆస్థానమునకు వచ్చి పేరోలగముననుండి తమవద్ద కార్యభాగకులు వచ్చి సంబెట గురవరాజుగారి వర్తమానం జ్ఞాపకం చేయగా విని ప్రధానులను సేనానాయకులను పిలిపించి ముహిముకు (ఒక ముఖ్యకార్యమునకు) సైన్యము సిద్ధము చేయించవలసినదని శెలవు యివ్వగా ఆస్థాన పంజరములో చిలుక జయం జయం జయం అని మూడుసార్లు పఠింపది. ఆ పలుకులు మహారాజు విని యిదే మనకు శకునము అని అప్పుడే వేషుఖానే బయట వెయించి, కోట పశ్చిమద్వారము వెలుపట భానుజండా వేయించి శిబ్బందీ బట్టువాతాలుగ చేయించి సైన్యం యావత్తుకు ఖర్చు వెచ్చములకు యిప్పించి ఆ మొహిముకు, రాయల కొమారుడు అనిపించుకొని వున్న యిసుమాలుఖానుడనే తురక సర్దారుడుగా మొక ర్రు (నిర్ణయము)చేసి, అతనిని పిలిపించి సమక్షమందు వలసిన బుద్ధిమతులు శలవు యిచ్చి తాంబూలం యివ్వగా ఆ సరదారుడు తాంబూలం ఆందుకొని, సంబెట గురవరాజు తల తెస్తున్నానని ప్రతిజ్ఞపలికి, సైన్యమును వెంటబెట్టుక వచ్చి గురవరాజుగారు ఉన్న కోటకు పశ్చిమ వైపున వున్న బండ్లకనమమీద లడాయిచేసి, కనమవైపున్న చొకి విరగబొడిచి, కమఫారుఅయివచ్చి కోటకు పశ్చిమభాగమందు దిగివుండి ఆ దినం రాత్రి కోటకు పశ్చిమ వైపున వున్న గుండ్లకట్ట అనే సన్నకొండమీదను దమవమాలు యెత్తి, మొహిముకు (ఫిరంగి పెట్టే దిబ్బ) భాయంచేసి, కోటమీద లడాయి షురువు చేసినంతట

శక్తి పున్నంత మట్టుకు కోటలో నుంచినీ వేటువారు జవాబుయిచ్చినారు. అంతట కోట లో నిభావుచెయ్యలేక కౌలుమీద (అభయం పొంది) కోట యివ్వగా అప్పుడా గురవ రాజును పట్టుకొని తల తీసుకొని పోయినారు. కోటలో స్త్రీలు, బాలురు అందరు దేహ త్యాగము చేసినారు.”

వైకృతీయతులో కూచిపూడివారు బ్రాహ్మణభాగవతులని స్పష్టముగా గలదు. వారు తమ నాట్యమేళముతో క్రీ. శ. 1508-09 ప్రాంతాలనాటికే దేశసంచారము చేయు చున్నారు. వారు విద్వాంసులని ప్రసిద్ధిచెంది యుండుటచేత రాచనగరులో ప్రదర్శించుట కవకాశము కలిగినది. ఇందులో కీర్తన, కేళిక అనెడి పదములు పర్యాయపదములుగా ప్రయుక్తము లయినవి. కీర్తన వినికి చేసేటప్పుడు సంబెట గురువరాజు ప్రభృతుల వేషము లతో తహశ్శీలు పద్ధతి వినికి చేసినారట. అనగా, నాటి కీర్తన లేదా కేళికకంటె ఈ ఘట్టము భిన్న మనియు, కేళిక మధ్యలో ఈ ఘట్టము ప్రదర్శింపబడె ననియు తెలియగలదు. అర్థమైకాదు, ఈ ఘట్టము ముగిసిన తరువాత అసలు కేళిక ఇంకను సాగినట్లు తరువాతి వాక్యములు స్పష్టము చేయుచున్నవి. ప్రదర్శనసమయములో, మధ్యమధ్య, ప్రజల ఉబుసు పోకకు, నటుల విశ్రాంతికొఱుకు కూచిపూడి నర్తకులు హాస్యములను ప్రదర్శించుచుండుట సంప్రదాయము. అందులో తత్కాలసాంఘికపరిస్థితులపై విమర్శలుకూడ సాగు చుండును. గురవరాజు తహశ్శీలు ఘట్టము అట్లు మధ్యలో ప్రదర్శితమైనదే.

గురవరాజుచరిత్ర మధ్యలో ప్రదర్శింపబడిన చిన్నఘట్టమైనచో నాడు పూర్తిగా ప్రదర్శింపబడిన కేళిక లేదా కీర్తన ఎట్టిది? ‘కేళిక’ అనగా ఆట అనియు, ‘కీర్తన’ అనగా భగవత్సంబంధమైన స్తుతి అనియు నర్థములు. భగవత్సంబంధమైన కథను ప్రదర్శించువారు అగుటచేతనే వారు భాగవతులయిరి. నాడు వారు ప్రదర్శించినది నాటకముకాదు. నాట కమే అయినచో, ఆ పదము స్పష్టముగా ప్రయుక్తమై యుండెడిది. వారా నాడు సుప్రసిద్ధమైన భామాకలాపమునే ప్రదర్శించినారు.

శ్రీకృష్ణదేవరాయల కాలములో నాటకప్రదర్శనములు పేరుగా సాగుచున్నట్లు తెలియుచున్నది. క్రీ.శ. 1514 నాటి ఒక శాసనము (M. E. R. No. 556 of 1916) లో (కేశవస్వామి ఆలయము స్తంభముమీద) నాటి నటీనటుల పేర్లు కలవు-తిరుపత్తూరి లోని సోమరస కుమారుడైన కర్ణంబసపరస చేగయ్యకుమారుడైన నట్టవ నాగయ్యకు, పోతవరం నివాసిఅయిన నట్టవ తిమ్మయ్య కుమార్తె అయిన పాత్రికి “తాయికుం(కొం)డ నాటకము”ను ప్రదర్శించి నందులకు కొంత భూమిని దానముచేసిన విషయము నీ శాసనము వివరించు చున్నది. తిమ్మయ్య కుమార్తె పేరు ఇందు పేర్కొనబడ లేదు. కాని, ఆమె పాత్రి (నర్తకి)యట. కాగా, ఈ తాయికొండ నాటకము నృత్యనాటకమై యుండును.

నటవృత్తి వంశపారంపర్యముగా వచ్చుచుండుట ఇందు స్పష్ట మగుచున్నది. అంతేకాదు నాడు శ్రీ, పురుషులు కలిసియే ప్రదర్శనము లిచ్చుచున్నారు. ఈ పద్ధతికి అపవాదము కూచిపూడి మేళము. ఇందులో అందరును పురుషులే. భామాకలాపమును బహుకాలము ప్రదర్శించి వినుగెత్తిన కూచిపూడి భాగవతులు తరువాతి కాలములో నృత్యనాటకములను చేపట్టి యుందురు. వీరి యీ నృత్యనాటక సంప్రదాయమే మేలట్టూరిలోకూడా పాదుకొన్నది. ఇంక వీధినాటకములకు తంజావూరు పట్టుగొమ్మయే అయినది.

ఇప్పడింక తెలుగుకావ్యములనుండి ఆ యా నృత్యములకు సంబంధించిన యుదాహరణము లొసంగుదును.

ఆరాధనానృత్యములు

నృత్య సంగీతములకు సాతవాహనుల, ఇక్ష్వాకుల కాలములలో రాజాస్థానములు ఆటపట్టులుకాగా, చాళుక్య చోళుల కాలములో దేవాలయములు ఆటపట్టులైనట్లు గోచరించుచున్నది. నాటి శాసనములనుబట్టి ఆ కాలములలో పెక్కు దేవాలయములందు నాట్యమండపములు నిర్మితము లయినట్లు తెలియుచున్నది. స్వామి అర్చనసమయములో, ఇతరసేవలను నిర్వర్తించెడి సమయములో గాయక నర్తకులు శివాలయములో శైవకథలను, విష్ణాలయములో వైష్ణవకథలను పాడుట, ఆడుట ఆచారమయినది. ఈ ఆచారము వలననే నాట్యమండపనిర్మాణముతోబాటు గాయక నర్తకులకు భూవసతు లేర్పరచుట కూడ జరిగినది. ఉదాహరణముగా శక 1172 (క్రీ. శ. 1250) నాటి శాసనము—
 "...శ్రీ వీర నరసింహదేవ సంప్రదాయము సానులు ముప్పండ్రును,¹ మద్యల కాండ్రు ఆరుపురును, నట్టువుం ఒకరుడు, మొఖరి ఆవంజకాడు, కరడకాండు కాహళకాండు, మేలినాయకుంగా సంప్రదాయమునకు మాడలపోలి భోగముగొని ఆచంద్రార్కము గొల్వంగలారు (S. I. I. voe. v No. 1150-A. R. No. 272 of 1897). ఆనాడు శ్రీ కూర్మాది దేవాలయములందలి నట నర్తకుల పేర్లుకూడ శాసనములవలన తెలియు చున్నది. ఎరునటువు, వానికొడ్కు నరసింహ మండలికుండు, నట్టువ సోమయ్య, నట్టువప్రోల, గణికా విభూషిణి ప్రోలము, ప్రోలనట్టువు చెల్లెలు అక్కాసాని

1. ఒకే దేవాలయమున పలువురు దేవదాసీలు (సానులు) ఉండవచ్చును. ఇప్పట్లు శ్రీనాథుని రచనకూడ పరిశీలింపవచ్చును—

“గీతవాదిత్ర నృత్యంబు కేవలంబు
 శంభునకు సార్వకాలంబు సంభ్రమింప
 నప్పరఃశ్రీల నర్పించె నాణునూలు
 భాలలను యువకుల జంభభంజనుండు”

మొదలగువారు. పూర్వచాళుక్యులకాలములో శివాలయములకు పెక్కు దానము లొసంగ బడినవి. అట్టి దానములకు ముఖ్యకారణములలో ఒకటి చతుర్విధాతోద్య-గాయక-నటీ-నర్తక పోషణము. కొన్ని శాసనములలో ఆ యా దైవముల అంగ-రంగ భోగములకు దానాదులొసంగ బడినట్లు కలదు. “అంగభోగ” మనగా దేవుని అలంకరణ వైవేద్యాదులకు సంబంధించిన సేవ; ఇంక “రంగభోగ” మనగా నృత్య సంగీత సేవ. శక. 1172 నాటి శాసన మందు పేర్కొన్న సానులు వాద్యకాండ్రు ఈ రంగభోగమునకు సంబంధించిన వారే.

కాగా, తెలుగుదేశమున పూర్వ, మధ్య కాలములలో నర్తకులు, నాట్యమండ పములేని దేవాలయము ఉండెడిది కాదని గ్రహించవచ్చును. అంతేకాదు చదలవాడ మల్లన్న చోళదేశమును గూర్చి చెప్పిన క్రింది పద్యము, ఆ కాలమునాటి తెలుగుదేశము నకు కూడ చక్కగా అన్వయించును—

“తిరునాళ్ళును, దేరులు, ననవరతంబును నంగరంగ వైభవములునుం
దిరమగును దేవళంబులఁ బరఁగఁగనొక కోడిగూయు పల్లియనై నన్”

(విప్రనారాయణ చరిత్రము-1-80)

పూజాసమయనృత్యవర్ణనము పాల్కురికి సోమనాథుని బసవపురాణమున కన్నట్టుచున్నది. ముగ్ధ సంగయ్య కథలో పూజా నృత్యవిధానము వర్ణితమైనది. అంతెఱిక మనగా నదియనొక విధమగు లింగార్చన కాబోలునని తలచిన ముగ్ధసంగయ్య భక్తు రాలైన ఒక గణిక ఇంటికిగిన్నప్పడామె చంద్రోదయానంతరము నృత్యము చేయించినది.

-(పుటలు-58-54)

“అనయంబులింగపూజనల నటించు - తనదు; విలాసినీజనుల రావించి
యక్కమహాదేవి! యల్ల మద్దెలలు - జక్కొల్పి వేగంబ సంధించుకొనుము
స్వరమానమున బసవప్రమథవ్య! - కరమర్థిఁ బట్టుము కాహళలోలి
సకళవ్య! నీవును సంగళవ్యయును - నొకరీతి నిలువుఁడు సుకరంబుగాఁగ
బాలరుద్రమ! యొత్తుపట్టఁగ హాసె - గ్రోలు (వాళకోలు?) వాయింపుము.

గుడ్డవ్య! నీవు

సిట్టితాళమువట్టు, శివదేవి! నీవు - సట్టన నృత్యంబు సరసం బెఱింగి,
సంగుదానమ! మహేశ్వరి! వీరభద్ర - లింగవ్య! మీరుగేళికలు సేయుండు,
రమణదుకూలాంబరమును గంచుకము - నమరించి కొని చల్లడము బిగియించి
యే తెమ్ము నీవు పురాతమ్మ! శీఘ్ర - మాతతమ్ముగ నృత్యమాడుదుగాని
తాళముల్వట్టుఁడు దాళగింపుండు - నాళతివేళకు నందఱు, ననుచు
నవిరళంబుగ నంత నార్పటం బిచ్చి - జవనిక రప్పించి సరసమై నిలిచి
పొలువగు ముఖరసంబును సౌష్ఠవమ్ము - లలియు ఖావంబు ధూకళియు ఝంకళియు

మఱియు తేవయు విశ్రమమును రేఖయును - నెఱయంగనీ రీతి నృత్యంబు సలుప లింగార్చనంబు సల్లీలఁ జేయుచును - మంగళారవములు సంగడినులియ”.

ఇది ఇంటిలో జరిగిన లింగార్చనా (శివపూజా)సమయనృత్యము. ఇందు పేర్కొనబడిన ‘పురాతమ్మ’ నర్తకి; తక్కిన వారందరును హంగుదారులు (శైవసంప్రదాయమున బసివిరాండ్రు కలరు.; కాని వారు దేవదాసీలవంటివారు కాదు).

రెడ్డిరాజులు ఈశ్వరుని పూజించునప్పుడు నృత్యములు జరుగుచుండెడివని శ్రీనాథుడు వర్ణించి యుండెను-

“వల్లకి చక్క-కాహళము వంశముడక్క-హుండుక్క- ఝర్జరల్
 ఝల్ల రియాదిగాఁగలుగు శబ్దపరంపర తాళబద్ధమై
 యుల్ల సితప్రబంధముల కొప్పుగనాడుదు రగ్రవేదివైఁ
 బల్లవపాణు లీశ్వరునిఁ బంటమహీశులు పూజ సేయగన్”

—కాశీఖండము-1-58.

చిత్రభారలక్ష్మివతియైన ఎన్ములపల్లి పెద్దామాత్యునకు ప్రభువైన చితాబు ఖానుడు పరిపాలించెడి ఏకశిలానగరమందు శివుని యెదుట నిత్యమును నృత్యములు జరగెడివట-

“నంతతోత్సవ తోషితశంఖులింగ
 సమ్ముఖేందు శిలానంద చారుమంట
 పద్మలీ నృత్యదంగనా పాదరణిత
 నూపురంబగు నేకశిలాపురంబు.”

—చిత్రభారతము-1-10

కొఱవి గోపరాజు సింహాసన ద్వాత్రింశికలో శివాలయమందలి నృత్యమును వర్ణించెను (VIII-72)-

గంగానదిలోని ఉష్ణతీర్థము నుండి వెలువడిన ఎనమండుగురు స్త్రీలు ఒడ్డున గల శివుని గుడిలో ఒక నాటి రాత్రి, శశిమాళిని హేమజలజముల పూజించి, నాట్య సన్నాహము చేసిరి. అప్పుడు-

“తతఘన మర్దళాదినినపంబులు నర్వచినాల్గు హస్తని
 ర్గతులును దృగ్విలాసములుఁ గన్నుల పండుగగాఁగఁ దాళసం
 గతులు చెలంగఁ బాదకటకంబులుఁ మ్రోయఁగ నాట్యమాడె నొ
 క్కతె తోలుకారు క్రొమ్మెఱుఁగుకై వడిఁ దద్రసభావపుష్టిగన్”

పై పేర్కొన్నవి శివపూజాసమయ నృత్యప్రశంసలు. విష్ణుపూజా సమయ నృత్యప్రశంసలు కూడ కొందరు చేసియున్నారు-

విష్ణుచిత్తుని సాగనంపవచ్చిన పాండ్య నగరి దొరలు విల్లు పుత్తూరులో-

“ఉలుపాల్వట్టిన యిండ్ల మజ్జన నృపాల్వోదారభుక్తిక్రియో
జ్జ్వలులై, రేహారి కొల్వనన్ వివిధలాస్యస్ఫర్ది సుక్రూ-భ్రుకుం
సులవాదుల్వరిదేర్చిపుచ్చి, మణివాసోభూషణ గ్రామమున్
జలజాతాతునకున్ సమర్పణమునిష్ఠంజేసి, యవ్వేకువన్”

పాండ్యనగరికి తరలి పోయిరట.

—శ్రీకృష్ణ దేవరాయల ఆముక్తమాల్యద-IV-38.

మహర్షవమి ఉత్సవసమయములలో తొమ్మిది రోజులును రాయలవారు ప్రత్యుదయమును దైవసందర్శనమునకు వచ్చెడివాడనియు, ఆతడు దైవసందర్శనము చేయుచున్నంత సేపును, ఆ చరువాత చాలసేపటి వరకును నర్తకీమణులు నృత్యము చేయుచుండెడివారనియు పేయసు అను విదేశ యాత్రికుడు వర్ణించియుండెను.

మట్టి అనంతభూపాలప్రణీతమగు కుక్త్ స్థవిజయములో శ్రీ రంగేశుని కొరకు నిర్మించిన ఆలయమున “ఒక ప్రదతీణ విధినుభయనాట్యంబుల మేళంబులకుఁ జంద్రశాలలనిచి” నట్లు వర్ణింపబడినది (II-12).

పసుచరిత్రలోని క్రింది పద్యమునందు (III-153) హోమసమయములందు నృత్యముచేయు సంప్రదాయము సూచితమైనది. (యజ్ఞయాగాది సమయములందు యువతులు నృత్యము చేసెడివారని వేదవాజ్మయమునుబట్ట తెలియుచున్నది).

“వనజముఖుల్ గనుంగొని రవారితవారితరంగ రంగ న
ర్తన సలిలభ్రమణ భ్రమణ రంగదభంగ రథాంగధామమున్
మనసిజహోమకుండనిభమంజులకంజగతాళిధూమమున్
ధనదసరోజధామసమధామము నొక్క సరోలరామమున్.”

రాజస్థాననృత్యములు

“రస భావవ్యంజనాదియుక్తం నృత్యమిత్తిర్యతే ।
ఏతన్నృత్యం మహారాజసఖాయాం కల్పయేత్ సదా ॥”

అని నందికేశ్వరుడు చెప్పినాడు. నృత్తసమయములేవియో ఇంతకుముందే వివరింపబడినవి. ఇంక నృత్యము ఎల్లప్పుడును మహారాజసఖలలోనే కల్పించబడవలయు నన్నమాట. భంగ్యంతరముగా చెప్పవలయునన్నచో ఆరాధనా సమయములందు నృత్తము ప్రాధాన్యము వహించినచో, రాజ సఖలయందు ‘అభినయము’ ప్రాధాన్యము వహించు నన్నమాట.

పండితారాధ్యచరిత్ర ప్రర్వతప్రకరణములో మల్లికార్జునదేవుని ఆస్థానమందలి నృత్యములు వర్ణితములైనవి. విక్రమార్కచరిత్ర, షట్కుక్రవర్తిచరిత్ర, సింహాసన

ద్వాత్రింశిక, వాల్మీకిచరిత్ర మున్నగు తెలుగు కావ్యములలో ఇంద్రుని ఆస్థాన నర్తకీ మణులగు రంభోర్వశుల నృత్యములు, వారి స్పర్థలు వర్ణితములైనవి. పల్నాటి వీరచరిత్రములో రాజాస్థాననృత్యము విపులముగా వర్ణితమైనది.

నృత్యవిద్యలో మిన్నయగుటకు 'దేవదాసి' చిన్ననాటి నుండియు ఎంత పరిశ్రమ చేయవలసి యున్నదో, 'రాజనర్తకి' (రాజపాత్ర) యగుటకు వారాంగనయనంతియే పరిశ్రమ చేయవలసియున్నది. ఈ విషయమును మల్లాణచరిత్రములో క్రింది పద్యము (I-పుట 19) స్పష్టము చేయుచున్నది—

“అలోనఁ బుష్పగంధిని జాలకుండనునటుని యొద్ద సామునకిడినన్
మేలైన నాట్య విద్యయు జాలిక తగనేర్చి రాజపాత్రంబయ్యెన్”

చాళుక్యరాజగు గుణగవిజయాదిత్యుడు (కీ०. శ. 848-92) 'గాంధర్వ విద్యా ప్రవీణ' బిరుదాంకితుడు. ఇతడు సౌందర్యపరాజిత దేవాంగనయగు చెల్లవ్వకు అత్తిలి గ్రామములో కొంత భూమిని దానముగా నొసంగెనట! ఈ చెల్లవ్వ పట్టవర్ధనికులసంజాత; నట్టవరాండ్రనేడి కలువకులమునకు సూర్యకాంతిగా వర్ణితమైనది.1 వేంగీరాజ్యపాలకుడును, 'కవిగాయకతల్పతరు' బిరుదాంచుతుడును అగు రెండవ అమ్మరాజు (క్రీ. శ. 945-70) చామెకాంబయను జైనశ్రావకి ప్రోత్సాహముతో అర్జునందియను జైనాచార్యునకు 'కలుచుంబట్టు' గ్రామమును దానమిచ్చెను. ఈ చామెకాంబ అర్జునంది శిష్యురాలు, పట్టవర్ధని వంశీయురాలు, అమ్మరాజుకు ప్రియురాలు, నృత్యకళలో మిన్న!2 ఈ చెల్లవ్వయు, చామెకాంబయు రాజనర్తకీమణులే అయియుందురు.

క్రీడాభిరామమున మాచల్దేవి ప్రసక్తి కలదు. ఆమె “సర్వజగత్ప్రసిద్ధ, సుమనోబాణాసనామ్నాయ విద్యోపాధ్యాయిని, ప్రతాపరుద్ర ధరణిశో పాత్ర గోష్ఠి ప్రతిష్ఠాపాణి.” ఇచ్చట చెప్పబడిన ప్రతాపరుద్రుడు రెండవ ప్రతాపరుద్రుడు. ఈ మాచల్దేవి గూర్చి వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారిట్లు వ్రాసియున్నారు:— ప్రతాపరుద్ర దేవుడు తౌర్యత్రిక ప్రియుడు. ఆయన యాస్థానమునఁ బలువురు నృత్య-గీత వాచ్య నిపుణులుండెడివారు. మాచల్దేవి తగ్గోషిలో గొప్ప ప్రతిష్ఠనందినదిగావచ్చును. ప్రతాపరుద్ర నృపసార్వభౌముని నాళ్ళలో వేకళిలానగరమున మహేశ్వర్య సంపన్నురాలై మాచల్దేవియని వేశ్య నిజముగానున్నదో లేదో కాని మన శ్రీనాథకవి సార్వభౌముని నాళ్ళలో బెజవాడ నగరమున మహేశ్వర్యసంపన్నురాలై 'మాచల్దేవి' యని వేశ్యయొక్కర్తు గలదు. ఆమె కీ०. శ. 1437 ప్రాంతముల బెజవాడ పాపవినాశనదేవరకును, రుద్రపాదములకును బహు

1, 2. ఆంధ్రుల సంస్కృతి: చరిత్ర-పుట. 211
3. క్రీడాభిరామము-ఉపోద్ఘాతము (1952) పుటలు-105-06.

గ్రామములందు, దనకుఁ జెల్లివచ్చుచున్న భూములనెన్నింటినో ధర్మము చేసినది. ఈ విషయమును చెప్పు బెజవాడ శిలాశాసనమున నామె నృత్యము చేయుచున్నట్లు విగ్రహ చిత్రముగూడఁ గలదు. ఆమె భాగ్యసంపన్నురాలు, ప్రఖ్యాతనర్తకి, విజయవాటినివాసిని. కావున నిట్టి యామెను శ్రీనాథకవిసార్వభౌముడెఱి గుండును.”

మాచల్దేవి యేకాలము నాటిదైనను, చెల్లవ్వ, చామెకాంబలవలె ఆమెకూడ రాజనర్తకి అయి యుండును.

భీమేశ్వరపురాణ ప్రారంభములోని వర్ణనను బట్టి బెండపూడన్నయా మాత్యుండు గట్టించిన మొగసాల వాటిల మహోత్సవ మండపంబునందుఁ జేరొలగంబుండి భీమేశ్వరుండు “కుండలీ దండలాసక ప్రేరణీ ప్రేఖణ సింధు కందుక ధుమాళి చేల మత్లీ హల్లీస కాదినృత్యంబులవలోకించుచు, బంతంబులవధరించుచు, మేలంబు లాలకించుచు..... నిఖిలోకరక్షణార్థంబుగా విధవిద్యోలాంబుల వినోదించు చుండు “నట (1ఆ.ప 118). నిజముగా భీమేశ్వరుండు వినోదించెనో లేదో కాని ఇది మాత్రము రెడ్డిరాజుల ఆస్థానవర్ణనమేఅయియుండును.

పలనాటిపీఠచరిత్రలో రాజాస్థాననృత్యము విపులముగా వర్ణితమైనది. (పుటలు- 18-19)-

“నాట్యమేళమువారు నవవిలాసముల వచ్చినమ్రతమ్రోక్తి ప్రక్కగా నిల్వ ఘనవై భవంబున కామభూవిభుడు. నవ్వుచు నెలనిచ్చె నాట్యంబుచేయ వరమృచంగము లెస్స వాయింపుమేటి. కుడిభాగమునయందు కుదురుగా నిలిచె తాళమాసజ్జలు దాపటిదిశను. నిలిచి రుత్సాహంబు నేరుపుమీర ముఖవీణ వాయింపు ముఖ్యుడొకండు. రాగమాలపించు రమణులిద్దరును. నిండువేడుకతో నిలిచిరి వెనుక. కంబలోచనయను ఘనమైనపాత్ర మదనుపట్టపుగంఠి మంబులవాణి. భరతశాస్త్రోచిత బహురాగములను గణిమతో నేర్చిన కంఠుశాణంబు. వచ్చినభాసదుల్ వర్ణించి చూడ నిలిచి నాట్యమునకు నేర్పరియైన. వేత్రపాణి? దగ విసయంబు జూపి అతడొసంగిన గజ్జ లతిభక్తితోడ. పాదములంగట్టి పంచవర్ణముల కాళగట్టిగ గట్టి కడు జపంబడర. మద్దెలతాళాలమధ్య నిల్చుండి ఓరచూపున రాజనొయ్యన జూచి. సమపాదయుతమైన స్థానకస్థిని తాత్పర్యమున దేవతలకును మ్రోక్తి. పుష్పాంజలి యొసంగి పూసి నాట్యంబు సమకట్టి నాచంబు సఖ యెల్లగ్రమ్మకైకోలు విడుదలల్ ఘనకళాక్షలి కైముడి కట్టుముల్ కనుపింపజేసి. వెలయంగ తొమ్మిది విదములయినట్టి భూచారి నాట్యంబు పొందుగా సజీవి. పదునారు విధములై పరగినయట్టి

ఆకాశచారియు నమరంగనాడి. అంగహారాఖ్యగలట్టి నాట్యంబు విదితమౌ తొమ్మిదివిధములనాడి గతిచారి భేదముల్ గనుపడునట్లు ప్రమణసంయుతదీప్త పటిమ మీరంగ. పాణిభేదములను బాటించి చూపి స్థానకసంచయంయుక్తి అమర. ప్రేరణి దేశిని ప్రేంఖణ శుద్ధ దండికా కుండలి తగుబహుచారి. సప్తతాండవములు సల్పె చిత్రముగ సభవారలాశ్చర్య సంయుక్తులైరి. తరువాత నిరుమేల దగు చెలులమర సంయుతాసంయుత చలన సంకుచిత. నానార్థకరములు నాట్యహస్తములు శిరమును చూపులు చెక్కిళ్ళు బొమలు, దంతోష్ఠకంఠముల్ తగుచుబుకంబు ముఖరాగవక్షముల్ మొదలుగానెన్న. అంగంబులారు ఉపాంగంబులారు ప్రత్యంగసముదయంబారునుంగూడి. యెనిమిది పదియగు నెనగునంగంబు లమరంగనభినయంబాశ్చర్యముగను. మాచెర్ల చెన్నుని మహిమంబు దెలుపు ఆంధ్ర సంస్కృత వాఙ్మయాది గీతముల. భావంబులెస్సగా ప్రకటంబుచేయ చూచి రంభాదులు చోద్యంబునొంది. శిరసులువంచీయు సిగ్గును జెంది రప్పుదు భూమీకు డాదరంబొప్ప. వస్త్రభూషణములు వారలకిచ్చె”.

ఇంక రెడ్డిరాజుల కాలములో ప్రఖ్యాతిపొందిన రాజనర్తకి ‘లకుమాదేవి.’ ఈమె ‘కర్పూరవసంతరాయ’ బిరుదాంచితుడగు కుమారగిరి రెడ్డి ఆస్థాననర్తకి; ప్రియు కాలనియు చెప్పుదురు. లకుమాదేవి కుమారగిరిప్రభువు రచించిన నాట్యశాస్త్రమందలి రహస్యములను అభినయించి వన్నె కూర్చెడిదట!

“జయతి మహిమా లోకాతీతః కుమారగిరిప్రభోః
 సదసీ లకుమాదేవీ యస్యశ్రియా సదృశీప్రియా
 నవమభినయం నాట్యర్థానాం తనోతి సహస్రధా
 వితరతి బహూర్థాననర్థి ప్రజాయ సహస్రశః”

—కాటయవేముని శాకుంతలవ్యాఖ్యాన ప్రారంభము

శ్రీకృష్ణ దేవరాయల కాలములో, ఆయన ఆస్థానమందు ‘రంజకం’ వంశము (లేదాబిరుదు) నకుచెందిన నర్తకినర్తకులు కలరని తిరుపతిదేవస్థానమువారు ప్రకటించిన శాసనముల మూడవసంపుటమువలన తెలియుచున్నది (Devasthanam’s Epigraphical Report కూడ చూడవలెను) ‘బిద్వత్సభారాయ’ బిరుదాంచితుడగు కృష్ణదేవ రాయలు కొంత తడవు విద్యదోష్టి నెరపి పిమ్మట నృత్యమును తిలకించెడివాడు. ఈ నృత్య మేళమునకు సాయకుడు తిరుమలనాథుని పుత్రుడగు ‘శ్రీరంగరాజు’. ఈ మేళములో సుప్రసిద్ధ నర్తకి శ్రీ రంగరాజు పుత్రికయగు కుప్పాయి లేదా కుప్పాయిసాని. శ్రీరంగ రాజు, వాని కుమార్తె కుప్పాయి-ఇరువురును ‘విద్వత్సభారాయ రంజకం’ బిరుదాంచితులు. చివరకు ‘రంజకం’ ఆనునది ఇంటి పేరుగా మారినది. శ్రీ రంగరాజు, కుప్పాయి కూడ శ్రీ వేంకటేశుని ప్రీత్యర్థము దానములొసంగినట్లు శాసనములున్నవి.

ఈ రంజకం కుప్పాయికి కుమార్తె లిరువురు కలరు— తిరుమలమ్మ, ముద్దు కుప్పాయి. వీరిలో ముద్దు కుప్పాయి అచ్యుతరాయల నగరులో నర్తకిగా నుండెడిది. ౧6.1531 తేదీ నాటి శాసనమును బట్టి అచ్యుతరాయ లీమెను తిరుపతిలోని శ్రీ గోవింద రాజస్వామివారి ఆలయములో దేవదాసినిగా నియమించినట్లు తెలియుచున్నది. అంతే కాదు, ముద్దు కుప్పాయి వంశములోని వారెల్ల తరతరములుగా శ్రీ వేంకటేశుని ఆలయములో నృత్యము చేయుటకు అధికారమీయబడినట్లు గూడ ఈ శాసనమందు కలదు.

తంజావూరు పాలకుడగు ఆచ్యుతప్పనాయకుని కాలము (క్రీ.శ. 1580-1614) లో నృత్య సంగీతములకు పట్టు గొమ్మలైన పెక్కు తెలుగు కుటుంబములు రాజాశ్రయము నర్థించి తంజావూరునకు వలసపోయెను. అచ్యుతప్పనాయకుడు వారి నెల్ల ఆదరించి, తన పేర 'అచ్యుతాపురము' ను అగ్రహారముగా వారికొసంగెను; అదియే నేటి మేలట్టూరు (మేళముల ఊరు).

విజయనగరసామ్రాజ్యమున కృష్ణదేవరాయలెట్లు సాహితీసమరాంగణ చక్రవర్తియో తంజావూరున రఘునాథనాయకుడట్లు. రఘునాథనాయకుడును, వాని కుమారుడు విజయరాఘవ నాయకుడును స్వయముగా తాము సంగీతనాట్యవేత్తలే కాక పెక్కు గ్రంథములను రచించి, రచింపజేసినారు. నాటి దేశీనృత్యవిశేషములను గూర్చి ఇదివరకే పేర్కొని యున్నాను. వీరి కాలమున గుర్తింపవలసిన మొదటి విశేషము కవయిత్రులనేకులు వీరి ఆస్థానమునందుండటం; రెండవ విశేషము వీరికాలము యతగాన-వీధినాటకములకు స్వర్ణయుగమగుట.

సుప్రసిద్ధ వాగ్గేయకారుడును, పదకర్తయును అయిన షేత్రయ్య (1600-1680) విజయరాఘవుని ఆస్థానమును సందర్శించి ఆతనివై పదములను చెప్పియుండెను. షేత్రయ్య పదాలకు నాటినుండి నేటివరకును నృత్యప్రదర్శనములందు గల ప్రాముఖ్యము విజ్ఞాలకు తెలిసిన విషయమే.

నేటి భరతనాట్యము తంజావూరును పరిపాలించిన మహారాష్ట్రరాజగు శరభోజీ కాలము (క్రీ.శ. 1786-1821) లో రూపొందిన విషయము కూడ విజ్ఞాలకు తెలిసినదే.

ఇతర నృత్యములు

ఆరాధనేతరనృత్యములను పలువిధములుగా విభజింపవచ్చును - రాజాస్థాన నృత్యములు, రాచనగరులోని రాజపుత్రికలనృత్యములు, వసంతోత్సవాదులందలి నృత్యములు, వారాంగనానృత్యములు, కేళికలు, కలాపములు, నృత్యనాటకములు మొదలైనవి. ఇంతకుముందు రాజాస్థాననృత్యములనుగూర్చియు, కలాపాదులను గూర్చియు వివరించి యున్నాను. ఇప్పుడింక తక్కిన నృత్యములను గూర్చి కొంతవివరింతును.

రాజపాత్రలు కాదలచినవారు మాత్రమే కాక రాజపుత్రికలు కూడ నృత్యాది లలితశఖలు నేర్చుకొనెడివారు. రాజాంతఃపురములందలి నాట్యశాల లన్నియు నృత్య శాలలే కాదగునని యింతకుముందే పేర్కొనియున్నాను. రాజపుత్రికలకు నృత్యము వేర్పట్టకు ప్రత్యేకముగా ఆచార్యులుండెడివారు; వారు పురుషులు కావచ్చును; తేడా స్త్రీలు కావచ్చును. మహారాజు, రాజపుత్రికను నాట్యాచార్యునకప్పగించువిధమును తిక్కన సోమయాజి వర్ణించియుండెను (విరాటపర్వము - 1.247-53).

“ఇవిధంబున గాదిలికూతు నుపలాలించి, బృహన్నల దెసగనుంగొని సాదర దర్శనీత్రురుచినాననుండై యిమ్మగువ నీకు నాట గణపంబగు పాత్రంబగునే యని యడిగి, తత్రప్రతివచనంబులయందలి నాగరకత్వంబునకుఁ జిత్తంబు రంజిల్ల మధురసల్లాపంబుచేసి, కర్పూరసహితంబగు తాంబూలంబు వెట్టి చిత్రంబులగు చీనాంబరము లిచ్చి మణిమయంబులగు నాభరణంబు లొసంగి సంభావించి యవ్వీక్షుండు

“జాలకేలిమీఁదిభరము క్రమంబున
విడువఁ గళలయందు వేడ్కసొనిపి
నయముతోడ నర్తనంబుల శిక్షింపు
నెలఁత కేడుగడయు నీవకాదె ”

విరాటనృపతి ఉత్తరను బృహన్నల కప్పగించిన ఘట్టమిది.

శ్రీకృష్ణ దేవరాయల రాచనగరులోని నృత్యశాలను స్వయముగా దర్శించిన ‘ఫేయస్’ అను యాత్రికుడు దానిని క్రిందివిధముగా వర్ణించినాడు (చూ. Sewell—Forgotten Empire—pp 288-9.)

“Thence we went up by a little staircase, and entered by a little door into a building which is in this manner. This hall is where the king sends his women to be taught to dance. It is a long hall and not very wide, all of stone sculpture on pillars, which are at a distance of quite an arm’s length from the wall; between one and another is an arm’s length and a half, perhaps a little more. These pillars stand in that manner all around the building; they are half-pillars (?) made with other hollows (?) all gilt. In the supports (or pedestals) on the top are many great beasts like elephants, and of other shapes; it is open so that the interior is seen, and there are on the inner side of these beasts other images, each placed according to its character; there are also

figures of men turned back to back and other beasts of different sorts. In each case from pillar to pillar is a cross-bar (the architrave) which is like a panel, and from pillar to pillar are many such panels; there are images of old men, too, gilded and of the size of a cubit. Each of the panels has one placed in this way. These images are over all the building. And on the pillars are other images, smaller, with other images yet more subordinate, and other figures again, in such a way that I saw this work gradually diminishing in size on these pillars with their designs, from pillar to pillar, and each time smaller by the size of a span and it went on, becoming lost; so it went dwindling gradually away till there remained of all the sculptured work only the dome, the most beautiful I ever saw. Between these images and pillars runs a design of foliage, like plats (a maneyra de lamines), all gilt, with the reverses of the leaves in red and blue, the images that are on the pillars are stags and other animals, they are painted in colours with the pink on their faces; but the other images seated on the elephants, as well as those on the panels, are all dancing women having little drums (tom-toms).

"The designs of these panels show the positions at the ends of dances in such a way that on each panel there is a dancer in the proper position at the end of the dance; this is to teach the women, so that if they forget the position in which they have to remain when the dance is done, they may look at one of the panels where is at the end of that dance. By that they keep in mind what they have to do.

"At the end of this house on the left hand is a painted recess where the women cling on with their hands in order better to stretch and loosen their bodies and legs; there they teach them to make the whole body supple, in order to make their dancing more graceful. At the other end on the right, in the place where the king places himself to watch them dancing, all the floors and walls where he sits are covered with gold, and in the middle of

the wall is a golden image of a woman of the size of a girl of twelve years, with her arms in the position which she occupies in the end of a dance."

ఇంత వర్ణించియు ఈ నృత్యశాల పేరేదియో పేర్కొనలేదు. ఈ నృత్యశాల శిథిలములైనను నేటికి నిలిచియుండకపోవుట దురదృష్టము. కాని నేటికిని నిలిచియున్న శిథిలములలో విఠలస్వామి ఆలయకల్యాణమండపమునకు ఎదురుగా ఉన్న ఒక మండపమే ఈ నృత్యశాల కావచ్చునని ఒక పరిశోధకుడు అభిప్రాయపడినాడు (చూ. Social and political life in Vijayanagar Empire-by R. N. Saletore-Vol. II-p. 411).

మనసిజుని పునరవతరణోత్సవసమయమునందలి వసంతోత్సవమును, అందలి వివిధ కార్యకలాపములను వర్ణించిన తొలి తెలుగు కవి నన్నెచోడుడని చెప్పవచ్చును (కుమార సంభవము - 9 వ. ఆ. ప. 51-138). ఇందు నృత్యము లోకభాగము; ఈ నృత్యములలో అధికముగా రాచనగరులలోనివారే పాల్గొందురు. నన్నెచోడుడు రంభానృత్యమును వర్ణించిన విధమును ఇంతకుముందే పేర్కొనియున్నాను (9 ఆ. 38 ప.). నన్నెచోడుడు రత్తిలీలావ్యాజమున లాస్యనృత్యమును వర్ణించిన ఘట్టముకూడ గమనింపదగియున్నది (8 ఆ. 180 ప.)—

గళనాదంబులు మంజుగానములుగాఁ గాంచీలసత్కింకీణీ
కలనాదంబులు హృద్యవాద్యములుగాఁ గాంతోరుపీఠోన్నత
స్థలరంగమ్ములఁ గాముఁడన్నటికుఁడోజంగూడ నాడింపఁగా
లలనాపాత్రములాడి రొప్పరత్తిలీలాలాస్యలోలాశ్యలై."

ఈ వసంతోత్సవము బహుప్రాచీనకాలమునుండియు భారతదేశమున ప్రచారములోనున్నది (చూ. తెలుగునాటక వికాసము-పుటలు 108). ఇది రెడ్డిరాజుల కాలములో, ముఖ్యముగా కుమారగిరిరెడ్డి కాలములో పరాకాష్ఠనందుకొన్నది. వసంతోత్సవ ప్రేయుడగుటచేతనే కుమారగిరిరెడ్డి, కర్పూరవసంతరాయలుగా ప్రసిద్ధిపొందినాడు.

రెడ్డి రాజుల రాజ్యములో వసంతోత్సవములు ప్రాధాన్యము వహించినట్లుగా, విజయనగరరాజుల రాజ్యములో మహర్షవమి ఉత్సవములు ప్రఖ్యాతి వహించినవి. ఈ మహర్షవమి ఉత్సవములు తొమ్మిది రోజులు జరుగుటచేత, వీనికి నవరాత్రుత్సవములు అని కూడ పేరు. ఇవి వసంతోత్సవముల కంటె భిన్నములైనవి. ఇందు పీఠాన్ని ప్రదర్శనములు కూడ జరుగును. ఈ ఉత్సవములలోకూడ నృత్యములకు ప్రాధాన్యమున్నది. ఇమ్మడిదేవరాయల (రెండవ దేవరాయల) కాలము (క్రి.శ. 1421-45) లో విజయనగర

సామ్రాజ్యమును సందర్శించిన అఖిల్ రజాక్ అను పర్షియా రాయశారి వర్ణన పరిశీలించ దగియున్నది (భావరాజు వేంకటకృష్ణారావుగారి అనువాదము- విదేశ యాత్రికులు- ప్రాచీనాంధ్రదేశము-పుటలు 188-90):

“ఆ సంవత్సరము రజాబ్ మాసమున పూర్ణిమనాడు (అనగా క్రీ. శ. 1444 వ ఆశ్వయుజము) విశాలమైన యొక మైదానము మీన రాయలు డేరాలు వేయించి, కొలువు దీరి యుండెను. అతడేర్పరచిన ముహూర్తమునకు సామ్రాజ్యమునందలి మహా మండలేశ్వరులు, ప్రధానులు, దళవాయిలు, ధన్నాయకుడు, మండలేశ్వరులు, బ్రాహ్మణులు, పండితులు, కవులు ఉచితాసనముల గూర్చుండి రాయల సమక్షమున కొలువుదీరి యుండిరి. ఆ విశాలమైదానమున నువ్వుగింజలు చల్లిన రాలని యా జనసమూహము, నగుమ నడుమ మహోన్నతములయిన ఏనుగులు, వింతరంగుల కనులు మీరుమిట్ల గొల్పు చిత్రవిచిత్ర వతాకములు, సుందరమైన అంబారీలుగల గజసమూహములు అశ్వములు అన్నియునొక మహాసముద్రమును దలపునకు దెచ్చుచుండెను.

“ఆ ప్రదేశమందు రమణీయమైన మందిరములు అయిదేసి అంతస్తులు ఎత్తుగలవి అనేకములు నిర్మింపబడియున్నవి. ఆ యంతస్తులయందు అక్కర్చుకములగు నానావిధరూప ములతో సొంపుమీజిన చిత్రములు, చిత్రపటములు వ్రేలాడగట్టబడియున్నవి. ఆ చిత్తరువు లలో పక్షులు, జంతువులు, మృగములు, భటులు, పురుషులు, స్త్రీలు మున్నగునవి యనేక ములు చిత్రింపబడియున్నవి. అవి యన్నియు నత్యద్భుతమైన కళాచాతుర్యముతో చిత్రింప బడినవి. ఇచ్చటి మందిరములలో కొన్ని పాంచాలికాయంత్రోనిర్మితములు గలవు. అవి యారక యప్పుడప్పుడు ప్రదక్షణము చేయుచుండును. అవి, యొక్కొక్క ప్రదక్షణ మందు ఒక్కొక్క వింతరూపమును దాల్చుచుండును. మరియు ప్రతిక్షణమందును ఆ మందిరములు క్రొత్త క్రొత్త శృంగారములతో మనోహరముగ గన్నట్టుచుండును. ఒక మారు చూచి తనివినొందుటకు వీలులేని యందములు, వింతలు, వర్ణింపనలవిగాని శృంగారములు, ఆ ప్రదేశమందెచ్చట చూచినను గానవచ్చుచుండెను.

“ఆ బయలున కెదురుగా సోపానమంటపమొకటి స్తంభములపై నిర్మించ బడెను. ఆ సోపానమంటపమునకు తొమ్మిది విశాలములైన అంతస్తులుగలవు. తొమ్మిదవ దానిపై రాయలు సింహాసనస్థుడై కొలువుదీరియుండెను. నాకీ సోపానమంటపముమీద నేడవయంతస్తునందు సుఖాసన మొసగబడెను. అచ్చట నా పరివారమును, ప్రాణమిత్రు లును మాత్రము కూర్చుంటిమి. ఈ సోపానమంటపమునకును మైదానముతో నిర్మింపబడిన మందిరములకును నడుమగల విశాలమయిన బయలునందు వీంతవీంతవిషయములు చూపరు లకు గన్నట్టుచుండెను. అందు పెక్కుమంది గాయకులును, వీరకథల పాటకులునుండిరి. గాయకులలో చాలమంది జవ్వనులగు సుందరులుకలరు. ఆ తాటంకిణుల తళకు చెక్కుల చంద్రుని సోయగమును అవహించుచుండెను యావసప్రాదుర్భావముతో వికసించుపూర్ణి

సామ్రాజ్యములు వసంతాగమనమున ననలెత్తుకెందామరపూవులవలె మనోజ్ఞములై యుండెను. సర్వాలంకారభూషితలై శృంగారపు కణికలై జంత్రగాత్రముల రాగమాల పించుచు నృత్యముచేయుచున్న యాజవ్యనులరూపము, సౌందర్యము, విలాసము, హాయిలు, శృంగారము, వేయేల, వారిచూపులు మా హృదయములను గులాబిపువ్వుములను చూచినపుడువోలె, తహతహలాడించుచుండెను. ఆ సౌందర్యవతులు రాయల కెదురుగా ఒక అందమైన తెరవెనుక కూర్చుండిరి. అంతలో తటాలున నాతెర రెండువైపుల నుండి లాగివేయబడెను. తెరతీసినపుడా మందరులు పాడుచు నృత్యముచేయనారంభించిరి. ఆహా ఏమినృత్యవిలాసములు! సర్వసంగపరిత్యాగులైన మునులనుగూడ మతిచలింప జేసెడి వారి నృత్యములు, హస్తవిన్యాసములు, భావప్రకటనలు, కడగంటిచూపులు, ఆహా! మాయాశ్మలా నృత్యప్రదర్శనముచే సంతుష్టిచెందెను. మేనులు పరవశములయ్యెను.”

ఆనాడు సంగీతనృత్యకళాపారీణులగు వారాంగనలకు ఎవరేని గౌరవముకలదు; వారు రాయలయెదుట తాంబూలసేవనము చేయవచ్చునట! (ఇట్టి మహా గౌరవము ప్రధాన మంత్రికి కూడలేదు!). టంకసాలకు వెనుకభాగమున మహాశ్వర్యసంపన్నమగు వేశ్యవాటిక కలదు. అందలి వెలయాండ్రవలన గ్రహింపబడిన పన్నెండువేలపణములపన్నుతో నగరపు కావలివాండ్ర జీతబత్తెములు చెల్లి టోవుచుండెనట! నాటి వారాంగనల కెంత గౌరవము కలదో, వారి భోగభాగ్యములెట్టివో శ్రీకృష్ణ దేవరాయలే వివరించెనున్నాడు—

“వీడెంపుఱుకెంపు విరిసి వెన్నెలగాయ
 వరిగింజనొకటబల్వరునఁదోప
 నొరసియొత్తిన మణుంగొందకమైనె ని
 గ్గులుచేరఁబసుపిడి జలఁకమాడ
 ముదుకగాకుండఁబయ్యెదలోనె గేలార్చి
 కలయఁజంటనునొట్టఁగలపమలఁద
 రతిరయచ్చిన్న సూత్రమునఁజిక్కకముత్తై
 ములురాల గరగరికలు వహింప

బొలసిననె యెట్టినరునై నఁగులముఁదెలియఁ
 ప్రభుతనెడి పల్లవుఁడు వేదవడిన నేద,
 నృపతి వెలియంతిపురముగా నెన్న మెలఁగ,
 బాసఁగృతి నెప్పవలఁతులప్పగ్మముఖులు.”

—ఆముక్తమాల్యద-1ఆ. 60 ప.

ఆనాటి వారాంగనలు ‘నృపతి వెలియంతిపురము’ గా నెన్నదగినవారట!

రజాక్ వర్ణనలలో ముఖ్యముగా గమనింపదగిన రెండు విశేషములు కలవు. మొదటిది నర్తకిమణులు పాడుచు నృత్యముచేయుట; పాడుచు నృత్యముచేయుట తెలుగు దేశపు ప్రత్యేకత. ఈ సంప్రదాయము నేటికిని, కూచిపూడివారిలో కన్నట్టగలదు.

ఈ సంప్రదాయమునకుమూలము క్రింది భరతార్ణవశ్లోకమనవచ్చును-

“అంగే (కంఠే) నాలంబయేత్ గీతంహస్తే నార్థ ప్రవర్చనమ్
చతుర్భ్యం భావయేద్భావం పాదాభ్యాం తాలనిర్ణయః.”

తెలుగు కవులుకూడ ఈ సంప్రదాయమును గ్రంథస్థము చేసియున్నారు-

“తనువున గీతాలంబనమును, జేతుల నర్థవృషితమును, నేత్రయుగం
బునభావముఁ బవముల దాళనిర్ణయమ్మును మెఱయఁగలాస్యమునెఱవెన్.

ఊర్వశీనృత్యవర్ణనము - సింహాసనద్వ్యాత్రింశిక I - 1 ఆ. 198.

“కనుఁగొన నొప్పుకంఠమున గానముఁబాణుల మంజులార్థక
ల్పనమును, దృగ్విశేషమున భావములుం, జరణక్రమంబులన్
దనరు లయప్ర పూర్ణమగుతాళముఁ, గ్రాలఁగఁ బాత్రయోర్తురం
జనముగనాడె నింపువెదజల్లుచు విశ్వసృపాలు నన్నిధిన్.

—‘లలిత’ మనెడి స్త్రీల నై సర్గికాలంకారమునకులక్ష్యము
—కావ్యాలంకారచూడామణి— 2 ఆ. 21 ప.

ఇంక రజాక్ వర్ణనలలోని రెండవవిశేషము నర్తకిముందు పట్టినతెర రెండు ప్రక్కలకును లాగివేయబడుట ఈ తెరనుగూర్చి తెలుగు కావ్యములందలి కొన్నివర్ణనల నిచటయుదాహరించుచున్నాను—

“కామసుఖములతోఁబూర్వకామకేళి
కామచిహ్నాలు మెయిసురంగంబుగాఁగ
నెఱయఁగై సేసిజవనిక దెఱచివచ్చు
చెలువుఁగోడ రత్తిమ్రొలనిలిచె మరుఁడు.”

—మనసిజుని పునరవతరణవర్ణనము, నన్నెచోడుని కుమారసంభవము— 9 ఆ. 46 ప.

“సురుచిర తారకాకుసుమశోభి నభోంగణభూమిఁగాలమ
న్గరువపు సూత్రధారి జతనంబున దిక్పిఠికోటి ముందటన్
సరసముగా నటంపఁగ నిశాసతికెత్తిన క్రోత్తతోఁపుఁబెం
దెరయన నొప్పెసాంధ్యనవదీధితి పశ్చిమది క్కటంబునన్”

—సూర్యాస్తమయవర్ణనము-ఎఱ్ఱాప్రెగడనృసింహపురాణము - 3 ఆ. 78 ప.

“చరమదిక్పతి లాస్యావసరమునందు
 బయలు గాకుండ నిడుతోరపుఁ బచ్చడంపు
 దెఱయొకోయనఁ బశ్చిమదిశను మిగుల
 ఘనతరస్ఫూర్తి సాంధ్యరాగంబుదోఁచె.”

—సూర్యాస్తమయవర్ణనము— షట్పత్రవర్తిచరిత్రము. 3 ఆ. 43.

“హరిదంభోరుహలోచనల్ గగనరంగాభోగరంగ త్తమో
 భరనేపథ్యము నొయ్యనొయ్య సడలింపన్ రాత్రిశైలూపిక్
 వరున్ మౌక్తిక పట్టమున్ నిటలమున్ వక్త్రంబునుందోఁచెనా
 హరిణాంకాకృతి వొల్పెరేకయి, సగంబై, బింబమై, తూర్పునన్.”

—చంద్రోదయవర్ణనము— వసుచరిత్రము- 4 ఆ. 17వ.

నర్తకిముందరి తెరను ప్రక్కలకు కాక క్రమముగా క్రిందికిదించినప్పుడు ఈ దృశ్యము దృగ్గోచరము కాగలదు. శామాకలాపమందు భామ తొలుత తెరపై జడవేసి, కార్యకలాపము నడపినపిమ్మట, తెరను క్రమముగా క్రిందికిదించినప్పుడిట్లే భామాముఖము దృగ్గోచరమగును.

5. నృత్యసాహిత్యము : ఆంధ్రుల కృషి

సంస్కృతరచనలు

భరతముని ప్రణీతమగు నాట్యశాస్త్రమందలి 13వ అధ్యాయమునుబట్టి క్రీస్తుశక ప్రారంభము నాటికే దక్షిణభారత దేశమునందును, మధ్యభారత దేశమందును చక్కని నాట్య వ్యవస్థ యేర్పడియున్నదని చెప్పగలము. ‘ప్రవృత్తి’ వివరణములో, ఆంధ్రులు దాక్షి

1. ఎఱ్ఱనయును ‘తోపు’ తెర యనినాడు. సూర్యాస్తమయారుణకాంతికి సరిపోవు నట్లుగా ఈ కవులు వర్ణించినారో, లేదా ఆనాడు ఎఱ్ఱని తెరలనే పట్టెడివారో?

2. సమీపసరోవరస్నాతయై, గట్టు ఎక్కివచ్చుచున్న దమయంతి రూపమును నన్న పార్శ్వంబు వర్ణించిన ఘట్టమిప్పట్ల స్మరణార్హము :

“రజనికఠాననఁ బీనపయోధర రాజితరాజసుతన్ విలస
 ద్గజపతిగామినిఁ జందనగంధిఁబ్రకాశిత కాంతిసమన్వితఁబం
 కజదళలోచనఁ జూచి కిరాతుఁడు కామనిశాతశరాహతుఁడై
 నిజహృదయం బెఱిఁగించె లతాంగి కనింద్యచరిత్రకు వేడుకతోన్.”

—అరణ్యవర్ణనము— 2 ఆ. 90వ.

డాత్యప్రవృత్తికి చెందినవారనియు, దాక్షిణ్యాత్మలు బహు-నృత్త-గీత-వాద్య-లలితాభినయప్రియులనియు భరతముని పేర్కొనెను. కాగా నాటికే ఆంధ్రులు లలితకళలలో, ముఖ్యముగా నృత్యములో ఎంతయో అభివృద్ధిని సాధించియున్నారన్నమాట.

నందికేశ్వరుడు

నాట్యశాస్త్రము తరువాత పేర్కొనదగిన గ్రంథము అభినయదర్పణము. ఇది నందికేశ్వరప్రణీతముగా ప్రసిద్ధము (కాని ఈ విషయము గ్రంథమందెచ్చటను లేదు). ఇది వైశాల్యమున చాలచిన్నది; అయినప్పటికీని నేటి కూచిపూడి-భరతనాట్యములకిదియే ప్రమాణగ్రంథము. ఇది క్రీ. శ. 3వ శతాబ్ది తరువాత రచించబడియుండును. దేశమందు లభించిన అభినయదర్పణపు వ్రాతప్రతులన్నియును తెలుగులిపిలోనే ఉన్నవి. దీనిని బట్టి, అభినయదర్పణము తెలుగుగడ్డమీదనే రచించబడి యుండుననుట స్పష్టము.

అభినయదర్పణమందు 324 శ్లోకములున్నవి; అంతయును ఏకాధ్యాయమే; శైలిచాలసరళము. ఇందు ఆంగికాభినయమే వర్ణితమైనది. భరతుని నిర్వచనములకు, ఇందలినిర్వచనములకు కొన్నింటభేదమున్నది. నందికేశ్వరప్రణీతమగు భరతార్ణవము ఇటీవలనే ప్రకటితమైనది. ఇది అసంపూర్ణము. అభినయదర్పణమునకీది మూలగ్రంథము కాదగునేమో ?

జా య న

ఆంధ్రుడురచించినశాస్త్రమని అనందిగ్ధముగా చెప్పదగిన తొలిగ్రంథము జ్ఞానియ్యకృతమగు నృత్తరత్నావళి. ఈ జాయననుగూర్చి తరువాతి ప్రకరణములో వివరింతును.

సింహభూపాలుడు (క్రీ. శ. 1300ప్రాంతాలు)

ఇతడు రేచర్లవంశస్థుడు; రాజకొండప్రభువు. సర్వజ్ఞునిరుదాంచితడు. సుప్రసిద్ధమైన 'రసార్ణవసూక్తము'ను రచించుటయేకాక శార్ణధేవుని సంగీతరత్నాకరమునకు, 'సంగీతసూక్తానిధి' అను పేర ప్రామాణికమైన వ్యాఖ్యరచించినాడు. ఇటీవల మైసూరు విశ్వవిద్యాలయమువారు సింహభూపాలవిరచితమగు కన్నడగ్రంథమునొకటి ప్రకటింపియున్నారు. ఇది సంగీతరత్నాకరమందలి నృత్యాధ్యాయమునకు కన్నడీకరణము. ఈ సింహభూపాలుడెవ్వరో లాస్యరంజనసంపాకులు నిర్ణయించలేదు ; కాని, కొండవీడు ప్రాంతపు సామంతుడై యుండునని యూహించినారు. సంగీతరత్నాకరమునకు 'సంగీత సూక్తానిధి' పేర ప్రామాణికమగు వ్యాఖ్యరచించిన సింహభూపాలుడే (రెండవ సింగమ నాయకుడే) ఈ లాస్యరంజనమును కూడ రచించియుండునని తలంచుట ఆసమంజసము కానేరదు. ఈ గ్రంథము సంవాదరూపమున నున్నది. తన రాణి ప్రశ్నలు అడుగుచుండగా తాను సమాధానము లొసంగినట్లు సింహభూపాలుడు రచనను సాగించినాడు.

కుమారగిరిరెడ్డి (క్రి.శ. 1386-1402)

అలితకళాప్రియుడగు కుమారగిరిరెడ్డి 'కర్పూరవసంతరాయ' బిరుదాంచితుడు. ఇతని బావమఱియగు కాటయవేముడు మంత్రియై రాజ్యభారమును వహించి, శత్రువులను చక్కజేసి, కుమారగిరిని నిశ్చింతునిజేసెను. కావుననే కుమారగిరిరెడ్డి విలాసపురుషుడనియు, అతని బావమరదియును, మంత్రియును నగు కాటయవేముడు రాజ్యపాలనా భారమును వహించెననియు చరిత్ర తెలుపుచున్నది. కుమారగిరిరచించిన వసంతరాజీయము ననుసరించి కాళిదాసనాటకత్రయమునకు వ్యాఖ్యరచించిన కాటయవేముడు వ్యాఖ్యాన ప్రారంభములో చెప్పినవిషయముకూడ దీనిని బలపర్చుచున్నది.

“భాగ్యంనామ సమగ్రమీదృశ మతిస్నే హైకపాత్రంయతో
 వీరంకాటయవేముద్దతరిపు ధ్వంసేనియుజ్య స్వయమ్
 నిత్యంనందతి నర్తనై రభి నవై క్షికాంతై ర్వసంతోత్సవైః
 సంతానాఖ్యుదయైః కుమారగిరి భూపాలో నృపాలో త్తమః”

కుమారగిరి విలాసప్రియుడేకాక నాట్యశాస్త్రవేత్తకూడను. అతడు తన బిరుదము పేర రచించిన నాట్యశాస్త్రము - వసంతరాజీయము - లంభింపక పోవుట దురదృష్టము. ఆయా వ్యాఖ్యానాలుదాహరించిన శ్లోకములను బట్టి వసంతరాజీయము, రసార్ణవసుధాకరమువంటి నాట్యశాస్త్ర గ్రంథమని తోపగలదు. కాని కాటయవేముడు లకుమాదేవిని గూర్చి చెప్పిన శ్లోకమును బట్టి, అందు నృత్యాధ్యాయము కూడ కలదని స్పష్టమగుచున్నది.

పెదకోమటి వేమారెడ్డి (క్రి.శ. 1402-1420)

సింహభూపాలుని వలెనే ఇతడును సర్వజ్ఞునిబిరుదాంచితుడు; కుమారగిరి తరువాత రాజ్యమునకు వచ్చిన వేమారెడ్డి 'అతనివలెనే నాట్యశాస్త్రపారంగతుడు. ఇతడు రచించిన సాహిత్యచింతామణి, సంగీతచింతామణి అను గ్రంథములింకను ముద్రణ భాగ్యమును పొందలేదు. సంగీతచింతామణి వ్రాతప్రతులు రెండు తిరువనంతపురం పాలెస్ లైబ్రరీలో మాత్రమేఉన్నవి. వీనిలో ఒక దానియందు 16 అధ్యాయములున్నవి. రెండును అసమగ్రములే. ఇందులో తతవిభాగము, వాద్యవిభాగము, మార్గశాఖములు, దేశీతాళములు, సుషిర- అవనద- ఘనఘాద్యలక్షణములు, గీతవిభాగము, నృత్యవిభాగము (ఇదే పెద్ద అధ్యాయము) కలవు. వేమారెడ్డి దేశీభేదములను కూడ వివరించుట గమనింప దగినది.

1. చూ. నా వ్యాసము “వసంతరాజీయము” భారతి-సెప్టెంబరు-1948.

కల్లినాథుడు

ఇతడు ఇమ్మడిదేవరాయల (క్రి.శ. 1446-65) ఆస్థానవిద్వాంసుడు; శార్ఙ్గ దేవుని సంగీతరత్నాకరమునకు 'కలానిధి' అనెడు వ్యాఖ్యను రచించెను. ఇది సంగీత సుధానిధి కంటే మేల్తరము. కల్లినాథుడు అభినవభరతాచార్యు, రాయబయకార, తోడ రమల్ల బిరుదాంచుతుడు.

భండారు విఠలుడు

ఇతడు లక్ష్మీనారాయణుని తండ్రి; శార్ఙ్గదేవుని సంగీత రత్నాకరమునకు తెలుగులో వ్యాఖ్యరచించెను (అముద్రితము). ఇతడు గుజరాత్ సుల్తాన్ అయిన గియాజుద్దీన్ చేత 3000 లతులముల బంగారమును బహుమతిగా పొందెనని లక్ష్మీనారాయణుడు పేర్కొనెను.

భండారు లక్ష్మీనారాయణ

ఇతడు భండారు విఠలుని పుత్రుడు; శ్రీ కృష్ణదేవరాయల ఆస్థానమున రాయబయకారుడు. ఇతడు 'సంగీత సూర్యోదయ' మనెడి శాస్త్రమును రచించెను; దీనికి 'లక్ష్మణభరత' మనెడి నామాంతరము కలదు. ఇందు 5 అధ్యాయములున్నవి. ఇందలి రెండవ అధ్యాయము నృత్యాధ్యాయము. నృత్తకరణముల వివరణములో 'గంగావతరణ' కరణము నితడు 'కృష్ణావతరణ' మనివ్యవహరించుట గమనింపదగినది.

చెరుకూరి లక్ష్మీధరుడు (16వ శతాబ్ది)

గుంటూరుజిల్లా చెరుకూరి నివాసియగు నీతడు రామరాయలతమ్ముడైన ఆరవీటి తిరుమల రాయల క్షాత్రియుడు. ఇతడు 'భరతశాస్త్రము' అను గ్రంథమును రచించెను (Bhandarkar Institute Manuscript library - No. 40 of 1916-18). ఇందు నాట్యసంగీతములు రెండును వివరింపబడినవి. ఇతడు 'శ్రుతిరంజని' యను పేర జయదేవుని గీతగోవిందమునకు వ్యాఖ్యరచించెను.

రఘునాథభూపాలుడు

సాహితీసమరాంగణచక్రవర్తియగు రఘునాథుడు 'సంగీతసుధ' యనెడు శాస్త్రమును రచించెను. ఇతడు తన పేర 'రఘునాథమేళవీణ' అను క్రొత్తవీణను కనిపెట్టి అన్ని రాగములను పాడుటకు వీలుకల్పించెను. సంగీతసుధయందు 7 అధ్యాయములున్నవి. ఇందలి 7వ అధ్యాయము నర్తనాధ్యాయము.

తెలుగు రచనలు

ఇంతవరకును ఆంధ్రుల సంస్కృత రచనలను గూర్చి వివరించినాను; ఇప్పుడింక ఆంధ్రుల తెలుగు రచనలను కొన్నింటిని గూర్చి వివరింతును.

పోలూరి గోవిందకవి

ఇతడు తాలదశప్రాణదీపిక, రాగతాళచింతామణి అను రెండు పద్యగ్రంథములను నాట్యశాస్త్రము ననుసరించి రచించెను. తాలదశప్రాణదీపిక నాట్యశాస్త్రమందలి తాళాధ్యాయమునకు అనుసరణ. ఇంక రాగతాళచింతామణి యందు 5 అశ్వాసములు కలవు. ఇందలి ప్రథమాశ్వాసము నాట్యశాస్త్రమందలి ప్రథమద్వితీయాశ్వాసములకు స్వేచ్ఛానువాదము. ద్వితీయాశ్వాసమున స్వరలక్షణమును, తృతీయాశ్వాసమున గ్రామ మూర్ఖనాలక్షణములును, నాల్గవయాశ్వాసమున రాగభేదములును ప్రధానముగా వివరింపబడినవి. ఇంక 5 వ అశ్వాసమున సృత వాద్య స్వరూపములు వివరింపబడెను.

రాగతాళచింతామణి కృతికర్త అయిన కట్టమూరి. బుస్సుభూపతి చెప్పినట్లు 'సంగీత శాస్త్ర మండ్రోక్తి విస్తారముగను బూర్వులెవ్వరు' ను ఇంతకు ముందు వ్రాయలేదు. నాట్యశాస్త్రభాగముల నాంధ్రీకరించుటకును తెలుగులో నిట్టిలక్షణగ్రంథములను రచించుటకును ఈ గోవిందకవియే ప్రథముడు. గోవిందకవి తాలదశప్రాణదీపికలో పావులూరి మల్లన్నను, భరతమువీరరాఘవయ్యను స్తుతించి యున్నాడు. వీరరాఘవయ్య మీదచెప్పిన పద్యము ప్రత్యేకముగా గమనింపదగినది.

“సరసుడు లాస్యదర్శనవిశారదశారద, తాళలక్షణం
 బరసితదీయ లక్షణమునందఱు మెచ్చగఁ దద్గణంబుల
 బ్బురముగఁ దెల్పువైఖరికిఁ బోల్వఁగ రెండవమేరుధ్వనిన, యీ
 భరతము వీరరాఘవయపాటి మహానటమౌళి కల్గునే.”
 ఈ మహానటమౌళిని గూర్చిన వివరములు తెలియుటలేదు.

లింగముగుంట మాతృభూతయ్య (16లేదా 17 వ శతాబ్ది)

ఇతడు 'అభినయదర్పణ' మనెడు మూడాశ్వాసముల పద్యగ్రంథమును రచించెను. దీనికి సంస్కృత 'అభినయదర్పణము' మూలమైనను, వలుతావులందు భేదములు కన్పట్టు చున్నవి; ఇవి సంప్రదాయమును బట్టి వచ్చిన మార్పులని చెప్పదగును. మాతృభూతయ్య 'అభినయము' ను నిర్వచించిన విధానము గమనింప దగియున్నది.

“చెలువొంద గీతంబు చెన్నుమీఱఁగఁబాడి
 యర్థంబుఁ గరముల నమరఁ బట్టి
 పరగఁగన్నులయందు భావంబుఁదగనుంచి
 పదములఁదాళంబుఁబరఁగదీర్చి
 హస్తంబు పొడచూపునచట దృష్టయునుంచి
 మఱి దృష్టి గలచోట మనసు నిల్చి

మనసు నిల్విన యెడనె నయభావముంచి
భావబుతో రసంబలరఁజేసి
యెలమి నివియెల్ల నొక్కతై మెలగుచుండ
నట్టిదే సూడనిల లోన నభినయంబు” (1-19).

కంఠీరవరాజు (కీ.శ. 1704-18)

మైసూరు రాజగు నితడు 'నాట్యవిద్యావిలాసము' అనెడి గ్రంథమును రచించెను; ఇది సంస్కృతాంధ్రమిశ్రమగు రచన. ఇందు నర్తకీమణులు తమ తమ సామర్థ్యములను వివరింతురు.

మతుకుమల్లి నృసింహకవి (19 వకతాబ్ది ప్రథమభాగము)

ఇతడు 'భరతశాస్త్ర సర్వస్వము', 'సంగీతసారసంగ్రహము' అనెడి గ్రంథములను రచించెను (ఇవి అముద్రితములు). ఇతడు తెనాలినివాసి; భరతాచార్యుడై యుండవచ్చును. వీరి భార్య జానకమ్మగారు కూడ నిరుపిమణి; ఆమె చెప్పిన పద్యములలో నొకటి మధునాపంతులవారి ఆంధ్రరచయితలులో ఉదాహృతమైనది (పుట 21).-

“వసుధలోపల మంచెళ్ళవారి యిల్లు
శారదాదేవి నాటకశాల యండ్రు
వాసుదేవుని కవితావిలాసమచట
మొలకబంగరు గజ్జెల మ్రోతగాదె”.

లేపాక్షి వేంకట నారాయణ కవి (1900 ప్రాంతము)

ఇతడు 'నాట్యప్రదీపము' అను భరతశాస్త్రమును రచించెను (అముద్రితము). ఇతడు పెక్కు యక్షగాననాటకములను రచించినవాడు; నాట్యాచార్యుడు; నాట్యప్రదీపమునందు 32 అడవులను నిర్వచించిన అల్పభాగము మాత్రమే లభ్యమైనది; వ్రాతప్రతిలో మున్నవానిని ఉన్నట్లు - 15 అడవుల నిర్వచనములను ఉదాహరించుచున్నాను :

కం. అడవులు ముప్పదిరెండన
కడు వేడుకగలవు దాని క్రిమమురచింతున్
పడుచుదనంబున సాధక
ముడుగక సేయగను సిద్ధి నొందగవచ్చున్.

.....

1. లేపాక్షి గ్రామకరణము శ్రీ వేంకటనారాయణగారియొద్ద వ్రాతప్రతియున్నది. ఈ వ్రాతప్రతిని శోధింపవలసి యున్నది

1. జంపడవ

గీ. వగలుమిగుల పతాకంబు పరగబట్టి
ముదముతో జాహువులు భుజములకు నమము
గాను నిరుపార్శ్వముల నిల్పిగళము గుల్క
అడుగులను తట్టుతట్ట జంపడవయగును.

2. తట్టుజగ్గడవా

గీ. చక్కగాతగ్గిమోకాళ్ళు ప్రక్కలకును
త్రిప్పిరెండడుగుల మధ్యదేశమందు
జానడరవెళ్ళు బయలుండగా నడుగుల
నూనితట్టగ తట్టుజగ్గొను మెరయ.

వ. ఇందుకు కుడిహస్తము శిరస్సునకు కించిదెక్కువగా నెత్తి అలపల్లవహస్తం
పట్టి వామహస్తము ముప్పిహస్తముతోగాని, అర్ధచంద్రహస్తముతోగాని
రెంటిమీదనుంచి నట్టించవలెను.

3. జగ్గుజారడవ

గీ. చెలగు నీ జగ్గుయడవలో శిరమునకును
కరము వెళ్ళుగవై కెత్తి గళముగుల్క
ఒళ్ళునూపుచు నడుగుల నొక్కమాట
జరుపుగా నొనునిది జగ్గుజారయడవ.

4. జగ్గుజార్తిరుగుడడవ

కం. ఈ జగ్గుజారుతో (నే)
రాజనమున చుట్టుతిరుగ రయమునభారం
బోజతయడమను బూనిన
తేజంబుగ జగ్గుజారుతిరుగుడుయడవౌ.

వ. ఇందుకు హస్తములు తట్టుజగ్గడవకు పట్టినటుల పట్టవలెను.

5. అర్ధతిరుగుడు జగ్గుజారడవా

గీ. కలయగా జగ్గుజారలో క్రమముగాను
ప్రక్కలకు దిరుగుచు నొక్కపాదమందు
భారమిడుచును దిరిగిన భవ్యమైన
అర్ధతిరుగుడు జగ్గు జారడవయగును.

వ. ఇందులో తిరుగునపుడు వామపాదము మీద భారముమోపి కుడిప్రక్కకు దిరుగవలెను. కుడిపాదముమీద భారముమోపి, ఎడమప్రక్కకు తిరుగవలెను. ఏవై పు దిరిగిన నావై పు యా వల్ల వహస్తమును సరిగాబట్టి నటించవలెను.

6. చిన్నిజార్తిరుగుడడవా

గీ. ఎడమపాదంబు మిడిమివైకెత్తిదాని
మీవగుర్చుండియును భారమూది వెళుపు
దోవ కుడిపాదమును నిండుదోవ చుట్టి
బరువుచును తిరుగచిన్నిజార్తిరుగుడడవౌ.

వ. ఇందుకు హస్తములు జగ్గడవకు పట్టినటులనే మోకాళ్ళు రెండువైపులకు వెడల్పుగా, చక్కగా, త్రిప్పి చుట్టును తిరుగవలెను.

7. మెట్టడవా

కం. జగ్గడవకాళ్ళు మిడిమెలు
నిగ్గునరెండొక్కమాత నేలనుమోటన్
తగ్గుచు సవుముగ బట్టిన (?)
దిగ్గన మెట్టడవయగును తేజంబలరన్.

వ. ఇందుకు త్రిపతాకహస్తముతో, కుడిహస్తము ఎడకుమూతుడు ముందుగా బట్టి, ఎడమచేయి పతాకహస్తముచేసి, ఒకటి కొకటి యెదులు ముఖములుగా నిలిపి నటించవలెను.

8. ఒంటిమెట్టడవా

గీ. సమముగా పాదములు నత్రిశ్రమముగాను
పార్శ్వభాగంబులకు మునిపాదమెత్తి
మిడిమెతో నొక్కటొక్కటి మీటు వెలయ
మీటుచును గాగనది యెంటిమెట్టయడవౌ.

9. జంటమెట్టడవా

కం. ఇటనొంటి మెట్ట బట్టిన
నటువలె రెండేళి మాట్లు రూఢిగ వెలయన్
స్ఫుటముగ తాటింపుచు నా
మిటినెదురెక్కగను జంటమెట్టడవయగున్.

వ. మెట్టడవ వలె హస్తములుండవలెను.

10. తిరుగుడు మెట్టడవా

కం. తిరుగుడు మెట్టడవవలెన్
పరువడి మునిపాదములనుపై కెత్తుచు యా
తెరగున మెట్టుచు చుట్టును
కురుకుచును తిరుగంగనగు.

11. తట్టుపెన్నడవా

గీ. నిండు కుడిపాదమును ధరనుండజేసి
యించుకంతను యడమకాలుంచిపెనయు
గానవెనుకకునిడి, తగ్గి, కాళ్ళుతట్టి
నడవగానిది తట్టుపెన్నడవయగును.

వ. తొమ్ముకుసరిగా అర్థపతాకహస్తముబట్టి చక్కగాచూచి, ఎడమచేయి అర్థ
చంద్రహస్తముతో రెండి మీదఉంచి, ఒక పాదమయిన మీదటనొకపాదము
తట్టుచు నటించవలెను.

12. జారుపెన్నడవా

గీ. దనరయిపెన్నయడవలో వెనుకకిడిన
పాదమెత్తియు మునివ్రేళ్ళమీదభార
మూనితక్కిన కుడిపాదమునునయంబు
తోనునడవగ జారుపెన్నడవ యగును.

వ. హస్తాభినయము జగ్గడవవలెనే యుండవలెను.

13. చాటుపెన్నడవా

కం. జారుపెనడవయు బట్టుచు
సారెకు నంతంతజరిపి చెయ్యన కుడికాల్
దూరమున తగ్గి రాటిగ
వారయ నిది చాటుపెనయు నన విలశిల్పన్.

వ. హస్తాభినయము ప్రకారమే.

14. ఉబుకుపెన్నడవా

కం. వనరపెనడవందునుగల
పెనవిడువక మిడిమెయెత్తి బింఁముతోడన్

మునికాళ్ళతో నటింపన్

గను నుబుకు పెనడవయగును కౌతుకమలరన్.

వ. హస్తములు, ఎడమచేయి అర్ధచంద్రహస్తముతో రొండిమీదబెట్టి, కుడి చేయి యెడకుముందుగా అలపల్లవహస్తముబట్టి శరీరము నూపుచు నటించవలెను.

15. ఉబుకడవా

కం. ఈ యుబుకు యడవయందును

కాయముఖింకముగ, హాయిలుగానూపుచు

బాయక కుడిమునిపాదం

బున్ యెత్తినటింపగా నుబుకడవయగున్.

దామరాజు సోమయ్య

ఇతడు 'భరతము' ను రచించినట్లు పెదపాటి జగన్నాథకవి కూర్చిన "ప్రబంధ రత్నావళి" ని బట్టి తెలియుచున్నది. ఇది నృత్యకళకు సంబంధించిన గ్రంథమై యుండును. ఇత డెప్పటివాడో తెలిసి కొనుటకు తగిన ఆధారములులేవు; కాని, '1560 క్రీ.పూర్వము' శ్రీ బులుసు వేంకటరమణయ్యగారు వ్రాపియున్నారు. ప్రబంధరత్నావళిలో క్రింది ఐదు పద్యము లుదాహృతములయ్యెను (శ్రీ) వేటూరివారు సంపాదించినది - 1918. పుటలు- 142-43]-

ఉ॥ అంబరసీమదాధలు జటాటవి మల్లెవిరుల్, భుజాంతరా శంబున హారసంతతు లిలాస్థలిబూలవర్షముల్, ప్రసూ నంబులు సత్కృతాంజలి ననందగి మౌక్తిరతుల్యమౌళిగం గాంబు కణంబులుట్టిపడ నాడెడుశంభుడు మిమ్ముఁబ్రోవుతన్.

చ॥ అడుగుల్ ముప్పదియాటిటన్ వెడలువై హస్తత్రిపుట్కంబుచే నిడువై యున్నతమై సమస్థలమునై నిరోకహస్తాంకమై మృడమిత్ర [?] పులందు వాకిలొక ట్రైమించం గవాఱంబు లిం పడరన్ శాలను రాజు పడ్విధము నాట్యంబిట్టు పేయించుటన్.

ఉ॥ నందిమ్మదంగరావము ఘనస్తనితంబని మ్రోలనున్నయా స్కంధుని వాహనంబగుశిఖండి యఖండితనృత్యమాడ భీ తిం దనహస్తరంద్రము గఠింజోరు నాభరణాహిరాజివో వం దలయూచు విఘ్నపతి భాసురభూతకృతి మిమ్ముఁబ్రోవుతన్.

సీ॥ ప్రాకారములయందుఁ బటుగోపురంబుల
 దామరమృద్ధావరసీమలందు,
 విపణిగృహంబుల వెలయు నాయుధహస్త
 భటులను హి(తము)గాఁ బ్రాధినిల్పి,
 రక్షితం బొనరించి రాజబింబద్యుతుల్
 మించికాయుచు నున్నమంచివేళ,
 మహిమ నా ప్తసుబంధుమధ్యస్థలమునందుఁ
 జెలఁగిరత్నాసనాసీనుఁడగుచు,

నర్రనకేళిలాస్య నటనాగతులచేత
 శాస్త్రసమ్మతముగ జనులకెల్ల
 వేడ్కనూపి మఘవవిభవుఁడై కొలువుండ
 వలయువిభుఁడు నిఖలకలలు నెఱిఁగి.

సీ॥ మొదలిప్పుష్పాంజలి ముదమునఁ గావించి
 కరబాళి మొగబాళి సరవులెత్తి,
 యురుప్పృథుబాళములోఁగిఁ బిల్లమురువును
 హస్తప్రకణము వేననువుచఱచి,
 కడకట్టు శబ్దంబు కడఁగి దర్వును జిందు
 బాగైన గీతప్రబంధములును,
 కుండలి బహురూప దండలాస్యవిలాస
 దేశిమార్గంబుల తెరువు లెఱిఁగి,
 నయము బిటునును, న(స?)రిగతుల్ కడిఁదిగాను
 తిరువుమురువును నిలకడ తిన్ననగుచు,
 పాత్రఁగొనిపించఁగొనఁగను ప్రాధియైన
 వాఁడె నటుఁడనఁబరఁగు నీవసుధయందు.

విల్లకూరి దివాకరకవి

ఇతఁడు 'భరతసారసంగ్రహ' మను గ్రంథమును రచించెను. భరతముని నాట్య శాస్త్రముమొదలు సంగీతరత్నాకరము వరకును గల నాట్యశాస్త్రగ్రంథముల సారమిది. ఇది శ్రీరామునకంఠితము. హస్తాధ్యాయ - మృదంగాధ్యాయములు సమగ్రముగా గలవు.

సీ॥ "భరతముధరలోనఁ బదియాలు విధములై
 విలసిల్లినందుఁ గోహళమతంబు
 నందికేశ్వర వాయునందన నారద
 ఘన శక్రుల భరతములును

యాజ్ఞవల్క్యాయ గురు డల భరతచార్య
 లరుదార జెప్పిన భరతములును
 సమరసంగీతరత్నాకరమును పది
 విధములు, మఱియాఱు విధములేను
 తెలియజాలను బరిపాటిఁ దెలియగాను
 నెరయువిధము లొక్కటిగాను నీదుకృపను
 పద్యకావ్యం బొనర్తును హృద్యముగను”.

అని అతడు తానుపదిభరతముల నెఱిగినట్లు చెప్పకొనెను. ఈ భరతములలో పెక్కులు తెలుగు టీకలతో తంజావూరు సరస్వతీమహల్ గ్రంథాలయములో నున్నవి.

6. జాయన : నృత్తరత్నావళి

కాకతీయప్రభువులు సంగీత-సాహిత్యములను అత్యధికముగా ఆదరించినట్లు చరిత్రవలన తెలియుచున్నది. ప్రథమప్రతాపరుద్రుడు (క్రీ. శ. 1158-95) విద్యాభూషణ బిరుదాంచితుడు; నీతిసారాది గ్రంథకర్త. కాకతీయచక్రవర్తులలో సుప్రసిద్ధుడు గణపతి దేవుడు. ఇతడరువది సంవత్సరములు (క్రీ. శ. 1199-1261) మైగా రాజ్యమునుపాలించి, దేశమును సుఖితుమొనరించెను. ఇంక రెండవప్రతాపరుద్రుడు (క్రీ. శ. 1290-1326) పండితులలో పండితుడు, కవులలోకవి, సంగీతరహస్యమెరిగిన గాయకశిరోమణి, చిత్రకళా వేత్త. కావుననే ఈ కాలము లలితకళలకు, ముఖ్యముగా నృత్యముచకు, నవవసంతోదయ మైనది. రాజులు, రాజబంధువులు, మహామాత్యులు, సేనానులు స్వయముగా వివిధకళా వేత్తలైనారు.

కాకతీయులనాటి నృత్యకళాచరిత్ర మువ్విధములుగా వెలుగులోనికి వచ్చినది- శాసనములు, శిల్పములు, సాహిత్యము.

రేచెరువుల నామిరెడ్డి పిల్లలమర్రి శాసనమునందు దేవాలయ గాయకులకు, మార్దంగికులకు, నర్తకులకు గృహములను దానముచేసినట్లు కలదు (Corpus of Inscriptions No. 37). మైలాంబ పానగల్లు శాసనములోకూడ నృత్యసంగీత కళాకారుల కిట్టి దానము లొసంగబడినట్లు కలదు (Corpus of Inscriptions No. 36). ధర్మసాగర శాసనమునుబట్టి గాయకులకు, పదిమంది దేవదాసీలకు భూదానములొసంగబడినట్లు తెలియుచున్నది (Corpus of Ins. No. 1). గణపతిదేవుడు జాయసేనాపతికి చేబ్రోలునొసంగినట్లు తెలియజేసెడి శాసనములో 16 మంది దేవదాసీలను దానముచేసినట్లున్నది (Epi. Ind. Vol. VI. 38ff). రుద్రమదేవి మల్కాపురశాసనములో 10 మంది వేశ్యలు దేవాలయమునొద్ద నాడుటకు, 14 మంది గాయకులు పాడుటకు ఏర్పాటు జరిగినది. ఇట్టి అంశములు ఆయాశాసనములందు అనేకములుకలవు.

శిల్పములుకూడ ముఖ్యముగా దేవాలయములకు సంబంధించియున్నవి. ఈ దేవాలయములలో ప్రధానమైనవి వరంగల్లులోని వేయిస్తంభాలగుడి, పాలంపేటలోని రామప్పగుడి. రామప్పగుడి అనునది రుద్రదేశ్వరాలయము. గణపతిదేవుని సేనానియును, మంత్రియునునగు రేచెర్ల రుద్రదేవుడు క్రీ. శ. 1213లో ఈ దేవాలయమును నిర్మించెను. ఇందలి ప్రతిభాగమును ఒక అపరూప శిల్పకళాఖండము. కాకతీయుల నృత్యకళాభిమాన మునకీది పరాకాష్ఠ (ఇందలి నృత్యచిత్రము లీగ్రంథమున ముద్రితము లైనవి). వరంగల్లు కోటలోని స్వయంభూలింగేశ్వరస్వామి దేవాలయ మండపమునందు శివతాండవమునకు సంబంధించిన పెక్కుశిల్పములుకలవు.

ఇంక సాహిత్యమునకు సంబంధించిన సాక్ష్యములలో తిక్కన, పాల్కురికి సోమ నాథుల రచనలనుగూర్చి ఇంతకుముందే పేర్కొనియున్నాను. ఇవి తెలుగు రచనలు. ఇంక సంస్కృతమున వెలసిన ఉత్తమోత్తమగ్రంథము ప్రస్తుతమగుచున్న నృత్యరత్నావళియే.

జాయన అయ్యకుల సంచాతుడు; పిన్నచోడనపుత్రుడు. ఇతని తాతముత్తాతలది వెలనాడులోని క్రొయ్యూరు ఈతని తండ్రితాతలు, చంపవోలు రాజధానిగా తెలుగు దేశమును పాలించిన వెలనాటి చోళమహీపతులను సేవించిరి. జాయన తాతయైన నారాయణ నాయకుడు వెలనాటి రెండవచోళుని కాలములో కృష్ణానదిసముద్రమున గలియు చోటనున్న దీవియందు గొప్పనగరమునిర్మించెను (ఈ దీవి ఇంతకుపూర్వము జననివాస మున కయోగ్యమైనది). నాటినుండి వీరచ్చటనే నివసింపసాగిరి. క్రీ. శ. 1203లో కాకతి గణపతిదేవచక్రవర్తి ఈ దీవిపై దండెత్తి, అయ్యకులజుడైన పిన్నచోడనాయకుని (జాయన తండ్రిని) ఓడించి, దీవిని వశపరచుకొనెను. కాని, ఆతడు అయ్యకులజల పరాక్రమాదులను మెచ్చుకొని, వారితోసఖ్యముచేసికొనెను; అంతేకాదు జాయన అక్కల నిరువురను-నారమ పేరమలను వారిని - వివాహమాడెను (Epi. Ind. Vol. III- P. 84). ఆపట్టికె జాయన చాలచిన్నవాడు. ఆతని సామ్యకారమును, సయవినయ శౌర్యగాంభీర్యములను గమనించిన గణపతిదేవుడు, వానికి ఆందోళికాతప్రతాది గౌరవములను ప్రసాదించి, గజ సైన్యాధిపతినికావించి, క్రీ. శ. 1213లో 'తామ్రపురి' ని (గుంటూరుజిల్లాలోని చేబ్రోలును)పరిపాలింపనిచ్చెను (Epi. Ind. Vol. V-PP 142-43). అంతేకాదు, కౌమార దశనుండియు జాయన ప్రజ్ఞాతిశయములనెరింగిన గణపతిదేవుడు, స్వయముగా శ్రద్ధవహించి, గుండామాత్యులవారిచే జాయనకు కళలను నేర్పించెను. (1-13)

“ప్రేక్ష్యప్రజ్ఞామతిశయవతీం స్వామిభక్తిం చహర్షాత్
 ఆకామారాత్ గణపతినృపోజాయనం సమర్ష్య
 గుండామాత్యే సకలనుమనస్సేవ్యమానేజయంతం
 వాచాంపత్యో హరిరివ కలాం క్లాఘనీయాం వ్యనైషీత్.”

పీఠిక ప్రాజ్ఞుడైన జాయన గణపతిదేవుని యాజ్ఞచే, ఆయనకు మిగుల ప్రీయు మగు నృత్యలీలకు రక్షుద్గ్రంథమువంటి “నృత్యరత్నావళి”ని క్రీ.శ. 1253-54 క్రమియుగ

4955) లో రచించెను. అనగా, అప్పటికి జాయన సుమారు 80 ఏండ్ల వయస్సువాడు అయి యుండును. ఈ గ్రంథరచనలో జాయనకు నాటికి వెలువడిన శాస్త్రగ్రంథములు, లోక మందు ప్రసిద్ధి వహించిన దేశీనృత్యములు మాత్రమేకాక రామప్పగుడివంటి దేవాలయము లందలి నృత్యశిల్పములుకూడ తోడ్పడియుండును

నృత్తరత్నావళి యందలి విశేషములను ఆయా సందర్భములందు కొంత వివ రించియున్నాను : ఇప్పుడిందలి విషయములను క్రమముగా వివరింతును (విషయసూచిక, విశిష్టపదసూచికకూడ విషయగ్రహణమునకు తోడ్పడగలవు) : నృత్తరత్నావళి యందు 8 అధ్యాయములు గలవు. దీనిసంతటిని రెండు వర్గములుగా విభజింపవచ్చును- మొదటి నాలుగు అధ్యాయములు మొదటివర్గము; ఇందు భరతమతానుసారముగా 'మార్గ' నృత్తము వివరింపబడినది. ఇంక తరువాతి నాలుగు అధ్యాయములను రెండవవర్గము ; ఇందు 'దేశీ' సంప్రదాయము వర్ణితమైనది.

నృత్తరత్నావళి యందలి ప్రథమాధ్యాయము 'పరిచయము' వంటిది. ఇందు కృతిప్రారంభము, నృత్త-నృత్య-నాట్యముల విశేషములు, లాస్యాంగవివరములు కలవు. రెండవ అధ్యాయమున, నృత్తము దృష్టిలో ప్రధానమైన ఆంగికాభినయము-అంగోపాంగ ప్రత్యంగ సహితముగా-వర్ణితమైనది. మూడవ అధ్యాయమున చారీ-మండలములు, స్థానక-అసన-శయనాది విధులు, వ్యాయామ వైశిష్ట్యము వర్ణితములై నవి. నాలుగవ అధ్యాయము కరణాంగహారములకు, రేచకములకు పరిమితమైనది. ఈ నాలుగు అధ్యాయములందును చెప్పిన విషయములన్నియు భరతాదులు చెప్పిన 'మార్గ' భేదమునకు సంబం ధించియున్నవి. ఇవి గతానుగతికములే అయినప్పటికిని, వీని నిర్వచనములలో జాయన మౌలికతను చూపినాడు.

ఇంక ఐదవ అధ్యాయమునుంచి దేశీ విధానము వర్ణితమైనది. ఇందు దేశీ స్థాన కములు, ఉత్పృతికరణములు, భ్రమరులు చెప్పబడినవి. ఆరవ అధ్యాయమున దేశీపాద ములు, పాటమణులు, చారులు, లాస్యాంగములు, గతిభేదములు చెప్పబడినవి. ఏడవ అధ్యాయమున ప్రధానముగా పేరణి మున్నగు 15 నృత్యభేదములు వర్ణితములై నవి. అంతేకాక శిషాపద్ధతి, వాద్యపద్ధతి, నర్తకీ-నర్తక-ముఖరి-ప్రతిముఖరి-వాద్యబృంద-బృంద-ముఖ్యగాయక-సంప్రదాయలక్షణములు చెప్పబడినవి. మరియు నృత్త-నృత్యము లను ప్రదర్శించెడి మండపలక్షణము, వీనిని తిలకించెడి సభాపతి-సభ్యుల లక్షణములుకూడ చెప్పబడినవి. ఎనిమిదవ అధ్యాయమున ప్రేక్షాగారమున సభాపతి-సభ్యుల విన్యాసము, ప్రధాన నర్తకీ వైషిష్ట్యవిధానము, బృందవిన్యాసము, వాద్యముల మేళవింపు, నృత్య ప్రారంభము, నర్తకీని బహుళాకరించు విధానము వర్ణితములై నవి.

ఇప్పుడింక జాయన వేర్కొన్న శాస్త్ర కర్తలనుగుర్చియు, జాయనను అనుస రించిన శాస్త్రకర్తలను గురించియు సంక్షిప్తముగా వివరింతును.

భరతముని

జాయన నాట్యశాస్త్రమును తుణ్ణముగా చదవుకొని, ఎన్నో వ్యాఖ్యానములను స్మరిశీలించినాడు (1-12); అందుచేతనే భరతముని ఆశయములను గ్రహించిన వాడై, క్లిష్టమైన నాట్యశాస్త్ర నిర్వచనాదుల నచ్చటచ్చట స్వయముగా వ్యాఖ్యానింప గలిగినాడు-“ప్రోక్తం జాయచమూపేన మునేరాశయ వేదినా”(2-487). ఇట్టివనేకములుకలవు. కాగా జాయన భరతాభినవగు పులను బాగుగా అనుసరించుటయేకాక వారికి వ్యాఖ్యాత కూడ అయినాడు. భరతముని ఆశయములను పూర్ణముగా తెలిసిన వాడనను ఆత్మ ప్రత్యయము జాయన కెంతగలదో ప్రథమాధ్యాయ మందలి 16 వ శ్లోకమును పరిశీలించిన స్పష్టముకాగలదు.

కోహలుడు

నాట్యశాస్త్ర ప్రథమాధ్యాయమందు కోహలుడు భరతపుత్రునిగా పేర్కొనబడినాడు. ఇంక చివరి అధ్యాయమందు కోహలుడు, తక్కిన భరతసుతులతోకలిసి, కొంత కాలము భూలోకమున మర్త్యభావముతోపసించి, నాట్యశాస్త్రమును భూలోకమున ప్రవర్తింపజేసినట్లుకలదు. అంతేకాదు. నాట్యశాస్త్రాంతమున “శేష ముత్తరతంత్రేణకోహలః కథయిష్యతి” అనికూడ కలదు. కావున, కోహలుడు భరతముని తరువాత ప్రధానముగా నెన్నడగినవాడు. అంతేకాదు, అభినవగుప్తాదుల ననుసరించి, కోహలుడు ఉపరూపక నిర్మాత యనికూడ స్పష్టమగుచున్నది. కాని, కోహల విరచితమైన గ్రంథమేదియు లభ్యముకాలేదు. అభినవభారతి ననుసరించి, నిఘంటుక నిర్వచనములతో జాయన కోహలుని పేర్కొనినాడు (4-48). రెండవ అధ్యాయమున 19 వ శ్లోకములో జాయన ‘అనుతంత్ర విధాయిభిః’ అని పేర్కొనినాడు. ఈ అనుతంత్రవిధాయులలో ఉత్తరతంత్ర కర్తయగు కోహలుడుకూడ ఉండియుండును.

తుంబురుడు

జాయన తుంబురుని ఒక్కసారి పేర్కొనినాడు (4-369).

మతంగుడు (కీ.శ. 9 వ శతాబ్ది)

జాయన మతంగుని నాలుగుసార్లు పేర్కొనినాడు (6-1, 6-54, 7-21, 7-31)- ఇవి అన్నియు దేశిన్యత్తపర్ణతులకు సంబంధించిన ప్రస్తావనలు. మతంగుడు ‘బృహదేశి’ కర్తగా సుప్రసిద్ధుడు.

భట్టతండువు

జాయన భట్టతండువును పెక్కు (19) సార్లు పేర్కొనెను. ఇవియన్నియు కరణనిర్వచనములకు సంబంధించియున్నవి. పరమేశ్వరాదేశము ననుసరించి భరతమునికి నృత్తము నేర్పిన తండుమహర్షి కంటె ఇతడు భిన్నుడుకావచ్చును. .

కీర్తిధరుడు

నృత్యరత్నాకరమున కీర్తిధరుడు పెక్కుసార్లు ఉదాహరింపబడెను. కీర్తిధరుని రచన నేడు లభ్యముకాకున్నను, అభినవగుప్తునకు, జాయనకు ఆ గ్రంథము లభించియుండునని చెప్పవచ్చును.

జాయన కరణనిర్వచనములలో భట్టతండువు అభిప్రాయములను పేర్కొనిన వెంటనే కీర్తిధరుని అభిప్రాయములనుకూడ పేర్కొనుటనుబట్టి కీర్తిధరుడు భట్టతండువు కంటె అర్వాచీనుడు అయియుండునని తలంపవచ్చును.

శంకుకుడు

జాయన శంకుకుని ఒక్కసారి మాత్రమే పేర్కొనెను (4-237)-అర్థనికుట్టక కరణ నిర్వచనమునకు సంబంధించిన ఘట్టమున. శంకుకుడు నాట్యశాస్త్ర వ్యాఖ్యాత, అభినవగుప్తునకు పూర్వుడు.

అభినవగుప్తుడు

జాయన అభినవగుప్తుని పేరుపెట్టి ఒక్కసారిమాత్రమే పేర్కొనెను (2-275)-నిషధహస్త నిర్వచనమున. కాని, జాయన అభినవభారతిని అనుసరించిన ఘట్టములు బహుళములుగా కలవు. అతియేకాదు. అభినవగుప్తుని వ్యాఖ్యానమును అనుసరించియే జాయన నాట్యశాస్త్రమును ఉపయోగించుకొనెననికూడ చెప్పవచ్చును.

సోమేశ్వరుడు

జాయన సోమేశ్వరుని పేరుపెట్టి రెండుసార్లు పేర్కొనెను (2-177, 7-162); ఇందు మొదటిది హస్తముల సంఖ్యకు సంబంధించిన ప్రశంస, ఇంక రెండవది గోండలి నృత్యమునకు సంబంధించిన ప్రశంస. కాని, జాయన పేరు చెప్పకయే పెక్కుసార్లు సోమేశ్వరుని అనుసరించియున్నాడు. సోమేశ్వరుడు పశ్చిమ చాళుక్యరాజు; అభిలషితార్థ చింతామణి యను నామాంతరముగల “మానసోల్లాస” కర్త (ఇది క్రీ.శ. 1181 లో రచింపబడినట్లు ఆ గ్రంథమందేకలదు).

ఇతరులు

పేరుచెప్పక “అన్యే, అపరే, పరే, మతాంతరే, కేచిత్, కైశ్చిత్” అనుచు జాయన పెక్కుసార్లు చెప్పినాడు. ఇవి బహుళముగా అభినవగుప్తు-సోమేశ్వరులను, శార్ఙ్గదేవుని సూచించుచున్నవి.

శార్ఙ్గదేవుడు

సంగీతరత్నాకర కర్తయగు శార్ఙ్గదేవుడు దేవగిరిని(నేటిదౌలతాబాదును). క్రీ.శ. 1210 నుండి 1247 వరకు పరిపాలించిన యాదవరాజగు సింఘణదేవుని ఆస్థానమందు ప్రధానరాజగణకపదవిని నిర్వహించెను. సింఘణదేవుడు క్రీ.శ. 1247 లో చనిపోవుటచేత సంగీతరత్నాకరము అంతకుముందే రచింపబడియుండవలెను. కాగా, క్రీ. శ. 1253-54 లో వ్రాయబడిన నృత్తరత్నావళికంటె సంగీతరత్నాకరము, అవ్యవహితపూర్వరచన యగుచున్నది. సంగీతరత్నాకరమునందలి ఏడవయధ్యాయము నృత్యాధ్యాయము. దీనికిని, నృత్తరత్నాకరమునకును చాలపోలికలున్నవి. కాగా, నృత్తరత్నావళి కాలక్రమమున అర్వాచీనరచనయగుచున్నదికాన జాయన, శార్ఙ్గదేవుని అనుసరించెనని చెప్పటకు అవకాశము కలుగుచున్నది. కాని, సంగీతరత్నాకరము నృత్తరత్నావళికి అత్యవహితపూర్వమునందున్నదగుటచేత జాయన శార్ఙ్గదేవుని అనుసరించెనుటకంటె, ఇరువురును వేరొక మూల గ్రంథమును (నేడు లభ్యముకానిదానిని) అనుసరించియున్నారనుట సమంజసమేమో?

పార్శ్వదేవుడు

ఇతడు 'సంగీతసమయసార' కర్త. పార్శ్వదేవుడు సోమేశ్వరుని పేర్కొనెను. ఇంక పార్శ్వదేవుని పేర్కొన్న తొలిశాస్త్రకారుడు సింహభూపాలుడు (క్రీ.శ. 1380 ప్రాంతములు) సంగీతసమయసారమునకును, నృత్తరత్నావళికిని దేశవిషయములందు చాల పోలికలు కలవు. ఒక ఉదాహరణము; శార్ఙ్గదేవుడు పది దేశిలాస్యాంగముల పేర్కొనెను. పార్శ్వదేవుడు "అత్రపూర్వైరనుక్తాని దేశ్యాంగాని వదామ్యహమ్" అనుచు 20 దేశిలాస్యాంగములను పేర్కొనగా, జాయన 46 భేదములను పేర్కొనెను. ఈ భేదములు 'వ్రషిద్దము' లని జాయన పేర్కొనుటచేత, పార్శ్వదేవుడు చెప్పినవిందుండుటచేత జాయన పార్శ్వదేవునికంటె అర్వాచీనుడగుచున్నాడు.

నారదుడు

నారదుడు 'దేశీనృత్తసముద్రము' నందు 700 చాలక (బాహుప్రకార) భేదములను పేర్కొన్నట్లు సంగీతరత్నాకరవ్యాఖ్యలో కల్గినాడు పేర్కొనినాడు. 'దేశీనృత్తసముద్రము' నుండి కొన్ని 'పాటమణులు' గ్రహించినట్లు జాయన పేర్కొనినాడు (6-13).

గీతరత్నావళి

జాయన తన్నుగూర్చి పెక్కుసార్లు పేర్కొనియున్నాడు; ఇవియన్నియు స్వీయాభిప్రాయములకు సంబంధించియున్నవి. 'తన్న మన్యామహే వయమ్' (1-72);

‘తదాహంసరుతం బ్రూతేపాదం జాయచమూపతిః’ (6-12) మొ॥ అన్నింటికంటే ప్రధానమైన ప్రసక్తి స్వీయరచనయగు ‘గీతరత్నావళి’కి సంబంధించియున్నది (5-109). ఇది కేవలము గానమునకు సంబంధించిన గ్రంథము; అలభ్యము.

జాయనను అనుసరించినవారు

మేవాడురాజగు కుంభకర్ణుడు (క్రీ. శ. 1493-68) తన సంగీతరాజమందలి నృత్యరత్నకోశమున నాలుగైదుచోట్ల జాయనను అనుసరించియున్నాడు. కోమటి వేమా రెడ్డి (క్రీ. శ. 1402-20) తన సంగీతచింతామణియందలి నృత్యాధ్యాయమున జాయన నృత్తరత్నావళిని బహుళముగా అనుసరించినాడు. ఇంక తంజావూరును పాలించిన మహారాష్ట్రరాజగు తులజుడు తన సంగీతసారామృతమునందు రెండుసార్లు నృత్తరత్నావళి నుండి భాగములనుద్ధరించియున్నాడు. కాగా నృత్తరత్నావళి దూరదేశములందుకూడ ప్రసిద్ధినందినదని చెప్పగలము.

కృతజ్ఞతలు

నేను మద్రాసు ప్రెసిడెన్సీ కాలేజీలో పనిచేసిన రోజులలో (1952-56) డా. వి. రాఘవన్ గారితో సన్నిహితపరిచయమేర్పడినది. డా. రాఘవన్ గారు నృత్తరత్నావళికి రచించిన పీఠిక ముద్రణలో ఉన్న సమయము (1956) లో పాల్కురికి సోమనాథుని పండితారాధ్య చరిత్రలోని భాగములను ఎత్తి వారికి వ్రాసియిచ్చినాను. అప్పుడే నృత్తరత్నావళిని చూచెడి అవకాశము నాకు లభించినది. నేను ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీత నాటక అకాడమీకి కార్యదర్శిగా పనిచేసిన రోజులలో (1964-65) దీని నాంధ్రీకరించెడి భారమును పూజ్యులు శ్రీమాన్ రాళ్ళపల్లి అనంతకృష్ణశర్మగారికి అప్పగించుట జరిగినది. ఇట్టివిధముగా నృత్తరత్నావళితో నాకు ఆత్మీయత ఏర్పడినది. ఇట్టి స్థితితో, దీనికి విపులమైన పీఠిక వ్రాసెడి భారమును నాకే అప్పగించినారు శ్రీమాన్ అనంతకృష్ణశర్మగారు. నృత్తరత్నావళియొడయేర్పడిన ఆత్మీయత, పూజ్యులైన శర్మగారి ఆదేశము - ఈ రెండును నాచే ఈ పీఠికను రచింపజేసినవి. ఈ కృషిలో ఎంతవరకు కృతకృత్యుడనైతినో సహృదయులే ప్రమాణము. నన్ను పెద్దజేసి, నాచే ఈ కార్యమును నిర్వహింపజేసిన పూజ్యులు శ్రీమాన్ శర్మగారికి కృతజ్ఞతలు. ఆంధ్రసేనాని రచించిన ప్రామాణికశాస్త్రగ్రంథమును, శ్రమకోర్చి పరిష్కరించి, సర్వాంగసుందరముగా వెలువరించిన డా. వి. రాఘవన్ గారికి ఆంధ్రులెల్లరును కృతజ్ఞలే.

ప్రామాణికశాస్త్ర గ్రంథప్రచురణకు ఆంధ్రప్రదేశ్ సంగీతనాటక అకాడమి కార్యకలాపేములలో ప్రాధాన్యముకల్పించిన సహృదయులు, ఆత్మీయులు శ్రీమంతుల సూర్యచంద్రరావుగారు - వారికి నా నమోవాకములు.

విషయ సూచిక

మొదటి అధ్యాయము		ధుతము, విధుతము, అంచి
ఆశీస్సులు	3	తము, పరివాహితము,
వృత్తప్రశంస	3	అధూతము, అవధూతము,
అంగభక్తప్రశంస	7	నిహించితము, అధోగతము,
అంతప్రశంస	9	పరావృత్తము, ఉత్తిత్తము, 27
నృత్తసమయము	9	లోలితము 29
నాట్యవతరణము	9	మరికొన్ని శిరోభేదములు (11) 29
నాట్యలక్షణము	11	సమము, నైరాజితము,
చతుర్విధాభినయము	13	తిర్వక్తము, తిర్వజ్జతోన్న
ఆంగికము	"	తము, పార్యావిభిముఖము, 29
వాచికము	"	ఉన్నతము, సకంప పరివాహి
ఆహార్యము	"	తము, సకంపధుతము,
సాత్వికము	17	ఉద్ధృతము, పార్శ్వకంపితము,
నృత్యనృత్తనాట్యముల మార్గ దేశి		పార్శ్వకంపితము 31
భేదముల లక్షణము	"	దృష్టిలక్షణము 31
లాస్యశాండవముల లక్షణము	19	రసదృష్టులు "
లాస్యాంగములు (పది)	"	స్థాయిశావదృష్టులు "
గేయపదము, స్థితపాఠ్యము,		వ్యభిచారిశావదృష్టులు "
ఆసీనము, పుష్పగంధిక, ప్రచ్ఛే		రసదృష్టులు(8) 33
దకము, ఉత్తమోత్తమకము, "		కాంతము, హాస్యము,
ద్విమూఢకము, త్రిమూఢకము,		రౌద్రము, కరుణము,
నైంధవము,		వీరము, అద్భుతము, "
ఉక్తప్రత్యుక్తము, 21		బీభత్సము,
చిత్రపదము, భావికము 23		భయానకము 35
ఉద్ధృతము "		స్థాయిదృష్టులు (8) 35
రెండవ అధ్యాయము		స్నిగ్ధము, హృష్టము,
అంగప్రత్యంగోపాంగములు 25		క్రుద్ధము, దీనము, దృప్తము,
శిరోలక్షణము (13) "		విస్మితము, జుగుప్సితము,
అకంపితము, కంఠితము,		భయాన్వితము 35

సంచారిద్విములు (20)	37	కుంచితము, రేచితము, స్వాభావికము	47
శూన్యము, లజ్జాన్వితము, శ్రాంతము, నిషాదినీ, మలినము, శంకితము, ముఖుళము, గ్లానము, కుంచితము,	87	వినియోగము	49
లలితము, అభితప్తము, అర్థముకుళము, విశ్రాంతము, వితర్కితము, ఆకేకము, వికోశము, జిహ్వాము, త్రస్తము, విచ్ఛేదము	39	వాసాకర్మ (6) నతము, ముండిము, వికృష్టము, సోచ్ఛాస్వనము, వికూణితము, స్వాభావికము	49
మదిగము	41	వీని వినియోగము	49
ఈదృష్టులవినియోగము	41	ఓవలక్షణము (6 + 4) వివర్తనము, వినర్గము, వేదనము, వినిగూహనము, సందర్భము, సముద్గము	51
తారాకర్మ (9)	43	ఆయతము, రేచితము, వృత్తము, వికాసి	51
భ్రమణము, వలనము, పాతము, చలనము, సంప్రవేశనము, వివర్తనము, సముద్వృత్తము, నిష్క్రామము, ప్రాకృతము	43	కపోలలక్షణము (6) కుంచితము, కంపితము, పుల్లము, జామము, పూర్ణము, సమము	53
తారాకర్మల వినియోగములు	43	చుబుకలక్షణము (7) కుట్టనము, లేహనము, చిన్నము, ఖండనము, చుక్కితము, సమము, దష్టము	53
దర్శనప్రకారములు (8)	45	హనుశ్చ (కటమర) లక్షణము (8) లోలము, క్లగము, చల సంహతము, సంహతము, స్ఫురితము, వక్రము	55
సమము, సాచి, అనువృత్తము, అలోకితము, విలోకితము, ప్రలోకితము, ఉల్లోకితము, అవలోకితము	45	జిహ్వాకర్మలు (6) బుజ్జి, శృక్మానుగము, వక్రము, నతము, లోలము, లేహని	55
రెప్పలవని (9)	45	దంతకర్మములు (6) చర్వణము, ఛేదనము, పీడ నము, గ్రహణము, నిష్కర్షణము	57
ఉన్నేషము, నీమేషము, ప్రస్ఫుతము, కుంచితము, సమము, వివర్తితము, స్ఫురితము, పిహితము, విరాడితము	47		
వీనిరసభావవినియోగము	47		
బొంబులవని (7)	47		
ఉత్తేషము, పాతనము, ఘ్రుకుటి, చతురము,			

గ్రామాలక్షణములు (9)	57	పుష్పపుటము, వర్ణమానము,	
జమము, అంచితము,	57	మకరము	87
నతము, త్ర్యశ్రము, కేచి		హస్తములనంతములు	87
తము, కుంచితము, ఉన్న		హస్తప్రయోగవిధానము	89
తము, వలితము, నివృత్తము	59	హస్తక్షయము (20)	89
ముఖరాగము (4)	59	హస్తకరణములు (4)	91
స్వాభావికము, ప్రసన్నము,		అభివ్యక్తము, ఉద్వేగము,	
రక్తము, శ్యామము	59	శ్యావరము, పరివర్తనము	91
ముఖరాగప్రాధాన్యము	59	హస్తప్రచారములు (5+5)	93
హస్తలక్షణములు	61	ఉత్తానము, అభస్తలము,	
అసంయుతహస్తములు (24)	61	తిర్భక్కు, ఊర్ధ్వముఖము,	
సంయుతహస్తములు (13)	61	అధోముఖము	93
నృతహస్తములు (29)	61	ఊర్ధ్వగతము, అధోగతము,	
హస్తములసంఖ్యావర్ణనము	63	తిర్భక్తము, అగ్రగతము,	
నృతహస్తములద్వివచనము	65	సమ్మూలగతము	93
అసంయుతహస్తములు (24)	65	హస్తగతి	93
వతాకము	67	కామప్రకారములు (10+6)	93
త్రివతాకము	67	ఊర్ధ్వగతము, పృష్ఠగతము,	
సర్పశీరము, మృగశీరము,		తిర్భక్తము, స్వస్తికము,	
కర్తరీముఖము, కటకాముఖము	69	మండలము, అపవద్ధము	93
నూలీముఖము	73	అంచితము, అవిద్ధము, కుంచితము,	
కుక్కుండము, హృస్వాము,		అధోముఖము	95
కపిత్థము, శిఖరము	75	సతకము, ఆందోళితము,	
పద్మకోశము, కాంగూలము,		నమ్రము, ఉద్వేపితము, ఉత్సా	
మృష్టి, చతురము, శ్రుమధము	77	రితము, ప్రసారితము	95
అరాళము, హంసపక్షము,		బాహువులసంఖ్యావర్ణనము	95
అర్ధచంద్రము	79	హస్తాభివ్యక్తమునిషిద్ధము	95
సంకశము, ముకులము, ఊర్ధ్వనా		నృతహస్తములు (31)	97
భము, అలపల్లవము, తామ్ర		చతురశ్రములు, ఉద్వృత్తములు,	
చూడము	81	తలముఖములు	97
సంయుక్తహస్తములు (13)	83	స్వస్తికములు, విప్రకీర్ణములు,	
అంజలి, కటకావర్ణమానము,		అరాళకటకాముఖములు, అవిద్ధ	
స్వస్తికము, కర్కటము,		వక్రములు, సూచ్యాస్త్రములు	99
శిఖరము	83	రేచితములు, అర్ధరేచితములు,	
వివృత్తము, ఉత్సరగము, జడభం			
తము, అవనితము, ఆదోలము	85		

ఉత్తానవంచితములు, పల్లవ
ములు, కేశబంధములు 101

లతాఖ్యములు, కరిహస్త
ములు, పక్షవంచితములు,
పక్షప్రద్యోతకములు, తార్క్ష్య
పక్షములు 103

దండపక్షములు, ఊర్ధ్వమండల
ములు, పార్శ్వమండలములు,
ఉరోమండలములు 105

ఉరఃపార్శ్వార్ధమండలములు,
ముష్టికస్త్వస్తికములు 107

నలినీపద్మకోశములు, అల
పద్మోల్బణములు, లలితములు,
వలితములు, నికుంచకములు 109

ద్విశిఖరములు, వరధాభయ
ములు 111

వక్షోలక్షణము (5) 111

సమము, ఉద్వాహితము,
అభుగ్నము 111

నిర్భుగ్నము, ప్రకంపితము 113

పార్శ్వలక్షణము (5) 113

వివర్జితము, అవస్థితము,
ప్రసారితము, సమున్నతము,
నతము 113

వృష్టలక్షణముచెప్పలేదు 113

జతరకర్మములు (3) 115

త్రామము, ఖల్వము,
పూర్ణము 115

కటిలక్షణము (5) 115

రేచితము, కంపితము,
చిన్నము, నివృత్తము,
ఉద్వాహితము 115

ఊరుకర్మములు (5) 115

కంపనము, 115

వలనము, స్తంభము,
ఉద్వర్తనము, నిరవర్తనము 117

జానుకర్మములు (7) 117

ఉన్నతము, వివృతము,
సమ్రము, అర్ధకుంచితము,
కుంచితము, సంహతము,
సమము 117

జంఘాకర్మములు (5 + 5) 117

పరివృత్తము, కుంచితము
(నతము), క్షిప్తము, ఆవర్తి
తము, 117

ఉద్వాహితము 119

బ్రాహ్మితము, నిస్సృతము,
కంపము, తిరశ్చీనము,
బహిర్గతము 119

పాదలక్షణము (5 + 10) 119

సమము, అగ్రతలసంఘారము,
కుంచితము 119

ఉద్వృత్తము, అంచితము, 121

తాడితము, ఘట్టితోత్సేధము,
ఘట్టితము, మర్దితము,
అగ్రగము 121

పార్శ్వగము, పార్శ్వగము,
నూచి, అంగుళివృష్టము,
తలాహతి 123

పాదాంగుళీలక్షణము (7 + 3) 123

ఉత్తిప్తములు, కుంచితములు,
స్తబ్దములు, అవక్షిప్తములు,
స్వభావజములు 123

అనంగుష్ఠయంతములు, అంగుష్ఠ
సంయుతములు, ఉత్తిప్తము,
అవనతము, సహజము 125

మూడవ అధ్యాయము	
చారిత్రశంస	127
చారులలక్షణము	127
పదునారుభూచారులు	129
పదనారుఆకాశచారులు	129
భూచారులు (16)	129
సమపాదము, స్థితావర్తము,	
జనితము, స్వందితము,	
అవస్వందితము	181
బద్ధము, శకటాస్యము,	
విచ్ఛేదము, ఏలకాక్రీడితము,	
చాపగతి, ఉత్పందితము	183
అడ్డితము, సమోసరిమత్తల్లి,	
మత్తల్లి, అధ్యర్థము,	
ఊరూర్ధ్వత్తము	185
అకాశచారులు (16)	187
అతిక్రాంతము, పార్శ్వ	
క్రాంతము, సూచి,	
స్పృగ్భుజము	187
భుజరగత్రాసితము, అలాతము,	
అవీధ్యము, నూపురపాదిక,	
అక్షిప్తము, భ్రమరి	189
దండపాదము, విద్యుద్దాహం	
తము, ఊర్ధ్వజానువు,	
ఉద్యోతము, డోలాపాదము	141
హస్త, పాదములప్రాధాన్యము	141
స్థానములు	143
పురుషులస్థానములు (8)	145
వైష్ణవము, సమపాదము,	
వైశాఖము	145
మండలము; ఆలీఢము,	
ప్రత్యాలీఢము	147
స్వామములు (4)	147

భారతము, సాత్వతము,	
వార్ష గణ్యము, కైశికము	149
ప్రవిచారములు	149
రంగనిపిద్దములు	151
వ్యాయామము	151
సౌభవము	151
పాటితనము	151
చతురశ్రము	153
ధనుఃకరణములు (4)	153
ఉత్కటము	153
యోగకృతము, చింతాకృ	
తము, అపహితము	155
సుప్తస్థానములు (6)	155
సమము, ప్రసారితము,	
ఉద్యాహితము	155
విస్తరితము, సతము,	
అకుంచితము	157
స్త్రీలస్థానములు (8+5)	157
ఆయతము	157
అపహితము, అశ్వక్రాంతము,	
గతాగతము,	159
వలితము, మోటితము,	
వినివర్తనము, ప్రోన్నతము	161
మండలములు (10+10)	161
వదిభౌమమండలములు	163
భ్రమరము	163
అస్కందితము, పిష్టకుట్టము,	
చాపగతము, అడ్డితము,	
ఏలకాక్రీడితము	165
అధ్యర్థము, అవర్తము, శక	
టాస్యము, సమోసరితము	167
వదిఅకాశమండలములు	169
సూచివిద్దము, అతిక్రాంతము,	
దండపాదము	169

అలాక్షణము, విభిక్తము,	
విహృతము	171
వామబంధము, లలితసంఘటనము,	
క్రాంతము	178
లలితము	175
నాలవ అధ్యాయము	
శ్లోకరణములు (108)	177
కథాప్రయోగరహస్యము	181
కథాములక్షణములు	181
తలవృష్టపుటము, క్రాంతము,	
చిన్నము, సమవళిము,	183
అంచితము, శకటాస్యము,	
కటిచ్చిన్నము, ఉద్భుతము,	185
నికుట్టము, లలితము,	
వలితము, లీనము,	187
స్థలితము, చక్రమండలము,	
నివేశము, స్వస్తికము, మాచి,	189
మాచీవిద్దము, అర్ధసూచి,	
వక్షాస్వస్తికము, ఉన్నతము	
అర్ధరేచితము	191
ఆర్గలము, అర్ధస్వస్తికము,	
అవర్తము	193
పృష్ఠస్వస్తికము, వర్తితము,	
భుజంగాచితము,	195
విష్కంభము, విక్షిప్తము,	
దండరేచితము, అర్ధమత్తలి,	197
మత్తలి, మధస్థలితము,	
లోలితము, ప్రేంఖోలితము,	199
నితంబము, ఊర్ధ్వజానువు,	
పార్శ్వనికుట్టము, పార్శ్వ	
క్రాంతము, అతిక్రాంతము,	
అసక్రాంతము,	201
నికుంచితము, విద్యుద్ధాం	

తము, కటిక్రాంతము,	
ఉరోమండలము,	203
సన్నము, వినివృత్తము,	
నివృత్తము, అపవిద్దము,	205
గరుడపుతము,	205
లలాటతిలకము, ధోలాపార్శ్వము,	
తలవిలాసితము, తలసంఘో	
టితము, దండవక్షము,	207
ఆక్షిప్తరేచితము, జనితము,	
ఉపస్మృతము, ఉద్భృత్తము,	
అపహితము,	209
నిశుంభితము, విక్షిప్తాక్షిప్తము,	
ఆక్షిప్తము,	211
భుజంగత్రస్తరేచితము,	
మండలస్వస్తికము,	
దండపాదము, పాదాపవిద్ద	
కము, భుజంగత్రాసితము	213
విష్ట్రక్రాంతము, స్వస్తిక	
రేచితము, ఏలకాక్రీడితము,	
సంభ్రాంతము, పింహాకరితము,	215
సర్పితము, నాగాపసర్పితము,	
పార్శ్వజానువు, వృశ్చిక	
రేచితము, లతావృశ్చికము	217
వైశాఖరేచితము, హరిణ	
పుతము, దిక్స్వస్తికము, గజ	
క్రీడితము, చతురము,	219
కటిసమము, మయూర	
లలితము, ఆలాతము,	
సింహవిక్రీడితము,	221
కుంచితము, వృశ్చికము,	
వ్యంసితము, పరివృత్తము,	
వివర్తితము, రేచిత	
నికుట్టము,	223
ఊరూద్యుత్తము, వృశ్చిక	

	కుట్టతము, శతసంఘట్ట	
292	తము, గండనూచి	225
	భ్రమరము, నూపురము,	
	ఘూర్ణితము, వృషభ	
302	క్రీడితము,	227
	కరిహస్తము, ప్రసర్పితము,	
	గృధ్రావలీనము, వతితోరువు,	229
	అర్ధవికుట్టకము,	
	గంగావతరణము	231
	అంగహారములు (32)	231
	నవమరశ్రాంగహారములు (16)	233
	త్ర్యశ్రాంగహారములు (16)	235
	స్థిరహస్తము, సరిచ్చిన్నము,	
309	పార్శ్వచ్ఛేదము, అపరాజి	
	తము, పర్యస్తము,	237
	భ్రమరము, అలీడము,	
	మత్తాక్రీడము, అపసర్పితము,	
	మదవిలసితము,	239
	విద్యుద్భ్రాంతము, వైశాఖ	
	రేచితము, సూచివిద్ధము,	
	ఆషిష్టకము,	241
	పార్శ్వస్వస్తికము, అచ్చ	
	రితము, గతిమండలము,	
	విష్కంభము, పరావృత్తము,	243
	అపవిద్ధకము, మత్తస్థలితము,	
	సంభ్రాంతము,	245
	ఆషిష్టరేచితము,	247
313	రేచితము, విష్కరభాషస్పృతము,	
	అలాలము, ఉద్యోత్తము,	249
323	అర్ధవికుట్టకము, ఉద్భటితము,	
333	వృశ్చికాపస్పృతము, స్వస్తిక	
	రేచితము,	251
343	పరివృత్తకరేచితము,	253
	అంగహారములందు	
	కళకములసంఖ్య	255

	అంగహారములసంఖ్య	255
	రేచకములలక్షణములు (4)	257
	పాదరేచకము, హస్తరేచకము,	
	కటిరేచకము, కంఠరేచకము	257
	కరణ-రేచక-అంగహారముల	
	సంబంధము	259

ఉదవ ఆధ్యాయము

	దేశిప్రళంస	263
	దేశిస్థానకములు (23)	265
	సమపాదము, పరావృత్తము,	
	స్వస్తికము, వృషభాసనము	265
	త్రాహ్మము, వైష్ణవము,	
	శైవము, గారుడము,	
	సంహతిము, పృష్ఠోత్తాన	
	తలము, వర్ధమానము,	
	కూర్మాసనము,	
	ఏకపార్శ్వగతము,	267
	నంద్యావర్తము, చతురశ్రము,	
	పారిపార్శ్వగతము, ఏకజాను	
	నతము, పారివిద్ధము,	
	ఏకపాదము, నాగ	
	బంధము, సమసూచి,	269
	విషమసూచి, ఖండసూచి	271
	ఉత్పత్తికరణములు (14)	271
	అంచితము, అలగము,	
	లోహడి, దర్శనరణము,	271
	కపాలస్పర్శనము	273
	ఉత్పత్తికరణముల లక్షణములు	273
	అంచితముల లక్షణములు	273
	అంచితము, కర్తర్యంచితము,	
	భైరవాంచితము, ఏక	
	పాదాంచితము, క్షేత్రా	

చితము, స్కంధాంచితము,	
లోహాడ్యంచితము	273
దండప్రమాణాంచితము,	
లంకాదాహాంచితము,	
భ్రాంతపదాంచితము,	
ఆంగుష్ఠబంధాంచితము,	
బలిబంధాంచితము, అలగాంచి	
తము, సమకర్తర్యంచితము	275
అలగలక్షణము	277
అలగము, కూర్మాలగము,	
ఊర్ధ్వాలగము, అంతరా	
లగము,	277
లోహాడిలక్షణము	277
లోహాడి, కర్తరిలోహాడి,	
సమకర్తరిలోహాడి,	
బాహుబంధలోహాడి,	
చిత్రలోహాడి,	277
ఏకపాదలోహాడి,	
చతుర్ముఖలోహాడి	279
దర్పసరణలక్షణము	279
దర్పసరణము, జలశయనము,	
నాగబంధము, కపాలస్పర్శము,	
వ్యంకోలము, సూచ్యంతము	279
మత్స్యకరణము	281
భ్రమరీలక్షణము (13)	281
అంతర్భ్రమరి, బాహ్యభ్రమతి	281
ఛత్రభ్రమరి, తిరిపభ్రమరి,	
ఓతభ్రమరి, అలగభ్రమరి,	
ఉచితభ్రమరి,	283
విద్యుద్భ్రమరి, చక్రభ్రమరి,	
శిరోభ్రమరి, హస్తభ్రమరి,	
కుంచితభ్రమరి,	285
అంగభ్రమరి	287
గీతరత్నావళి	287

ఆరవ అధ్యాయము

దేశిపాదములు (16)	289
సరిక, స్వస్తికము, ఉల్లాలము,	
స్పృరిక, అర్దపురాటి,	
పురాటి, వేష్టనము,	289
ఉద్వేష్టనము, ఖుత్త,	
అర్దస్థలితము, ప్రావృతము,	
లతాక్షేపము, సమస్థలితము,	
ఉత్క్షేపము	291
పాటములు (28)	291
పాటభేదములు	293
తాడిత-పాటములు-	
ఊరుద్వయ, పారోష్వరు,	
వ్యత్యాస,	293
స్వస్తిక, వి(త్రి)తల,	
పార్శ్వ, క్రమ	295
ఉద్వృత్తపాటములు	
సమ,	295
స్వస్తిక, పర్యాయ, పృష్ఠ,	
విచ్యుత, పార్శ్వ,	297
స్వస్తికవిచ్యుతము	297
తలోద్భటితము, పాదత	
లోద్భటితము, కలనూపు	
రము, చిత్రము,	299
లురితము, కులు(డ)పము,	
అలగము, చతుష్కోణము,	
త్రికోణము, మంచీరశింజి	301
తము, కుచుంచినీ, ప్రదేశము,	
లంఘితప్రతిలంఘితము	303
దేశిచారులు	303
దేశిభామచారులు (26)	305
అకాశిక దేశిచారులు (16)	305
దేశిభామచారులలక్షణములు (26)	

మనఖము, పాస్టర్చిత్తము, 307	
తలదర్శిని, అర్ధమండలి,	
తిర్యక్కుంచితము; అపకుంచితము, సకటి (కాతతము), ఉత్కుంచితము,	
తిర్వజ్జుఖము 307	
నూపురవిద్దము, మదాలసము, పతాప్యత్తతలము, లంఘిత	
జంఘము, మరాళిక, స్ఫురితము (స్ఫురిక), ఊరువేణి, 309	
సంఘట్టితము, హరిణత్రాసిత, కరిహస్తము, కుశీరిక, స్తంభక్రీడితము, రథచక్రము, ఊరుతాడితము,	
సంచారితము, 311	
విక్లిప్తము, తలోద్వ్యత్తము 313	
దేశికాశికచారులు (16) 313	
విద్యుద్భాసితము, పురః	
క్షేపము, అవక్షేపము, అంఘ్రి	
తాడితము, డమరి, భ్రమరి, 313	
దండపాదము, విద్దము, ఊర్ద్వజానువు, అలాతము, ఆందోళితము, సూచి,	
విక్షేపము, హరిణపుతము 315	
జంఘాలంఘనకము,	
జంఘావర్తము. 317	
సంకీర్ణచారులు (4) 317	
తలసర్పణిక, హంసరుతము,	
తిత్తిరిగతి, 317	
అంతరపద్మాసనము 319	
దేశీలాస్యాంగములు (48) 319	
సౌష్ఠవము, స్థాపన, రేఖ, డాలము, చాళి, చలావళి, లలి, తృకని, ఉల్లాసము, 321	

సుకలాసము, ఉరోఽంగణము,	
భావము, ధరహము, కిత్తు, దేశికారము, నిజాపణము, 323	
డిల్లాయి, లవణి, గీతవాద్యత్త, అభినయము, లయ, కోమలిక, 325	
ఓయారము, అసీకి, అంగ హారము, మనోధర్మము, అంగము, అనంగము, వివర్తనము, ఝంక, ముఖరసము, రేవ, 327	
విహసి, ధనకము, తలము, వితలము, రసవృత్తి, మన్యూత, అనుమానము, ప్రమాణము, 329	
లంఘితము, అంశగతి, సుపంధి, పాదపాటము, గతిస్థము, చండనము 331	
గతిలక్షణము 331	
ద్రుతాదిగతులు (21) 333	
గతులు (3) 335	

ఏదవ అధ్యాయము

శిఖాపద్ధతి 337	
వాద్యపద్ధతి 341	
శుద్ధపద్ధతి 341	
విచిత్రపద్ధతి 345	
వేరణిలక్షణము 345	
వేరణివేషము 345	
వేరణమునకంగములు (5) 347	
నృత్తము, కైచారము. 347	
ఘర్షరము, 347	
వికటము, గీతము 349	

పేరణిపద్యతి	4	39	నర్తకలక్షణము	373
దేశిపద్యతి		351	ముఖరిలక్షణము	375
పుష్పాంజలి		353	ప్రతిముఖరిలక్షణము	377
ప్రవేశకాపద్యతి		353	వాద్యబృందలక్షణము	377
నూడ (2)		355	ముఖ్యగాయకలక్షణము	377
రాసకము		355	బృందలక్షణము	379
చర్చరి		359	సంప్రదాయలక్షణము	379
నాట్యరాసకము		359	మండపలక్షణము	383
దండరాసకము		359	సభావతిలక్షణము	387
శివప్రియము		361	సభ్యగుణములు	389
చింతునృత్తము		361		
కందుకనృత్తము (చెండాట)		363	ఎనిమిదవ అధ్యాయము	
ఖాండికనృత్తము		363	సభావతినభ్యులవిన్యాసము	391
ఘటిసణి నృత్తము		365	ప్రధాననర్తకినైపథ్యము	397
చారణనృత్తము		367	బృందవిన్యాసము	401
బహురూపనృత్తము		367	వాద్యములమేళగింపు	401
కొల్లాటనర్తనము		369	శుక్కువాద్యము	403
నర్తకీలక్షణము		371	నర్తకీ ముందుపట్టెడితెరలు	405
			నర్తకిని బహుకరించుట	407

స్మృత్యంతర్వాపి

ప్రథమోఽధ్యాయః

అ శి ష ః

మౌలిం స్వేదజలార్ద్రకంఠలమురః పూర్వాధికోష్ఠస్తనం
 శ్రోణీ ముచ్చస్వసదంశుకాం పులికితే పార్శ్వే ప్రకంపౌ కరౌ
 సస్తంభం చరణద్వయంచ ముదితో గౌర్యాః శివః కౌతుకాత్
 తత్తన్నుత్త కలోచితాంగకథనవ్యాజైః స్పృశన్ పాతు వః. 1

వామే భావాభినయసుషమాలంకృతాం లాస్యభంగీం
 అర్ధేఽన్యస్మిన్నుదిత డమరుం బిభ్రత స్తాండవం చ
 స్వస్వక్షేత్ర వ్యవహృత కరాలోక దత్తావధానాః
 శంభోః కాంతాకలితవపుషో దృష్టయః పాంతు యుష్మాన్. 2

దేవ్యా లీలాలలితమధురం లాస్య ముల్లాసయంత్యా
 యః శృంగారో రహసి పురతః పత్యురావిష్కృతస్తమ్
 వీర్యాత్ నృతై ర్వికటగతిభిర్వ్యంజయన్ కుంజరాస్యః
 శంభోః!..... 3

నృ త ప్ర శం సా

.....భామనోఽపి²
 సదాశివాద్యాకృతి భేదయోగే
 యత్యోతుకం కారణమాహు రాప్తాః
 నృత్తం న తత్ కస్య భవేత్సుఖాయ. 4

1. పాదభాగము వ్రాతప్రతులలో లుప్తము.
2. గ్రంథలోపము. భామనోపి—'భాత్మనోపి' అని యుండు నేమో యని పరిష్కర్త ఊహ.

వై రెంటిని వారి యూహ ననుసరించినదే తెనుగు తాత్పర్యము.

.....స్వప్రేయసీఖి స్సమం
 గోపాలోఽపి, పితామహోఽపి చ గిరాం దేవ్యా యదభ్యస్యతి
 తస్యైతస్య సమస్త లోకనయనానందామృతస్యందినో
 సృష్టసౌమ్యతసంపదో మధురిమ[¹స్పందో నవర్ణో గిరా]. 5

కల్లారె రవవాస్తుచంద్రకిరణాశ్లేషై రలభాంబుదైః
అలికులై రప్రాప్తపుష్పాసవైః
 సామ్యులాపదశాసుమూని దధతే నేత్రాణి యేషాం పురః
 శశ్వన్నావతరంతుదారసుషమాః సృష్టప్రయోగక్రమాః 8

ఉత్పద్యామనసౌరభాం మృదుతనుం ప్రస్నిగ్ధగీతస్వనాం
 నావాభావరసాధ్యలాస్యనిపుణాం బింబాధరాం సర్తకీమ్
 ఖిత్వా రాజపురందరస్య సతతం నిర్విష్టసర్వేంద్రియాం²
ఇవాస్వాదో వినోదాంతరైః. 7

శ్చైతేనావ్యకలావिलाస కుతుకప్రాగ్భార విద్రావణ -
 ప్రాణాహంకృతి నాంతరాహి(నా కరంభి?)త ముదో ధన్యాః ధరితీశ్వరాః
 శృంగారే విరతిం నయాంతి, లఘుతాం ధై ర్యే, వినోదే క్లమం,
 మానే మ్లాని, మనాదరం వితరణే, కీర్తావనాస్థామపి. 8

1. ఈ లుప్తగ్రంథపూరణము సందర్భమునుబట్టి పరిష్కర్త చూచించినది.
2. 'యా గ్రామ్యానంద మనోదక' - 'గ్రాహ్యోనంద మహోదక' - వ్రాత ప్రతుల పాఠములు రెండును అస్పష్టములే. తాత్పర్య మూహించినది.
3. సృష్టోశాట్య - విద్రావణ - నాభరంభిత - ఛాతరహిత - ప్రాతప్రతుల పాఠములు. 'నిత్యం నాట్య - విశ్రాణన - నా తరంగిత - త' పరిష్కర్త గ్రహించిన పాఠములు. మీది నవరణ నా సూచన - తెలుగు తాత్పర్యము చాని ననుసరించినది.

(పరమశివుడును - గౌరితో¹), గోపాలకృష్ణుడును తన ప్రియురాండ్రతో, చతుర్ముఖుడును వాగ్దేవితో గూడి యీ నృత్యము నిత్యమును ఆడుచుందురు; అట్టి లోకు లందరి కన్నులయందును ఆనందామృతమును జిలుకునదై, అమృతమైన నమ్మద్దిగల యీ నృత్యకళయందలి మాధుర్య[స్పందము మాటలచే వర్ణించుట యసాధ్యము]².

5

ఏ కన్నులముందు, ఎడతెగక, అపారధాతలమైన శోభాతిశయముగల నృత్య ప్రయోగరీతులు అవతరింపవో ఆ కన్నులు, చంద్రకిరణముల శాగిలిలేని సౌగంధిక పుష్పములతో, మేఘోదయము దొరకొనని (చెఱిశ్శతో³), పూదేనియ లభింపని తుమ్మెదలతో-- పోల్పదగినవని చెప్పవలసిన దశకు వచ్చును.

6

మీదికెత్తిన ప్రాయపు గుణాశింపులు గలది, మృదువైన దేహముగలది, స్నిగ్ధమైన స్వరముతో పాడగలిగినది, అనేకభావరసములు నిండిన లాస్యమున నేర్పరియైనది, దొండపండువంటి మోవిగలదియు నగు నర్తకిని సంపాదించుకొన గలిగిన రాజేంద్రునకు సర్వేంద్రియములును సుఖింపగా ఇతర వినోదములందలి రుచి [మందగించును]³.

7

ఇతర కళల మెరుగులమీద గలుగు కుతూహలాతిశయమును పారదోలుట యందు పరిణతమైన అహంకారము - నా ముందు ఏ కళలును ఎందుకు పనికి వచ్చునను పొగరు - గల నృత్యము ఎవరి యంతరంగములందు సుఖమునించునో అట్టి రాజులు ధన్యులు; వారికి శృంగారము చాలుననిపించుదు; ధైర్యము పలుచ బడదు; వినోదములందు విసుగుపుట్టదు; చిత్తాన్నత్యము కృశింపదు; ఈవియందు అనాదరముండదు; కీర్తియందాస్థ తగ్గదు.

8

1. }
 2. } లుప్తగ్రంథ తాత్పర్యములు సందర్భమునుబట్టి పరిష్కార మాచించినవి.
 3. }

సంసారే భవతి ప్రధాన మమితైర్లభ్యం శుభైర్మానుషం¹
 జన్మాస్మిన్ ఊతిపాలతా నిరవధిః శ్రీరత్రకాంతం వపుః
 ఏతస్మిన్ ముఖమిందుసుందరమిహ స్నిగ్ధా విశాలాయతా
 దృష్టిస్తాం సఫలీకరోతి రమణీలాస్యావలోకోత్సవః.

9

ఊతా రత్నచ్ఛాయాఫలనముదకే వీచిలితం

శిఖన్యర్చిః ప్రేంఖా, సహజగతి వై చిత్ర్య మనిలే,
 తటిత్క్రీడా వోమ్మీత్యకృత²సుభగః పంచసు పరః
 ప్రవిష్టో భూతేషు ప్రభవతి హి నృత్తస్య మహిమా.

10

ధర్మందేవాః ధరణీపతయో దద్యురర్థం ప్రసన్నాః
 తస్వీవర్గః స్పృహయతి కలాప్రాధిభంగీవిధేయః
 విద్వద్గోష్ఠ్యో బహువిధగుణప్రక్రియా వర్ణనాభిః
 కీర్తిం తస్మై దధతి విధివత్³యేన నృత్తం ప్రయుక్తమ్.

11

గ్రంథకృత్ప్రశస్తిః

అభ్యాసాత్ భరతోక్తిభంగిషు, బహువ్యాఖ్యావతేషు శ్రమాత్,
 సంవాదాత్ గురుసంప్రదాయసుహృదాం, శంభోః ప్రసాదాదపి,
 జ్ఞాత్వా శాస్త్రరహంసి నిర్మితమిదం వ్యక్తం మహార్థాన్వితం
 నస్యాత్ కస్యపి తాయ శాశ్వతయశస్సంరక్షణం లక్షణమ్.

12

ప్రేక్ష్య ప్రజ్ఞామతిశయవతీం స్వామిభక్తించ హ్వరాత్.
 ఆకామారాత్ గణపతిన్మహో జాయనం యం సమర్చ్య⁴
 గుండామాత్యే సకలసుమనస్సేవ్యమానే జయంతం
 వాచాం పత్యో హరిరివ కలాం శ్లాఘనీయాం⁵ వ్యవై పీత్.

13

1. 'మానుషైర్లభ్యం' ముద్రితపాఠము - అనన్వితము. ఈ సవరణ నా సూచన.
 2. 'అకటసుభగః' వ్రా. ప్ర. పాఠము. ఈ సవరణ పరిష్కర్త సూచన.
 3. 'వివిధాం' అనుటకంచె ఈ పాఠాంతరమే యుక్తముగా తోచినది.
 4. 'సమర్చ్య' అను పాఠము, సంగతి చాలింది. వైపాఠము నా సూచన.
 5. 'కలాశ్లాఘనీయం' అను పాఠమును అట్టిదే. 'శ్లాఘనీయాం' అను ఒక వ్రాత ప్రతి పాఠమున కనుగుణముగా మీది సవరణ నాది.

అమితములైన శుభకర్మలు చేసి పొందదగిన మనుష్యజన్మము ప్రపంచమున ప్రధానమైనది; దానియందు దొరతనము, అందుమేరలేని సంపద, దానిలో అందమైన దేహము, దానియందు చంద్రునివలె సుందరమైన ముఖము, దానియందు నిద్దమై దీర్ఘమైన బిశాలనేత్రములు, ప్రధానములు. ఆ కన్నులచూపును సఫలము చేయునది రమణీలాస్యమును చూచు నుత్సవము. 9

రత్నకాంతుల తళతళలు భూమియందు, తరంగముల లాలిత్యము నీటియందు, జ్వాలల ఊపు అగ్నియందు, సహజమైన వింతనడక వాయువునందు, మెరుపు దీగయాట ఆకాశమందు—ఇట్లు అకృత్రిమసుందరమైన నృత్తకళమహిమ పంచ భూతములందు ప్రవేశించి వెలయును. 10

ఎవడు శాస్త్రము మీరక నృత్తమును ప్రయోగించునో అతనికి దేవతలు ధర్మము కలిగింతురు; ప్రసన్నులై రాజులు ధనము నిత్తురు; కళయందలి ప్రోడైతనమునకు లోగి స్త్రీలు వలతురు; గోష్ఠ్యలందు విద్వాంసులు బహువిధములుగా గుణములను, ప్రకారములను వర్ణించి కీర్తిని చేకూర్తురు. 11

గ్రంథకర్త ప్రశంస

భరతుని వాక్యరీతులను పలుమారు చదువుకొని, ఎన్నో వ్యాఖ్యానముల గుంతలలో శ్రమచేసి, గురుసంప్రదాయమునకు చెందిన మిత్రులతో సంపదించి, శివుని యనుగ్రహము గూడగలిగి, శాస్త్రరహస్యములు తెలిసికొని రచించిన యీ స్పష్టమైన లక్షణము, గొప్ప యర్థములు కలిగి శాశ్వతమైన కీర్తిని గడించుచు ఎవరికి హితము గాదు? 12

గొప్పప్రజ్ఞను, స్వామిభక్తిని గమనించి సంతోషముతో గణపతిభూషాలుడు, చిన్నవయసు మొదలుకొనియే ఎవనిని విబుధులందరిచేతను కొలువుగొన్న గుండామాత్యునికి, ఇంద్రుడు బృహస్పతికి జయంతునివలె, అప్పజెప్పి, శ్లాఘనీయమైన కళను నేర్పించెనో, 13

జిత్వా త్కార్యేణ సృష్టీయం జలనిధిరశనాం, సుస్థిరీకృత్య లోకమ్,
 సంగీతస్యోపభోగే సకుతుకమనసః స్వామినః శాసనేన,
 తస్యాభీష్టస్య భాస్వన్మణిముకురనిభం నృత్త తీలాయితస్య
 ప్రాజ్ఞోఽసౌ శాస్త్రమేతద్రచయతి చతురం నృత్తరత్నావళితీ 14

గ్రం.థ.ప్ర.శ.ప్తిః

కవీనాం¹.....నృత్తకలావిదాం
 నృత్తరత్నావళీ రాజ్ఞాం చిత్తకై రవకాముదీ. 15

ఆగత్య బ్రహ్మలోకాదిహ భరతమునిః శాస్త్రమేతన్మదీయం
 దృష్ట్వా భూయః కృతాదౌ ప్రస్మమరపులకవ్యంజితాంతఃప్రమోదః
 'ఆచార్యం పశ్యతేదం కథమధిగతవానాశయం మే సమగ్రం
 స శ్రీమాన్ జాయసేనాపతి'రితి నియతం వక్ష్యతేఽగ్రే మునీనామ్. 16

మమ వాఙ్మర్తకి నూనం వర్ణకాంకై ర్మనో హరైః
 కరోతి శాస్త్రరంగేఽస్మిన్ లక్ష్యనృత్త మతిస్ఫుటమ్. 17

నృత్తకాలః

2యాగోద్వాహ మహాభిషేక నగరీవేళ్ళప్రవే శోదక -
 క్రీడాసు ప్రియసంగమ వ్రత మహాదా నాత్మజోత్పత్తిషు
 యోత్రా పర్వ పరీక్షణోత్సవ జయానంద ప్రతిష్ఠేహిత
 ప్రాప్తిష్వభ్యుదయాయ నృత్తముచితం స్యాద్దేవ పూజాదిషు. 18

నాట్యవతారః

పూర్వరంగప్రయోజ్యత్వాత్ నృత్తం నాట్యోపకారకమ్
 తతో నాట్యస్య వత్స్యామి సంక్షేపాదిహ లక్షణమ్. 19

1. వ్రాతలో అక్షరములు చెడినవి. తెలుగు తాత్పర్యమూహించినది.
 2. 'త్యాగో' ముద్రతపాఠము. ముందు 'మహాదాన' మున్నది, కనుక ఈ సవరణ సూచించితిని.

ప్రాజ్ఞుడైన ఆ జాయన, సముద్రములు మొలనూలుగాగల భూమినంతయు శాత్రుముచే జయించి, లోకమును స్థిరపరచి, సంగీతానుభవమునకు వేడుకపడిన ప్రభుని యాజ్ఞచే, ఆయనకు మిగుల ప్రీయమగు నృత్తలీలకు రత్నదర్పణము నంటి చదరమైన యీ శాస్త్రమును “నృత్తర్షావళి” అను పేర రచించుచున్నాడు.

14

గ్రంథ ప్రకాశం

కవులకు (ప్రియమైనది), నృత్తకళనెరిగినవారికి (నిధియైనది), రాజులకు చిత్తమును కలువను వికసింపజేయు వెన్నెల—యీ నృత్తర్షావళి.

15

రాజోవు కృతయుగమునాదియందు మరల బ్రహ్మలోకమునుండి ఇక్కడికి వచ్చి భరతముని, నా యీ శాస్త్రమును చూచి, నిండినపులకలచే లోపలి సంతోషమును వెలిబుచ్చుచు “ఈ యాశ్చర్యము చూడుడు! ఆ శ్రీ జాయసేనాని నా యాశయంతయు ఎట్లు కనుగొన్నాడు!” అని మునులముందు తప్పక చెప్పును.

16

విజముగా నావాక్కును నర్తకి, ఈ శాస్త్రమును రంగస్థలమున మనోహరములగు వర్ణములను అంగములతో లక్షణమును నృత్తమును అతిస్పష్టముగా చేయుచున్నది.

17

నృత్త సమయము

యజ్ఞము, వెండ్లి, పట్టాభిషేకము, నగరప్రవేశము, శృవాప్రవేశము, జలక్రీడ, ప్రియసంగమము, వ్రతము, మహాదానము, పుత్రజననము, యాత్ర పండుగ, పరీక్షణము (విద్యాపరీక్షణము?), ఉత్సవము, విజయానందము, (దేవాలయాది) ప్రతిష్ఠ, ఇష్టార్థసీద్ధి, దేవపూజ—మొదలగు సందర్భములందు అభ్యుదయమునకై నృత్తము నేర్పరుపదగును.

18

నాట్య వ త రణ ము

పూర్వరంగమందు ప్రయోగింపదగినది గనుక నృత్తము నాట్యమున కుపకరించును. అందుచేత ఇక్కడ సంక్షేపముగా నాట్యలక్షణము చెప్పుదును.

19

వైపస్యతేఽంతరే హ్యస్మిన్ పురా త్రేతాయుగే కిల
లోకేఽన్మన్నరపద్వర్గసమ్నె సుఖత దుఃఖతే 20

పుణ్యంవరముఖా తేహాః పుష్కచ్చుః కమాలాసనమ్,
'ద్యుశ్యం శ్రవ్యంచ సర్వేషామిచ్ఛామః క్షీడసీయకమ్' 21

ఇతిజ్ఞానో దేవైః భావయన్ సార్యవర్ణికమ్
నేదేశ్యస్మాత్పాతమాదాయ నాట్యవేదం సస్వర సః. 22

పశ్యన్నత మనుష్యాణాం చాతురీ మాంగికాదిషు
శిశ్మయామాసచ మునిం భరతం మానసాత్మజమ్. 23

తేనూధ్యాత్వితాః పుత్రాః శాండిల్యప్రముఖాశ్శతమ్
తైః పాద్మవస్వరోభిశ్చ శక్రః ధ్వజమహాదిషు
నాట్యవేదప్రయోగోఽయం మునినా సంప్రవర్తితః. 24

సావ్యో అక్షణమ్.

లోకస్యచ స్వభావో యః సుఖదుఃఖవిమిశ్రితః
నాట్యం తస్మానుకరణం చతుర్థాభినయాత్మకమ్. 25

స్వంతసార్థతయా ధాతోః నటే స్సాన్తిష్టిక పూరితయా
తసాశ్రయతాచ తత్ క్షయతాచాన్యాయాభినయాత్మకమ్. 26

అభిపూర్వాత్ డిజో ధాతో రుచి కర్తరి యోజితే
ప్రయోగమాభిముఖ్యం యన్నయ త్యభినయ స్తతః. 27

కామయంతో గౌరుపాంగై శ్చ ప్రయోగేణ విభావయన్
అర్థాన్ బహువిధాన్ ప్రాపయన్నే² వాభినయో మతః. 28

1. 'కటధ్వజ-కటిధ్వజ' వ్రా. ప్ర. ఈ సవరణ పరిష్కర్త సూచన.
2. పాతము సందిగ్ధము.

ఈ వైవస్వతమన్వంతరమున తొల్లి క్రేతాయుగమును... కామ్యక్రోధాద్యరిషడ్వర్గమునకు లోగి లోకులందరును సుఖదుఃఖముల ననుభవించుచుండగా, ఇంద్రుడు మున్నగు దేవతలు బ్రహ్మను ప్రార్థించిరట - అందరును చూడదగిన, వినదగిన వినోదసాధనము నపేక్షించుచున్నాము" అని. 20—21

దేవత లిట్లు విన్నవింపగా, అతడు భావనచేసి అన్ని వర్తముల వారికిని హితమైన సారమును వేదములనుండి తీసి నాట్యవేదమును స్వీకరించెను. 22

అవై ఆంగికాద్యభినయములందు మనుష్యులకు గల చాతుర్యమును గమనించి తనమానసపుత్రుడైన భరతమునికి ఆ నాట్యకళను నేర్పెను. 23

భరతుడును తన నూర్గురు కుమారులు శాండిల్యుడు మొదలైనవారికి దానిని నేర్పెను. వారితోడను, అప్పరసలతోడను ముని యీ నాట్యవేదము ప్రయోగించి ప్రవర్తింపజేసెను. 24

నాట్య లక్షణము

సుఖదుఃఖములచే మిశ్రమైనది లోకస్వభావము. నాట్యమనగా దాని ననుకరించుట. అది నాలుగు విధములగు. అభినయములతో ముప్పదవర్ణి. 25

'నట' ధాతువునకు స్పందించుట - అంతరంగములను కంపంపజేయుట- అర్థము; కనుక నాట్యము సాత్వికభావములతో నిండి, రసాశ్రయమై, వ్యాఖ్యార్థము నభినయించునదై యుండునని తెలియదగును. 26

'అభి' అను ఉపసర్గతో చేరిన 'భి' ధాతువునకు కర్తృత్వమున 'అచ్.' ప్రత్యయమును గూర్చునపుడు 'అభినయ' పదమేర్పడును. ప్రయోగము అభిముఖమగునట్లు చేయునది గనుక అది అభినయ మనబడును. 27

శాఖ, అంగములు, ఉపాంగములు—వీని హోద్యాటుతో బహువిధములైన యర్థములను స్పష్టముగా భావనచేసి చూపుట అభినయమని యుండును. 28

చతుర్విధా భి న యః

అంగికో వాచికాహార్యా సాత్త్విక శ్చేత్స్యసాః పునః
చతుర్థాకలితో యత్ర పర్యం నాట్యం ప్రతిష్ఠితమ్.

29

అంగికః

తత్రాంగికో భవేదంగైః నిర్వృత్తః సపునస్త్రీధా
శారీరో ముఖసంజాతః చేష్టయా చ వినిర్మితః.

30

శాఖయాఽంగై ర్ముపాంగై శ్చ ప్రత్యంగై శ్చ ప్రదర్శితః
శాతీరస్తత్ర, ముఖజః కేవలోపాంగ నిర్మితః.

31

చేష్టాకృతస్తు చేష్టాభిః స్థానాసవగతాదిభిః
శాఖాఽంకురశ్చ నృత్యం చ ప్రధానం తేష్యనుక్రమాత్.

32

శాఖాస్యాత్ నృత్యహస్తానాం వై చిత్రాశ్చ త్మ వివర్తనా
అంకురః సూచనారూపో భూతవాక్యైకగోచరః.

33

భవిష్యద్యాక్యవిషః సతు సూచేతి కథ్యతే
నృత్యం నాత్రోచ్యతే పశ్చాత్ ప్రపంచేనాభిదాస్యతే.

34

వాచికః

వాగాత్మా వాచికో ద్వేధా సంస్కృత ప్రాకృతాశ్రయః
సామాఖ్యాతాదిభిర్భేదై రయం విస్తరమశ్నుతే.

35

అహార్యః

నై పథ్యస్య విధానం స్వాధాహార్యః సచతుర్విధః
పుస్తకూపాంగరచనా సజీవాః పరికల్పితః.

36

1. 'సజీవః' అనుట ముద్రణ దోషమగును.

చతుర్విధాభినయము

అంగికము, వాచికము, ఆహార్యము, సాత్వికము—అని అభినయము నాలుగు విధములు. నాట్యకళ అంతయు దీనియందే నెలకొని యుండును. 29

అంగికము

వానిలో అంగికము అంగములచే నెరవేర్చబడునది. అది మూడు విధములు: శారీరం, ముఖజము, చేష్టాకృతము అని. 30

శాఖ, అంగములు, ఉపాంగములు, ప్రత్యంగములు - వీని మూలమున చూపబడునది శారీరము; ఉపాంగములచే మాత్రము నిర్మించునది ముఖజము; నిలుచుకొనుట, కూర్చుండుట, నడచుట మొదలగు చేష్టలతో చేయునది చేష్టాకృతము. ఈ మూటియందును అనుక్రమముగా శాఖ, అంకురము, నృత్తము అనునవి ప్రధానములు. 31-32

నృత్తహస్తములను విచిత్రముగా మలచుట 'శాఖ' యనబడును; కడచిన వాక్యార్థములను మాత్రమే సూచించుట అంకురము; రాబోవు వాక్యమును తెలుపుదానికి 'సూచ' అని పేరు. నృత్తమును ఇక్కడ వివరింపము; ముందు విస్తరముగా చెప్పబడును. 33-34

వాచికము

భాషారూపమైన అభినయము 'వాచికము'; అది సంస్కృతమును, ప్రాకృతమును ఆశ్రయించి తెండువిధములగును. నామపదము, క్రియాపదము మొదలగు పదములు కలిగి అది విస్తరమును పొందును. 35

ఆహార్యము

నైషధ్యమును - రంగస్థలమునకు వలసిన సంభారమును - సమకూర్చుట 'ఆహార్యము'; అది పుస్తము, అలంకారము, అంగరచన, సజీవము అని నాలుగు విధములుగా నేర్పరుపబడెనది. 36

తత్రైత్యో వివేకానాది నాల్పే యద్యత్ ప్రదృశ్యతే
 తత్తత్ పుస్త ఇతి జ్ఞేయః (?) సచత్రేధా విధీయతే 37

ఆదిమస్సంధిమః త్తత్ర మధ్యమో వ్యాజిమః షష్ఠ్యతః
 అమశ్చేష్టిమస్తేపాం క్రమాలక్షణముచ్యతే. 38

కిశింజ చర్మ వస్త్రాద్య సంధానాః తత్రసంధిమః
 సూత్రాకర్షాదిభిర్వ్యాజైః నిర్వృత్తం వ్యాజిమం విదుః. 39

జప సిక్తాది సంబంధాత్ చేష్ట్యతే యస్సచేష్టిమః
 యేనాలంక్రియతే దేహాః సోఽతింకారః ప్రకీర్తితః. 40

సభాభరణ మాల్వాత్మా చతుర్థా (గదితో) ¹ బుధైః
 ఆవేద్య బంధనీయాభ్య ప్రక్షేప్యారోప్య భేదతః 41

కర్ణభూషణమావేద్యం కుండలాభరణాదికమ్
 బంధనీయంతు విజ్ఞేయం శ్రోణీసూత్రాంగదాదికమ్, 42

నూపురప్రముఖం జేష్యం హారాద్యారోప్యమిష్యతే,
 సా భవేదంగరచనా యద్రంగై రంగవర్తనమ్. 43

తేచ వర్ణాః సితశ్యామ రక్తపీతాః స్వభావజాః
 వేషేషాం సంకతాత్ భేదాః జాయంతే బహవః పునః 44

సజీవః ప్రాణీనాం రంగే ప్రవేశః పరికీర్తితః
 ద్యౌ చతుశ్చరణౌ పాదరహితశ్చేతి సత్రిధా. 45

ద్విపదాస్త్ర విజ్ఞేయాః దేవమానుషపక్షిణః
 చతుష్పాదాస్తు వశవః పాదహీనాః భుజంగమాః 46

1. 'చతుర్థాభరణం బుధైః' అను వా. ప్ర. పాశమున 'బుధైః' అనన్వితము
 'అభరణము' పునరుక్తి. కనుక ఈ సవరణ సా సూచన.

అందు నాట్యమున చూడబడు కొండలు, విఘ్నముల మొదలగునవెల్ల
పుస్తమని యెరుగనగును. అదియు మూడు విధములు. 37

మొదటిది 'సంధిమము'; నడిమిది 'వ్యాజిమము'; కడపటిది 'చేష్టిమము',
వీని లక్షణము క్రమముగా చెప్పబడును. 38

చాప, చర్మము, గుడ్డ మొదలగు వానిచే చేయబడిన వస్తువులు సంధిమము.
సూత్రము, అయస్కాంతము (నూత్రముతో ఈడ్చుట?) మొదలగు కపట సాధ
నములతో నెరవేర్చబడినది వ్యాజిమము. 39

లక్క, మైనము మొదలగువాని సంబంధముచే ఆడింపబడునది చేష్టిమము.
దేనిచే దేహములంకణంపబడునో అది యలంకారము. 40

అలంకారము, సొమ్ములుగా, మాల్యములుగా నుండును. విద్యాంసులు
దానిని నాలుగు విధములుగా వచింతురు. ఆవేద్యము (రంధ్రముచేసే పెట్టుకొను
నది), బంధనీయము (ముడివేసుకొనవలసినది), ప్రక్షేప్యము (తొడుగుకొనదగి
నది), ఆరోప్యము (వీడవేసుకొనునది) అని. 41

కుండలాభరణములు (?) మొదలగు కర్ణభూషణము ఆవేద్యము; మొల
మాలు, బాహుపురి మొదలగునది బంధనీయము. 42

కాలందియ మొదలైనది క్షేప్యము; హారము మొదలైనది ఆరోప్యము.
ఇన్నెలచే దేహమును పూయుట అలంకారము. 43

ఆ రంగులు తెలుపు, నలుపు, ఎరుపు, పసుపు అనువని, స్వభావజన్యములు.
వాని కలపమువలన మరి యెన్నో భేదములగును. 44

రంగస్థలమునందు ప్రవేశించిన ప్రాణముగల జంతువు సజీవమనబడును. అది
రెండుకాళ్ళది, నాలుకాళ్ళది, కాళ్ళు లేనిది అని మూడువిధములు. 45

దేవతలు, మనుష్యులు, పక్షులును రెండుకాళ్ళుగల తెగ; పక్షులు నాలు
కాళ్ళవి; పాములు కాళ్ళు లేనివి. 46

సాత్త్విక లక్షణమ్

పరస్య సుఖదుఃఖాది భావైః యద్భావనం భవేత్
తత్రాంతఃకరుణాసక్తిరత్యంతా సత్త్వమిష్యతే. 47

సాత్త్వికః సత్త్వనిష్పాద్యైర్భావైః సచాష్టధా
స్తంభప్రస్వేద రోమాంచాః స్వరభేద స్పవేపదుః. 48

వివర్ణతాశ్రుప్రలయా ఇత్యేతే సాత్త్వికాః స్మృతాః
ఏషామభినయానాం న ప్రపంచోఽత్ర ప్రదర్శితః. 49

నృత్య నృత నాట్యానాం మార్గదేశ్యోశ్చ లక్షణమ్
ఇదానీం ప్రకృతం నృత్యం యథాలక్షణముచ్యతే
భవేత్ భావాశ్రయం నృత్యం పదార్థాభినయాత్మకమ్. 50

గాత్రవిజేషణార్థత్వాత్ నృతే బహుళమాంగికమ్
వివిధేన విలాసేన జేషో విజేష ఇష్యతే. 51

నాట్యవేద ప్రవృత్తత్వాత్ మార్గితత్వాత్ మహర్షిభిః
సద్భిః సంచారితత్వాచ్చ మార్గమాహు రిదం బుధాః
నృత్యం శ్రీగదితాదిస్యాత్ నాట్యం తన్నాటకాదికమ్. 52

గీతవాద్యాది మిళితం లయమాత్ర సమాశ్రయం
అంగవిజేషణం నృత్యం భవే దభినయోజ్ఞితమ్. 53

నాచ్యే హ్యభినయే చిద్రప్రచ్ఛాదన ఫలం హి తత్
ఏతద్దేశీతి విఖ్యాతం తత్తద్దేశ జనేచ్ఛయా. 54

అస్యాచార్యో మృదానీశః యతః సంద్యాసు నృత్యతా
మయాపీదం స్మృతం నృత్యం² ఇత్యుక్తం చంద్రమాలినా. 55

1. 'నాచ్యేఽప్యభి' అని పాఠముండును. ఒక వాక్యమందు రెండు 'హి' శబ్దములు ఉండవు.
2. భరతనాట్యశాస్త్రము. అధ్యాయం. ౪. శ్లో. ౧౩ కాళీ ముద్రణము.

సాత్విక లక్షణము

ఇతరుల సుఖదుఃఖాది భావములను చూచి వానిని భావించునప్పుడు ఆ భావన యందు మనస్సునకు కలుగు అత్యంతాసక్తి సత్యమనబడును. 47

సత్యముచే నెరవేర్చదగిన భావములమూలమున కలుగు అభినయము సాత్వికము. అది యెనివిది తెగలు : స్తంభము, ప్రస్వేదము, రోమాంచము, స్వర భేదము, వణకు, వివర్ణత, కన్నీరు, ప్రళయము — అని. వీని వివరణ ఇక్కడ చేయబడదు. 48_49

నృత్య నృత నాట్యముల మార్గ దేశిభేదముల లక్షణము

ఇప్పుడు ప్రకృతమైన నృత్యము లక్షణానుసారముగా చెప్పబడును: భావముల నాశ్రయించినది, పదార్థముల నభినయించు స్వరూపముగలది నృత్యమగును. 50

శరీరమును విఠేపించుటయే దాని ప్రయోజనము గనుక నృత్యమందు ఆంగి కాభినయము ఎక్కువగా నుండును. వివిధములైన అందచందములతో ఆడించుట విఠేపమనబడును. 51

నాట్యవేదమునుండి వెలువడినది గనుక, మహర్షులు వెదకి తీసినది గాన, సజ్జనులు ప్రచారముచేసినది గావున దీనిని బుధులు 'మార్గము' అని పేర్కొందురు. 'శ్రీగదితము' మున్నగునది నృత్యము; 'నాటకము' మొదలైనది నాట్యము. 52

పాట, వాద్యములు మొదలగువానితో గలిసి, లయను మాత్రము ఆశ్రయించి, అభినయములేక, అంగముల నాడించుట నృత్యము. 53

నాట్యమునందు అభినయమునందును గలుగు కొరతలను గప్పిపుచ్చుట దాని ఫలము గదా! ఇది ఆయా దేశముల జనుల యిష్టానుసారము చెల్లనది గనుక 'దేశి' యని ప్రసిద్ధమైనది. 54

దీనికి గౌరీశుడు ఆచార్యుడు; ఎట్లనగా 'సంధ్యాకాలములలో నృత్యము చేయునప్పుడు నాకీ నృత్యముగూడ స్మృతికి వచ్చినది' అని చంద్రమౌళి వచించినాడు గనుక. 55

లాస్య తాండవ లక్షణమ్

లాస్య తాండవ భేదేన ద్వయమేతత్ ద్విధా పునః
సుకుమారం తయోరాద్యం భవేదపరముద్ధతమ్.

56

భావః స్త్రీపుంసయోర్లాసః తదర్థః (ర్థం?) తత్ర సాధు వా
లాస్యం మనసిజోల్లాసహేతు మృద్వంగహారవత్
దేవ్యై దేవోపదిష్టత్వాత్ ప్రాయః స్త్రీభిః ప్రయుజ్యతే.

57

లాస్యాంగాని

గేయపదం స్థితపాఠ్య మాసీనం పుష్పగంధికా

ప్రచ్ఛేదకః త్రిమూఢాఖ్యం నై ంధవాఖ్యం ద్విమూఢకమ్.

58

ఉత్తమోత్తమకాఖ్యం ఉక్తప్రత్యుక్తకాఖ్యమ్

లాస్యాంగాని ద్వైవైవాత్ర తేషాం లక్ష్యాభిధీయతే.

59

యత్రాసన సుఖాసీనాః తంత్ర్యాద్యాతోద్యసంయుతమ్

గాయంతి గాయనాశ్శుష్కం తద్గేయపదమిష్యతే.

60

ఆననస్థా వదేద్యత్ర ప్రాకృతం విరహే వధూః

మన్మథానలతప్తాంగీ స్థితపాఠ్యం తదుచ్యతే.

61

చింతాశోకాన్వితం సర్వైః వాద్యైరభినయైరపి

హీనం యత్రాస్యతే తస్మాత్ (తత్సాత్ ?)

ఖ్యాతమాసీనసంజ్ఞయా.

62

నృత్తం గీతంచ వాద్యంచ యత్ర నానావిధం భవేత్

పుంవచ్చ వివిధాశ్చేష్టాః నార్యాస్సా పుష్పగంధికా.

63

ప్రచ్ఛేదకో భవేద్యత్ర జ్యోత్సాన సంతాపవిహ్వలాః

కామిన్యో యాంతి నిర్వీలాః సాపరాధానపి ప్రియాన్.

64

లాస్య తాండవముల లక్షణము

ఈ రెండును (నృత్య నృత్తములు) లాస్యమని, తాండవమని మరల రెండు విధములగును. అందు మొదటిది - లాస్యము - సుకుమారముగా నుండును ; రెండవది - తాండవము - ఉద్ధతమైనది. 56

స్త్రీ పురుషుల పరస్పరవిషయమైన భావము లాసము; దానికొరకైనది, లేదా దానికి తగినది అను నర్థముగలది లాస్యము; అది కామోల్లాసమునకు పాతువులగు మృదువైన అంగవిశేషములు గలది. దేవికి శివుడుపదేశించినది గనుక ప్రాయుకముగా దీనిని స్త్రీలే ప్రయోగింతురు. 57

లాస్య అంగములు

లాస్యమునకు పదియే అంగములు : గేయపదము, స్థితపాఠ్యము, ఆసీనము, పుష్పగంధిక, ప్రచ్ఛేదకము, త్రిమూఢము, సైంధవము, ద్విమూఢము, ఉత్తమోత్తమకము, ఉక్తప్రత్యుక్తము, అని ; వాని లక్షణమును తెల్పుదుము. 58-59

ఆసనములందు నెమ్మదిగా కూర్చొని గాయకులు వీణ మొదలగు వాద్యములు తోడుగా శుష్కముగా పాడుట గేయపదము. 60

విరహమునందు స్త్రీ, కామాగ్నిచే దేహము తపింపగా, ఆసనమందుండి ప్రాకృతభాషతో వ్యవహరించునది స్థితపాఠ్యము. 61

ఏ వాద్యములును, అభినయములును లేక చింతాశోకములతో కూర్చుండుటకు ఆసీనమని పేరు. 62

నానావిధములైన నృత్తగీత-వాద్యములతో మగవానివలె స్త్రీ వివిధచేష్టలు చేయుట పుష్పగంధిక. 63

నెన్నెలవేడికి తాళలేక కామినులు సిగ్గువదలి, తప్పుచేసిన ప్రియులనైనను వెన్నాడుట ప్రచ్ఛేదకము. 64

నాట్యం పుంభావభూయిష్టం సమవృత్తవిభూషితమ్
అనిష్ఠురశక్తుపదం యత్రస్యాత్ తత్ త్రిమూఢకమ్. 65

పాత్రం వంచిత సంకేతం నాట్యం పాత్రే నచోర్జితమ్¹
భాషాచ నైంధవీయత్ర తజ్ఞాస్తత్ సైంధవం విదుః. 66

ముఖప్రతిముఖోపేతం చతురశ్రపదక్రమమ్
శ్రిత్యభావ రసం యత్తత్ వైచిత్ర్యార్థం ద్విమూఢకమ్. 67

విచిత్ర శ్లోకబంధం యత్ నానారస సమాశ్రయమ్
ఉత్తమోత్తమకం తత్స్యాత్ లీలాభావమనోహరమ్. 68

సాధితేపైః పదై ర్యుక్తం చిత్రగీతార్థయోజితమ్
కోపప్రసాదసంజాత ముక్తప్రత్యుక్తకం విదుః. 69

యత్ర ప్రియాకృతిం దృష్ట్వా వినోదయతి మానసమ్
మదనానలతప్తాంగీ తచ్చిత్రపదముచ్యతే. 70

దృష్ట్వా స్వప్నే ప్రియం యత్ర మదనానలతాపితా
కరోతి వివిధాన్ ఘోషాన్ స్తత్యై భాషికముచ్యతే. 71

కేచిదేతద్దయం ప్రాహుః తన్నమన్యామపేవయమ్
అంగాని దశ చైవేతి మునినా యత్ ప్రకీర్తితమ్. 72

ఉ ద్ధ త మ్

ఉద్ధతం తు మహేశస్య శాసనాత్ తండునోదితమ్
భరతాయ తతః భ్రాత్రం లోకే తాండవసంజ్ఞయా. 73

1. 'పాత్రే నచోర్జితం' అని దొరకీన పాఠము. ఇది పరిష్కర్త మంచి నవరణ.

చతుర వినోదము

దారి జూచుచున్నది
నేడు ప్రేమ
తరణాక్షి ఒకచిన్నది

పురుషస్వభావమే యొక్కవగా గలిగి, సమవృత్తములచే అందమై, మృదువైన, ప్రియమైన మాటలుగల నాట్య మెందుండునో అది త్రిమూఢకము. 65

సంకేతస్థానమునకు ప్రియుడు రాక వంచితురాలైన పాత్ర, ఉత్తమమైన పాత్రమును లేని నాట్యము, సైంధవి భాష - ఇవి గలది సైంధవమని తెలిసిన వారందురు. 66

ముఖ ప్రతిముఖములు గలది, చతురశ్రమైన నడక గలది, భావరసములు శ్లిష్టముగా నుండునది, విచిత్రములైన అర్థములు గలది (విచిత్రత ప్రయోజనముగా గలది?) ద్విమూఢకము. 67

విచిత్రములైన శ్లోకముల రచన గలిగి, నానారసముల కాశ్రయమై లీల యను భావముచే మనోహరమైనది ఉత్తమోత్తమకము. 68

ఎత్తిపొడుపు మాటలు గలది, వింతవింతలగు పాటలును అర్థములును గలది, కోప ప్రసాదములచే గలుగునది ఉక్తప్రత్యుక్తకమందురు (మాట కెదురుమాట). 69

మన్మథాగ్నిచే తపించెడి యంగములుగల స్త్రీ, ప్రియుని చిత్రపటమును జూచుచు మనస్సు నెమ్మదిపరుచుకొనుట చిత్రపదము. 70

స్వప్నమున ప్రియునిజూచి, మదనానలమున క్రాగుచు, నాయిక వివిధభావములను చూపుట భావికమనబడును. 71

ఈవై రెండంగములనుగూడ - చిత్రపదము, భావికము-కొందరు చెప్పుదురు. కాని మేమది యంగీకరింపము; 'అంగములు పదియే' యని భరతముని చెప్పెను గావున. 72

ఉ ద్ధ త ము

ఉద్ధతము మహేశ్వరుని యాజ్ఞచే తండువు భరతమునికి చెప్పినది గావున లోకమున తాండవము అనుపేర వెలసినది. 73

అది ప్రాయీకముగా ఉద్ధతమైన అంగహారములతో పురుషులు నెరవేర్చురు.
ఉత్సాహము మొదలగు భావములందు దానిని ప్రయోగింపదగునని తెలిసిన
వారు చెప్పుదురు.

74

ఇది శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవుని గజసాధనికుడగు
జాయసేనాపతి రచించిన నృత్తరత్నావళియందు
నర్తనవివేకమను మొదటి అధ్యాయము.

అథ ద్వితీయోఽధ్యాయః

అంగ ప్రత్యంగోపాంగాని

స నాట్యయోరథాంగాని వక్ష్యంతే నృత్య నృత్తయోః
 శిరో హస్తా పురః పార్శ్వే కటీ పాదౌచ షట్ క్రమాత్. 1

గ్రీవా దోః కుఱి పృష్ఠోరు జంఘాః ప్రత్యంగకాని షట్
 విలోచన భ్రూ నాసోష్ఠ కపోల చుబుకాని షట్
 ఉపాంగాన్యథవై తేషాం భేదాన్ వక్ష్యే సలక్షణాన్. 2

శి రో ల క్ష ణమ్

ఆకంపితం కంపితాఖ్యం ధుతం విధుత మంచితమ్
 పరివాహిత మాధూత మవధూతం నిహంచితమ్. 3

అధోముఖం పరావృత్త ముత్తిప్తం లోలితం శిరః
 త్రయోదశవిధం వృత్తం [నృత్యే?] మునినా సముదీరితమ్. 4

సకృదాకంపనాదూర్ధ్వమధశ్చాకంపితం శ్చనైః
 ప్రశ్నోపదేశ నిర్దేశ సంజ్ఞాదావేతదిష్యతే. 5
(ఆకంపితమ్—1)

తదేవ బహుశస్తూర్ణం కంపనాత్ కంపితం విదుః
 వితర్క రోష విజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞా తర్జనాదిషు. 6
(కంపితమ్—2)

మందం సంచారితం తిర్యక్ శిరో ధుత ముదీరితమ్
 పార్శ్వవలోకనాశ్చర్య నిషేధాసీప్సితాదిషు. 7
(ధుతమ్—3)

తదేవ శీఘ్రతాం నీతం శిరో విధుతమీప్సితమ్
 పీతమాత్రాసవ త్రస్త శీతార్త¹ జ్వరితాదిషు. 8
(విధుతమ్—4)

1. 'శీతార్క' ముద్రితపా; సూర్యుని విషయమున గాని, యెండ విషయమున గాని యిది సరివధదని లోచి వై సవరణ సూచించినాను.

ఇక రెండవ అధ్యాయము

అంగప్రత్యంగోపాంగములు

ఇక నాట్య-నృత్య-నృత్తముల యంగములు చెప్పబడును. అవి క్రమముగా శిరస్సు, చేతులు, వక్షము, ప్రక్కలు, మొల, పాదములు—ఇట్లు ఆరు. 1

మెడ, భుజములు, కడుపు, వెన్ను, తొడలు, పిక్కలు—ఇవి ఆరు ప్రత్యంగములు. కన్నులు, బొమలు, ముక్కు, పెదవులు, చెక్కులు, గడ్డము—ఈ యారును ఉపాంగములు. వీని భేదములను లక్షణములను వచించెను. 2

శి రో ల క్ష ణ ము

ఆకంపితము, కంపితము, ధుతము, విధుతము, అంచితము, పరివాహితము, ఆధూతము, అవధూతము, నిహంచితము, అధోముఖము, పరావృత్తము ఉత్తివృత్తము, లోలితము—ఇట్లు వృత్తియందున్న [నృత్తము నందలి?] శిరస్సు పదుమూడు విధములగునని ముని వచించెను. 3-4

ఒకమారు తిన్నగా మీదికిని క్రిందికిని కదలించు శిరస్సు ఆకంపితము; ప్రశ్న చేయుట, ఉపదేశము, నిర్దేశించుట (అదిగో అని చూపుట), సన్నచేయుట మొదలగు సందర్భములందిది ప్రయోగింపవగును. (ఆకంపితము—1) 5

అదేరీతిగా పలుమారు వేగముగా ఆడించిన తల కంపితమందురు; ఊహించుట, రోషము, తెలియుట, ప్రతిజ్ఞ, బెదరించుట మున్నగు వానియందు ఉపయోగించును. (కంపితము—2) 6

నెమ్మదిగా అడ్డముగా ఆడించు తల ధుతమనబడును; ప్రక్కకు చూచుట, ఆశ్చర్యము, కూడదనుట, ఇష్టములేకుండుట—ఇత్యాదులందిది ఉపయోక్తము. 7 (ధుతము—3)

అదే, వేగముతో ఆడించినప్పుడు విధుతమగును; మద్యమును త్రాగిన వెంటనే, భయపడినప్పుడు, చలికి తట్టుకోలేనప్పుడు, జ్వరముపడియున్నప్పుడు—ఇత్యాది సందర్భములందు ప్రయోగింపదగినది. (విధుతము—4) 8

ఈషదానమితం పార్శ్వే శిరో జ్ఞాతవ్యమంచితమ్
మత్తమూర్ఛిత రోగార్త చింతా పర్యాకులాదిషు.

(అంచితమ్—5)

పార్శ్వాత్ పార్శ్వం శిరోనీతం పర్యాయైః పరివాహితమ్
విచార విస్మయామర్షహర్ష లీలాదిషు స్మృతమ్.

(పరివాహితమ్—6)

ఏకవారం సముత్తిప్తం తిర్యగాధూత ముచ్యతే
ఆత్మసంభావనా గర్వ పార్శ్వ స్థోర్ధ్వావలోకనే.

(ఆధూతమ్—7)

అధస్తాత్ సకృదాక్షిప్తమవధూతం నిగద్యతే
తదావాహన సందేశ సంజ్ఞాలాపాదిషు స్మృతమ్.

(అవధూతమ్—8)

గ్రీవాంచితా సముత్తిప్తా యత్రాంసౌ తన్నిహంచితమ్
తదేతత్ సుభ్రువాం గర్వ బిభ్రోక లలితాదిషు.

(నిహంచితమ్—9)

అధోగత మవాచీన స్థితానన ముదాహృతమ్
అభివందన మందాక్ష విషాద ప్రముఖేషు తత్.

(అధోగతమ్—10)

యత్రాననం పరాచీనం తత్ పరావృత్తమిష్యతే
పశ్చాద్విలోకనానిష్టోద్విగ్నాస్యాపనయాదిషు.

(పరావృత్తమ్—11)

ఉచ్చైరున్ముఖముత్తిప్తం భవే దంచితకంధరమ్
ప్రాంశు వ్యోమాగ్ర సూర్యేందు తారాద్యుల్లోకనేషు తత్.

(ఉత్తిప్తమ్—12)

కొంచెముగా ప్రక్కకు వాల్చిన తల అంచితము; మదించినవారు, మూర్ఖు ఘోషించినవారు, రోగబాధగలవారు, చింతచే కలతచెందినవారు — మొదలగు వారి విషయమునందుపయోగించునది. (అంచితము—5) 9

ఒకప్రక్కనుండి వేరొకప్రక్కకు మార్చి మార్చి తలనాడించుట పరివాహితము; ఆలోచించుట, ఆశ్చర్యము, రోషము, సంతోషము, లీల మొదలగువానియందు ప్రయోగింపదగును. (పరివాహితము—6) 10

ఒకమారు అడ్డముగా తలమీదికెత్తుట ఆధూతమనబడును; స్వాభిమానము, గర్వము, ప్రక్కనున్నవానిని, మీదివానిని చూచుట—వీనికుపయోగించును. 11 (ఆధూతము—7)

ఒకసారి క్రిందికి తలదించుట అవధూతము; అది పిలుపు, చెప్పిపంపుట, సన్న చేయుట, సల్లాపము మొదలగు విషయములందు వచ్చును. 12 (అవధూతము—8)

మెడ ఇంచుక ప్రక్కకు వాల్చి, మూపులను మీదికెత్తిన శిరస్సు నిహంచితము; ఇది స్త్రీల గర్వము, బిబోకము, లలితము మొదలగువానియందు ప్రయోగింపదగినది. (నిహంచితము—9) 13

మొగము క్రిందికి వాలుట అధోగతము; ఇది నమస్కరించుట, సిగ్గు, నీడము మున్నగు సందర్భములందుపయోగించును. (అధోగతము—10) 14

ముఖమును వెనుకకు త్రిప్పుట పరావృత్తము; వెనుకదిక్కు చూచుట, స్థములేమి, వెరపుగొనుట, ముఖము తప్పించుట మున్నగుచోట్ల నుపయోగించును. (పరావృత్తము—11) 15

మెడనించుక ప్రక్కకు వాల్చి యెదురుగా ముఖమును మిక్కిలి మీదికెత్తి పుడు ఉత్తిప్తమగును; ఎత్తులో నున్నవానిని, ఆకాశము తుది, సూర్య చంద్ర క్షత్రాదులను నిక్కిచూచుటయందు దీని యుపయోగము. 16

(ఉత్తిప్తము—12)

- శిరో లోలితమాఖ్యాతం సర్వతః పరిలోలనాత్
మదమూర్ఛాగద స్వప్న గ్రహగ్రస్తాదిషు స్మృతమ్. 17
(లోలితమ్—13)
- “ఏభ్యోఽన్యే బహవో భేదాః లోకాభినయసంశ్రయాః
తే చ లోకస్వభావేన ప్రయోక్తవ్యాః ప్రయోక్తృభిః” 18
- ఇత్యుక్తం మునినా యత్తదనుతంత్రవిధాయీభిః
కల్పితాః కతిచిద్భేదాః బ్రూమస్తానపరానపి. 19
- సమం నై రాజితం తిర్యక్తతం తిర్యక్ష్ణతోన్నతమ్
పార్శ్వభిముఖమున్నీతం సకంపపరివాహితమ్. 20
- సకంపధుతనామాన్యత్ ఉద్ధుతం పార్శ్వకంపితమ్
పార్శ్వకంపిత మిత్యేకాదశ భేదాః ప్రకీర్తితాః. 21
- ప్రకృతిస్థం సమం ప్రోక్తం యతోభేదాః వినిస్సృతాః
తత్సాత్ సమనఖ ధ్యాన స్వభావాభినయాదిషు. (సమమ్—1) 22
- ప్రదక్షిణక్రమేదై వ యత్రారాత్రికవత్ భ్రమః
నై రాజితం నృపాదీనాం తత్ స్యాన్నీ రాజనావిధౌ 23
(నై రాజితమ్—2)
- తిర్యక్తతం యథార్థాఖ్యం చింతా సీడాదిషు స్మృతమ్.
(తిర్యక్తతమ్—3)
- తిర్యక్ష్ణతోన్నతం తద్వత్ సుభ్రువాం విభ్రమాదిషు. 24
(తిర్యక్ష్ణతోన్నతమ్—4)
- పార్శ్వభిముఖ మన్వర్థసంజ్ఞం పార్శ్వప్రతోకితే.
(పార్శ్వభిముఖమ్—5)

అన్ని ప్రక్కలను శిరస్సును వణకించుట లోలితమనబడును ; మత్తెక్కుట, మూర్ఛరోగము, స్వప్నము, దయ్యమువట్టుట ఇత్యాదులందిది చెప్పబడినది. 17
(లోలితము—13)

“ఇవిగాక ఇంకను పెక్కు శిరోభేదములు, లోకాభినయమున గలవు. లోక స్వభావము దెలిసి వానిని ప్రయోక్తలు ప్రయోగింపదగును.” 15

అని భరతముని చెప్పియున్నందువ. తరువాతి శాస్త్రకర్తలు కొన్ని భేదములు కల్పించినారు. వానినొ, మరికొన్నిటిని గూడ తెల్పుదుము. 19

సమము, నైరాజితము, తిర్యక్తము, తిర్యజ్నతోన్నతము, పార్శ్వాభిముఖము, ఉన్నీతము, సకంపపరివాహితము, సకంపధృతము, ఉద్ధృతము, పార్శ్వకంపితము, పార్శ్వకంపితము-ఇట్లు వదునొకండు శిరోభేదములు గలవు. 20-21

స్వాభావికముగా నుండు శిరస్సు సమమనబడును ; తక్కిన భేదములన్నియు దీనినుండి వెలువడును; సమనఖమను కరణమునందు, ధ్యాయమును, స్వభావమును అభినయించుట మొదలగు సందర్భములందు దీని ప్రయోగము. 22

(సమము—1)

ఆరతియెత్తినట్లు ప్రదక్షిణముగానే తల తిరుగుట నైరాజితము; అది రాజులు మున్నగువారికి ఆరతియెత్తుటయందు ప్రయోగింపదగును. 23

(నైరాజితము—2)

పేరు సార్థకముగా, ప్రక్కకు చాచబడినది తిర్యక్తము ; చింత, నొప్పి మొదలగు వానియందిది వచ్చును. (తిర్యక్తము—3)

అట్లే ప్రక్కకువంచి యెత్తబడినది తిర్యజ్నతోన్నతము; ఇది స్త్రీల విభ్రమము మొదలగు భావములందు తగినది. (తిర్యజ్నతోన్నతము—4) 24

మొగము ప్రక్కకు త్రిప్పట పార్శ్వాభిముఖము ; సార్థకసంజ్ఞ గలది ; ఇది ప్రక్కచూపునందు పదు క్తము. (పార్శ్వాభిముఖము—5)

ఉన్నీతం సకృదున్నీతే పృచ్ఛాదౌ సముదీరితమ్. 25
(ఉన్నీతమ్-6)

కంపితేన సమాయోగం సంప్రాప్తే పరివాహితే
లాస్యే తాలలయే ప్రోక్తం సకంపపరివాహితమ్. 26
(సకంపపరివాహితమ్-7)

సకంపధుతమప్యేవం¹.....జనైః కృతమ్
(సకంపధుతమ్-8)
ధుత మేవోద్ధుతం కించిదుత్తానితముఖం భవేత్. 27

కందుకోల్లాలనాందోల సంచారాదిప్రలోచనే. (ఉద్ధుతమ్-9)
కంపితాభ్యంచితాభ్యాం స్యాదర్థం² పార్శ్వముఖం యదా 28

స్యాత్పార్శ్వ కంపితం పార్శ్వకంపితంచ క్రమాత్తదా
ప్రశ్నతాలలయోల్లాస హాస్యాదౌ తద్ద్యయం మతమ్. 29
(పార్శ్వకంపిత-10, పార్శ్వకంపితే-11)

దృష్టి లక్షణమ్

కాంతా హాస్యాంచితాచైవ రౌద్రీచ కరుణాంచితా
తథా వీరాద్భుతే స్యాతాం బీభత్సా సభయానకా. 30

రసోత్పత్తిక్రమేణాష్టౌ మయోక్తాః రసదృష్టయః
స్నిగ్ధా హృష్టా తతః క్రుద్ధా దీనా దృప్తా సవిస్మయా. 31

జుగుప్సిత భయాంచితే స్థాయిష్యేవం దృగష్టధా
కూన్యా లజ్జాన్వితా శ్రాంతా విషణ్ణా మలినాభిధా. 32

శంకితా ముకులా గ్లానా కుంచితా లలితా తథా
అభితప్తార్థముకులే విభ్రాంతా సవితర్కితా. 33

ఆకేకరా వికోశాఖ్యా జిహ్వీ త్రస్తాఽథ విప్లుతా
మదిరాచేతి దృష్టీనాం వింశతిర్వ్యభిచారిషు. 34

1. 'ప్యేకవం చతురైర్జనైః కృతం', 'పృథకవం చతురైర్జనైః కృతం' అని
వ్రాతలో చెడిన పాఠములు. చాలా అస్పష్టము.
2. 'చాదర్థం' వ్రాత. 'స్యాత్ సార్థం' అని యుండునేమో ?

ఒకసారి మొగము మీదికెత్తునది ఉన్నీతము ; ప్రశ్నించుట మున్నగువాని
యందు దీని వినియోగము. (ఉన్నీతము-6) 25

పరివాహితము కంపితముతో కలిసినప్పుడు సకంపపరివాహితము ; లాస్యమున,
తాళలయము ననుభవించునప్పుడు ఇది వచ్చును. (సకంపపరివాహితము-7) 26

ఇట్లే సకంపధుతమును ; కంపితముతో ధుతము చేరినప్పుడు.
(సకంపధుతము-8)

మొగము కొంచెముగా మీదికెత్తిన ధుతమే ఉద్ధుతమగును. బంతి పుట
మెగురుట, ఉయ్యాలయూపు మొదలగువానిని చూచునప్పుడు దీని యుప
యోగము. (ఉద్ధుతము-9)

పార్శ్వముఖము కంపితముతోగూడి పార్శ్వకంపితమగును ; అంచిత
ముతో గూడినపుడు పార్శ్వకంపితమగును ; ప్రశ్నించుట, తాళలయము,
ఉల్లాసము, హాస్యము మున్నగువానియందు ఈ రెండును పనికివచ్చును.
(పార్శ్వకంపితము-10, పార్శ్వకంపితము-11) 27 - 29

దృష్టి లక్షణము

కాంత, హాస్య, రౌద్ర, కరుణ, వీర, అద్భుత, బీభత్స, భయానక — ఇట్లు
ఎనిమిది దృష్టులు, రసోత్పత్తిక్రమము ననుసరించి నేను చెప్పనవి. స్నిగ్ధము,
హృష్టము, క్రుద్ధము, దీనము, దృప్తము, సవిస్మయము, జుగుప్సితము,
భయాంచితము—ఇట్లు స్థాయిభావములందు దృష్టి ఎనిమిది తెరగులు. 30-31

కూన్యము, లజ్జాన్వితము, శ్రాంతము, విషణ్ణము, మలినము, శంకితము,
ముకుళము, గ్లానము, కుంచితము, లలితము, అభితప్తము, అర్ధముకుళము,
విశ్రాంతము, విత్కితము, ఆకేకరము, వికోశము, జిహ్వాము, త్రస్తము,
విప్లవము, మదిరము — అని యిరువది దృష్టులు వ్యభిచారిభావములందలివి.

త స దృష్ట య :

హర్షోత్పన్నా ప్రసాదోత్థా కామం కామదశా¹వశా
శృంగాచేభిముతా కాంతా భ్రూక్షేచాపాంగసంగతా. 35
(కాంతాదృష్టిః-1)

చిత్రభ్రాంతాల్పతారా దృగాకుంచితపుటా క్రమాత్
కఠాదిస్పర్శపాతాదౌ హాస్యే హాస్యా హి²..... 36
(హాస్యా-2)
(అత్ర మహాన్ గ్రంథపాతః)

[కూరా రూఠారుణోద్వృత్తా నిష్టబ్ధపుటతారకా
భ్రుకుటీ కుటిలా దృష్టిః రాద్రీ రాద్రరసే స్పృతా. 37
(రాద్రీ-3)

పతితోర్ద్వపుటా సాస్రా మన్యమంధరతారకా
నాసాగ్రానుగతా దృష్టిః కరుణా కరుణేరసే. (కరుణా-4) 38

దీప్తా వికసితాఽఽతుభా గంభీరా సమతారకా
ఉత్ఫుల్లమధ్యా దృష్టిస్తు వీరా వీరరసాశ్రయా. (వీరా-5) 39

యా త్వాకుంచితపక్షాగ్రా సాశ్చర్యోద్వృత్త తారకా
సౌమ్యా వికసితాంతాచ సాఽద్భుతా దృష్టి రద్భుతే. 40
(అద్భుతా-6)

నికుంచితపుటాపాంగా ఘూర్ణోపప్లతతారకా
సంశ్లిష్ట స్థిరపక్షాచ బీభత్సా దృష్టిరిష్యతే. (బీభత్సా-7) 41

1. 'కామవశావశా' వ్రా. ముద్రి. పాఠము. మీది పాఠము నా సూచన.

2. ఇక్కడనుండి వ్రాతప్రతులలో పెద్దగ్రంథపాతము. విషయ వై చక్షణ్యమునకై భరతనాట్యశాస్త్రమునుండి [] ఈ గుర్తులలోని శ్లోకముల నెత్తి పరిష్కర్త చేర్చినారు.

ర న దృ ష్టు లు

సంతోషముచే, ప్రసన్నతచే జనించినది, కామావస్థకు లోగినది, బొమ
లాడించుచు క్రేగంట చూచునదియునైన చూపు కాంత యగును. ఇది శృంగార
మందు తగును. (కాంతము-1) 35

నల్లగ్రుడ్డును వింతగా కొంచెముగా త్రిప్పుచు క్రమముగా రెప్పలనించుక
ముడుచుచు చూచుదృష్టి హాస్య; చక్కిలిగింత, జారిపడుట మొదలగు హాస్య
సందర్భములందిది చేయదగినది. (హాస్యము-2) 36

క్రూరము, కనికరములేనిది, మీదికి క్రిందికి రాచుకొనునది, రెప్పలును
గ్రుడ్డును కదలకుండునది, వంకర బొమలు గలదియు నగు దృష్టి రౌద్ర; ఇది
రౌద్రసమునకు తగినది. (రౌద్రము-3) 37

మీదిరెప్ప జారి, కన్నీరు గలిగి, శోకముచే నల్లగ్రుడ్డు మెత్తబడగా, ముక్కు
తుదికి సాగిన దృష్టి కరుణ; ఇది కరుణరసమున చేయదగినది. (కరుణము-4) 38

దీప్తి గలిగి, విరివియై, కలతలేక, గంభీరమై, నల్లగ్రుడ్డులు సరివరుసలోనుండి,
నడిమి భాగము విచ్చుకొనిన దృష్టి వీర; ఇది వీరరసము నాశ్రయించినది. 39
(వీరము-5)

తుదిరెప్ప వెండ్రుకలు కొంచెముగా ముడుచుకొని, ఆశ్చర్యముచే నల్లగ్రుడ్డు
క్రిందికి మీదికి కదలగా, సౌమ్యమై, కనుగొనలు విచ్చుకొన్న చూపు అద్భుత;
ఇది అద్భుతరసమునందు చేయదగినది. (అద్భుతము-6) 40

కనురెప్పలును, కనుగొనలును ముడుచుకొని, గ్రుడ్డును చొచ్చి తిరుగుడువడి,
రెప్ప వెండ్రుకలు కలిసి కదలక యుండు దృష్టి బీభత్స. 41
(బీభత్సము-7)

ప్రోద్వృత్త నిష్పబ్ధపుటా స్ఫురదుద్వృత్తతారకా
 దృష్టిర్భయానకాఽత్యర్థం భీతా జ్ఞేయా భయానకే. 42
 (భయానకా-8)

స్థాయి దృష్టయః :

వ్యాకోశమధ్యా మధురా స్థితతారాఽభిలాషిణీ
 సానందక్షులతా దృష్టిః స్నిగ్ధేయం రతిభావజా. (స్నిగ్ధా-1) 43

చలా హాసితగర్భాచ విశత్తారా నిమేషిణీ
 కించిదాకుంచితా హృష్టా దృష్టిర్హాసే ప్రకీర్తితా. (హృష్టా-2) 44

రూక్షా స్థిరోద్వృత్తపుటా నిష్పబ్ధోద్వృత్తతారకా
 కుటిలభ్రుకుటీ దృష్టిః క్రుద్ధా క్రోధే విధీయతే. (క్రుద్ధా-3) 45

అవస్రస్తోత్తరపుటా రుద్ధతారా జలావిలా
 మందసంచారిణీ దీనా సా శోకే దృష్టిరివ్యతే. (దీనా-4) 46

సంస్థితే తారకే యస్యాః స్థిరా వికసితా తథా
 సత్వ ముద్గిరతీ దృష్టా దృష్టి రుత్సాహసంభవా. (దృష్టా-5) 47

విమలోద్వృత్తతారాఽత్ర హృష్టోభయపుటాంచితా
 సమా వికసితా దృష్టిః విస్మితా విస్మయే స్మృతా (విస్మితా-6) 48

సంకోచితపుటా ఛాన్దమా దృష్టిర్మౌలితతారకా
 పక్షోద్ధేశాత్ సముద్విగ్నా జుగుప్సాయాం జుగుప్సితా. 49
 (జుగుప్సితా-7)

విష్కారితోభయపుటా భయకంపితతారకా
 నిష్కాంతమధ్యా దృష్టిస్తు భయభావే భయాన్వితా. 50
 (భయాన్వితా-8)

రెప్పలు చాలా విరివియై కదలకుండి, గ్రుడ్లు అదరుచు రాచుకొనగా, మిగుల భయపడిన చూపు భయానకః ఇది భయానక రసమందగును. 42

(భయానకము-8)

స్థాయి దృష్టులు

నడికన్ను విరివియై, తీయ్యనిదై, కనుగ్రుడ్లు నవ్వుచుండగా, అభిలాషగలిగి, ఆనందించు కనుబొమలు గలది స్నిగ్ధదృష్టిః ఇది రతిస్థాయియందగును. 43

(స్నిగ్ధము-1)

చంచలమై, లోపల నవ్వు గలిగి, తారలు రెప్పలలో చొచ్చుచుండగా, రెప్పలార్చుచు, కొంచెముగా ముడుచుకొను చూపు హస్తముః ఇది హాస్యస్థాయిలో. 44

(హాస్యము-2)

కనికరములేనిది, స్థిరమై మీదికెత్తిన రెప్పలు గలది, కనుపాప నబముగా మీదికెత్తినది, బొమలు ముడివడినది యగు దృష్టి క్రుద్ధముః ఇది క్రోధస్థాయిది. 45

(క్రుద్ధము-3)

వై రెప్ప జారి, కనుగ్రుడ్లు నిలబడి, కన్నీటిచే కలగి, మెలగా నంచరించు దృష్టి దీనముః ఇది శోకమునకు. 46

(దీనము-4)

తారకలు చక్కగా నిలబడి, స్థిరమై, విప్పారి, సత్తువను వెలువడిన చూపు దృష్టముః ఇది ఉత్సాహమున పుట్టునది. 47

(దృష్టము-5)

నిర్మలమై, మీదతిరుగు నల్లగ్రుడ్లుతో, రెప్పలు రెండును విప్పారగా, సమమై వికసించిన దృష్టి విస్మితముః ఇది విస్మయమునందు. 48

(విస్మితము-6)

రెప్పలు ముడుచుకొని తారకలను మూయగా, స్పష్టత లేక రెప్పల తుదల నుండి కంపించు దృష్టి జుగుప్సితముః ఇది జుగుప్సయందు. 49

(జుగుప్సితము-7)

విచ్చుకొన్న రెండు రెప్పలతో, నల్లగ్రుడ్లు భయముతో వణకుచుండగా, నడికన్ను ముందుకువచ్చిన దృష్టి భయాన్వితముః ఇది భయాభావమునందు. 50

(భయాన్వితము-8)

సంచారి దృష్టయః

- సమతారా సమపుటా నిష్కంపా శూన్యదర్శనా
 బాహ్యోర్ధాగ్రాహిణీ ధ్యానా శూన్యా దృష్టిః ప్రకీర్తితా. 51
 (శూన్యా-1)
- కించిదంచితపజ్జాగ్రా పతితోర్ధ్వపుటా హ్రీయా
 త్రపాధోగతతారాచ దృష్టిర్లజ్జాన్వితా తు సా. (లజ్జాన్వితా-2) 52
- క్రమాత్ ప్రమాపితపుటా జామాంతాంచితలోచనా
 సన్నా పతితతారాచ శ్రాంతా దృష్టిః ప్రకీర్తితా. (శ్రాంతా-3) 53
- విషాదవిస్తీర్ణపుటా పర్యస్తాంతానిమేషిణీ
 కించిన్నిష్టబ్ధతారాచ కార్యా దృష్టిర్విషాదినీ. (విషాదినీ-4) 54
- ప్రస్పందమానపజ్జా యా నాత్యర్థముకుతైః పుతైః
 మలినాంతాచ మలినా దృష్టిర్విభ్రాంతతారకా. (మలినా-5) 55
- కించిచ్చలా స్థీరా కించిదుర్గతా తిర్యగాయతా
 గూఢా చకితతారాచ శంకితా దృష్టిరిష్యతే. (శంకితా-6) 56
- స్ఫురదాశ్లిష్టపజ్జార్ధా ముకులోర్ధ్వపుటాంచితా
 సుఖోన్మీలితతారాచ ముకులా దృష్టిరిష్యతే. (ముకులా-7) 57
- ప్లూనక్రూపుటపజ్జా యా శిథిలా మందచారిణీ
 క్రమ¹ ప్రవిష్టతారాచ గ్లానా దృష్టిస్తు సా స్మృతా. (గ్లానా-8) 58
- ఆనికుంచితపజ్జాగ్రా పుతై రాకుంచితై స్తథా
 సన్నికుంచితారాచ కుంచితా దృష్టిరిష్యతే. (కుంచితా-9) 59

1. 'క్రమ' భ. నా. శా. పాఠము. ఇది ముద్రాదోషము గాబోలు.

నం చారి దృష్టులు

తారకలు రెప్పలును సమముగానుండి, కదలికలేక, ఏమియు చూచునట్లు తోపక, బైటి పదార్థము లేవియు గ్రహింపక, పొగగప్పినట్లుండు చూపు కూన్యము. (కూన్యము-1) 51

రెప్పతుదలు ఇంచుక ముడుచుకొని, మీదిరెప్ప సిగ్గుచేజారి, నల్లగ్రుడ్డు క్రిందికి దిగియుండు దృష్టి లజ్జాన్వితము. (లజ్జాన్వితము-2) 52

అలపుచే రెప్పలు వాడియుండి, కొనగన్నులు కృశించి వాలి, జారినతారకలు గలిగిన సన్నచూపు శ్రాంతము. (శ్రాంతము-3) 53

వగపుచే రెప్పలు విరిబియై, కనుగొనలు సాగి, రెప్పలార్చుచు, కొంచెము తారకలు నిలబడిన దృష్టి విషాదిని. (విషాదిని-విషణ్ణము-4) 54

రెప్పవెండ్రుకలు వణకుచుండగా, ఇంచుకంత రెప్పలు ముడుచుకొని, కను గొనలు మాసి, తారకలు చెదరినది మలినము. (మలినము-5) 55

కొంచెము కదలి, కొంచెము నెలకొని, మీదికెత్తుకొని, అడ్డముగా సాగి, గూఢమై, తారకలు బెదరిన దృష్టి శంకితమనబడును. (శంకితము-6) 56

సగమురెప్పలతుదలు అదరుచు కొంచెముగా కలసికొనగా, మీదిరెప్ప ముడిగి వంగియుండగా, సుఖముచే విచ్చిన తారకలు గలది ముకుళము. 57

(ముకుళము-7)

బొమలు, రెప్పలు, రెప్పల తుదలును వాడి, సడలి మందముగా సాగుచు శ్రమచే తారకలు రెప్పలలో చొచ్చుకొనియున్నదృష్టి గ్లానము. 58

(గ్లానము-8)

కొంచెము ముడిచిన పశ్చాగ్రములు, రెప్పలును గలిగి తారకలు బాగుగా ముడిచిన చూపు కుంచితము. (కుంచితము-9) 59

మధురాఽకుంచితాంతాచ సక్రూక్షేపాచ సస్మితా
సమన్మథవికారాచ దృష్టి స్సా లలితా మతా. (లలితా-10) 60

మందాయమాన తారా యా పులైః ప్రచలితై స్తథా
సంతాపోపప్లుతా దృష్టిరభితప్తాతు సవ్యథా. (అభితప్తా-11) 61

అర్థవ్యాకోశపత్మాచ హ్లోదార్దముకులైః పులైః
స్మృతాఽర్దముకులా దృష్టిః కించిల్లులితతారకా.
(అర్దముకులా-12) 62

అనవస్థితతారాచ విభ్రాంతాకులదర్శనా
విస్తీర్ణోత్ఫుల్లనేత్రాచ విభ్రాంతా దృష్టిరిష్యతే. (విభ్రాంతా-13) 63

వితర్కోద్వర్తితపుటా తక్షైవోత్ఫుల్లతారకా
అధోముఖవికారాచ దృష్టిరేషా వితర్కితా. (వితర్కితా-14) 64

ఆకుంచితపుటాపాంగా సంగతార్దనిమేషిణీ
ముహూర్వావృత్త తారాచ దృష్టి రాకేకరా స్మృతా.
(ఆకేకరా-15) 65

వికోశితోభయపుటా ప్రోత్ఫుల్లాచానిమేషిణీ
అనవస్థితతారాచ వికోశా దృష్టిరిష్యతే. (వికోశా-16) 66

లంబితా కుంచితపుటా శనై స్తిర్యజ్నిరీషిణీ
నిగూఢా గూఢతారాచ జిహ్వో దృష్టిరుదాహృతా. (జిహ్వో-17) 67

త్రాసోద్వృత్తపుటా యా తు తథోత్కంపితతారకా
సంత్రాసోత్ఫుల్లమధ్యాచ త్రస్తా దృష్టిరుదాహృతా.
(త్రస్తా-18) 68

పుపౌ ప్రస్ఫురితౌ యస్య (స్యా?) నిష్టశ్చౌ పతితౌ పునః
విప్లుతోద్వృత్తతారాచ దృష్టిరేషాతు విప్లుతా. (విప్లుతా-19) 69

మధురముగా కనుగొనలు ఇంచుక ముడిచి, బొమలు దాటించుచు, నవ్వుచు, మన్మథవికారముతో గూడిన దృష్టి లలితము. (లలితము—10) 60

తారకలు మందముగానుండి, రెప్పలు కదలుచుండగా, వెతపడుచు సంతాపమున మునిగిన దృష్టి అభితప్తము. (అభితప్తము—11) 61

రెప్పలవెండ్రుకలు సగము విప్పారి, రెప్పలు ఆహ్లాదముతో సగము మొగుడ్చు కొనియుండ, తారకలు కొంచెముగా చెదరియున్న దృష్టి అర్థముకుశము. 62
(అర్థముకుశము—12)

తారకలు నిలుకడలేక, విరివిగా తెరచుకొన్న కన్నులతో చెదరి, కలిగిన చూపు విభ్రాంతము. (విభ్రాంతము—13) 63

సంశయముచే రెప్పలు క్రిందుమీదాడగా, నల్లగ్రుడ్లు ముందుకు తోచి, ముఖ వికారము క్రింది దిక్కు గలిగిన దృష్టి వితర్కితము. (వితర్కితము—14) 64

రెప్పలను, కనుగొనలను ఇంచుక కుంచిచి, సగము కలిసిన రెప్పపాట్లను, పలుమారు తిరుగు తారకలును గలది ఆకేకరము. (ఆకేకరము—15) 65

రెండు రెప్పలను తెరచుకొని వికసించి, రెప్పపాటులేక, నిలుకడలేని తారలు గలది వికోశమనబడును. (వికోశము—16) 66

ఇంచుక ముడుచుకొని వ్రేలుచున్న రెప్పలతో తిన్నని యడ్డచూపులు గలిగి, తారకలు గూఢములై భావము తెలియని దృష్టి జిహ్వాము. 67
(జిహ్వాము—17)

వెరపుతో రెప్పలు క్రిందుమీదాడుచుండగా, తారకలు వణకుచుండగా, నడిమి భాగముబికిన దృష్టి త్రస్తము. (త్రస్తము—18) 68

రెప్పలు మిక్కిలి యదరి, నిశ్చలములై, జారుచుండగా, క్రిందుమీదుగా కలిగిన తారకలు గలది విప్లవము. (విప్లవము—10) 69

ఆఘూర్ణమానమధ్యా యా ఊమాంచితాంచితలోచనా
దృష్టిర్వికసితాపాంగా మదిరా తరుణే మదే. 70

కించిదాకుంచితపుటా కించిల్లులితతారకా
అనవస్థితసంచారా దృష్టి రద్రధ్యమదే భవేత్. 71

సనిమేషాఽనిమేషాచ కించిద్దర్శితతారకా
అధోభాగచరీ దృష్టి రధమే తు మదే స్మృతా. (మదిరా-20) 72

వీతాసాం దృష్టినాం వినియోగః

ఇత్యేవం లఙ్కీతాప్యోతాః షట్త్రింశద్దృష్టయో మయా
రసజాః భావజాశ్చాసాం వినియోగం నిబోధత. 73

రసజాస్తు రసేష్యేవ స్థాయిషు స్థాయిదృష్టయః
శృణుత వ్యభిచారిణ్యః సంచారిషు యథాస్థితాః. 74

కూన్యాదృష్టిస్తు చింతాయామభితప్తాఽపి కీర్తితా
నిర్వేదే చాపి మలినా వై వర్ణ్యేచ విధీయతే. 75

శ్రాంతా శ్రమారే స్వేదేచ, లజ్జాయాం లలితా తథా
అపస్మారే తథా వ్యాధౌ గ్లాన్యాం గ్లానా విధీయతే. 76

శంకాయాం శంకితా జ్ఞేయా, విషాదార్థే విషాదినీ
నిద్రా స్వప్న సుఖార్థేషు ముకులా దృష్టిరిష్యతే. 77

కుంచితాఽనూయితానిష్టదుష్ప్రేక్షాఽవ్యథాసు చ
అభితప్తా చ నిర్వేదే హ్యభిఘాతాభితాపయోః. 78

జిహ్వో దృష్టిరసూయాయాం జడతాఽలస్యయోస్తథా
ధృతౌ హర్షే సలితా, స్మృతౌ తర్కే వితర్కితా. 79

నడికన్ను తిరుగుడువడగా, తుదలక్కళించిన కన్నులు వాలి, కడగంటిచూపులు విచ్చిన చూపు మదిరము; ఇది తొలిమత్తునందు. 70

కొంచెము రెప్పలు ముడిగి, కొంచెము తారకలు కలకగొని, నిలుకడలేని నడక దీనికి నడిమత్తునందు గలుగును. 71

రెప్పపాటు కలిగియు లేకయు, తారకలు కొంచెము కనుపట్టనట్లు క్రిందికి పారునది చెడుమత్తునందగును. (మదిరము—20) 72

ఈ దృష్టుల వినియోగము

ఇట్లు రసములందును, భావములందును గలుగు ఈ ముప్పదియారు దృష్టులు నేను నిరూపించితిని. వీని వినియోగము తెలిసికొనుడు. 73

రసములందు జనించిన దృష్టులు రసములందే, స్థాయిభావజనితములు స్థాయు లందే వినియోజ్యములు. వ్యభిచారిదృష్టులు సంచారిభావములందు వివియోగ షడు రీతిని వినుడు : 74

చింతయందు శూన్యదృష్టి, అభితప్తదృష్టియు నగును. విసుగునందు, వన్నె మారుటయందు మలినదృష్టి విహితము. 75

శ్రమచే అలసినప్పుడు, చెమరించునపుడు, శ్రాంతదృష్టి; స్మృతి తప్పినపుడు, వ్యాధియందు, అలపునందును గ్లానదృష్టికి వినియోగము. 76

శంకించుచోట శంకితము; వగపునందు విషాదిని; నిద్ర, కల, సుఖానుభవము— వీనియందు ముకులదృష్టి రావలయును. 77

అనూయ, ఇష్టములేని స్థితి, కష్టముతో చూడవలసినచోటు, కంటి పోటు— ఈ సందర్భములందు కుంచితము; విసుగుకొనుట, దెబ్బతినుట, తాపము ఆవ రించుట—వీనియందు అభితప్తము. 78

ఓర్వలేమి, జడత్వము, చేతగానితనము—వీనియందు జిహ్వాదృష్టి; నిబ్బరమున, సంతోషమున లలితదృష్టి; జ్ఞాప్తికి దెచ్చుకొనుట, ఊహించుట — వీనియెడ వితర్కితము. 79

అహోదిష్వర్ధముకులా గంధస్పర్శ సుఖాదిషు.
విభ్రాంతాదృష్టి రావేగే సంభ్రమే విభ్రమే తథా. 80

విప్లుతా చపలోన్నాద దుఃఖార్తి మరణాదిషుః
ఆకేకరా దురాలోకే విచ్ఛేద ప్రేక్షితేషుచ. 81

విబోధ గర్వామర్షాగ్ర్యమతిషు స్యాద్వికోశితా
త్రస్తా త్రాసే భవేత్ దృష్టిః, మదిరాచ మదేష్వితి. 82
షట్త్రింశత్ దృష్టయో హ్యేతా యథావ త్సముదాహృతాః
రసజానాంతు దృష్టినాం భావజానాం తథైవచ 83
తారాపుటభ్రువాంకర్మ గదతోమే నిబోధత.

తా రా క ర్మ

భ్రమణం వలనం పాతశ్చలనం సంప్రవేశనమ్.
వివర్తనం సముద్వృత్తం నిష్క్రామః ప్రాకృతం తథా 84

పుటాంతర్మండలావృత్తిః తారయోర్భ్రమణం స్మృతమ్ 85
వలనం గమనం త్ర్యశ్రం పాతనం స్రస్తతా తథా
చలనం కంపనం జ్ఞేయం ప్రవేశోంతః ప్రవేశనమ్ 86
వివర్తనం కటాక్షస్తు సముద్వృత్తం సమున్నతిః
నిష్క్రామో నిర్గమః ప్రోక్తః ప్రాకృతంతు స్వభావజమ్. 87

తా రా క ర్మ వి ని యో గా :

అథైషాం రసభావేషు వినియోగం నిబోధత,
భ్రమణం వలనోద్వృత్తే నిష్క్రామో వీరరాద్రయోః 88
నిష్క్రామణం శ్చచలనం కర్తవ్యంహి భయానకే,
హాస్యబీభత్సయోశ్చాపి ప్రవేశనమిహేష్యతే. 89

అష్టోదము గలిగించు సుగంధస్పర్శాది సుఖములందు అర్థముకులము; తొట్రుపాటు, సంభ్రమము, శృంగారమువలన చిత్తము నిలుకడలేమి — వీనికి విభ్రాంతదృష్టి. 80

చపలత్వము, పిచ్చి, దుఃఖము, నొప్పి, మరణము, మొదలగుచోట్ల విఘ్నత దృష్టి; మిరుమిట్లుగొలుపుదానిని, చూడరానిదానిని చూచుట, పులుకుపులుకని చూపులు — వీనియందు ఆకేకరము. 81

తెలియుట, గర్వము, రోషము, క్రౌర్యము — వీనియొడ వికోశితదృష్టి; బెదరుగొన్నపుడు త్రస్తము; మదములందు మదిరఘు. ఇట్లు ముప్పదియారు దృష్టలు స్పష్టముగా చెప్పబడినవి. రసములందు, భావములందును గలుగు దృష్టులందలి తారా-పుట-క్రూకర్మములు చెప్పదును, వినుడు. 82, 83

తారాకర్మ

భ్రమణము, వలనము, పాతము, చలనము, సంప్రవేశనము, వివర్తనము, సముద్వృత్తము, నిష్క్రామము, ప్రాకృతము — (అని తారకల నడక తొమ్మిది విధములు). 84

రెప్పలోపలి నల్లగుడ్లు గుండ్రముగా తిరుగుట భ్రమణము; ముమ్మూలగా నడచుట వలనము; దిగజారుటపాతము; వడకుటచలనము; రెప్పలోపలికిచొచ్చుట ప్రవేశనము; కడగంటికి పోవుట వివర్తనము; మీదికెత్తుట సముద్వృత్తము; కానరాకపోవుట నిష్క్రామము; సహజమైన నడక ప్రాకృతము. 85, 86, 87

తారాకర్మల వినియోగములు

ఇక వీనికి రస-భావములందు వినియోగము తెలిసికొనుడు :
 భ్రమణము, వలనము, ఉద్వృత్తము, నిష్క్రామము — ఇవి వీరరౌద్రములందు;
 భయానకమందు నిష్క్రామము, చలనమును ; ప్రవేశనము హాస్యభీభత్సములలో;

పాతనం కరుణాకార్యం, నిష్కామణమథాద్భుతే,
ప్రాకృతం శేషభావేషు, శృంగారేచ వివర్తితమ్. 90

స్వభావసిద్ధమేవైతత్ కర్మలోకక్రియాశ్రయమ్
ఏవం రసేషు భావేషు తారాకర్మాణి యోజయేత్. 91

ద ర్శ న ప్ర కారా :

అథాత్తైవ ప్రవక్ష్యామి ప్రకారాన్ దర్శనస్యతు
సమం సాచ్యనువృత్తేచహ్యోలోకిత విలోకితే, 92

ప్రలోకితోల్లోకితే చాప్యవలోకిత మేవచ
సమతారాంచ సామ్యంచ యద్దృష్టం తత్సమంస్మృతమ్. 93

పజ్ఞాంతర్గత తారం యత్ త్ర్యశ్రం సాచీకృతంతు తత్
రూపనిర్వర్ణనాయుక్త మనువృత్త మితిస్మృతమ్. 94

సహసాదర్శనం యత్సాద్ర్యత్తదాలోకిత ముచ్యతే
విలోకితం పృష్టతస్తు పార్శ్వభ్యాంతు ప్రలోకితమ్. 95

ఊర్ధ్వముల్లోకితం జ్ఞేయ మవలోకితమప్యధః
ఇత్యేషదర్శనవిధిః సర్వభావ రసాశ్రయః
తారాగతః..... 96

పు ట క ర్మ

అస్యానుగతం పుటకర్మ నిబోధతః;
ఉన్నేషశ్చ నిమేషశ్చ ప్రస్పృతం కుంచితం సమమ్ 97

వివర్తితం సస్ఫురితం పిహితం సవితాడితమ్
విశ్లేషః పుటయోర్యస్తుస ఉన్నేషః ప్రకీర్తితః 98

సమాగమో నిమేషః స్యాదాయామః ప్రస్పృతం భవేత్
ఆకుంచితం కుంచితం స్యాత్ సమం స్వాభావికం స్మృతమ్ 99

కరుణమున పాతనము, అద్భుతమున నిష్క్రామణము చేయదగును. శృంగా
రమున వివర్తితము; తక్కినభావములలో ప్రాకృతము (స్వాభావికము) ఉపయోగ
పడును. 88, 89, 90

స్వభావసిద్ధముగనే యీ తారావ్యాపారము లోకులనడతలోనుండును. ఇట్లు
రస-భావములందు తారాకర్మములు చేర్పదగును. 91

దర్శన ప్రకారములు

ఇక ఇక్కడనే దర్శించురీతులను తెల్పదను : సమము, సాచి, అనువృత్తము,
ఆలోకితము, విలోకితము, ప్రలోకితము, ఉల్లోకితము, అవలోకితము (అని
యెనివిది). తారకలు సమముగాచూచుట సమమనబడును.

తారకలు రెప్పలలోనుండి ముక్కోణముగా నడచుట సాచీకృతము (సాచి);
రూపమును చక్కగా నిలిచిచూచునది అనువృత్తము; 92, 93, 94

తటాలునచూచుట ఆలోకితము; వెనుకకుచూచుట విలోకితము; ప్రక్కలందు
చూచుట ప్రలోకితము. 95

వైకిచూచుట ఉల్లోకితము; క్రిందికిచూచుట అవలోకితము; ఇది అన్ని
భావములను, రసములను ఆశ్రయించిన తారకల దర్శనవిధి. 96

రెప్పలపని

గూడని వెన్నంటివచ్చు రెప్పలనడక తెలిసికొనుడు :- ఉన్నేషము, నిమేషము,
ప్రస్ఫుతము, కుంచితము, సమము, వివర్తితము, స్ఫురితము, పిహితము,
వితాడితము; (ఇట్టిది తొమ్మిదివిధములు). రెప్పలు విడిగానుండుట ఉన్నేషము;
97, 98

అవి కలియుట నిమేషము; నిడివిగాసాగుట ప్రస్ఫుతముగును; ఇంచుకవంచుట
కుంచితము, సహసస్థితి సమము; 99

వివర్తితం సముద్వృత్తం, స్ఫురితం స్పందితం తథా
స్థగితం పిహితం, ప్రోక్తమాహతంతు వితాలి(డి)తమ్. 100

అథైషాం రసభావేషు వినియోగం నిబోధత.
క్రోధేవివర్తితం కార్యం నిమేషోన్మేషణైః సహ. 101

విస్మయార్థేచ హర్షేచ వీరేచ ప్రసృతం స్మృతమ్
అనిష్టదర్శనే గంధే రసే స్పృశేచ కుంచితమ్. 102

శృంగారేచ సమం కార్య, మిర్ష్యాసు స్ఫురితం తథా
సుప్త మూర్ఛిత వాతోష్ణ ధూమ వర్షాంజనార్తిషు. 103

నేత్రరోగేచ పిహితమభిఘాతే వితాలితమ్
ఇత్యేష రసభావేషు తారకాపుటయోర్విధిః. 104

క్షూ క ర్మ

కార్యానుగతమన్యైవక్షువోః కర్మనిబోధత.
ఉత్తేపః పాతనంచైవ క్షుకుటీ చతురం తథా. 105

కుంచితం రేచితం చైవ సహజంచేతి సప్తధా.
క్షువోరున్నతిరుత్తేపః సమమేకైకశోఽపివా. 106

అనేనైవ క్రమేణైవ (?) పాతనం స్యాదధోముఖమ్.
క్షువోర్మూలసముత్క్షేపాత్ క్షుకుటీ పరికీర్తితా. 107

చతురం కించిదుచ్ఛాస్వాత్ మధురాయతతాక్షువోః
ఏకస్యాహి ద్వయోర్వాపి మృదుభంగస్తు కుంచితమ్, 108

ఏకస్యా ఏవ త్రితాదుత్క్షేపాద్రేచితం క్షువః
సహజాతం తు సహజం కర్మస్వాభావికం స్మృతమ్. 109

మీదికెత్తి అడ్డముగాకదలుట వివర్తితము; కంపించుట స్ఫురితము; మూయుట పిహితము; రెప్పలార్చుట వితాడితము. 100

ఇక వీనికి రసభావములందు వినియోగము తెలిసికొనుడు : క్రోధమున నిమేషోన్నేషములతో వివర్తితము చేయవలెను. 101

ఆశ్చర్యము, సంతోషము, వీరరసము — వీనియందు ప్రస్ఫుతము. ఇష్టములేని గంధ, రస, స్పర్శములందు కుంచితము. 102

శృంగారమందు సమపుటము; ఓర్వలేమికి స్ఫురితము; నిద్ర, మూర్ఛ, గాలి, వేడి, పొగ, వాన, కాటుకవలని వ్యథ, నేత్రరోగము — వీనియందు పిహితము; పెద్దదెబ్బ తగిలినప్పుడు వితాడితము. ఇట్లు ఇది రసభావములందు తారాపుటముల యేర్పాటు. 103, 104

బొ మ ల ప ని

ఈ తారాపుటకర్మనే వెన్నంటినది బొమలనడక; దాని నెరుంగుడు.

ఉత్తేషము, పాతనము, భ్రుకుటి, చతురము, కుంచితము, రేచితము, సహజము అని బొమలు ఏడుతెగలు. జతగాగాని, వేరువేరుగాగాని బొమలు మీదికెత్తుట ఉత్తేషము; అదేరీతిగా క్రిందికిజూర్చుట పాతనము; బొమల మొదళ్ళను పై కెత్తుట భ్రుకుటి. 105, 106, 107

ఇంచుక ఉబ్బించి అందముగా నిగిడించుట చతురము; ఒకటిగాని రెండును గాని మెల్లగావిరుచుట కుంచితము; 108

ఒకబొమనే లలితముగా పై కెత్తుట రేచితము; స్వభావముగా కలుగు కర్మ స్వాభావికమనబడును. 109

అక్షైషాం సంప్రవక్ష్యామి రసభావప్రయోజనమ్
 కోపే వితర్కే హేలాయాం లీలాదౌ సహజే తథా. 110

దర్శనే శ్రవణేచైవ భ్రువమేకాం సముత్థివేత్
 ఉత్తేపో విస్మయే హర్షే రోషేచైవ ద్వయోరపి. 111

అసూయితే జగుస్సాయాం హాసే ప్రూణేచ పాతనమ్
 క్రోధస్థానేషు దీప్తేషు, యోజయేత్ భ్రుకుటీం బుధః. 112

శృంగారే లలితే సౌమ్యే సుఖస్పర్శే ప్రబోధనే
 ఫవం విధేషు భావేషు చతురంతు ప్రయోజయేత్. 113

స్త్రీపురుషయోశ్చ సల్లాపే నానావస్థాంతరాత్మకే
 మోటాయితే కుట్టమితే తథాచ కిలికించితే. 114

నికుంచితంచ కర్తవ్యం నృత్యే యోజ్యంతు రేచితమ్
 అనావిద్దేషు భావేషు కుర్యాత్ స్వాభావికం తథా. 115

నా సా క ర్మ

ఇత్యేవంతు భ్రువోః ప్రోక్తం, నాసాకర్మనిబోధత.
 నతా ముందా వికృష్టా చ సోచ్ఛాస్వాసాధ వికూణితా. 116

స్వాభావికా (కీ?) చేతిబుద్ధేః షడ్విధా నాసికా స్మృతా
 నతా ముహుః శ్లిష్టపుటా, మందాతు నిభృతాస్మృతా. 117

వికృష్టా పుల్లి తపుటా, సోచ్ఛాస్వాసాకృష్టమూరుతా,
 వికూణితా సంకుచితా, సమా స్వాభావికీ స్మృతా. 118

నాసికాలక్షణం హ్యేతద్వినియోగం నిబోధత;
 మదోత్కంపసమాయుక్తే నారీణామనురోధనే 119

నిశ్వానేచ నతాకార్యా నాసికా నాట్యయోక్తృభిః
 నిర్వేదాత్సుక్య చింతాసు మందాం శోకేచ యోజయేత్. 120

ఇక వీని రసభావములందలి ప్రయోజనము వివరింతును :

కోపము, ఊహించుట, హేల, సహజములైన లీలాదిభావములు, చూచుట, వినుట — వీనియందు ఒకబొమ్మను మీదికెత్తవలయును; విస్మయము, హర్షము, రోషము — వీనియందు రెండుబొమ్మలును ఎత్తవగును. అనూయ, అసహ్యము, నవ్వు, మూర్ఖానుట — వీనియందు పాతశము; ఎక్కువకోపము గల్గినపుడు, పెద్దవెలుతురు చూచునపుడు, భ్రుకుటి ప్రయోగింపదగును. 110, 111, 112

శృంగారమున, సౌమ్యమైన లలితమునందు, సుఖముగా తాకి మేలుకొల్పుట యందు, ఇంకను ఇట్టిభావములందు చతురమును ప్రయోగింపదగును. 113

వివిధములగు అవస్థాభేదములుగల ఆలుమగల సల్లాపము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, కిలికించితము వీనియందు నికుంచితము చేయవలయును. రేచితము నృత్తమందు చేర్చదగును. సంకీర్ణములుకాని భావములందు స్వాభావికము చేయదగినది. 114, 115

నా సా క ర్మ

ఇట్లు బొమ్మలపని చెప్పబడినది. ఇక ముక్కుపని తెలిసికొనుడు : నతము, మందము, వికృష్టము, సోచాచ్ఛవము, వికూణితము, స్వాభావికము — ఇట్లు ఘుక్కు ఆరువిధములు. ముక్కుపుటములు మాటిమాటికిని ఒండొంటితో ఒరయు నాసిక నతము; నిశ్చలముగానున్నది మందము; విస్ఫారిన దొప్పలుగలది వికృష్టము; గాలిపీల్చునది సోచాచ్ఛవము; అడచుకొన్నది వికూణితము; సమముగానున్నది స్వాభావికము. 116, 117, 118

ఇది నాసాలక్షణము. దీని వినియోగమునెరుగుడు: మత్తులో వడకునప్పుడు, స్త్రీలను సమదాయించుచోట, నిట్టూర్పు విడుచునెడ — నాట్యము చూపువారు నతసాసికను ప్రయోగింపవలయును. విసుగు, ఇష్టార్థమునుసాధించు ఆశ్రమము, చీరత, శోకము — ఈ స్థితులందు మందమును యోజింపవగును. 119, 120

తీవ్రగంధే వికృష్టాం తాం రాద్రే వీరే తథైవచ
 ఇష్టప్రూణే తథోచ్చాప్సే దీప్తోచ్చాప్సాం ప్రయోజయేత్. 121

వికూణితాచ కర్తవ్యా జుగుప్సాసూయితాదిషు
 కార్యా శేషేషు భావేషు తజ్జైః స్వాభావికా తథా.^{1]} 122

ఉష్ణలక్షణమ్

వివర్తనం విసర్గశ్చ వేపనం వినిగూహనమ్
 సందష్టకం సముద్గంచ కర్మ షోఢాఽధరే స్మృతమ్. 123

క్రియతే యత్తిరశ్చీనం తద్వివర్తనముచ్యతే
 వేదనానాదరాసూయా హాసితప్రముఖే మతమ్. 124

విసర్గః స్వాద్వినిష్కాంతిర్యాఽలక్తాదికరంజనే
 బిబ్బోకే చంచలాక్షిణాం సంభోగే వల్లభార్పణే. 125

వేపనం కంపనం శీతభీరోషార్తిజపాదిషు
 వినిగూహన మాస్యాంతర్గతిః ప్రాణగతేషు తత్. 126

బలాచ్ఛంబతి కాంతేచ క్రోధే బాలమృగీదృశామ్
 సందష్టం దశనైర్దష్టం కథ్యతే క్రోధకర్మసు. 127

ఉత్తరేణ సహోద్గత్య సముద్గమభిదీయతే
 పూత్యృతావనుకంపాయాం చుంబనే లాలనేఽపిచ. 128

చతురోఽన్యానపి బ్రూమో భేదానుక్తాన్ మతాంతరే
 ఆయతో రేచితో వృత్తో వికాసీ తుశ్య ఉచ్యతే. 129

1. ఇంతవరకు లుప్తగ్రంథమును పరిష్కర్త పూరించిన భరతనాట్యశాస్త్ర గ్రంథము.
 2. ఈ అర్ధశ్లోకముగూడ లుప్తమే. తరువాతి లక్షణక్రమము ననుసరించి ఇది పరిష్కర్త పూరణము.

కటువైన గంధమును మూచూచుట, రాద్రము, వీరము—వీనియందు వికృష్ట
సిక; ఇష్టమైనవాసన మూర్కొనుట, గాలిపీల్చుట — ఇందు దీర్ఘమైన
చ్చాసనాసికను ప్రయోగింపవలయును. 121

అసహ్యము, అసూయ, మొదలగువానియందు వికూణితము; తక్కినభావ
లలో స్వాభావికమును ప్రాజ్ఞులు వాడుదురు. 122

ట వ్ష ల క్షణ ము

వివర్తనము, విసర్గము, వేపనము, వినిగూహనము, సందష్టము, సముద్గము—
ల్ల అధరక్రియలు ఆరు. 123

పెదవులను అడ్డముగా ప్రక్కలకు త్రోయుట వివర్తనము; ఇది నొప్పి,
సాదరము, అసూయ, నవ్వు మొదలగుచోట్ల వచ్చును. 124

పెదవులు తెరచుకొనుట విసర్గము; ఇది లత్తుక మొదలగువాని పూతయందు,
గోభకమునందు, స్త్రీలు సంభోగమున ప్రియుని కాత్మార్పణము చేయుట
ందును తగినది. 125

వణకుట వేపనము; చలి, భయము, రోషము, నొప్పి, జపము మొదలగువాని
తగును; పెదవులు నోటిలోనికి పోవుట వినిగూహనము; అది ప్రాణాపా
ములందు, కాంతుడు బలాత్కారమున ముద్దుగొన్న బాలవనితల అలుక
ందును ప్రయోక్తవ్యము. పండ్లతో పెదవి కొరకుట సందష్టము; ఇది
ధికార్యములందు తగినది. 126, 127

క్రిందిపెదవి మీదిదానితోగూడ పైకిలేచుట సముద్గమనబడును; 'పూ' యని
డుట, కనికరించుట, ముద్దుగొనుట, బుజ్జగించుట—వీనియందిది వర్తించును. 128

ఇతరులు చెప్పిన మరెనాటగు భేదములుగూడ పేర్కొందుము: ఆయతము,
బోతము, వృత్తము, వికాసి—అనునవి. 129

ఉత్తరేణాన్వితో దీర్ఘ ఆయతః కథితః స్మితే
చలనాత్ సృక్కదేశస్య రేచితః స్థిరవిభ్రమే. 130

యదా ముకులితావోష్ఠా నాసికోపాంతగామినౌ
ఉత్తోన్నత్యః స్మృత్యతస్తద్ జైరవజ్ఞా పరిహాసయోః.
వికాసీ హసితే యోజ్యః కించిల్లత్త్యోత్తరద్విజః 134

క పో ల ల క్షణమ్

కుంచితః కపితః ఫుల్లః ఊమః పూర్ణస్తతస్సమః. 132

ఇతి భేదాః కపోలస్య మునినా పడ్వినిర్మితాః
కుంచితః కృతసంకోచః శీత త్రాస జ్వరాదిషు. 133

స్ఫురితః కపితః కోపే ప్రమోదేచ విధీయతే
ఫుల్లో వికసితో హ్వరే, తతః ఊమో రుజి స్మృతః. 134

పూర్ణస్సమున్నతో గర్వే ప్రోతానపేచ ప్రయుజ్యతే
సమః స్వాభావికః శేషభావేషు వినియుజ్యతే. 135

చు బు క ల క్షణమ్

చుబుకం సప్తధోద్దిష్టం జిహ్వో దంతోష్ఠకర్మభిః
కుట్టనం లేహనం చిన్నం ఖండనం చుక్కితం సమమ్. 136

దుష్టంచ, లక్షణం తేషాం వినియోగశ్చ కథ్యతే
కుట్టనం ద్విజసంఘృష్టిః క్రుద్ధీశీతజ్వరాదిషు. 137

జిహ్వాయా లేహనం లేహో లేహ్యే లాల్యేచ తద్విదుః
ద్విజానాం గాఢ సంక్లేషం చిన్నం వ్యాధౌ భయే మృతౌ. 138

వైపెదవిని గలిసి నిడివిగా సాగినది ఆయతము ; ఇది సన్న నవ్వునందు. వెలవులను కదలించుట రేచితము ; ఇది స్థిరమైన విభ్రమమందు; 130

మోవులు ముడుచుకొని ఘుక్కుదగ్గరకు చేరుట వృత్తమందురు ; ఇది తిర స్కారమున, పరిఘోసమున ప్రయోజ్యము. మీది పలువరుస ఇంచుక తోచు నట్లుండుట వికాసి ; ఇది నవ్వునప్పుడు చూపదగినది. 131

క పోల త్త ము

కుంచితము, కంపితము, ఫుల్లము, ఊమము, పూర్ణము, సమము — ఇట్లు భరతముని ఆరు చెక్కిళ్ళుల భేదములు కల్పించెను. చలి, భయము, జ్వరము మొదలైనవానియందు బిగబట్టుకొన్న కపోలము కుంచితము. 132, 133

చెక్కులు అదరుట కంపితము ; ఇది కోపమున, సంతోషమున చూపదగినది. విప్పారినది ఫుల్లము ; ఇది హర్షమందు. ప్రక్కకు లాగినది ఊమము ; ఇది రోగమందు. 134

ఉబ్బిన చెక్కు పూర్ణము ; ఇది గర్జమున, ఎక్కువైన యుత్సాహమున చూపబడును. స్వాభావికమైనది సమము ; ఇది తక్కిన భావములందు వినియో గింపబడును. 135

చూ టు క త్త ము

నాలుక, దంతములు, పెదవులు—వీని వ్యాపారములచేత చుబుకము-గడ్డము- ఏడు తెగలగును ; కుట్టనము, లేహనము, చిన్నము, ఖండనము, చుక్కితము, సమము, దష్టము—అని; వాని లక్షణమును, వినియోగమును తెల్పుదుము :

క్రోధము, భయము, చలిజ్వరము మున్నగువానియందు పండ్లు రాచుకొనుట కుట్టనము. 136, 137

నాలుకతో తడ్డవుట్ట లేహనము; దానిని నాకవలసినప్పుడు, చూపల్యమందు ప్రయోగింతురు. గట్టిగా పండ్లు కరచికొనుట చిన్నము ; ఇది వ్యాధి, భయము,

వ్యాయామే రోదనే శీతే తన్మతం నాట్యవేదినామ్ ;
అసకృత్ ఖండనం దంతసంస్పోటో జపభక్షయోః.

139

సల్లాపేఽధ్యయనే చైతద్విజానంతి విచక్షణాః
దంతపంక్త్యోః స్థితిర్దురం జృంభాయాం చుక్కితమ్ మతమ్.

140

మనాక్ సంశ్లేషణం దంతపంక్త్యోః స్వాభావికే సమమ్
సందప్టం దశనైర్దప్టం స్యాదేతత్ క్రోధకర్మసు.

141

హ ను ల క్ష ణ మ్

(లోలా శ్లథా చాపి చలసంహతా సంహతా తథా
స్ఫురితాచ హనుర్వక్త్రా) షోఢా, లక్షణముచ్యతే)
వ్యాదీర్ణా చలితా లోలా రోమంథే గ్రాసలోలనే
శ్వసితాద్భుత వీణాయామేకాంగులమధః శ్లథా.

142

చలా శ్లిష్టాధరా యోషిదాహారే చలసంహతా
నిశ్చలాస్యా యదా నైవ సంహతా మౌనతత్పరా.

143

స్ఫురితా వేపితా ప్రోక్తా శీత శీతజ్వరాదిషు
తిరశ్చీనగతా వక్రా గ్రహవేశేఽర్దితాఽమయే.

144

జి హ్వ క ర్మా ణి

ఋజ్వీ స్పృక్కానుగా వక్రా నతా లోలాఽథ లేహినీ
ఇతిషోఢా భవేజ్జిహ్వో, క్రమాలక్షణముచ్యతే.

145

1. విభేదములన్నిటిని సంగ్రహించి చూపు ఇట్టి శ్లోకము తక్కిన యన్ని చోటను గలదు. ఇక్కడ లేదు. లక్షణ క్రమమునుబట్టి మీది శ్లోకము నేనూహించి యల్లినది.

మృతి, వ్యాయామము, ఏడ్చుట, చలి — వీనియందు నాట్యవేదు లుపయోగింతురు.

పలుమారు పండ్లుకొట్టుకొనుట ఖండనము ; దీనిని విజ్ఞులు జపము, నమలుట, సల్లాపము, అధ్యయనము—వీనియందు వినియోగింతురు. పలువరుసలు మిక్కిలి ఎడముగానుండుట చుక్కితము ; ఇది ఆవులింతయందు. 138, 139, 140

పలువరుసలు కొంచెముగా కూడుకొనుట సమము; ఇది స్వాభావిక కర్మలందు. పండ్లతో గడ్డమును కొరుకుట దష్టము ; ఇది క్రోధకర్మలందు. 141

హనువు (కటమర) లక్షణము

(లోలము, శ్లథము, చలసంహతము, సంహతము, స్ఫురితము, వక్రము—ఇట్లు హనువు—కటమర—ఆరు విధములు ; లక్షణమిట్లు :)

తెరచుకొన్న నోటితో కదలునది లోలము ; ఇది నెమరువేయుట, నోటికడిని ఇటునటు కదలించుట — వీనియందుపయోగించునది. ఒక అంగుళమంత క్రిందికి ఘడలినది శ్లథము ; ఊపిరి విడుచుటయందు, ఆశ్చర్యకరమైనదానిని చూచుటయందును ఇది కలుగును. 142

పెదవులు మూసికొని కదలించునది చలసంహతము ; ఇది స్త్రీల ఆహారమున తగును. అదే నోరు మెదలింపకున్న సంహతమగును ; మౌనమునందుపయోగించును. 143

అదరెడు కటమర స్ఫురితము ; చలి, చలిజ్వరము మొదలగు చోటులందు. ప్రక్కకీడ్చుకొనునది వక్రము ; గ్రహముపట్టుట, రోగము, బాధ — వీనియందిది ప్రయోగింపనగును. 144

జి హ్వ క ర్మ ము లు

ఋజువు, స్పృక్కానుగము, వక్రము, నతము, లోలము, లేహిని — ఇట్లు నాలుక ఆరు తెరగులు. క్రమముగా లక్షణము చెప్పబడును. 145

ఋక్ష్యే ప్రసారితా ప్రోక్తా వివృతే వదనే సతి
శ్వాపదానాం పిపాసాయాం శ్రమే చైషా విధీయతే. 146

లిహీనా సృక్కణీ సృక్కానుగా మృష్టాదన క్రుధోః
ఉచ్చాగ్రా వివృతాస్యస్థా వక్రా నృహరి దర్శనే. 147

నతాగ్రా స్యాన్నతా జృంభా వదనాంతరవీక్షయోః
దంతానోష్ఠౌచ లిహతీ లేహనీ లేహనే మతా. 148

దం త క ర్మాణి

చర్వణ చ్ఛేదనే స్యాతాం పీడన గ్రహణే దతామ్!
అంత్యం నిష్కర్షణం జ్ఞేయం తత్కర్మాణి చ పంచధా 149

పతాన్యన్వర్థ సంజ్ఞాని ; చర్వణం చణకాదిషు
తాంబూల వీటికాచ్ఛేదే ఛేదనం, పీడనం పునః. 150

స్ఫోటనే క్రముకాదీనాం కోపేచ పరికీర్తితం
ఖయాంగుళీ తృణాదీనాం గ్రహణం గ్రహణే రణే. 151
మతం నిష్కర్షణం కీశరోదనాఖినయంప్రతి.

గ్రీ వా ల క్ష ణా ని

సహూంచితా నతా త్ర్యశ్రా [1¹రేచితా కుంచితోన్నతా
వలితాచ నివృత్తాచ గ్రీవా నవవిధా స్మృతా.] 152

[2²సమా స్వోభావికీ ధ్యాన స్వభావ జపకర్మసు
అంచితాపసృతోద్బద్ధ(ంధ?) కేశకర్షోర్షదర్శనే. 153

1. 'తతః' ముద్రితపాఠము. ఉద్దిష్టమేదో తెలియకపోవును గనుక ఈ చిత్త మార్పు సూచించితిని. దతాం = దంతానామ్.

1. ఈ శ్లోక త్రిభాగము వ్రాతలో నష్టము. పరిష్కర్త యూహించి పూరించినది.
2. ఈ భాగమును వ్రాతలో నష్టము. భరతనాట్య శాస్త్రమునుండి పరిష్కర్త యెత్తి చేర్చినది.

తెరచుకొన్న నోటితో చాచిన నాలుక ఋజ్వి ; ఇది హింసజంతువుల దప్పి
తుండు, శ్రమగలిగినప్పుడును ప్రయోగింపవలెను. 146

సెలవులునాకు నాలుక సృక్మానుగము ; ఇది రుచిగల తిండి తినునప్పుడు,
క్రోధమందు, వాడదగును. తెరచిననోట కొన మీదికెత్తినది వక్రము ; ఇది
నరసింహమూర్తిని చూపునప్పుడు. 147

కొనవంగినది నతము ; ఇది ఆవులింతకు, నోటి లోపలిభాగమును చూచుటకు
ఉపయుక్తము. పండ్లను, పెదవులను తడవునది లేహని ; ఇది నాకుటకు తగును. 148

దంతకర్మములు

చర్వణము, ఛేదనము, పీడనము, గ్రహణము, నిష్కర్షణము — అని దంత
కర్మములు ఐదు విధములు. 149

ఇవన్నియు సార్థకమైన పేళ్లు గలవి. చర్వణము (నమలుట) సెనగలు మొద
లగువానియందు ; ఛేదనము (త్రుంచుట) తమలపాకు మడుపు మొదలగు వానిని
కొరుకుటయందు ; పీడనము (ఒత్తుట) పోక వక్క మొదలైనవాని విషయమున,
కోపమందును చూపదగును. గ్రహణము (కరచుట) యుద్ధమున, భయముచే
పూరి, వ్రేలు మొదలగువానిని నోటకరచునప్పుడు ; నిష్కర్షణము (ఇగిలించుట)
కోతులను, ఏడ్పును అభినయించునప్పుడు ప్రయోగింపనగును. 150, 151

గ్రీవాలక్షణములు

సమము, అంచితము, నతము, త్ర్యశ్రము, రేచితము, కుంచితము, ఉన్నతము,
వలితము, నివృత్తము—ఇట్లు కుత్తుక నవవిధము. 152

స్వాభావికమైనది సమము ; ధ్యానము, సహజరీతి, జపము పీనియందుండును.
వెనుకకు వంగినది అంచితము ; వెంట్రుకలెత్తి గంటువేయుట, పట్టియాడ్చుట,

నతా నతాస్యేలంకారబంధే కంతావలంబవే]
 త్ర్యశ్రా పార్శ్వగతా స్కంధభారేణ పరిపీడితే. 154

రేచితా విధుతా భ్రాంతా భవేన్మథన నృత్తయోః
 ఊర్ధ్వం సంకుచితే మూర్ధ్ని కుంచితా గలరక్షణే. 155

ఉన్నతాఽభ్యుద్గతా సా స్యాత్ గ్రైవేయాలోకనాదిషు,
 ప్రలోకతే స్వభంగేచ వలితా పార్శ్వతోముఖ
 స్వస్థానం పునరానీతా నివృత్తాఽభిముఖాదిషు. 156

శిరఃకర్మానుగామిత్యం గ్రీవాయాః కర్మణో యతః
 యత్కించిదస్తి తత్కర్మ తదస్యామఖిలం స్మృతమ్. 157

ముఖరాగః

సూచనే చ మనోవృత్తేః ముఖరాగస్య ముఖ్యతా
 శరీరాభినయే యస్మాత్ కార్యస్తస్మాదిహోదరః. 158

స్వాభావికః ప్రసన్నాభ్యో రక్తః శ్యామశ్చతుర్థకః
 మధ్యస్థాదిషు భావేషు స్వభావాభినయేషుచ. 159

సాభావికః; ప్రసన్నస్తు శృంగారాదుభృతహాస్యయోః
 రక్తో మదేషు కరుణే వీరే రాద్రేచ జాయతే. 160

శ్యామో భవతి బీభత్స భయానక సమాశ్రయః
 నాంగికాభినయో భాతి ముఖరాగవి నాకృతః. 161

కిము ధత్తే శ్రియం జాతు మధు పుష్పాయుధం వినా
 సూర్యోదయం వినా పద్మం విభ్రమా యావనం వినా, 162

వైకిచూచుట — వీనియందు వర్తించును. ముఖము ముందుకు వంగినప్పుడు నతము ; సొమ్ములు తొడుగుట, కంఠము కౌగిలించుట—వీనికుపయోగించును. ప్రక్కకు వాల్చినది త్ర్యశ్రము ; మూపుమీది బరువుచే నొచ్చినప్పుడు ఇది గలుగును. 153, 154

అదరుచు తిరుగునది రేచితము ; త్రచ్చుట, నృత్తము—వీనికుపయోగించును. మీదినుండి శిరస్సును ఒత్తినప్పుడు కుంచితము ; ఇది కుత్తుకను రక్షించుకొనుటకు వచ్చును. 155

మీదికెత్తిన మెడ ఉన్నతము ; ఇది కంఠాభరణములు ధరించుటకు, తటాలున చూచుటకు తగును. మొగము ప్రక్కకు తిరిగినప్పుడు వలితము ; గ్రీవాభంగము (మెడమురిపెము) నందు, ప్రక్కకు చూచుటయందును పనికివచ్చును. మరల తన చోటికి తేబడిన గ్రీవ నివృత్తము ; ఇది ఎదురుపడుట మొదలగుచోట్ల గలుగును. 156

మెడనడక తలనడక ననుసరించి యుండును ; గనుక దాని నడకలన్నియు దీనియందును ఉండును. 157

ముఖరాగము

శరీరాభినయమందు మనోవృత్తిని సూచించు ముఖరాగము—మొగము వన్నె-ఘుఖ్యము. కనుక దీనియందు శ్రద్ధ వహింపవలయును. 158

స్వాభావికము, ప్రసన్నము, రక్తము, శ్యామము— అని ముఖరాగము నలు దెరగులు : మధ్యస్థత మొదలగు భావములందు, స్వభావము నభినయించునప్పుడు స్వాభావికము; శృంగారాద్భుతహాస్యములందు ప్రసన్నము; మదములందు, కరుణ వీర రౌద్రములందు రక్తము; బీభత్స భయానకములందు శ్యామము గలుగును. ముఖరాగము లేనిది ఆంగికాభినయము రాణింపదు. 159, 160, 161

కామము లేక మద్యము, సూర్యోదయము లేక పద్మము, తారుణ్యము లేని శృంగార చేష్టలును ఎప్పుడైనను అందగించునా? 162

ముఖరాగం వినాఽభిఖ్యాం భజతేఽభినయో న హి
 ఆంగికాభినయస్యాస్య ముఖరాగో హి జీవితమ్
 వినాతేన బిభర్త్యేష సాదృశ్యం పుస్తచేష్టితైః.

163

హస్తలక్షణాని

చతురమకరరాజి ప్రోల్లసత్పద్మకోశమ్
 భ్రమరలలితలీలం హంసపఞ్జాభిరామమ్
 ప్రవచలదలపద్మం కర్కటాద్యైరుపేతమ్
 జలధిజలమివేదం బ్రామహే హస్తలక్ష్య.

164

అసంయుతహస్తాః

పతాకా త్రివతాకాఖ్యా భుజంగ మృగశీర్షకా
 కర్తరీ కటకా సూచీ శుక హంస ముఖాభిధాః.

165

కపిత్థ శిఖరా పద్మకోశ కాంగుల ముష్టయః
 చతుర భ్రమ రారాల హంసప ఙ్కార్థచంద్రకాః.

166

సందంశ ముకులాభిఖ్యా ఊర్ణనా భాలవల్లవౌ
 తామ్రచూడశ్చ వియుతాః చతుర్వింశతిరిత్యమీ.

167

సంయుతహస్తాః

అంజలిః కటకావర్ధమాన స్వస్తిక కర్కటాః
 కపోత నిష ధోత్సంగ గజదం తావహిత్తకాః.

168

డోలః పుష్పపుటో వర్ధమానో మకర ఇత్యమీ
 శ్రయోదశవిధాః యుగ్మహస్తాః స్యుర్మునిసంమతాః.

169

స్పృతహస్తాః

చతురశ్రా వఘోద్వ్యుత్తై తథా తలముఖాభిధౌ
 స్వస్తికా విప్రకీర్ణాఖ్యా అరాల కటకాముఖాః

170

ముఖరాగము లేక యేయభినయమును ప్రకాశింపదు. ఈ అంగికాభినయము నకు ముఖరాగమే ప్రాణము. ఇది, అది లేకున్నచో, బొమ్మలాటవంటి దగును.

163

హస్తలక్షణములు

హస్తలక్షణము సముద్రజలమువంటిది; సముద్రజలము నేర్పుగల మొసళ్ళచే వెలయునది; మీదికెత్తిన తామరమొగ్గలు గలది; లలితముగా చరించు తుమ్మెదలు గలది; హంసల రెక్కలచే అందమైనది; అల్లాడు తామరరేకులు గలది; ఎండ్ర కాయలు మొదలగు జంతువులతో గూడినది.

హస్తలక్షణము—చతురము, మకరము, పద్మకోశము, భ్రమరము, లలితము, హంసపక్షము, అలపద్మము, కర్కటము మున్నగు భేదములు గలది.

ఇట్టి దీనిని వివరింతుము.

164

అసంయుతహస్తములు

పతాకము, త్రిపతాకము, భుజంగము, మృగశిర్షము, కర్తరి, కటకాముఖము, సూచీముఖము, శుకముఖము, హంసముఖము, కపిత్థము, శిఖరము, పద్మకోశము, కాంగులము, ముష్టి, చతురము, భ్రమరము, అనాళము, హంసపక్షము, అర్ధచంద్రము, సందంశము, ముకుళము, ఊరనాభము, అలపల్లవము, తామ్రచూడము — ఈ యిరువదినాల్గు విడిగానున్న (అసంయుత) హస్తములు.

165, 166, 167

సంయుతహస్తములు

అంజలి, కటకావర్ధమానము, స్వస్తికము, కర్కటకము, కపోతము, నిషధము, ఉత్సంగము, గజదంతము, అవహిత్తము, డోలము, పుష్పపుటము, వర్ధమానము, మకరము—అని కూడినచేతులు (సంయుతహస్తములు) పదుమూడని భరతముని మతము.

168, 169

సృష్టహస్తములు

చతురస్రములు, ఉద్వృత్తములు, తలముఖములు, స్వస్తికములు, విప్రకీర్ణములు, అరాళకటకాముఖములు, అవిద్ధవక్రములు, సూచ్యాస్రములు, రేచిత

- ఆవిర్భవక్రౌ సూచ్యాస్యా రేచితా వర్ధరేచితౌ
ఉత్తానవంచితాభిఖ్యా వల్లవౌ సనితంబకౌ. 171
- కేశబంధౌ లలితాసంక్షౌ కరిమాస్తాభిధౌ తతః
పక్షవంచితకౌ పక్షప్రద్యౌతౌ తార్క్ష్యపక్షకౌ. 172
- దండపఠాహ్వాయా వూర్ధ్వమండలౌ పార్శ్వమండలౌ
ఉరోమండల నామానౌ ఉరః పార్శ్వార్ధమండలౌ. 173
- ముష్టిక స్వస్తికావన్యౌ సలిసీపద్మకోశకౌ
అలవల్లవ నిష్పన్నాపుల్బణౌ లలితౌ తథా. 174
- వలితౌచ కరాః నృత్యే వింశతిః స్యుర్నవాధికాః
యద్యేవం మిలితాసర్వే షట్ పష్టిస్త్రివిధా అపి. 175
- “చతుష్పత్తికరాప్యేతే నామతోఽభిహితాః మయా”
ఇత్యుక్తం బ్రహ్మపుత్రేణ భరతేనాపి తత్కథమ్. 176
- అయుక్తేషు చ సూచ్యాస్యః స్వస్తికస్సంయుతేష్యపి
తావేవాత్ర సమానాఖ్యౌ నృత్యహస్తౌ ప్రకీర్తితౌ. 177
- యత్తు ‘నామత’ ఇత్యాహ మునిః సత్యం నచాన్యథా
ప్లవాలవేవ లలితౌ లతాఖ్యౌ వలితావితి. 178
- నిశ్చిత్య నృత్యహస్తేషు హిత్యా తద్వివేకయం పునః
సోమేశ్వరాదయః కేచిత్ సప్తవింశతిమూచిరే. 179
- స్వస్తికా విప్రకీర్ణా²చ రేచితావర్ధరేచితౌ
నామభేదాన్నిఘో భిన్నౌ తద్వదత్రాపి మన్యతామ్. 180

1. భ: నా. శ్లో. 9-17. కాళి ముద్రణము.

2. ‘విప్రకీర్ణేచ’ అను. పాఠము అచ్చు పొరబాటు కాబోలును.

ములు, అర్ధరేచితములు, ఉత్తానవంచితములు, పల్లవములు, నితంబములు, కేశ
 బంధములు, లతలు, కరిహస్తములు, పక్షవంచితములు, పక్షప్రదోభితములు,
 తార్క్ష్యపక్షములు, దండపక్షములు, ఊర్ధ్వమండలములు, పార్శ్వమండలములు,
 ఉరోమండలములు, ఉరోపార్శ్వార్ధమండలములు, ముష్టిక స్వస్తికములు, నళినీ
 పద్మకోశములు, అలపల్లవో(పద్మో)ల్పణములు, లలితములు, వలితములు — ఇట్లు
 నృత్తహస్తములు ఇరువదితొమ్మిది. అప్పటికి అన్నిహస్తములును — (అసంయుత
 సంయుత, నృత్తహస్తములు ముత్తైగులును) వెరసి అరువదియారు కాగలవు. '

170, 171, 172, 173, 174, 175

“ఈ అరువదినాల్గు హస్తములు పేర్లతో నేను వచించితిని” అని బ్రహ్మ
 కుమారుడైన భరతముని చెప్పినాడుగదా, అది యెట్లు? 176

అసంయుతహస్తములలోని సూచ్యాస్యము, సంయుతహస్తములందలి స్వస్తి
 కము అను రెండే ఆ పేర్లతోనే ఇక్కడ పేర్కొనబడినవి. భరతముని ‘పేర్లతో’
 అని వచించినది సరియే; అందు పొరణాచేమియు లేదు.

మరి సోమేశ్వరుడు మొదలగు కొందరు, నృత్తహస్తములందలి పల్లవములే
 లలితములని, లతలే వలితములని నిశ్చయించి ఆ లలిత - వలితములను వదలి ఇరువది
 యేడు హస్తములన్నారు. 177, 178, 179

స్వస్తికములు, విప్రకీర్ణములు, రేచితములు, అర్ధరేచితములును నామభేదము
 చేత పరస్పరభిన్నములై యున్నవి. వానివలెనే యిక్కడను గ్రహింప
 దగును. 180

1స్యాతాం యేషాం మతే భిన్నాపుల్బణావలపల్లవౌ
మండలానాంచ సామాన్య(ం?) మండలత్వ మితి ధ్రువమ్. 181

సంత్యజ్యతే త్రయం తేషు నృత్తవిద్యావిశారదైః
ఏవంచేన్నపృథక్ స్యాతాం రేచితావర్ధరేచితాః ; 182

ఉల్బణావలపద్మౌచ భిన్నాయది మునేరమ్రతే
బహుత్వం ప్రాపుత్యైతా వలపద్మోల్బణా వితి(చాఇతి ?) 183

అంజల్యాదేః కరద్వంద్వ ప్రయోజ్యస్య కథం మునిః
ఉక్తైకవచనం నృత్తహస్తే ద్వివచనం వ్యధాత్. 184

నృత్యే సంయుక్తయోస్సిద్ధిః హస్తత్యే సతతం భవేత్
నృత్తహస్తేషు హస్తాభ్యాం హస్తేనై కేనవా భవేత్. 185

హస్తత్వసిద్ధిరిత్యస్మాత్ కారణాత్ ఉభయోరపి
ప్రాధాన్యం వక్తుకామోఽసౌ మునిర్ద్వివచనాజ్ఞగౌ. 186

అ స ం యు త హ స్తాః

ప్రకృతిత్వాత్ పతాకస్య ప్రవృత్తిస్సర్వకర్మసు
జాయతేహి స్వభావేన వినియోగోఽస్య తస్మహాన్. 187

ప్రసూతిర్బహుహస్తానాం అతపవాస్యముఖ్యతా
తర్జనీ మూలగోంగుష్ఠః కుంచితః కుంచితాంఘ్రివత్. 188

అంగుల్యో యత్ర జాయంతే సమశ్లిష్ట ప్రసారితాః
సపతాక ఇతి భ్యాతః పతాకాకారధారణాత్. 189

హర్షగర్వప్రహారాదౌ ఫాలదేశస్థితో భవేత్
చపేచే తాలికాయాంచ స్యాద్వరాభయదానయోః. 190

1. ఈ 181, 182 శ్లోకముల పాఠము సరిగా తోపదు. వీని తెలుగు తాత్పర్యము
ఘాచాయగానే చేసినది.

కొందరి మతమున ఊర్బణములు, అలపల్లవములును భీన్నములు ; మరియు మండలములన్నిటియందును మండలత్వము సమానమే గనుక వానితో నృత్య విద్యావిశారదులచే మూడు విధములు తృణింపబడును. అట్టైనపక్షమున రేచితములు, అర్ధరేచితములును వేరు కాజాలవు. 181, 182

ఉల్బణములు, అలపద్మములును భరతముని మతమున భిన్నములై యుండెనేని 'అలపద్మోల్బణాః' అని బహువచనముండియుండునుగాని 'అలపద్మోల్బణా' అని ద్వీవచనముండియుండదు. 183

అంజలి మొదలగు సంయుతహస్తములు రెండుచేతులతో ప్రయోగింపవలసినవి. భరతముని వానిని ఏకవచనముతో నిర్దేశించి నృత్యహస్తములందు ద్వీవచనము వేల ప్రయోగించెను ? 184

(వై శంకకు సమాధానము :) నృత్యమునందెప్పుడును రెండుచేతులును గలసియే హస్తములగును. నృత్యహస్తములందు రెండుచేతులుగాని, ఒకచేయిగాని హస్తమనుటకు చాలును. కనుక ఇక్కడ రెంటికిని ప్రాముఖ్యమును తెలుపదలచి భోతముని ద్వీవచనము చెప్పెను. 185, 186

అ సం యు త హ స్త ము లు

పతాకము మూలభూతము గనుక స్వాభావికముగా అన్నికర్మములందును ప్రవర్తించును. కావున దీని వినియోగము గొప్పది. 187

అనేకహస్తములు దీనినుండి పుట్టును. కనుకనే దీని ప్రాముఖ్యము.

వంచిన యడుగువలె, బొటనవ్రేలు వంగి చూపుడువ్రేలిమూలమును తాకవలెను; తక్కిన వ్రేళ్ళన్నియు సమముగా కూర్చి చాచబడవలెను. అప్పుడాచేయి పతాకవలె—జెండావలె - కానవచ్చును గాన పతాకమనబడును. 188, 189

హర్షము, గర్వము, దెబ్బకొట్టుట మున్నగువానియందీహస్తము నొసటి యుండుండదగును; అరచేతిపెట్టు, వరమునిచ్చుట, అభయప్రదానము - వీని

పుష్పాదే స్సంయుతో వర్షే¹, విశిష్ట, చలితాంగులిః
లలాటోర్ధ్వగతోఽధస్తాత్ వర్ష ధారా నిరూపణే. 191

పుష్పోపహార శషాదౌ స్వస్తి కీఘాయవిచ్యుతః
మిథోఘృష్టతలో మృష్ట పిష్ట ధాతాదిషు స్మృతః. 192

మిథస్సంముఖవిశ్లిష్టః శిలావ్యుత్పాటనాదిషు
పక్షోత్తేపే కలేక్షేత్రాత్ గచ్ఛన్న విరలాంగులిః. 193

ఉత్సాహన బహు ప్రాంశుప్రముఖేషు సరేచకః
నిషేధే చలితః పార్శ్వే స్వాదధః పుష్కరాహతౌ. 194

తిర్యగగ్రోచ్చ సర్పి స్యా చ్చలాంగులిరధస్తలః
సమీరే లహరీ వేగే వేలాక్షోభేఽప్యయంక్రమాత్. 195

సపవోత్తానితో హస్తో భవేదోఘప్రదర్శనే. (పతాకః-1)
ఆనమ్రానామికసోస్యం త్రిపతాకః కరోభవేత్. 196

యతోఽత్రాంగులయస్తిస్రః పతాకాకార సంస్థితాః
ఆవాహనావతరణ ప్రణామోన్నామనేష్యయమ్. 197

మాంగల్యవస్తు సంస్పర్శప్రవేశాదౌచ శస్యతే
అనుకృత్యా యథార్థాఖ్యాః భవేయుః ప్రాయశః కరాః. 198
(త్రిపతాకః-2)

పతాకస్య యదానిమ్నం తలం సర్పశిరాస్తదా.
ప్రతిగ్రహే ప్రధానేఽథ తోయధారణనేకయోః. 199

1. 'వర్షే' అను ముద్ర. పా. వ్రాతప్రతిలోని పొరబాటుగాదగును.

యందును ఇది ప్రయుక్తము; పూవులు మొదలగునవి వర్షించునప్పుడు సంయుతమైన దీని వ్రేళ్లు విడివిడిగా కదలుచుండవలెను; వర్షధారలను నిరూపించుచోట ఇది నొసటిమీద అధోముఖముగా నుండవలెను. 190, 191

పువులు, గరిక మొదలైనవి సమర్పించుట యందిది స్వస్తికమై విడివడి ప్రయోగింపబడును; శుద్ధిచేయుటకు, పిండిచేయుటకు, కడుగుటకు ఈ హస్తములను ఒండొంటితో రాచుచు చూపనగును. 192

రాతిని పెరికొయ్యెత్తుట మున్నగుచోట్ల ఎదురుబదురుగా ఎడమై ఈ హస్తము ప్రయోజ్యము; రెక్కలు మీదికాడించుట యందిది కదిసినవ్రేళ్ళతో కటిప్రదేశము నుండి సాగును. 193

పురికొల్పుట, అనేకములు, పొడుగైనవి మున్నగువానియందు ఇది రేచకముతోగూడి వచ్చును. పార్శ్వమునందు అల్లాడుచు నిషేధమును-కాదు, లేదు. వలదు అను నర్థమును-తెలుపును; మృదంగాదివాద్యముల ముఖమును తట్టునపుడు క్రిందిమొగమై యుండును. 194

క్రిందిమొగమై, కదలెడువ్రేళ్ళతో, కొనలడ్డముగా మీదికిసాగుచు-ఇది క్రమముగా గాలి, తరంగవేగము, సముద్రపునీటిపోటు-వీనిని దెలుపును. 195

ఇదేహస్తము మీదిమొగమై జలప్రవాహమును దెలుపును. (పతాకము-1)

అనామిక-ఉంగరపువ్రేలు-పూర్తిగా వంగినపుడు ఈ హస్తము త్రిపతాకమగును; దీనియందు తక్కిన మూడువ్రేళ్ళను పతాకారూపముతో నిలుచునగునుక; దేవతావాహనము, దిగుట, మ్రొక్కుట, పైకెత్తుట, మంగళద్రవ్యములను తాకుట, ప్రవేశించుట మున్నగు సందర్భములందిది చెప్పబడినది.

ప్రాయికముగా ఆయాపదార్థములను అనుకరించుటచేత హస్తముల వ్రేళ్లు అర్థము గలవై యుండును. (త్రిపతాకము-2) 196, 197, 198

పతాకహస్తముయొక్క అడుగుభాగము గుంతగొనున్నచో అది సర్పశిరమగును; పుచ్చుకొనుట, ఇచ్చుట నీళ్లుపట్టుకొనుట, తడవుట, పాము ప్రాకుట,

గతౌ సర్వస్య ఘట్టోరుబాహుస్ఫోటనయోర్యవేత్
కుంభికుంభద్వయస్కంధబంధురాస్ఫోటనాదిషు.

200

(సప్తశ్లోకాః-3)

అస్థాన్యగుప్త కనిష్ఠే చేదూర్ధ్వకే ఘృగశీర్షకః
ధూర్జితాఙ్గస్తాతనే శక్త్యా ఉల్లాసే! స్వేదన్ముజ్జనే
ఇహ సాంప్రతమత్రాస్తీత్యాదౌ చైవ ప్రయుజ్యతే.

201

(మృగశీర్షకః-4)

త్రిపతాశస్య మధ్యాయాస్తర్జనీ పృష్ఠధర్మినీ
యదాభవేత్తదా విద్భిః జ్ఞేయో2సౌ కర్తరీముఖః.

202

అలక్తకాదినా పాదరంజనాదాషధోముఖః
ఉత్తానో దృష్టి శృంగాదా తథా లేఖాదివాచనే.

203

(కర్తరీముఖః-5)

తలస్థా సమితా మధ్యా ముఖేంగుష్ఠనిపీడితా
వక్రాప్రదేశినీ శేషే వక్రోద్దేస్య కటకాముఖే.

204

స్రగ్దామ ప్రస్రహ చ్చత్ర వ్యజనాదర్య ధారణే
శరవస్త్రించలాకర్షే2.....

205

(కటకాముఖః-6)

భవేత్స్థూచీముఖోహస్తః తర్జన్యస్యా యతా యది
ఊర్ధ్వననా నతా లోలా కంపితా జృంభితా తథా
ఉద్వాహితా చలేత్యస్మిన్ తర్జనీ సప్తధా మతా.

206

ఊర్ధ్వననా భవేదూర్ధ్వ, క్రియతే2ధోముఖి నతా,
లోలా పార్శ్వంతరం యాతా, కంపితా స్పందితా స్మృతా.

207

జృంభితా2భిముఖా కించిత్ కుంచయిత్వాప్రసారితా
ఉద్వాహితా వ్రజంతూర్ధ్వస్య, గచ్ఛంతీ కాన్తుత్కృల్లా.

208

1. 'శక్త్యా ఉల్లాసే' అనుటకు అర్థము అస్పష్టము.
2. ఇక్కడ శ్లోకపాదము పోయినది.

జెట్టులు తొడలను, భుజములను తట్టుట, ఏనుగుల క్షుంభములను, మూపును
అప్పశించుట—ఇత్యాదులందు దీని యుపయోగము. 199. 200

(సర్పశిరము-3)

దీని బొటనవ్రేలును మీదికెత్తినచో మృగశీర్షకమగును. జూదమున పాచికలు
పడవేయుట, శక్తిని ప్రోత్సహించుట, చెమటను తుడుచుట, 'ఇక్కడ-ఇప్పుడు-
ఇందున్నది' మున్నగు మాటలు—వీనియందు వచ్చును. (మృగశీర కము-4) 201

త్రిపతాక హస్తమునందు చూపుడువ్రేలు నడివ్రేలి పీపును చూచుచున్నచో
అది కర్తరీముఖమని తెలియవలయును. 202

ఇది క్రిందిమొగ్గమై అక్షుక మొదలగుజ్ఞానిని పాదముల పూజ మున్నగువాని
కుప్పయోగించును ; వెలిమొగ్గమై ధృష్టి, కొమ్ములు మొదలగుజ్ఞానిని సూచిం
చును ; జాబులు మొదలగువానిని చదువుటయందుసయోగింపదగును. 203

(కర్తరీముఖము-5)

లోనికి వంగిన నడిమివ్రేలికొనను భొటనవ్రేలొత్తివట్టగా, చూపుడువ్రేలు
వంగి, తక్కిన రెండువ్రేళ్లును వక్రములై మీదికి నిలుచు హస్తము కటకా
ముఖము ; ఇది, పూలసరమును, పగ్గమును, గొడుగును, విశవకర్రను, అద్దమును
పట్టుకొనుట, జాణమును, వస్త్రాంచలమును పట్టిల్లాగుట—వీనియందీ వచ్చును.

(కటకాముఖము-6) 204, 205

ఈ హస్తమునందు తర్జనివ్రేలు దీర్ఘముగా నున్నచో సూచీముఖహస్త
మగును ; దీనియందలి తర్జని ఊర్ధ్వాననము, నతము, లోలము, కంపితము,
జృంభితము, ఉద్వాహితము, చలము అని యేడు తీర్ణులగును. 206

మీదికెత్తినది ఊర్ధ్వాననము ; మొగము వంగినది నతము ; ప్రక్కకు పోయి
నది లోలము ; కదలుచున్నది కంపితము ; కొంచెముగా వంచి చాచినది
జృంభితము ; మీదికి పోవునట్టి ఉద్వాహితము ; ఇచ్చాక్షుస్ఫారముగా పోవునది
చలము. 207, 208

పృథజ్జీఢః ప్రభేదాయ వినియోగేషు యుజ్యతే ;
ఊర్ధ్వస్యా తరనైకత్వ యష్టి ఘోణ గహాదిషు.

204

ఊర్ధ్వవలోలాచ భవేత్ వామమండలవర్తినీ
చక్రే తథాభిదే శస్త్ర కులాల రథ దేహినామ్.

210

గ్రహణే సర్వలోకస్య వృత్తమండలయోరపి
గండేఽనుకుండలే సౌదామన్యాం స్ఫురితకంపితా.

211

ఉత్కృష్టాతు పతాకాయాం, మంజర్యాం కంపితా మతా
మీనాది వక్రసంచారే పార్శ్వ్యాత్ పార్శ్వ్యాంతరం గతా.

212

అంగుష్ఠోపహితా ధూపదీపయోః కాకపక్షకే
అలాభ్యాదిషు వల్లిషు ద్రాక్షాదిషు లతాస్వపి.

213

పల్లవే పతనే వక్రభావే బాలభుజంగమే ;
వినతా స్కృంపనా వరాహాదిషు దంష్ట్రీషు.

219

వామతో దక్షిణం యావత్ ప్రోన్నతా వినతా క్రమాత్
ఉదయాంతమయా ద్వీర్షగమనాత్ సూచయత్యసౌ.

215

వాక్యం నిరూపయత్యాస్యాభ్యగ్రే కుంచితజృంభితా
కుండలాంగదయోః స్పర్శే కుండలానాం ప్రసాధనే.

216

స్వేదస్యమార్జనే వక్రభంగాదౌ చ ప్రసారితా¹.
ఉత్కంపసహితా నైవ భ్రామితా రోషదర్శనే.

217

1. 'ప్రసారితః' అనునది అపసాశము.

పరస్పరభేదమేర్పడుటకై వినియోగములందు దీనిని ప్రత్యేకముగా చూపదగును.

ఊర్ధ్వాననతర్జని—బెదరించుట, ఒక సంఖ్యను దెలుపుట, చేతికర్రను, ముక్కును పట్టుకొనుట మున్నగువాని కుపయోగించును. 209

ఎడమచుండి కుడికి వలయాకారముతో కదలుచు సాగి యీ వ్రేలు, చక్రాయుధము, కుమ్మరిసారె, బండిచక్రము, దేహమందలి చక్రములు(?), అన్ని లోకములను సూచించుట, వట్టువతనము, గుండ్రన — వీనియందు వచ్చును. కుండలములతో గూడిన చెక్కెలి, మెరుపు—వీనియందు అదరు, వణకులతో దీనిని చూపదగును. 210, 211

శెండాను సూచించుటకు తర్జని చక్కగా మీదికెత్తదగును ; పొటమరించిన చిగురు మొలకయందు ఇది కంపితము గావలయును; చేపలు మున్నగువాని వంకర నడకకు దీనిని ఒక ప్రక్కనుండి వేరొక ప్రక్కకు సాగింపవలెను. 212

బొటనవ్రేలిమీద ఒరగియున్న యీ వ్రేలు ధూపదీపములిచ్చుట, కాకిరెక్కల వంటి జులుపాలు, సొర్ర మొదలగు అలములు, ద్రాక్ష మొదలగు తీగలు, చిగుర్రాకు, క్రిందపడుట, వంకరతనము, పాముపిల్ల—వీనికి తగును ; పంది మొదలైన కొరలుగల జంతువులకు సెలవివద్ద వంగిన యీ వ్రేలుపయోగింపదగును. 213, 214

మీదికి లేచిన, వంగిన తర్జని ఎడమచుండి కుడి ప్రక్కకు క్రమముగా దీర్ఘముగా పోవుచు ఉదయాస్తమయములు తెల్పును. 215

ముఖసమీపమున వంగిసాగిన యిది మాటను నిరూపించును. కుండలములను, భుజిరీర్తులను తాకుట, తలవెండ్రుకలను సవరించుట — వీనియందుపయోగించును. 216

ఇది చాచబడినచో చెమటతుడుపునకు, పత్రభంగములు మొదలగునవి వ్రాయుటకు తగును; దీనినే వడకించుచు త్రిప్పినపుడు రోషమును సూచించును. 217

న్యూత్నహస్తేన ఇత్యోదా నై వోత్తానో కృతా పునః
క్రోధేన రిపునిర్దేశే కోఽసావితి నిరూపణే. 218

అగ్రగా కథితా తత్ర వస్తునశ్చ దవీయసః,
తిరశ్చ కర్ణకంఢూతౌ, సంగమే సంగతాఽన్యయా. 219

విశ్లేషితా వియోగే స్యాత్ కలహే స్వస్తికీ కృతా;
మిథః శృంఖలితౌ బంధే తాలమాత్రాంతరాలయోః. 220

స్వసంముఖ పరాఙ్ముఖ్యోః దక్షిణం గతయోర్ద్వయోః
సూర్యస్యాస్తమయ స్సూర్యో భాగస్తస్య హి దక్షిణః. 221

ఏవం వామే శశౌంకస్య భాగస్తస్య హి సమ్మతః
క్షాంతాగ్రాధోముఖి యత్ర కూపావర్త శిలోదీప్సు. 222

సంగతాధోముఖీ ఘోలే త్ర్యంబకస్య నిరూపణే
తత్రైవ తిర్యగుత్తానా సహస్రాక్షస్య సూచనే. (సూచీ-7) 223

1. ఇది నృత్తహస్తవినియోగమగును గాని నృత్తహస్త వినియోగముగా తోపదని పరిష్కర్త యభిప్రాయము. విస్తరమునకు మూలమున వారి సూచిక చూడుడు. (ప్ర. 99)

2. ఈ శ్లోకార్థము స్పష్టమే కాని వాక్యీరచన ఒడుదుడుకుగా నున్నది. 'సూర్యస్యాస్తమయే సూర్యేః తస్యహి సవ్యత-' అని యుండదగునని పరిష్కర్త సూచన.

అదే మీదికెత్తినపుడు, 'కానీ—అప్పుడు—వాడు' ఇత్యాదులందు, క్రోధముతో శత్రువును చూపునపుడు, 'ఎవడునాడు?' అని నిరూపించుటకును ప్రయోగింపదగును.

219

ముందరికి సాగినది దూరముననున్న వస్తువును, అడ్డముగానుండినది చెవి గోకి కొనుటను తెలుపును; ఇంకొక చూపుడువ్రేలితో కలిసినప్పుడు కూడికను సూచించును; వేరుపడినపుడు వియోగమును, ఒకడానిపై ఇంకొకతర్జుని స్పృశ్చికమువలె నిలచినపుడు కలహమును దెలుపును; రెండు హస్తముల నడిమి కొలత ఒక తాల మంతగలిగి (అంగుష్ఠ మధ్యమాంగుళులు చాచిపట్టినప్పటి నిడివి తాలము) చూపుడువ్రేళ్లు రెండును సంకెలవలె ఒకదానినొకటి పట్టుకొనినప్పుడు బంధమును వెలువరుచును.

219, 220

నర్తకులకెదురుగా వెనుదిరిగిన రెండు తీర్ణనివ్రేళ్లును కుడివ్రక్కకు తార్చినచో సూర్యునిని, అతని యస్తమయమును దెలుపును, కుడిభాగము సూర్యునిదిగనుక; ఇట్లు ఎడమవ్రక్కకు చేర్చినపుడు చంద్రునిని, అతని యస్తమయమును సూచించును; అది అతనిభాగముగనుక.

వ్రేలితుది తిరుగుచు క్రిందిమొగమైనపుడు నూయి, సుడిగుండము, బండమున్నగువాని కుపయోగించును.

221, 222

రెండువ్రేళ్లును కలిసి క్రిందుమొగమైనప్పుడు ఫాలమును, ముక్కంటిని సూచించును; అట్లే అడ్డముగా మీదికి తిరిగినచో సహస్రాక్షుని దెలుపును.

223

(సూచి—సూచీముఖము—7)

అంచితాఽంగుష్ఠనంలగాఽ చంద్రలేఖేవ తర్జనీ
నిమితాఽనామికా, మధ్యాకనిష్ఠే వలితోర్ధ్వగే. 224

యత్రాసౌ శుకతుండః స్యాత్ యథార్థాఖ్యో, విసర్జనే
ఆవాహనే ధిగిత్వక్తౌ నాహమిత్యాది దర్శనే. 225
(శుకతుండః-8)

అంగుష్ఠతర్జనీమధ్యాః సంగతాగ్రాః పరస్పరమ్
విరలోర్ధ్వే సరేయత్ర మతో హంసాస్య ఇత్యసౌ. 226

శ్లఙ్ఘత్వం మృదుతాఽల్పత్వం మర్దనక్షేపణాదిషు
కించిత ప్రస్పందమానాదౌ యథాయోగం విధీయతే. 227
(హంసాస్యః-9)

కటకాముఖమధ్యాది కనిష్ఠాంతాః అధో యదా
తలమధ్యస్థితాగ్రాః స్యుః కపిత్థోఽసౌ నిగద్యతే. 228

తోమరాసి గదా చక్ర కుంత సాయక శక్తిషు
1చురికాస్ఫోటనే సత్యే పథ్యే శ్రేయసి వేష్యతే. (కపిత్థః-10) 229

తర్జన్యపి తలస్థాగ్రా కపిత్థస్య సముచ్చితః
అంగుష్ఠస్తు యదా హస్తః శిఖరః కీర్తిత స్తద 230

గ్రహణే కుశపాశాదా2 శక్తితోమరమోచనే
కాంతానాం కుంతలోత్థేపే చరణాధర రంజనే. (శిఖరః-11) 231

అంగుల్లోయత్ర సాంగుష్ఠాః విరలా కుంచితోర్ధ్వగాః
ఆసన్నాగ్రప్రదేశాః స్ఫుర్దరహాస సరోజవత్. 232

1. 'చురికాస్ఫోటనే' అని ఒక వ్రాహ్ ప్రతి; వస్త్రమును విదిలించుట అను నర్థము వచ్చును. ఇదే సరియైనది గాబోలు.
2. 'కాశపాశాదా' ముద్రితపా. 'కాశ' అస్పష్టము. 'రశ్మికుశాంకుశధనుషాం' అని భరతనాట్యశాస్త్ర పాఠము. (కాశీము. 116-51). కనుక నాయీహారుషు సూచన.

బొటనవ్రేలితో చంద్రలేఖవలె వంకరగానున్న తర్జుని చేరుకొని, అనామిక వంగి, నడిమి—చిటికెనవ్రేళ్లు వలితములై మీదికి సాగియున్నచో అది శుక తుండము — చిలుకముక్కు — అను సార్థకనామము గల హస్తము ; ఇది విడిచి పుచ్చుట, ఆవాహించుట, చీగొట్టుట, నేను గాననుట—ఇత్యాదులను చూపుట కుఘయోగించును. (శుకతుండము—8) 224, 225

బొటన—చూపుడు—నడిమివ్రేళ్లు తుదలం దొండొకటితో కూడియుండి, తక్కిన రెండును విడిగా పైకెత్తుకొనియున్న హస్తము హంసాస్యము ;

ఇది సన్నదనము, మెదువు, కొంచెము, పిసుకుట, తీసివేయుట, ఇంచుక కదలు వస్తువులు—మొదలగువానిని సూచించుటకు యథాసంభవముగా విధింప బడును. (హంసాస్యము—9) 226, 227

కటకాముఖ హస్తమందు నడిమి, అనామిక, చిటికెన—వ్రేళ్ళకొనలు అడుగు భాగము నడిమిదాక వంగియుండిన అది కపిత్థమనబడును ; ఇది ఇనువగుదియ, కత్తి, గద, చక్రాయుధము, ఈలె, బాణము, పొడుగైన బల్లెము—వీనియందు, చురకత్తితో పగులగొట్టుటయందు (?) సత్యము, పథ్యము, శ్రేయస్సు — వీని యందును తగును. (కపిత్థము—10) 228, 229

కపిత్థహస్తమందలి తర్జునిగూడ కొనక్రిందికివంగియున్న, అంగుష్ఠము పైకెత్తి యుండిన, అది శిఖరహస్తము ; దర్భలు, త్రాడు మొదలగువానిని పిడికిలింపు టకు, శక్తిని, తోమరమును వినరుటకు, స్త్రీల కుకులను చీదిలింపుటకు, పాదము లకు, అధరములకు వన్నెపూయుటకు ఇది తగినది. (శిఖరము—11) 230, 231

అంగుష్ఠముతోడ అన్నివ్రేళ్లును విడివడి, కొంచెము వంగి, మీదీమొగమై, కొనలొండొంటికి చేరువగా, ఇంచుక విచ్చిన తామరపూవువలె, ఉండనేని అది

పద్మకోశః స విజ్ఞేయో జాలికాకుచదర్శనే
 కపిత్థశ్రీఫలాదీనాం గ్రహణేచాఽనుమిష్యతే. (పద్మకోశః-12) 233

హంసాస్యస్య నతాఽనామా విశ్లిష్టాగ్రా స్త్రికాగ్నివత్
 యత్రాంగుష్ఠాదను స్త్రీశ్రః స కాంగూలోఽభిధీయతే. 234

శిశూనాం చిబుకస్పర్శే స్వల్పకే తరుణేఫలే
 స్యాద్వధూరోపవాకేద్రుమ సోఽంగులితేషుచైః పునః. 235
 (కాంగూలః-13)

శిఖరస్య యదాంగుష్ఠో మధ్యమాం పీడయన్ స్థితః
 తదా ముష్టిరితి భ్రాతః, ఖడకుంతాది ధారిణే. 236

ప్రహారే గాత్రసంవాహే రసనిష్పీడనాదిషు
 నిష్పీడే దోహనేఽంగుష్ఠః తాసాం గర్భస్థితోఽపి చ. 237
 (ముష్టిః-14)

శ్లిష్టప్రసారితా స్త్రీశ్రః కనీయస్యన్నతా తథా
 మధ్యమా మూలగోంగుష్ఠో యద్యేవం చతురస్తదా. 238

స్యాదేకేనాల్పమధ్యాది ద్వాభ్యాం పద్మదలాక్షిణీ
 కించిన్మండలగత్యాతు తాభ్యాం తత్త్వత్రపాదికమ్. 239

ఊర్ధ్వగేన సితం, రక్తం మండలేన కరేణ తు
 పీతం నీలం తథావర్ణం మృదితేన ప్రదర్శయేత్. (చతురః-15) 240

లగ్నాగ్రౌ మధ్యమాంగుష్ఠౌ తర్జనీ కుంచితా మనాక్
 విరలోర్ధ్వే పరేయత్ర భ్రమరస్యోఽభిధీయతే. 241

దీర్ఘనాలాబ్జ కఙ్ఘోర కుముదోత్పల ధారణే
 ప్రసాధనే మృగాక్షీణాం కర్ణపత్రప్రధారణే. (భ్రమరః-16) 242

పద్మకోశము ; ఇది బాలికల స్తనములను చూపుట, వెలగ, మారేడు మున్నగు పండ్లను పట్టుకొనుట — వీనియందుపయోగించును. 232, 233

(పద్మకోశము-12)

హంసాస్యహస్తమందలి ఉంగరపువ్రేలు వాలి, అంగుష్ఠము మొదలైన మూడువ్రేళ్లును, మూడగులవలె, కొనలు విడివడియుండినచో అది కాంగూల హస్తమనబడును ; ఇది చిన్నబిడ్డల గడ్డము పుడుకుటకును, స్వల్పవిషయములకును, క్రొత్తఫలములకును, ఉపయోగించును ; స్త్రీల రోషపాక్యములందు వ్రేళ్లు విడిలించుచు దీనిని ప్రయోగింపవలయును. 234, 235

(కాంగూలము-13)

శిఖరహస్తమందలి బొటనవ్రేలు నడిమివ్రేలి నొత్తిపట్టిన హస్తము ముష్టియనబడును ; కత్తి, యీలె, మున్నగువానిని పట్టుకొనుట, గ్రుద్దుట, ఒడలు పిసుకుట, రసమును పిండుట, మొదలగునవి, ఒత్తుట, పాలు పితుకుట — వీనియందుపయోగించును ; ఈ హస్తమున అంగుష్ఠము వ్రేళ్ళలోనికి చొచ్చుటయు కలదు. (ముష్టి-14) 236, 237

మూడు వ్రేళ్లు చేరికగానుండి చాచబడి, చిటికెనవ్రేలు వైకిలేచి, అంగుష్ఠము నడిమివ్రేలి మొదటిని చేరియున్న హస్తము చతురము.

ఒకచేత చిన్ననడుము మొదలగునవి, రెండు చేతులతో తామరరేకులను, కన్నులను సూచింపదగును ; రెండు చేతులను ఇంచుక గుండ్రముగా త్రిప్పుచు తత్వము, సిగ్గు మొదలగునవి చూపనగును ; హస్తమును మీదికెత్తి తెల్లవన్నె, త్రిప్పి ఎరుపు పసపులను, రెండు చేతులను రాచి నీలవర్ణమును ప్రదర్శింపనగును.

(చతురము-15) 238, 239, 240

మధ్యమాంగుష్ఠముల కొనలు చగులుకొనియుండి, తర్జని ఇంచుక వంగి, తక్కిన రెండు వ్రేళ్లును విరళములై ఎగుమొగముగా నుండెనేని అది భ్రమర హస్తము ; పొడువైన కాడగల కమ్మలము, సౌగంధికము, తెల్లవల్ల కలువ పూవులను పట్టుకొనుట, స్త్రీల తిలకము వంటి యలంకారము, చెవికమ్మలను ధరించుట - వీని కుపయోగించును. (భ్రమరము-16) 241, 242

విరలే వతితోర్ధ్వాశ్చేత్ మధ్యాద్యాః ఘణిమస్తకే
అరాలః సత్త్వశాండీర్య దైర్యగాంభీర్య కాంతిషు. 243

వారణే సౌరభాఘ్రూణే స్వేదాపనయనాదిషు
కేశసర్పగ్రహణోత్కర్ష తీలయోశ్చ నతభ్రువామ్. 244

(అరాలః-17)

పతాకాంగులయస్త్రీస్తో మూలేష్వవనతా మనాక్
కనీయస్పూర్ణ్యగా యత్ర స కరో హంసపక్షకః. 245

స్పర్శేఽనులేపనే గండసంశ్రయే స్యాత్ ప్రతిగ్రహే
ఆవాపే గాత్రసంవాహే రోమాంచ ప్రముఖేష్వసౌ. 246

(హంసపక్షకః-18)

భుజంగశిరసోంగుష్ఠో యదాస్యాద్ధూర విచ్యుతః
ఖ్యాతోఽర్థ చంద్రనామాసౌ బలనిర్హాటనే తదా. 247

కలశేందుకలా కాంచీ మధ్య కుండల కంబుషు
యథాయోగం కృశాంగీనాం లీలాదౌచ విధీయతే. 248

(అర్థచంద్రః-19)

అరాలస్య యదాంగుష్ఠ తర్జనోన్యస్సంగతిస్తదా
సందంశస్త్రివిధః సోఽపి స్యా దగ్రముఖపార్శ్వజః. 249

అన్యోన్య నఖసంశ్లేషా దగ్రసందంశకో భవేత్
గ్రథనేఽపచయే సూక్ష్మపుష్పాణాం, గ్రహణే పునః. 250

సూత్రకేశ తృణాదీనాం, శల్యాద్యుత్పాటనాదిషు,
ముఖసందంశకస్తద్వత్ సంశ్లేషాదగ్రపర్వణోః. 251

వితర్కేఽసౌ ధిగిత్యక్టౌ వృంతాత్ ప్రసవమోచనే,
ప్రహాలచనావర్తిశ్శలాకాలేఖ్య కర్మసు. 252

లాఠానిష్పిడనే నేత్రరంజనాదౌ ప్రజాయతే
ముక్తాదివేధనే బాణే బ్రహ్మసూత్రస్య మార్జనే. 253

సర్వశీర్షహస్తము విరళముగానుండి, నడిమివ్రేలు మొదలగునవి వంగి ఊర్ధ్వముగానుండిన అది అరాళము ; ఇది సత్తువ, గర్వము, ధైర్యము, గాంభీర్యము, కాంతి, నివారించుట, సుగంధము, మూర్ఖానుట, చెమట తుడుచుట మున్నగు వానియందు, స్త్రీల కురులు లీలగా పట్టుకొనుట, మీదికెత్తుటలయందు తగినది. (అరాళము—17) 243, 244

పతాకహస్తమునందలి మూడువ్రేళ్ళు కొంచెముగా మొదళ్ళయందు వంగి యుండి, చిటికెనవ్రేలు మీదికెత్తియుండిన అది హంసపక్షహస్తము ; తాకుట, శెక్కులపూతపూయుట, పుచ్చుకొనుట, చెట్లపాది, ఒడలు పట్టుట, పులకరించుట మున్నగు వానినిది ప్రయుక్తము. (హంసపక్షము—18) 245, 246

సర్వశీర్షహస్తపు బొటనవ్రేలు దూరముగా విడివడినచో అది అర్ధచంద్రమన బడును ; ఇది బలవంతముగా వెడలగొట్టుట, కలశము, చంద్రకల, మొలనూలు, మొల, కుండలములు, శంఖము — వీనియందును, యథాయోగముగా స్త్రీల లీల మొదలగు భావములందును ప్రయోజ్యము. (అర్ధచంద్రము—19) 247, 248

అరాళహస్తమందలి అంగుష్ఠతర్జనులు కలిసినచో సందంశముగును. అది మూడు తెరగులు ; అగ్ర-ముఖ-పార్శ్వసందంశములని.

రెండు వ్రేళ్ళ గోళ్లు ఒకటొకటితో చేరినది అగ్రసందంశము; చిన్నపువ్వులను కూర్చుట, చిదుముట, దారము, వెంట్రుక, కసపు మొదలగువానిని పట్టుకొనుట, ములికి మొదలగువానిని పెరుకుట మున్నగు పనులు — వీనియందిది ప్రయోగింపదగును.

అట్లే కడపటి గనుపులు రెండును గలిసినది ముఖసందంశము ; ఇది సంశయించుట, చీగొట్టుట, తొడిమనుండి పూవు మొదలగువానిని విడిపించుట, చిగుళ్ళ పనితనము, కుంచె-వాగరలచే చిత్తరువు వ్రాయుట, లత్తుకరసము పొడుట, నేత్రరంజనము మున్నగుచోట్ల సంభవించును ; ముత్యము మున్నగు వానికి తూటు వేయుట, బాణప్రయోగము, జందెమును తుడుచుట, గురి

లక్ష్మ్యే ధ్యానే గుణాదౌచ సద్వితీయో భవేదసౌ
తథైవ పార్శ్వ సంశ్లేషాత్ సందంశః పార్శ్వకో మతః. 254

సదోషవచసం కుత్సామసూయా పేలవాదిచ
హస్తప్రయోగనిపుణో వామేనానేన దర్శయేత్. 255
(సందంశః—20)

పంచాప్యంగులయో యత్ర సంగతాగ్రాః సముచ్చితాః
ముకులోఽసౌ సరోజాది ముకులానాం నిరూపణే. 256

అర్చనే దేవతాదీనాం బలౌ కాముక చుంబనే
వలయామోచనే పంచసంఖ్యాయాంచాయ మిష్యతే. 257
(ముకులః—21)

అంగుల్యః పద్మకోశస్య నితాంతావనతా యది
ఊర్ణనాభో భవేదేషాం (దేష?) శిరః కండూయనే కరః. 258

కమాశ్మ చౌర్య కేశాదిగ్రహే కుష్టస్య దర్శనే
చిబుకే, స్వస్తికీభూతౌ శ్వాపదానాం నిరూపణే. 259
(ఊర్ణనాభః—22)

ఆవర్తిన్యః కనిష్ఠాద్యాః విరలాః పృష్ఠగాః క్రమాత్
యస్మిన్నంగులయః సోఽయం సముద్దిష్టోఽలపల్లవః. 260

కస్యత్వమితి నాస్తీతి ప్రతిషేధాయ భాషణే
శూన్యే చ వచనే స్త్రీణామాత్మ సంభావనేఽపి చ ;
అలపద్మమముప్రాహుశ్చలపద్మానుకారతః. (అలపల్లవః—23) 261

భ్రమరస్య యదాఽనామ కనీచుస్యౌ తలే స్థితే
తామ్రమాడస్తదాక్షేయః కుక్కురేఽల్ప నిరాకృతౌ. 262

సశబ్ద విచ్యుతస్తాలే కైత్రమ్యే విశ్వాసనే ఊణే
ఆహ్వోనే బాలకాదీనాం భర్తృనే నృపజ్ఞంభణే. 263
(తామ్రచూడః—24)

చూచుట, ధ్యానము, దారము - మున్నగుచోట్ల రెండవచేతితో గూడుకొని వచ్చును ;

అట్లే వ్రేళ్ళప్రక్కలు కలిసినది పార్శ్వసందంశము ; తప్పు చూపించెప్పుట, గర్హించుట, అసూయ, పనికిరానివస్తువు మున్నగువానిని, హస్తప్రయోగమున నై పుణ్యముగలవాడు, ఎడమచేత దీనితో చూపవలెను.

(సందంశము-20) 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255

ఐదువ్రేళ్ళను కొనలు కలిసి యెగుమొగముగా నున్నది ముకులహస్తము ; ఇది తామర మొదలగు మొగ్గలను చూపుట, దేవతాదులను అర్పించుట, పూజా ద్రవ్యములర్పించుట, కాముకుల ముద్దు, గాజులు తొడుగుట, ఐదను లెక్క-వీనియందుపయోగించును. (ముకులము-21) 256, 257

పద్మకోశహస్తాంగులు చాల వంగియున్నచో అది ఊర్ణనాభము ; ఇది తల గోకుకొనుట, సానరాయి, దొంగలించుట, వెండ్రుకలు మొదలగువానిని పట్టు కొనుట, కుష్ఠరోగము సూచించుట, గడ్డము - వీనికుపయోగించును ; హింస్ర జంతువులను చూపునపుడు రెండుచేతులను స్వస్తికము చేయవలెను. 258, 259

(ఊర్ణనాభము-22)

చిటికెన మొదలుగా వ్రేళ్ళు విడివిడిగా, క్రమముగా లోనికి ముడుచుకొను చున్నచో అది అలపల్లవము ; 'నీవెవరివాడవు?' అను ప్రశ్న, 'లేదు', 'వలదు' అనుమాట, శూన్యవాక్యము, స్త్రీలు తమ్ముగూర్చి గొప్పగా చెప్పుకొనుట-వీనికి ఇది వచ్చును. కదలుచున్న కమలమువలె నుండును గనుక దీనిని 'అలపద్మము' అనియు నందురు. (అలపల్లవము-23) 260, 261

భ్రమరహస్తముయొక్క ఉంగరపు-చిటికెనవ్రేళ్ళు అరచేతి నంటియున్నచో తామ్రచూడహస్తము ; ఇది కోడి, అల్పజంతువులనదలించుట, చిటికెవేసి విడి వడినప్పుడు తాళము, త్వర, నమ్మించుట, ఊణము, బాలకులు మొదలై నవారిని పిలుచుట, దొరగారి ఆవులింత-వీనికి తగును. 262, 263

(తామ్రచూడము-24)

సంయుక్తహస్తాః

పతాకతలయోః శ్లేషాదంజలిః ప్రణతౌ క్రమాత్
భూదేవ గురుదేవానాం వక్షోవక్త్ర) శిరః స్థితః. 264
క్రోధేచ పరిహాసేచ నాస్త్యయం నియమః పునః. (అంజలిః-1)

స్వస్తికాకారతాశ్లిష్టా భవేతాం కటకాముఖౌ. 265

మణిబంధప్రదేశే చేత్ కటకావర్ధమానకః
అన్యోన్యాభిముఖంచైనం కేచిదాహుర్మనీషిణః. 266

అసౌ శృంగారకార్యేషు తాంబూలగ్రహణాదిషు
రుష్టప్రాణేశ్వరీపాదప్రణామేష్వపి చేష్యతే. 267
(కటకావర్ధమానః-2)

స్వాదరాశీకృతసోఽయం వామపార్శ్వగతో యదా
ఉత్తానశ్చ తదా జ్ఞేయః స్వస్తికో మునిసమ్మతః 268

ద్వివస్తు వనోత్తుంగ భూవిస్తీర్ణాంబుదావ్యయాః
విచ్యుతేన నృణాం యోజ్యాయాః పతాకేన తు యోషితామ్. 269
(స్వస్తికః-3)

కరయోః కరశాఖాః స్యురన్యోన్యాంతర నిర్గతాః
యత్రాసౌ కర్కటోజ్జేయో, జృంభితే హనుధారణే
ష్ఠాలాంగే గ్రహణే కంబోః ఆలస్యాచ్చాంగమోటనే. 270
(కర్కటః-4)

అన్యోన్య పార్శ్వ సంశ్లేషాత్ కపోతస్సర్ప శీర్షయోః
వృక్షఃస్థశ్చావగంతవ్యో గురుసంభాషణే తు సః. 271

వినయే ప్రాజుర్ముఖః స్త్రీభిః కంపితోభయశీతయోః
కూర్మకం కథయంత్యేనమపరే కూర్మకాకృతిమ్. (కపోతః-5) 272

సంయుక్తహస్తములు

పతాకహస్తమునందలి అరచేతులు కలిపినచో అంజలి; ఇది ప్రణామమునందు—
 బ్రాహ్మణుల విషయమున పక్షస్సృనను, గురువువిషయమున ముఖమునను,
 దేవతల విషయమున తలమీదను—చూపదగును; కాని కోపమున, పరిహాసమున
 ఈ నియమము లేదు. (అంజలి—1) 264

కటకాముఖహస్తములు మనికట్టుమీద ఒకటిపై నొకటి స్వస్తికాకారముతో
 నుండిన అది కటకావర్ణమానము; రెండుచేతులు ఎదురుబదురుగా ఉండవలెనని
 కొందరు పండితులు చెప్పుదురు; ఇది తాంబూలము పుచ్చుకొనుట, మొదలగు
 శృంగారకార్యములందు, అలిగిన ప్రియురాండ్ర పాదములకు మ్రొక్కుటలందును
 ప్రయోగింపదగినది. (కటకావర్ణమానము—2) 265, 266, 267

ఇదే అరాశముగా చేసి, వెలికిలిగా ఎడమప్రక్కకు తీసికొనిపోయినచో
 స్వస్తికహస్తమగునని భరతముని మతము; పురుషులు దీనితో పొడువైన వస్తు
 వులు, అడవి, ఎత్తైనవి, భూమి, వెడలుపైనవి, మేఘములు, ఆకాశము - వీనిని,
 చేతులు విడదీసి చూపవలెను; స్త్రీలు పతాకహస్తములతో సూచింపనగును.
 (స్వస్తికము—3) 268, 269

రెండుచేతుల ప్రేళ్ళు ఒండొంటి సందులలో దూరి బైటికి వెడలియున్న
 హస్తము కర్కటము; ఇది ఆవులింత, కటమరను పట్టి నిలుపుట, స్థూలాంగము,
 శంఖమును పట్టుకొనుట, సోమరితనముతో ఒడలు విరుచుకొనుట - వీనియందు
 వర్తించును. (కర్కటము—4) 270

సర్పశీర్షహస్తములు రెండును ఒండొంటి ప్రక్కలను చేరియుండిన అది
 కపోతము; గురువులతో మాటలాడునప్పుడు, వినయమునందు, ఇది యెడమీద
 ముందుమొగముగా నుండదగును; భయమందు, చలియందు స్త్రీలు దీనిని
 వడకించుచు ప్రయోగింపనగును. ఇది తాబేటివలె నుండును గాన ఇతరులు దీనిని
 కూర్మకమని పేర్కొనిరి. (కపోతము—5) 271, 272

- కూర్పరాభ్యంతరే ధృత్వా భుజం వామేన దక్షిణమ్
అన్యం ముష్టికృతం వామే కూర్పరాభ్యంతరే న్యసేత్. 273
- యద్యేతన్నిషధః సోయం స్తంభాశ్లేషే భయే భవేత్
ఔతుక్య సౌష్ఠవాటోప స్థైర్య గర్వమదాదిషు. 274
- భట్టాభినవగుప్తోఽస్య లక్ష్మ దూరాంతరం జగౌ
వేష్టితః స్యాత్కపిత్థేన ముకులో నిషధ స్త్వితి,¹
నిరుక్తి వినియోగాభ్యాం వ్యాఖ్యానాయాం వ్యక్తమబ్రవీత్. 275
- అనేన వర్తనా యాతాస్త్యన్యతంత్రవిధాయినః
పూర్వలక్షణమేవాస్య మేనే కీర్తిధరః షునః. (నిషధః-6) 276
- అరాతౌ సర్పశీరౌవా వ్యత్యాసాద్భుజయోః స్థితౌ
ప్రకోష్ఠ స్వస్తికా తావచుస్సంగః స్యాత్ స్వసముఖౌ. 277
- నిష్పిడామర్షరోషేషు పరోక్షస్పర్శశీతయోః
కంతాశ్లేషే వరోరూఢాం ఈర్ష్యాయాం కుచగోపనే. 278
(ఉత్సంగః-7)
- అంసకూర్పరయోర్మధ్యే ధారయేతే పరస్పరం
భుజంగ శిరసీ యత్ర గజదంత స్సకీర్తితః
భారస్తంభగ్రహేచైవ శైలాద్యుత్పాటనే మతః. 279
(గజదంతః-8)
- అధివక్షోచితౌ స్యాతాం శుకతుండౌ పరాజ్ముఖౌ
శనైర్వర్తసయాఽధస్తాత్ నీతౌ యస్మిన్నధోముఖౌ
సోఽవహిత్తో భవేత్ కార్య్య శ్వాసోత్కంఠాదితావవే. 280
(అవహిత్తః-9)
- ఆస్కంధాభ్యామధః స్యాతాం పతాకౌ పార్శ్వలంబినౌ
యస్మిన్నేష భవేద్దోలో విషాదే సంభ్రమే మదే
అభిఘాతామయావేగ మూర్ఛాశస్త్రక్షతాదిషు. (దోలః-10) 281

1. భ. నా. శా. అభి. భా., సం. 2. పు. 60.

ఎడమచేతితో కుడిభుజమును మోచేతివద్ద పట్టుకొని, కుడిచేతిని ముష్టిగా చేసికొని యెడమ మోచేతిలోపల నిలువవలెను ; అప్పుడది నిషధము ; ఇది భయ పడి కంబమును తబ్బుకొనుట, విశంభమునోర్వలేమి, నిండుటందము, పెద్దరికము, దిట్టతనము, పొగరు, మదము మొదలగువాని కుపయోగింపదగును. 273, 274

‘కపిత్థహస్తముచే ముకులహస్తమును చుట్టిపట్టుట నిషధహస్తము’ అని అభి నవగు వైఖట్టాచార్యుడు దీనిలక్షణమును చాల భిన్నముగ వచించెను ; టీకలో దీనిపేరు నిర్వచనముచేసి వినియోగమును తెలిపి స్పష్టపరచినాడు. 275

ఈ త్రోవనే యితరగ్రంథకర్తలును నడిచినారు ; కాని కీర్తిధరాచార్యుడు మొదటిలక్షణమే దీనికంగీకరించెను. (నిషధము-6) 276

అరాళహస్తములు గాని, సర్పశీర్షములు గాని, మనికట్టులమీద స్వస్తికముగా నుండి అభినేతకెదురుగా, తారుమారుగా భుజములందు నిలిచినచో అది ఉత్సంగము ; ఇది గట్టిగా ఒత్తుట, అక్కసు, రోషము, పరోక్షమందు తాకుట, చలి, స్త్రీల కంతాలింగనము, ఈర్ష్య, స్తనములను మరుగుపరుచుట—వీనియందు వచ్చును. (ఉత్సంగము-6) 277, 278

సర్పశీర్షహస్తములు రెండును తారుమారుగా మూపు-మోచేతుల మధ్యమును పట్టుకొన్నచో అది గజదంతహస్తము ; భారము మోయుట, కంబమును పట్టు కొనుట, కొండ మొదలగువానిని పెరికియెత్తుట—వీనికుపయోగించును. 279
(గజదంతము-8)

శుకతుండహస్తములు రెండును ఎదమీద కొంచెమేటవాలుగా, వెనుకమొగ ముగా నిలిపి, తిన్నగా క్రిందికి దించుట అవహిత్థము ; ఇది ధౌర్యల్యము, నిట్టూర్పు, ఉత్కంఠ మున్నగువానివలన కలుగు కృశత్వము — వీని కుప యుక్తము. (అవహిత్థము-9) 280

మూపులనుండి పతాకహస్తములు పార్శ్వములందు దిగబడియుండునది దోలము ; ఇది విసుగు, సంభ్రమము, మదము, దెబ్బ, రోగములవలన కలిగిన తొందర, మూర్ఛ ఆయుధపుపెట్టు మున్నగుచోట్ల వగును. (దోలము-10) 281

మిథః కరభయోః శ్లిష్టౌ భుజంగ శిరసౌ యదా
 తదా పుష్పపుటః ప్రోక్తో యాచ్ఛాయాం దేవతార్పణే
 పుష్పపానీయ ధాన్యానాం భక్ష్యాణామపిధారణే. 282
 (పుష్పపుటః-11)

పరాఙ్ముఖౌ హంసపక్షౌ వర్ధమానః స ఉచ్యతే;
 ద్వారవతాయనోద్ధౌ సస్తి కీ భూయ విచ్యుతః. 283

రిపూరఃపాటనాద్యేషు నై కట్యూత్ విచ్యుతస్సమః
 భుజంగశిరసాచై నం కీర్తయంత్యవరే బుధాః. (వర్ధమానః-12) 284

పతాకాపున్నతాంగుష్ఠౌ న్యాదీర్ణా గ్రావధఃస్థ(స్త?)తా
 మణిబంధాగ్ర విన్యాసౌ స్యాతాం చేన్మకరః స్మృతః. 285

తరతువ్యాలసింహానాం నక్రాద్యంబునివాసినాం
 క్రవ్యాదానాం నదీపూరప్రభృతీనాం చ దర్శనే. (మకరః-13) 286

హ స్తా నా మ న ం త త్వ మ్

అభినేయం జగత్సర్వమనంతోఽభినయోఽప్యయమ్
 య ఏవ యుజ్యతే హస్తో¹...త త్వేషామప్యనంతతా. 287

మత్వేతి ప్రాయికం యద్యద్రూపం త త్తత్ జగౌ మునిః
 అభినేయపదార్థానామాభిముఖ్యస్య సిద్ధయే. 288

అభీష్టానాంతు దృష్టార్థం(?) యస్మాదేతే కరాస్తతః
 అన్యేఽపి బహవో లోకవిదితాస్సంతి తాన్ సుధీః. 289

1. ఇక్కడ రెండు పాదములంత లోపించియుండునని పరిష్కర్త యభిప్రాయము. ఉన్నట్లే అన్వయించుట కష్టము. వారూహించిన లుప్తగ్రంథార్థము తెలుగులో నియ్యబడినది.

చిటికెనవ్రేళ్ళక్రింది అరచేతియంచులు—కరభములు—ఒండొంటిని చేరిన సర్ప శీర్షహస్తములు పుష్పపుటము ; ఇది యాచించుట, దేవతలకు సమర్పించుట, పూలు, నీళ్లు, ధాన్యములు, తినుబండములు — వీనిని పట్టుకొనుట — ఇట్టిచోట్ల వర్తించును. (పుష్పపుటము—11) 282

హంసపక్షములు పరాజ్ముఖములు (చూచువారి మొగము ?) గా నుండినచో అది వర్ధమానము. ఇది స్వస్తికాకారముగా విడివడియున్నచో తలుపులు, కిటికీలు తెరచుటకుపయోగించును. సమముగా, చేరువగా విడివడియున్నప్పుడు, శత్రువులయెడలను చీల్చుట మున్నగుచోట్ల పనికివచ్చును.

సర్పశీర్షహస్తమును దీనికుపయోగింపవలెనని ఇతరపండితులు వచింతురు. (వర్ధమానము—12) 283—284

పతాకహస్తములు ఒకదానివై నొకటి బోర్లబడి మనికట్టు మొదటనుండి, బొటనవ్రేళ్లు మీదికెత్తుకొని, తక్కినవ్రేళ్ళకొనలు విడివడియుండినచో మకరహస్తము ; సివంగి, సర్పము, సింహము, మొసలి మొదలగు జలజంతువులు, రాక్షసుడు, నదీప్రవాహము—మున్నగువానిని దెల్పును. 285, 286 (మకరము—13)

హస్తములనంతములు

జగత్తునంతటిని అభినయింపవచ్చును. ఆ యభినయరీతియు అనంతమే. ఏ హస్తము దేనికెఱుగునో [దానినే దానికుపయోగింపదగును. ఎన్నో హస్తములు తగినవైయుండును]. కనుక ఆ హస్తములును అనంతములే. 287

ఇది గమనించి భరతముని అభినయింపదగిన పదార్థములు అభిముఖములగుటకై ప్రాయశముగానున్న ఆయాహస్తరూపములను పేరుకొనెను; ఈ హస్తములు ఇష్టమువచ్చిన వస్తువులను చూపుటకే యుపయోగించునవి గనుక. లోకమున ఇంకను కొన్నిరూపములు తెలిసినవి గలవు ; వానిని దేశము, కాలము, ప్రయోగము, ప్రయోజనము — వీనినెరిగిన బుద్ధిమంతుడు, అనుకూలములై

దేశకాలప్రయోగార్థవేదీ నేత్రాదిచేష్టితైః
అనుకూలైః ప్రయుంజీత స్థాయిసంచారిసూచకైః. 290

కావపి నామ్నః క్వచిల్లోకాత్ కుత్రచిత్ ద్విప్రయోగతః
లక్ష్యం క్వచన నిశ్చేయం సంప్రదాయవశాదిహ. 291

పతాకా త్రిపతాకాద్యః క్షేయా నామతో బుధైః
ముఃప్రభృతయో లోకాత్, కాంగూల చతురాదయః
ద్వియోగాత్, నిషధారాలప్రముఖాః సంప్రదాయతః. 292

శ్రేష్ఠ మధ్యక నీచానాం విదధీత ప్రయోగవిత్
క్రమేణ ఫాల వక్త్రోరః క్షేత్ర చారిణః కరాన్.
యథావల్లక్షణోపేతాః ప్రయోజ్యః శ్రేష్ఠమధ్యమైః
అధమైర్లోకికా హస్తా అవస్థావశతః పునః. 293

ఉత్తమైరపి దర్పాది దర్శనే నీచపాత్రవత్
ప్రాప్యకాలం ప్రయోగంచ నీచైరుత్తమ మధ్యవత్,
హస్తాః కార్యా న వా కార్యాః మునేరాశయవేదిభిః. 294

హస్తకర్మాణి

వికర్షాకర్షణోత్కర్షాః నిగ్రహోఽథ పరిగ్రహాః
మోక్షరక్షణ విఘ్నేపాః విసర్గశ్చేద భేదనే. 295

సంక్షేపాహ్వన విక్షేపాః తోదస్తాడన తర్జనే
ధూననామోటన స్ఫోటా ఇత్యాఖ్యాతాని వింశతిః
కోవిదైః కరకర్మాణి దధత్యన్వర్థసంజ్ఞ తామ్. 296

స్థాయి—సంచారిభాషములను సూచించు నేత్రాది చేష్టలతోగూడ ప్రయోగింప దగును. 288, 289, 290

ఒకచో పేరు, ఇంకొకచో లోకవ్యవహారము, మరొక్కచో రెండో మూడో కలియుట, వేరొక్కచో సంప్రదాయము—వీని మూలమున ఇందు లక్ష్యమును నిశ్చయింపవలయును. 291

పతాకము, త్రిపతాకము మున్నగునవి పేరునుబట్టి, ముష్టి మొబలైనవి లోక వ్యవహారమునుండి, కాంగూలము చతురము మున్నగునవి రెంటి చేరికచేత, నిషధము అరాళము ఇత్యాదుల సంప్రదాయమువలన—తెలియదగినవి. 292

ప్రయోగమెరిగినవాడు హస్తములను, ఉత్తములకు ఫాలము, మధ్యములకు నోరు, అధములకు ఎద—ఈ ఊత్రములందు సంచరించునట్లు చేయదగును.

ఉత్తములును మధ్యములును లక్షణము ప్రకారమే హస్తములను ప్రయోగింపవలయును; అధములు లౌకికహస్తములను ఆయా యనస్థల ననుసరించి చూపవలెను. 293

దర్పము మొదలగువానిని చూపునప్పుడు ఉత్తములును నీచులవలె, నీచులును ఉత్తము మధ్యములవలె, కాలమును ప్రయోగమును గమనించి, హస్తములను ప్రయోగింపవచ్చును, లేక మానవచ్చును. ఇది భరతముని యఖిప్రాయము. 294

హస్తకర్మములు

వికర్షము (అడ్డముగా ఈడ్చుట), ఆకర్షణము (తన వద్దికి తాగుకొనుట), ఉత్కర్షము (లేవనెత్తుట), నిగ్రహము (పట్టినిలుపుట), పరిగ్రహము (స్వీకరించుట), మోక్షము (పట్టువిడుపు), రక్షణము (కాపాడుట), విక్షేపము (విసరివేయుట), విసర్గము (క్రిందికి విడుచుట), ఛేదము (నరుకుట), భేదనము (పగుల్చుట), సంశ్లేషము (కూడుట), ఆహ్వానము (పిలుచుట), విశ్లేషము (విడివడుట), తోడము (క్రొచ్చుట), తాడనము (దెబ్బవేయుట), తర్జనము (వెరపించుట), ధూననము (విదిలించుట), ఆమోటనము (నలచుట), స్ఫోటము (చీల్చుట) — ఇట్లు సార్థకసంజ్ఞలుకల యిరువది హస్తకర్మములు కోవిదులు పేర్కొందురు. 295, 296

హస్తకరణాని

యేన క్రియావిశేషేణ విశేషోఽభినయాశ్రయః
స్వసిద్ధావనవేషాయాం అంగులీ చాలనాత్మనా,
క్రియతే కరణం తస్మాత్, తచ్ఛతుర్విధ ముచ్యతే. 297

అపవేష్టన ముద్వేష్టో వ్యావర్త పరివర్తనే
హస్తానాం కరణాన్వేషం జన్యాని జనకానిచ. 298

తర్జన్యాద్యంగులీనాం తు పూర్వమావేష్టనక్రమాత్
అంతః పాణిర్నిజాత్ పార్శ్వాత్ వక్షో గచ్ఛత్పదస్తలః
యత్ర తత్కరణం ప్రోక్తం నృతజైరపవేష్టితమ్. 299

తథై వోద్వేష్టనం తాసాం కుర్వన్నుత్తానితో బహిః
వక్షసః పార్శ్వమాయాతి యస్మిన్నుద్వేష్టితం తు తత్. 300

కనిష్ఠాద్యంగులీనాం చేదంతరావర్తనం క్రమాత్
ఉత్తానితస్య హస్తస్య వక్షః ప్రాప్తస్య పార్శ్వకః (తః?)
వ్యావర్తితం తదాఖ్యాతం నృతవిద్వావిశారదైః. 301

తథై వ బాహ్యతస్తాసాం యత్రస్యాత్ పరివర్తనమ్
అధస్త(స్థ)స్యతు హస్తస్య వక్షసా పార్శ్వగామినః. 302

నృతవిద్వారహస్యజ్ఞైః తదుక్తం పరివర్తితమ్ ;
ఏతచ్ఛతుష్టయం హస్తం (హస్తే) ప్రయోజ్యం నాట్యవృత్తయోః. 303

యుక్తం ¹భూముఖరాగాద్యైః కరణం కుర్వతః క్వచిత్
హస్తస్యానుచరీ భూత్వా దృష్టిర్దావతి ధావతః. 304

1. 'యుక్తా' వ్రా. ప్ర. పాశము. అప్పుడది దృష్టికి విశేషణమగును. అదే యుచిత తరముగా నున్నది.

హస్తకరణములు

పతాకాది హస్తములకు ఇతరాపేక్షలేక లక్షణముచేతనే స్వరూపమేర్పడుచుండగా, అభినయమున కొక విశేషమును — మేల్మిని — చేకూర్చుటకై ప్రవేశమును కదలించు క్రియావిశేషము చేయుట కరణమనబడును ; అది నాలుగు తెరగులు. 297

అపవేష్టనము, ఉద్వేష్టనము, వ్యావర్తము, పరివర్తనము — ఇట్లు హస్తకరణములు ; ఇవి హస్తములనుండి పుట్టినవి, వానిని పుట్టించునవియును.

అరచేయి అభినేతకెదురుగా, తన పార్శ్వమునుండి యెడవరకు సాగునప్పుడు, మొదలు క్రమముగా తర్జని మొదలైన ప్రవేశమును కొంచెముగా వక్రీకరించుచు సాగినచో దానిని నృత్త మెరిగినవారు అపవేష్టనమందురు.

అట్లే ఆ ప్రవేశమును చక్కనచేయుచు వెలికిలిగా హస్తము ఎదనుండి తన ప్రక్కకు వచ్చుట ఉద్వేష్టితమగును. 298, 299, 300

బోరలుగా హస్తము పార్శ్వమునుండి వక్షస్సును చేరునపుడు ప్రవేశము చిటికెన మొదలుగా తర్జనిదాక లోనికి క్రమముగా వక్రించుట, వ్యావర్తనమని నృత్త విద్యయందు నేర్పరులందురు. 301

అట్లే వక్షస్సునుండి పార్శ్వమునకు పోవునపుడు క్రిందిమొగమైన చేతిప్రవేశము, చిటికెనవ్రేలు మొదలు తర్జని వరకు వక్రత్వమును వదలుట పరివర్తనమని నృత్త విద్యారహస్యజ్ఞులందురు ; హస్తమునందలి యీ నాల్గు తెరగులును సాట్వ-నృత్తములందు ప్రయోగింపదగును. 302, 303

ఒకప్పుడు కరణమును చేయుచున్న హస్తము త్వరగా నడచినచో దృష్టిగూడ బొమల నడకతో, ముఖరాగముతోగూడి త్వరగానే వెన్నంటుచు నడచును. 304

హస్తప్రచారాః

ఉత్తానోఽధస్తలః తిర్యక్ తథోర్ధ్వాధోముఖా ఇ(వి)తి
ప్రచారాః పంచహస్తస్య యథార్థాః మునిసంమతాః. 305

ఊర్ధ్వాధస్తీర్ధ్యగ్రగ్ర స్వసమ్ముఖోపపదాస్తలాః
స్యః పంచోపపదై రేభి రేవం పంచముఖా అపి,
ఏవం దశవిధం చారం కరస్యాభిదధుః పరే. 306

ఊర్ధ్వాధోముఖయోర్థీనా సమ్ముఖాగ్రతలావుభౌ
తలభేదేషు సంస్పృష్టమవశిష్టం ముఖత్రయమ్
ఇతాశ్చయవరో భేదాన్ పంచై ర మునిరబ్రవీత్. 307

ఊర్ధ్వగోఽధోగతస్తీర్ధ్యగ్రతోఽన్యస్త్యగ్రతో గతః
సంముఖాగత ఇత్యన్యే పంచహస్తగతీర్జగుః
ఇత్యేవం గతిభేదాత్ తత్పంచధా హస్తపంచకమ్. 308

ఉత్తమైః సత్త్వభూయస్త్యాత్ హస్తాః స్వల్పప్రచారిణః
మధ్యప్రచారిణః కార్యాః మధ్యమైర్మధ్యమత్వ(సత్త్వ?)తః
నీచైరత్యంత విక్షిప్తాః సత్త్వహీనోఽధమో యతః. 309

బాహుప్రకారాః

ఊర్ధ్వగః పృష్ఠగస్తీర్ధ్యగ్రతః స్వస్తికమండలా
అపవిధాంచితావిధ కుంచితాధోముఖా. ఇతి,
ఆహుర్ద్దశవిధం బాహుం నాశ్చై నృత్యే చ తద్విదః 310

ఊర్ధ్వగః శిరసోఽపూర్ధ్వం గచ్ఛన్, స్వస్త్వైవ పృష్ఠతః
పృష్ఠగః, పార్శ్వగస్తీర్ధ్యగ్రతో బాహుః, పరేణచేత్. 311

స్వస్తికః స్వస్తికీభూతో, మండలః పరితోభ్రమన్
తతో మండలవన్నిర్ధన్ అపవిధస్తు వక్షసః. 312

హస్త ప్రచారములు

ఉత్తానము (వెలికిలినది), అధస్తలము (బోరగిలినది), తిర్యక్కు (అడ్డము), ఊర్ధ్వముఖము (మీదిమొగమైనది), అధోముఖము (క్రిందిమొగమైనది), ఇట్లు ఐదు సార్థకములైన హస్తప్రచారములు భరతముని సమ్మతములు. 3105

ఊర్ధ్వతలము, అధస్తలము, తిర్యక్తలము, అగ్రతలము, స్వసమ్మూఖతలము, ప్లే ఊర్ధ్వముఖము, అధోముఖము, తిర్యమ్మూఖము, అగ్రముఖము, స్వసమ్మూఖము—అని కరప్రచారములు పది తెరగులని ఇతరులు చెప్పదురు. 3106

సమ్మూఖతలము, అగ్రతలము రెండును ఊర్ధ్వముఖము, అధోముఖము అను రూపాల్లో కలిసిపోవును ; తక్కిన మూడు 'తలము'లలో అణగినవి—ఇట్లు భావించి భరతముని ఐదు భేదములే చెప్పెను. 3107

ఊర్ధ్వగతము, అధోగతము, తిర్యగ్గతము, అగ్రగతము, సమ్మూఖాగతము— అని మరొకొందరు ఐదు హస్తగతులు చెప్పిరి. ఇట్లు గతిభేదముచేత ఆ ఐదు హస్తములు ఐదు విధములగును. 3108

సత్త్వము — ఆత్మసంయమనశక్తి — ఎక్కువగా గలవారు గనుక ఉత్తముల హస్తగతి స్వల్పముగా నుండదగును ; సత్త్వము తక్కువగాగలవారు గావున క్షేతరమువారు హస్తచారములను నడితరముగా చేయదగును ; సత్తువలేనివారు సుక నీచుల చేతి నడకలు చాలా విసురుగా నుండవలయును. 3109

బాహు ప్రచారములు

ఊర్ధ్వగతము, పృష్ఠగతము, తిర్యగ్గతము, స్వస్తికము, మండలము, అపమము, అంచితము, ఆవిద్ధము, కుంచితము, అధోముఖము — ఇట్లు నాట్యోత్తములందు, తెలిసినవారు, బాహువు పది విధములందురు. 3110

శిరస్సుకంటె మీదికి పోవునది ఊర్ధ్వగతము ; తన వెనుకకే పోవునది పృష్ఠము ; ప్రక్కకు సాగినది తిర్యగ్గతము ; ఇతరబాహువుతో స్వస్తికముగా చేరి స్వస్తికము ; ఇరుప్రక్కలను తిరుగునది మండలము ; వక్షమునుండి వెడలి పోవలముగా సాగునది అపవిద్ధము. 3111, 3112

ప్రాప్యోరస్తః శిరః క్షేత్రమురః ప్రత్యాహృతోఽంచితః
 స్యాదావిద్ధోఽంతరాక్షేపాత్, కుంచితః తీక్ష్ణకూర్పరమ్
 భవేత్ ద్విగుణతాం నీతోఽధోముఖః ఊతిసముఖః. 313

సరలాందోలితా నమ్రోద్వేష్టితోత్సారితాస్తథా
 ప్రసారిత ఇతిప్రాహుః బాహుమన్యే తు పడిద్ధమ్. 314

ప్రస్పృతః పార్శ్వయోరూర్ధ్వ మధో వా సరలః స్పృతః
 పవేదాందోలితోఽన్వర్ధః, నమ్రః స్యాద్వక్రితో మనాత్. 315

భవేదుద్వేష్టితస్తిర్యక్ మణిబంధవివర్జితః
 స్వ స్వ పార్శ్వ్యాంతరాత్ పార్శ్వం గచ్ఛన్నుత్సారితో మతః 316

అనుధావన్ పురోదేశం సమాఖ్యాతః ప్రసారితః
 స్వోక్తావాంతరభేదత్వాదిమాన్ మునిరముంచత. 317

ద్రుత మధ్యాధి వై చిత్ర్యాత్ నమస్త వ్యస్తయోజనాత్
 పర్యాయశో హి బహూనాం కరణేషు చతుర్షపి,
 వర్తనాః క్రియమాణాస్తు సంభవంతు పరశ్శతమ్. 318

యచ్ఛ్వాంశతం కేచిత్ శతం కేచిదిమాన్ జగుః
 సంఖ్యాయాః నియమస్తస్మాదితి కర్తుమసాంప్రతమ్. 319

చింతా శోక జరారోగ శీత ప్రాలేయ వృష్టిభిః
 తంద్రామూర్ఛా జుగుప్సాభిః పీడితేషు విషాదిని. 320

1స్లవోదన్వత్తపఃస్థేషు హ్రీతే గ్లానే నభశ్శుప్తే
 సంగ్రామత్రస్త నిశ్చేష్ట హస్తహీనేషు హర్షితే. 321

స్వప్నే స్వప్నాయితే మత్తే ప్రమత్తోన్మత్తయోర్జడే
 నాభినేయాః కరాః బాహ్యోన్ ద్రవ్యాదీన్ గమయంతియే. 322

యథా సర్పశిరాః సర్పం యథాచ మకరో ర్ఘుపం
 మూచయత్యాంతరీంచితవృత్తిం సాత్త్వికభావవత్. 323

I. 'స్లవోద' అను పాఠము ముద్రాదోషము.

వక్షమునుండి శిరస్సుభాగముదాక పోయి మరల ఎదకు వచ్చునది అంచితము :
 బాహువులనడుమ ఆడించినది ఆవిధము ; మోచేతిని బిగబట్టి మడిచినది కుంచి
 తము ; నేలను దించినది అధోముఖము. 313

సరళము, ఆందోళితము, నమ్రము, ఉద్వేషితము, ఉత్సాహితము, ప్రసారితము—
 ఇట్లు బాహువు ఆరువిధములని మరికొందరు వచించిరి. 314

ప్రక్కలలోగాని, పైకిగాని, క్రిందికిగాని సాగినది సరళము ; తూగునది
 ఆందోళితము ; కొంచెము మకరయైనది నమ్రము ; అడ్డముగా మనికట్టుమీదుగా
 వెడలించినది ఉద్వేషితము ; తనప్రక్కనుండి ఇంకొక పార్శ్వమునకు పోవునది
 ఉత్సాహితము ; చక్కగా ఎదురుగా చాచినది ప్రసారితము. తాను చెప్పినవానికే
 యివి చిల్లరభేదములు గనుక భరతముని వీనిని వదలెను. 315, 316, 317

నాలుగు హస్తకరణములందును, ద్రుతము, మధ్యము మొదలగు కాలభేదము
 చేత, చేర్చి-విడదీసి ప్రయోగించుటచేత, బాహువులను మార్చి మార్చి నడపుట
 చేత—చేయబడు వర్తనలు నూర్లకొలదిగావచ్చును. కనుక ఈ భేదములు కొందరు
 నలువది యని, మరికొందరు నూరని చెప్పినట్లు సంఖ్యను నియమించుట
 తగదు. 318, 319

చింత, శోకము, ముదిమి, రోగము, చలి, మంచు, వాన, తూగడింపు,
 మూర్ఛ, అసహ్యము — వీనిచే పీడింపబడినవారియెడల ; తెప్ప, సముద్రము,
 తపస్సు—వీనియందున్నవారియెడ ; సిగ్గుపడిన, శ్రమించియలసిన, ఆకాశమునుండి
 జారిన—వారి విషయమున ; యుద్ధమందుభయపడిన, చేష్టలుడిగిన, మొండిచేయి
 గల—వారియందు ; నిద్ర, కలవరింపు, మత్తు, లాహిరి, పిచ్చి, జడత్వము — వీని
 విషయమునను, వెలుపలివస్తువులను సూచించు హస్తములతో అభినయింపరాదు.
 320, 321, 322

సర్పశీర్ష హస్తము పామును, మకరహస్తము చేపను సూచించినట్లు ఏయే
 భావము సహజమై సాత్వికభావములవలె లోపలి చిత్తవృత్తిని సూచించునో అట్టి
 దాని నభినయింపదగును.

యోయోభావః స్వభావత్వాత్ తేషామభినయో మతః
శుకాస్యస్య యథేర్ష్యాయాం పతాకస్య యథా ముది. 324

యథాత్రానే కపోతస్య శోకే డోలస్యవా యథా
ఏనంభావ విశేషేఽపి కార్యం హస్తానుకూల్యతః. 325

నృత్తహస్తాః

చతురశ్రత్వ సంగస్య నృత్యే జీవితముచ్యతే
తదాకరతయా పూర్వం చతురశ్రాపుదాహృతౌ,
ప్రాయేణ నృత్తహస్తానాం ప్రభవత్వాచ్చ సూరిభిః. 326

1[బ్రహ్మ?] బింబసూత్ర సమస్కంధ కూర్పరౌ కటకాముఖౌ
పరాజ్ముఖౌ యదాస్యాతా మరసోఽష్టాంగులాంతరౌ. 327

చతురశ్ర తదాక్షేయా స్థాప్తవేనాపి సంయుతౌ
ఆకర్షణే స్రగాదీనాం విష్టోరభినయే పునః. (చతురశ్ర-1) 328

చతురశ్ర కరౌపూర్వం కృతోద్వేషిత్కర్మణా
హంసపక్షీకృతౌ వక్షః క్షేత్రే వైచిత్ర్యతస్తయోః. 329

ఏకో వ్యావర్తనేఽన్యశ్చ యుగపత్పరివర్తనే
యదోద్వృత్తౌ తదాస్యాతామూర్ధ్వవర్తయాత్విమౌ. 330

తాలవృంతస్య తుల్యత్వాత్ తాలవృంతాపరాభిధౌ
అతపవ మతావేతౌ తాలవృంత నిరూపణే. (ఉద్వృత్త-2) 331

చతురశ్ర కరౌ హంసపక్షౌ కృత్యైవ పూర్వవత్
అనోన్యాభిముఖౌ త్ర్యశ్ర సమాప్తౌ స్వస్వపార్శ్వగౌ
కార్యే తలముఖావేవం హృద్భ్యమర్దల వాదనే. (తలముఖ-3) 332

1. 'బ్రహ్మసూత్ర' అని పాఠమున్నచో మేలని పరిష్కర్త సూచన. (Notes P-II).
ఇక్కడ ఇచ్చిన యర్థము వారి సూచనమే ; బ్రహ్మసూత్రము జందెము.

ఈర్ష్యమును శుకతుండమువలె, సంతోషమును పతాకమువలె, భయమును కపోతమువలె, శోకమును దోలహస్తమువలె, హస్తముల ఆనుకూల్యమునుబట్టి భావవిశేషమును సూచించునపుడును చేయనగును. 223, 224, 225

నృత్త హస్తములు

శరీరము చతురశ్రముగా—చదరముగా—ఉండుట నృత్తమునకు ప్రాణమువంటి ధందురు; కనుక నృత్తమునకు గనిషుటిదని, ప్రాయీకముగా నృత్తహస్తము లందుండి పుట్టునని, పండితులు చతురశ్రహస్తములను మొదలు గ్రహింతురు. 226

మూపులును, మోచేతులును బింబ (బ్రహ్మ?) సూత్రమువలె — చిత్రకారులు మొదలగువారు వేసికొను చక్కనిగీతలవలె, సమముగా తీర్చిన కటకాముఖ హస్తములు, సౌష్ఠవము గలిగి, యొడనుండి యెనిమిదంగుళముల యంతరముతో, చూచువారి మొగమైయున్నచో ఇవి చతురశ్రములనబడును; పూర్ణశరములు మున్నగువానినీడి సవరించుటకును, విష్ణుమూర్తి వర్ణనయించుటకును తగినది.

(చతురశ్రములు-1) 227, 228

చతురశ్రములైన హస్తములను హంసపక్షములముగా మొదలుతీర్చి, వక్షః ప్రదేశ మందు ఉద్వేషితకర్మముచేత నిలిపి, ఒకటి వ్యాతర్థమును ఇంకొకటి పరివర్తనమును ఏకకాలముననే విచిత్రముగా ఊర్ధ్వవర్తనతో చేయునట్లు నడపినవి ఉద్వృత్తములు; తాళవృంతము — తాటాకువీచన-తో సమానముగానుండుటచే తాళవృంతములని వీనికింకొక పేరు; కావుననే తాళవృంతమును చూపుటకివి తగినవి. (ఉద్వృత్తములు-2) 229, 230, 231

పూర్వమువలెనే చతురశ్రకరములను హంసపక్షములముగాచేసి, యెదురుబదురుగా ముమ్మూలగా నడపి, ముగింపునందు తమ తమ పార్శ్వములకు చేర్చినచో అవి తలముఖములు; ఇవి యింపుగా మద్దెల వాయింపుటయందుపయోగించును.

(తలముఖములు-3) 232

స్వస్తికా మణిబంధాంతే భూత్వైవి వైతా స్వలక్షణా
(స్వస్తికా-4)

3. స్వస్తికోఽథస్తథావాఽశు విచ్యుతౌ విప్రకీర్ణకౌ
(విప్రకీర్ణకా-5)

పూర్వసూర్యోపఠీవిత్వ మేతేషాం విద్యతే క్రమాత్. 333

పతాకస్వస్తికా పూర్వమలపద్మవిధానతః
వ్యావృత్త పరివృత్తౌచ కృత్వోర్ధ్వ పద్మకోశకా. 334

వ్యావృత్త పరివృత్తౌచ తతః కృత్వా తయోః పునః
అరాలమేకమన్యంతు విదధ్యాత్కటకాముఖమ్. 335

చతురశ్రేణచేత్ స్యాతా మరాలకటకాముఖా¹
ఆచార్యాః స్వస్తికేనేతి కేచిత్ ప్రాహురిమౌ పునః
ప్రాగరాలౌ పరేప్రాహుః కటకాస్యావతః పరమ్.
(అరాలకటకాముఖా-6) 336

అంసాభ్యాం కూర్పరాభ్యాంచ భుజాభ్యాంచ క్రమాద్యథా
కుటిలాభ్యాం విలాసేన పతాకా వర్తితౌ యదా
అవాఙ్ముఖతలౌ క్షేయా బుధై రావిద్ధ వక్రకా.
(ఆవిద్ధవక్రా-7) 337

వ్యావృత్త పరివృత్తాభ్యాం ప్రథమం చతుశ్రగా
పతాకా భవతః పశ్చాత్ తథాస్తః ఫణిమస్తకా. 338

తతస్తథైవ సూచ్యాస్యౌ పార్శ్వే తిర్యక్ ప్రసారితౌ
పర్యాయేణచ సూచ్యాస్యౌ క్షేయా నృత్తప్రయోక్తుభిః.
(సూచ్యాస్యౌ-8) 339

1. 'అరాలం కటకాముఖం' అను పాఠము అనన్వితము. కనుక ఈ మార్పు సూచించినాను.

మీదిహస్తములే స్వస్తికాకారముతో మనికట్టుమీద నిలిచినచో స్వస్తికము లగును. (స్వస్తికములు-4)

స్వస్తికము అధోముఖముగాగాని ఉన్నట్లుగానేకాని తటాలున విడివడి పోయిన విప్రకీర్ణములగును. (విప్రకీర్ణములు-5)

[ఈ హస్తములు క్రమముగా తొలి తొలి హస్తముల ననుసరించియే తరువాతివి రూపొందును.] 333

మొదలు అలపద్మరూపమున పతాక-స్వస్తికహస్తములను వ్యావర్తనము, పరివర్తనమునుచేసి, తరువాత ఊర్ధ్వముఖములైన పద్మకోశములనుగా వానినే మలచి, వ్యావర్తన పరివర్తనములుచేసి, ఆమీద ఒక హస్తమును అరాళముగా, రెండవదానిని కటకాముఖముగా, చతురశ్రముచేత తీర్చుట అరాళకటకాముఖము లగును ; స్వస్తికముచేతనే వీనిని తీర్చవలెనని కొందరాచార్యులందురు ; మరి కొందరు మొదలు అరాళములుగా, తరువాత కటకాముఖములుగా చూపదగు నన్నారు. (అరాళకటకాముఖములు-6) 334, 335, 336

వక్రములైన మూపులు, మోచేతులు, భుజములు — వీనినుండి క్రమముగా పతాకహస్తములను అరచేతులు తనదిక్కుగా నడపినచో అవి ఆవిద్ధవక్రములు. (ఆవిద్ధవక్రములు-7) 337

మొదలు పతాకహస్తములు వ్యావర్తన పరివర్తనములచే చతురశ్రములందు నిలుచును ; తర్వాత అట్లే సర్పశీర్షములగును ; ఆపైని అట్లే సూచీముఖము లుగా, అడ్డముగా ప్రక్కకు మార్చి సాగింపబడును ; అవి సూచ్యాస్థ్యములని నృత్తప్రయోక్తలెరుగదగును. (సూచ్యాస్థ్యములు-8) 338, 339

భ్రమతో రేచితౌ సంతౌ హంసపతౌ ద్రుతుం యది
 ప్రస్పృతోచ్చతలత్వేన విఖ్యాతావితి రేచితౌ,
 ఉక్తౌ నరహరే రేతౌ దైత్యోరస్తటపాటనే. (రేచితౌ-9) 340

యద్యేకో రేచితస్తద్వదపరశ్చతురశ్రగః
 పర్యాయేణ కరావేపమర్ధరేచిత సంజ్ఞకౌ. (అర్ధరేచితౌ-10) 341

అంసగండకఫాలానాం సమక్షేత్రే క్వచిత్ స్థితౌ
 త్రిపతాకౌ మనాత్ తిర్యగుత్తానౌ సమ్ముఖౌ తథా
 కూర్పరాంసం చలత్కించిత్ స్యాతాముత్తానవంచితౌ. 342
 (ఉత్తానవంచితౌ-11)

వ్యావర్తేనా భుజాదూర్వం ప్రసార్య పరివర్తనాత్
 పతాకౌ మణిబంధస్థౌ శిథిలౌ స్వప్తికీ కృతౌ. 343

సంవద్యేతే యదావిద్భిః కథితౌ పల్లవౌ తదా ;
 కేచిత్ పతాకయోః స్థానే త్రిపతాకావిహాబ్రువన్.
 (పల్లవౌ-12) 344

ఉత్తానితౌ ముఖార్దేన విచిత్రౌ స్కంధదేశతః
 నిష్కృంతౌ పూర్వవచ్చైతౌ కేశబంధావుదాహృతౌ. 345
 (కేశబంధౌ²-13)

1. 'వ్యావర్తేత' అనునది అపవృత్తమని, వా సూచన యీ మార్పు.

2. ఇక్కడ నితంబములను స్పృశ్యస్తమ్ముల లక్షణము మూలమున తప్పిపోయి నట్లున్నది. శరిష్కర్తయు ఆ విషయముల సూచించలేదు. సంగీత రత్నాకరమున నితంబలక్షణమిట్లున్నది. (అధ్య. 2-శ్లో. 238).

“ఉత్తానాధోముఖత్వాభ్యాం క్రమేణ స్కంధదేశతః
 పతాకౌ యది నిష్కృమ్య నితంబక్షేత్రవర్తినౌ
 రేచకం కురుతో హస్తా నితంబావుదితౌ తదా.”

(పతాకహస్తములు క్రమముగా వెలికిలబడి, అధోముఖములై మూపులనుండి వెడలి, పిరుదులదగ్గరకు చేరి, విదిలించునేని అవి నితంబహస్తములనబడును.)

అరచేతులు వెలికిలిగా సాగిన హంసపక్షహస్తములు విడివడి వేగముగా తిరుగుచున్నచో రేచితములగును ; ఇవి నరసింహుడు దైత్యుని వక్షస్సు చీల్చుటకు జెప్పబడినవి. (రేచితములు-9) 340

ఒకహస్తము రేచితమై, ఇంకొకటి చతురశ్రగతముగా మార్చిమార్చి నడచుట అర్ధరేచితములు. (అర్ధరేచితములు-10) 341

మూపులు, చెక్కులు, నుదురు — వీనిలో ఏదోయొకదానికి సమమైన ప్రదేశమందు నిలిచి త్రిపతాకహస్తములు, అడ్డముగా ఇంచుక వెలికిలబడి యెదురుబదురుగానుండి, కొంచెముగా మూపులును, మోచేతులును కదలుచున్నచో ఉత్తానవంచితములగును. (ఉత్తానవంచితములు-11) 342

వ్యావర్తనకరణముచే పతాకహస్తములను భుజములమీదికి చాచి, పరివర్తనముతో మనికట్టుమీద శిథిలస్వస్తికములుగా నిలుపుట పల్లవములు అని పండితులందురు ; ఇక్కడ కొందరు పతాకములకు ప్రతిగా త్రిపతాకములుండవలెనందురు. (పల్లవములు-12) 343, 344

ఈ హస్తములు ముఖమునకు సగమెత్తున మూపులనుండి వెలికిలిగా సాగి మరల మొదటివలె దిగుట కేశబంధములు. (కేశబంధములు-13) 345

ప్రలంబితభుజౌ తిర్భక్ పతాకాచేత్ ప్రసారితౌ
 లతాఖ్యావితి విజ్ఞేయౌ నృత్తాభినయగోచరా
 నితంబప్రభృతిష్యేషు త్రిపతాకా జగుః పరే. (లతాఖ్యా-14) 346

లతాహస్తో భవేత్ పార్శ్వత్ పార్శ్వం దోలావదున్నతః
 కర్ణేఽన్యః త్రిపతాకశ్చేత్ కరిహస్తం విదుర్బుధాః. 347
 కటకాముఖమత్రాన్యే కేచిత్పూర్వం లలాటకమ్.
 (కరిహస్తా-15)

త్రిపతాకా కటీమూర్ధ్ని దత్తాగ్రౌ పక్షవంచితౌ. 348
 (పక్షవంచితౌ-16)

కటీ పరాబ్రుఖాగ్రేణ పక్షప్రద్యోతకావిమౌ
 ఏతౌ శోభావహౌ నిత్యం పక్షవంచిత¹పూర్వకౌ. 349
 (పక్షప్రద్యోతకౌ-17)

తౌ పతాకీకృతౌ సంతౌ అధస్తలమధోగతౌ
 ఉత్పతంతౌ చ తరసా తార్క్ష్యపక్షాపుదాహృతౌ. 350
 (తార్క్ష్యపక్షౌ-18)

దీని సంపూర్ణ వివరమునకు కల్లినాథుని వ్యాఖ్య చూచునది. భరతనాట్య శాస్త్రమున ఈ హస్తముల లక్షణ మిట్లు సంగ్రహముగా నున్నది.

‘బాహుశీర్షాది (ద్వి?) నిష్కృంతౌ నితంబావితి కీర్తితౌ’

(కాశి. ము. 9-184)

మూపులనుండి వెడలిన పతాకములు నితంబములనబడును.

1. ‘పక్షప్రద్యోతపూర్వకౌ’ అని ముద్రితము ; నా కర్ణముకాని పాతము. “ప్రాగాఖ్యా మనంతరమ్” అను సంగీతరత్నాకరలక్షణమునకు (7-225) కల్లినాథుని వివరణ ననుసరించి యీ సవరణ నా సూచన.

పతాకహస్తములు అడ్డముగా సాగిన భుజములతో వ్రేలుచుండుచో లతలగును ; ఇవి నృత్తమునందును, అభినయమునందును వచ్చును : నితంబములు మొదలగు ఈ హస్తములందు ఇతరులు త్రిపతాకహస్తములను వచించినారు. 346
(లతాఖ్యములు-14)

ఒక పార్శ్వమునుండి వేరొకపార్శ్వమునకు ఉయ్యాలవలె ఉన్నతమైన ఒక హస్తము వర్తింపగా, ఇంకొకటి చెవివద్ద త్రిపతాకముగా నుండుట కరిహస్తమని బుధులందురు ; త్రిపతాకముచోట కటకాముఖమును కొందరు చెప్పిరి ; మరి కొందరు త్రిపతాకమునకే లలాటకమని మొదటిపేరన్నారు. 347
(కరిహస్తములు-15)

ఒక త్రిపతాకము కటిని, ఇంకొకటి శిరమును, కొనలతో తాకియుండిన పక్షవంచితహస్తములగును. (పక్షవంచితములు-16) 348

వ్రేళ్ళకొనలు దీనివి కటిప్రదేశమునకు వెనుదిరిగియున్నచో పక్షప్రద్యోతకములు. మొదలు పక్షవంచితములు చూపి, పిదప వీనిని ప్రదర్శించుట యెప్పుడును శోభాకరములగును. (పక్షప్రద్యోతకములు-17) 349

హస్తములు పతాకములై బోరగిల్లి, వేగముగా క్రిందికి దూకి మీదికెగురుచుండిన అవి తార్క్ష్యపక్షములు. (తార్క్ష్యపక్షములు-18) 350

వక్షఃక్షేత్రం శ్రయత్యేకో యేనకాశేన పార్శ్వతః
వ్యావృత్త్యా హంసపక్షాఖ్యః తేనైవ పరివర్తితః! 351

ప్రసారిత భుజోఽన్యస్తు తిర్యక్, పర్యాయశః పునః
ఏవమంగాంతరేణాపి క్రియా స్యాద్దండపక్షయోః. 352

ఉభయోర్భాగపద్యేన ప్రాహుర్భాహోః ప్రసారణమ్
వ్యావృత్త పరివృత్తంచ క్రమేణాత్ర క్రియావిధః. 353
(దండపక్షా-19)

వ్యావృత్త వక్షసౌ ఫాలవర్తనా పార్శ్వమాగతౌ
తతో మండలవద్ భ్రాంతౌ ప్రసారిత కరో భుజౌ. 354

పతాకా చేన్మతాపూర్వమండలా నృత్తకోవిదైః ;
చక్రవర్తనికేత్యన్యత్ ప్రథితం నామ లోకతః
ప్రాహ కీర్తిధరాచార్యః కరయోరనయోరితి. 355
(ఉర్ధ్వమండలా-20)

తౌ మిథస్సంముఖౌ పార్శ్వ విన్యస్తౌ పార్శ్వమండలా
స్కంధక్షేత్రాదధః స్వస్వ పార్శ్వయోర్భ్రామణం పరే. 356

అవిద్ధభుజయో రూచుః తయోరన్వర్థవాదినః
కక్షవర్తనికే త్యన్య దనయోర్నామ కల్పితమ్. 357
(పార్శ్వమండలా-21)

ఉద్దేష్టశ్చాపవేష్టశ్చ స్యాతాం చేదేకకాలతః
హస్తయోగురసః స్థానాత్ పార్శ్వయోర్భ్రాంతయః(యోః?) క్రమాత్
ఉరో మండలిసౌ, అన్యేప్రాహుర్వక్షఃస్థయోరితి. 358

ఏతద్భేదద్వయం కేచిదురోవర్తనికాం విదుః ;
ఉర్ధ్వదిజ్జండలేష్వేషు హంసపక్షౌ విదుః పరే. 359
(ఉరోమండలా-23)

1. 'పరికీర్తితః' అను పాఠము అనన్వితము, అనావశ్యకము. కనుక లక్షణసౌష్ఠ్యము నకై యీ నా సవరణ.

ఎప్పుడు హంసపక్షహస్తము పార్శ్వమునుండి వ్యావర్తింపబడి — (లోమొగముగా కొనిరాబడి)—వక్షఃప్రదేశము చేరునో, అదేశమయమందే పరివర్తితమైన మరొకహస్తముతో భుజమును అడ్డముగా చాచినచో దండపక్షములగును ; ఇట్లు చేతులు మార్చి మార్చి క్రియ నడపదగును. 351, 352

ఇచట రెండుబాహువులును జతగా ఏకకాలమందే చాచవలెననియు, వ్యావృత్తి, పరివృత్తులు క్రమముగా ఒకదానితర్వాత మరొకటిగా చేయవలెననియు క్రియావిదులు చెప్పదురు. (దండపక్షములు—!9) 353

పతాకములు వ్యావృత్తితో వక్షమునుచేరి, ఫాలమార్గముగా పార్శ్వమునకు వచ్చి, ఆవై భుజములు సాగినహస్తములతో మండలాకారముగా తిరిగినచో, నృత్తకోవిదులు ఊర్ధ్వమండలములందురు ; ఈ హస్తములకు లోకమున 'చక్రవర్తనిక' అని ఇంకొకపేరు ప్రసిద్ధముగా గలదని కీర్తిధరాచార్యుడు చెప్పినాడు. (ఊర్ధ్వమండలములు—20) 354, 255

ఆ హస్తములను పార్శ్వములందు పరస్పరము ఎదురుగా నిలుపుట పార్శ్వమండలములు ; ఈ హస్తములపేరు సార్థకము గావలయునని ఇతరులు మూపులక్రింద ఆవిద్ధములైన భుజములతో తమ తమ ప్రక్కలందు హస్తములు తిరుగవలెనని చెప్పిరి. వీనికి 'కక్షవర్తనిక' అని మరొకపేరును కల్పించిరి. 356, 357
(పార్శ్వమండలములు—22)

హస్తములు ఏకకాలమండు ఉద్వేష్టనమును, అపవేష్టనమును చేసి వక్షస్సునుండి ప్రక్కలలో క్రమముగా తిరుగుచున్నచో అవి ఉరోమండలములగును ; ఇతరులు వీనిని వక్షస్సునందే నిలుపవలెననిరి. ఈ రెండురీతులకుమ 'ఉరోవర్తనిక' అని కొందరు పేర్కొన్నారు ; మరికొందరు మీదిదిక్కుగా తిరుగు ఈ హస్తములు హంసపక్షములుగా ఉండవలెనందురు. 358, 359
(ఉరోమండలములు—23)

వ్యాపర్తితేన హస్తశ్చేదలపల్లవశంసినా
పార్శ్వంచ వక్షసః ప్రాప్య ప్రసారితభుజో భ్రమన్. 360

అరాలం దధదావేష్టకరణేన శ్రయత్యురః
తదానీమేవ పార్శ్వం స్వమతో(నో?)¹గచ్ఛతి పూర్వవత్,
మండలేన తతోఽప్యేవ మురః పార్శ్వార్థమండలా. 361
(ఉరః పార్శ్వార్థమండలా—24)

కరణేనాపవేష్టేన స్యాదేకః కుంచితోయదా
తదాఽన్యోఽప్యంచితో భూతోద్వేష్టితేన ముహుః క్రమాత్. 362

స్వస్తికా కటకాస్యోచేత్ ముష్టికస్వస్తికా మతాః;
యత్ పరంపరయా ముష్టేర్జాతా తా మునినా తతః. 363

తథోక్తా² ముష్టిశిఖరకపిత్థకటకేష్వపి
స్యాతామన్యతమావేతావిత్యాశయవతాఽమునా. 364

ఏకః స్యాత్ కుంచితా ముష్టిః కటకాన్యేఽ(సో?)³ంచితః పరః
ఇతి కీర్తిధరః ప్రాహ ముష్టికస్వస్తికా కరా
ఖడ్గపర్తనికేత్యన్యత్ నామధేయంచ కల్పితమ్. 365
(ముష్టికస్వస్తికా—25)

పద్మకోశాఖిధౌ హస్తా వ్యావర్తాది క్రియాకృతౌ
ఆశ్లిష్టౌ స్వస్తికః కేత్రే వ్యావృత్తపరివర్తితౌ
మిథః పరాఙ్ముఖౌ స్యాతాం నలినీపద్మకోశకౌ, 366

1. వినయోగము భిన్నహస్తములకు గనుక 'అతో గచ్ఛతి' అను పాఠమిట్లుండునని నా నూచన. 'మనోగచ్ఛతి' అను వ్రా. ప్ర. పాఠము ఈ నూచన కాధారము. ఈ హస్తముల విశేష వివరణమునకు సంగీతరత్నాకర లీకలను చూచువది.

(2—22, 27, 28)

2. 'తయోక్తా' అనునది ముద్రాదోషము కాగలదు.

3. 'కటకాస్యో అంచితః' అని సవరించుట మేలు.

అలపల్లవహస్తమొకటి యెదనుండి పార్శ్వమునకు వ్యావర్తితకరణముచే చేరగా, ఇంకొకటి అరాళమై, చాచినభుజముతో తిరుగుచు ఆవేష్టితకరణముచే మండలాకారముగా ఎదకుచేరి, వెంటనే మనుపటివలె తనప్రక్కకు పోయినచో ఉరః పార్శ్వార్థమండలము లగును. 360, 361

(ఉరః పార్శ్వార్థమండలములు—24)

ఒకహస్తము అవవేష్టనకరణముచే కుంచితమై, మరొక్కటి ఉద్వేష్టితకరణముచే అంచితమై క్రమముగా పలుమారు కటకాముఖముతో స్వస్తికములుగా ఏర్పడునవి ముష్టికస్వస్తికములు. ముష్టి, శిఖరము, కపిత్థము, కటకాముఖము — ఈ నాలుగింటిలో ఏ హస్తమైనను ఇందు ప్రయోగింపనగును, పరంపరగా ముష్టి నుండియే తక్కినమూడును జనించినవి గనుక. ఈ యభిప్రాయముతోనే భరతముని ఈ హస్తములను ముష్టికస్వస్తికములని పేర్కొనెను. 362, 363, 364

ఒకహస్తము కుంచితమై ముష్టిగా నుండి, ఇంకొకటి అంచితమై కటకాముఖముగా నుండినచో ముష్టికస్వస్తికహస్తములగునని కీర్తిధరాచార్యుడు వచించెను. 'ఖడ్గవర్తిక' అని వీనికింకొక నామధేయమును కల్పింపబడినది. 365

(ముష్టికస్వస్తికములు—25)

పద్మకోశహస్తములు వ్యావర్త పరివర్తనములు చేయునపుడు ఇంచుక చేరువగా నుండి స్వస్తికప్రదేశమందు వ్యావర్తితములు, పరివర్తితములు నై-పరస్పరము పెడమొగముగా నున్నచో నతినిపద్మకోశములగును. 366

మణిబంధసమాశ్రిప్తౌ కన్తిష్ఠాంగుష్ఠ సంముఖౌ
శ్రిష్ట¹ (శిష్ట?) లక్షణ సంయుక్తావేతావన్యైరుదీరితా. 367

ఏతావన్యతమక్షేత్రే స్కంధ వక్షోజ జానుషు
ప్రోక్తా వివర్తితా కైశ్చిన్నలినీ పద్మకోశకా
ఏతా కీర్తిధరాద్యాస్తు పద్మవర్తనికాం జగుః. 368
(నలినీపద్మకోశకా-26)

ఉద్వేష్టితేన నిష్పన్నో స్యాతాంచేదలవల్లవౌ
వక్షసః స్కంధయోరూర్ధ్వం ప్రసారితభుజా విమా. 369

స్కంధాభిముఖమావిద్ధౌ చలితౌ చాంగులీదలైః
అలపదోల్బణావాహుః వాతవర్తనికాం పరే. 370
(అలపదోల్బణా-27)

ఏతావేవ కరా వూర్ధ్వ (కరామూర్ధ?)క్షేత్రగా² లలితౌ మతాః
కటకాస్యో శిరోదేశలగ్నా గ్రా తా పరేజగుః. (లలితౌ-28)
లతాఖ్యా వలితౌ ప్రోక్తౌ కూర్పర స్వస్తికీ కృతౌ. 371
(వలితౌ-29)

ప్రోక్తం హస్తద్వయం కైశ్చిదసంయుక్తో నికుంచకః
యుక్తో ద్విశిఖరో, నృత్తహస్తకౌ వరదాభయా. 372

అనామా పార్శ్వసంలగ్నా చతురస్య కనీయసీ
యస్మిన్ నికుంచకో, వేదభాషణే స్వల్పదర్శనే. (నికుంచకః-30) 373

1. 'శ్రిష్ట' అను పాఠము అనన్వితము.

2. 'వాచలామూర్ధ్వ' అని వ్రాతప్రతి. 'వాచలామూర్ధ' అని యుండబోలును ; 'కరాదూర్ధ్వ' అని తిరుపతి ప్రతి. సంగీతరత్నాకరలక్షణము నా యీ సవరణ సూచించుచున్నది. (2-220, 221)

వై హస్తములు కనిష్ఠాంగుష్ఠముల కెదురెదురై మనికట్టువద్ద కలిసి ఇతర లక్షణములతో గూడవలెనని కొందరు చెప్పుదురు. 367

అవే, మూపులు, స్తనములు, మోకాళ్లు — ఈ మూటిలో ఏచోటనైనను వివర్తితములైనచో నలినీపద్మకోశములని మరికొందరందురు ; కీర్తిధరప్రముఖులు వీనిని 'పద్మవర్తనిక'గా పేర్కొన్నారు. (నలినీపద్మకోశములు—26) 368

అలసల్లవహస్తములు వక్షస్సునుండి ఉద్వేషితుకరణముచే ఏర్పడి, మూపులవైన భుజములు సాచి, వ్రేళ్ళు కడలుచుండగా, మూపులకెదురుగా లోపలికివంగినచో అలపద్మోల్బణములగును. వీనిని 'వాతవర్తనిక' యని ఇతరులందురు. 369, 370
(అలపద్మోల్బణములు—27)

ఇవే హస్తములు శిరోభాగమున నుండినచో లలితములగును. కొనలు శిరో దేశమున లగ్నములైన కటకాముఖములుగా నుండదగునని ఇతరులందురు.
(లలితములు—28)

లతాహస్తములు మోచేతిపై స్వస్తికముగా నుంచినచో వలితములగును. 371
(వలితములు—29)

కొందరు నికుంచకమును అసంయుతహస్తము, ద్విశిఖరమును సంయుతహస్తము అను రెంటిని, వరదాభయములు అను నృత్తహస్తములను చెప్పినారు. 372

చతురహస్తపు చిటికెనవ్రేలు అనామికప్రక్కకు చేరినచో నికుంచకము. ఇది వేదాధ్యయనమున, స్వల్పమని చూపుటకు, తగును. 373
(నికుంచకము—30)

సమం శిఖరయోర్యోగాత్ భవేత్ ద్విశిఖరాభిధః
 శాపార్థమంగులీస్ఫోటే భామినీ కోపకర్మణి.
 అన్య విక్లేషణాదిష్టా¹ నా స్తీత్యభినయే బుధైః. 374

(ద్విశిఖరః—3.)

పరాజ్ఞుభతలా భిన్నో వతాకా కటిపార్శ్వగా
 అధ ఊర్ధ్వముఖౌ స్యాతాం క్రమేణ వరదాభయా. 375

(వరదాభయా—32)

వ ఙ్గో ల ఙ్గ ణ మ్

సమముద్వాహితాభుగ్న నిర్భుగ్నాని ప్రకంపితమ్
 ఇత్యుక్తం పంచధా వఙ్గో లక్షణాని ప్రచక్షుషే. 376

చతురశ్రకృతం² సర్వైరంగైః సౌష్ఠవశాలిభిః
 సమం సమృత మేతస్య స్వభావేఽభినయో² భవేత్. (సమమ్—1) 377

ఉత్తుంగత్వంతు³ బ్రాణముద్వాహితముదీరితమ్
 జ్యంభాయా మాయతాఘ్రూణే దీర్ఘోచ్ఛాస్విసాదికేషుచ. 378

(ఉద్వాహితమ్—2)

అధః పతదిన స్కుంధద్వితయం దధదానతమ్
 మధ్యే మధ్యే శ్లఘీభావం భజత్ పృష్ఠే సమున్నతమ్. 379

ఆభుగ్నంః సంభ్రమే భీతే విషాదగదయోః శుచి,
 మూర్ఛా హృచ్చల్య మందాక్ష శీతస్పర్శన వృష్టిషు. 380

(ఆభుగ్నమ్—3)

-
1. 'దిష్టా' అనునది అపపాఠము.
 2. 'స్వభావాభినయే' ముద్రి. అన్వయము చాలదు. 'స్వభావోభినవే' వ్రా. ప్ర. ఇక్కడిది నా సవరణ.
 3. ఇది వ్రా. ప్ర. పాఠము; 'ఉత్తుంగత్వే' ముద్రి.

శిఖరహస్తములు రెండు సమముగా కలిసినచో ద్విశిఖరమగును. ఇది శపించు నపుడు, నెటిక విరుచుటకు, అలిగిన స్త్రీల విషయమున, ప్రయోజ్యము. 'లేదు' అనుటకు ఈ హస్తమును విడదీసి చూపవలెనని బుధులందురు. 374

(ద్విశిఖరము-31)

పతాకహస్తములు వేరువేరుగా, కటి పౌర్ణ్యములంధు బోరగిల్లి, ఒకటి క్రింది మొగము, మరొకటి మీదిమొగముగా నిలిచినచో, మొదటిది వరదము, రెండవది అభయమును అగును. (వరదాభయములు-32) 375

వ క్షే ల క్ష ణ ము

సమము, ఉద్వాహితము, ఆభుగ్నము, నిర్భుగ్నము, ప్రకంపితము — ఇట్లు ఎద యెదు విధములు; వీని లక్షణము చెప్పదుము. 376

అంగములన్నియు సౌష్ఠ్యముతోనుండి చతురశ్రముగా తీర్చబడినది సమము; స్వభావమునందు దీని నభినయింపదగును. (సమము-1) 377

మీదికి లేచిన యెద ఉద్వాహితము; ఆవలింత, దీర్ఘముగా వాసనచూచుట, పెద్దగా ఊపిరి పీల్చుట మొదలగు వానియందిది వచ్చును. 378

(ఉద్వాహితము-2)

క్రిందపడిపోవునట్లు వంగిన మూపులు గలిగి, నడుమ నడుమ సడలుచు, ఎత్తిన వీపుగలది ఆభుగ్నము; సంబరము, భయము, దైన్యము, రోగము, దుఃఖము, మూర్ఛ, హృదయశల్యము, సిగ్గు, చలితాకు, వాన — వీనియందుపయోగించును. (ఆభుగ్నము-3) 379, 380

నిర్భుగ్నాంసం నమత్స్పృష్ఠం స్తంభశోభి ధృతోన్నతి
 నిర్భుగ్నం కథ్యతే మానగ్రహణే సత్యభాషణే
 విస్మయాలోకితే స్తంభే దర్శోక్తావహా మిత్యదః. 381
 . (నిర్భుగ్నమ్-4)

ప్రకంపితం కృతం జ్ఞేయ మూర్ధ్వోక్షేపైః నిరంతరైః
 హసిత క్రందిత త్రాస శ్రమ శ్వాసామయాదిషు. 382
 (ప్రకంపితమ్-5)

పా ర్శ్వ ల క్షణమ్

ఉరోలక్ష్యాభిధాయేతి బ్రూమహే పార్శ్వలక్షణమ్
 వివర్తితాపస్యతే తద్వత్ ప్రసారిత సమున్నతే. 383

నతంచేతి మతం పార్శ్వకర్మ పంచవిధం బుధైః ;
 త్రికస్య పరివర్తేన పరావరో వివర్తనమ్. (వివర్తితమ్-1) 384

వివర్తిత పరిత్యాగాత్ నివృత్తైఃపస్యతమ్ స్మృతమ్
 (అపస్యతమ్-2)
 ఆయామాత్ పార్శ్వయోః ప్రోక్తం ప్రక(హ)ర్షాదౌ ప్రసారితమ్.
 (ప్రసారితమ్-3) 385

కటీ పార్శ్వ భుజస్కంధే దధత్యున్నతిమున్నతమ్
 అభ్యధాయి బుధైరస్య వినియోగోఽపసర్పణే. 386
 (సమున్నతమ్-4)

ఉన్నతాదపరం పార్శ్వముపసర్పే నతం మతమ్ (నతమ్-5)
 ఇత్యుక్తం పార్శ్వయోర్లక్ష్య వినియోగై స్సమన్వితమ్. 387

వక్షసః పార్శ్వయోః పృష్ఠలక్షణోఽంతర్గతేర్మునిః
 నోహచేతిమయాపుక్తం న పృథక్ పృష్ఠలక్షణమ్. 388

మూపులు క్రుంగి, వీపులోపలికి వంగి, కదలక నిటారుగా ఎత్తుగా శోభిల్లు ఎద నిర్భగ్నము; స్త్రీల యీర్ష్యాకోపము, నిజముచెప్పుట, ఆశ్చర్యముతో చూచుట, ప్రమానుపాటు, 'నేను' అని దర్పముతో చెప్పుట — వీనియందిది చూపదగును.

(నిర్భగ్నము-4) 381

ఎడతెగక యెగవేయుట ప్రకంపితముగను; ఇది నవ్వు, ఏడ్పు, భయము, అలపు, ఉబ్బసము — మున్నగువానికి తగును. (ప్రకంపితము-5) 382

పా ర్శ్వ ల ఙ్గణ ము

ఇట్లు వక్షస్సులక్షణము వచించి యిక పార్శ్వలక్షణము చెప్పుదుము; వివర్తి తము, అపసృతము, ప్రసారితము, సమున్నతము, నతము — అని పార్శ్వకర్పణదువిధములుగా పండితులు పేర్కొనిరి. వెన్నెముకక్రిందిభాగమును వెనుకకు త్రిప్పుట వివర్తనము. (వివర్తితము-1) 383, 384

వివర్తితమును వదలి మరలినచో అపసృతముగను. (అపసృతము-2)

వేర్పి (గొప్పసంతోషము) మొదలగు భావములందు ప్రక్కలు మీదికిడ్చుట, ప్రసారితము. (ప్రసారితము-3) 385

కటి, పార్శ్వములు, భుజములు, మూపులు — ఉన్నతములైనచో ఉన్నతము; తొలగిపోవునప్పుడు దీని వినియోగముని బుద్ధులందురు. 386

(సమున్నతము-4)

మీదియంగములు క్రుంగియున్నచో నతము; వినయముతో ఒకరిని స్థమీపించుట కిది యుపయుక్తము. (నతము-5)

ఇట్లు వినియోగములతోగూడ పార్శ్వలక్షణము చెప్పబడినది. 387

వక్షః పార్శ్వముల లక్షణములలో చేరిపోయినది గనుక, పృష్ఠలక్షణము వేరుగా భరతముని చెప్పలేదు; అందుచే నేనును చెప్పలేదు. 388

జ ర ర క ర్మాణి

ఊమం ఖల్వం తతః పూర్ణమిత్యుక్తం జరరం త్రిధా ;
తను ఊమం స్మృతం హాస్య జృంభా నిశ్వాస రోదనే. 389

నతం ఖల్వం మతం శ్రాంతే కుధి రోగే తపస్యపి
పూర్ణమాధ్మాతముచ్చాసాత్ప్రళన స్థూలభోగిషు. 390

క టి ల క్షణమ్

రేచితా కంపితా చ్చిన్నా నివృత్తోద్వాహితా తతః
పంచధేతి కటిర్నాన్యై నృతేచ పరికిర్తితా. 391

రేచితా పరితో భ్రాంతా భ్రమణేషు విధీయతే ;
యాతాయాతై స్తిరశ్చీనైః వేగితైః కంపితా మతా. 392

నీచవామనకుజ్ఞానాం గతానుకరణేష్వియమ్
మధ్యస్య వలనాత్ చిన్నా శ్రమే పృష్ఠవిలోకితే. 393

పృష్ఠతో వలనాత్ పూర్వకాయే సతి పరాజ్ముఖే
నరస్యాభిముఖీ యా సా నివృత్తావర్తనే మతా. 394

సమకాలం శనైః పార్శ్వకట్యోరుద్వాహనాద్భవేత్
ఉద్వాహితా, పృథుశ్రోణ్యా గమనేఽపి పరస్యవా. 395

క్షి రు క ర్మాణి

కంపనం వలనం స్తంభః ఉద్వర్తన నివర్తనే
ఇత్యూర్వోః పంచధాకర్మ విజ్ఞేయం నటనర్తకైః ; 396

పతనోత్పతనైః పార్శ్వే కంపనం వేపనం విదుః
స్యాద్గతౌ కాందిశీకానాం నీచపాత్ర పరిక్రమే. 397

జ త ర క ర్మ ము లు

జామము, ఖల్వము, పూర్ణము — అని కడుపు మూడువిధములు ; పలచనిడి జామము; ఇది నవ్వు, ఆవలింత, నిట్టూర్పు, ఏడ్పు—వీనికి తగినది. 389

అక్కళించినది ఖల్వము ; శ్రమ, ఆకలి, రోగము, తపస్సు — వీనియందు తగినది. ఉబ్బినది పూర్ణము; తెలియూర్పు, అతిభోజనము, స్థూలవ్యక్తి, భోగి— వీనియందిది వచ్చును. 390

క టి ల క్షణ ము

రేచితము, కంపితము, చిన్నము, నివృత్తము, ఉద్వాహితము — ఇట్లు కటి- మొల-బదు తెగలుగా నాట్య-నృత్తములందు చెప్పబడినది. 391

చుట్టును తిరుగునది రేచితము; ఇది భ్రమణములందు విహితము ; వేగముతో అడ్డముగా రాకపోకలు చేయునది కంపితము. 392

నీచుల, పొట్టివారి, గూనివారి—నడక ననుకరించుటయందు ఇది ప్రయోజ్యము. నడుమును త్రిప్పట చిన్నము ; ఇది శ్రమ పడుటకు, వెనుదిరిగి చూచుటకు తగినది. 393

వెనుకకు తిరిగినప్పుడు దేహపూర్వభాగము పెడమొగముకాగా, చూచు నరుని కెదురైన కటి నివృత్తము; ఇది వర్తనమున(?) ఉపయోగించునది. 394

పార్శ్వమును, కటిని సమకాలమందు తిన్నగా మీదికెత్తుట, ఉద్వాహితము; ఇది గొప్పపిరుదులుగల స్త్రీనడకయందు, పురుషుని నడకయందైనను, వచ్చును. 395

క్లిషణ రే క ర్మ ము లు

కంపనము, వలనము, స్తంభము, ఉద్వర్తనము, నివర్తనము, అని తొడల నడక ఐదు విధములని నట—నర్తకులెరుగదగును. 396

ముడమ పడుచు, లేచుచు, వణకుట కంపనమందురు ; అదిక్కుతోపక పారి పోవునపుడు, నీచప్రాత్రముల పారాడుటయందు దీనిని చూపదగును. 397

జానునోఽభ్యంతరగతౌ వలనం సముదీరితమ్;
స్వేచ్ఛాసంక్రమణే స్త్రీణాం కరణే వలితోరుకే. 398

పరిత్యక్తక్రియం ప్రోక్తం స్తంభనం భీవిషాదయోః,
యద్యూరుః వలితావిద్ధో భవేదుద్వర్తనం తదా. 399

వ్యాయామే తాండవే, పార్ణావభ్యంతరగతేపునః
నివర్తనం సముద్దిష్టం సంభ్రమాది పరిక్రమే. 400

జా ను క ర్మాణి

ఉన్నతం వివృతం నమ్రం అర్ధకుంచితకుంచితే
సంహతం సమమిత్యేపం సప్తధాజానుకథ్యతే. 401

శైలాద్యారోహణే నృత్యేచోన్నతం స్తనసంమితమ్
జానునోఽశ్లిష్టతో¹ హస్తారోహణే వివృతం మతమ్. 402

భూమౌ చేచ్ఛుంబనం నమ్రం నమస్కృతినిపాతయోః
భవేత్ నృత్యే నితంబస్య నమనాదర్ధకుంచితమ్. 403

ఊరుజంఘస్య సంశ్లేషాత్ కుంచితం మనుజాసనే
ఊహతం జానునోఽశ్లేషాత్ స్త్రీణామీర్ష్యాత్రపాదిషు,
స్వభావస్థం నమం స్థానే సమపాదే ప్రయుజ్యతే. 404

జం ఘా క్త ర్మాణి

పరివృత్తం నతం ఊస్తావర్తితోద్వాహితాన్యథ
ఇతి పంచవిధం కర్మ జంఘాయాః కథ్యతే స్ఫుటమ్. 405

పరివృత్తం గతం ప్రోక్తం పృష్టతస్తాండవాదిషు,
స్థానాసనగతాద్యేషు కుంచనాత్ జానునో ర్న తమ్. 406

1. ఈ పాఠము విచార్యము. 'జానువిశ్లేషతో' అని యుండునా? 'జన్మచక్రం'

మోకాలు తొడక్రిందికి చేరుట వలనము ; ఇది స్త్రీలు స్వేచ్ఛగా సంచరించు నపుడు, పలితోరుకమును కరణమునందును చేయునది. 398

కదలక నిలుచుట స్తంభము ; ఇది భయవిషాదములందు రాదగును ; పలితముచేసి దాటించినచో ఉద్వర్తనము. 399

ఇది వ్యాయామమందు, తాండవమందును, వచ్చును ; మడమ లోనికి పోవుట నివర్తనము ; ఇది సంభ్రమముమున్నగువానితో తిరుగాడుచో వచ్చును. 400

జా ను క ర్మ ము లు

ఉన్నతము, వివృతము, నమ్రము, అర్థకుంచితము, కుంచితము, సంహతము, సమము, — ఇట్లు జానువు—మోకాలు - పడుతెగలు. 401

స్తనముదాక ఎత్తినది ఉన్నతము ; ఇది కొండలు మొదలగువానియొక్కట యందు, నృత్తమునందును వచ్చును. చేరికలేక వేరుగానున్నది. వివృతము, ఇది గజారోహణమందుండును. 402

నేలను సోకిన జానువు నమ్రము ; ఇది నమస్కారమున, పడినప్పుడు, వచ్చునది ; నితంబమును వంచుటచే అర్థకుంచితముగును ; ఇది నృత్తమున వచ్చును. 403

తొడ పిక్కతో చేరినచో కుంచితము ; ఇది మనుష్యులు కూర్చున్నపుడు వచ్చును. మోకాళ్లు రెండును కలిసినది సంహతము ; ఇది స్త్రీల యీర్ష్య, సిగ్గు మున్నగువానియందగును. సహజముగా నిలిచినది సమము ; ఇది సమపాదమును స్థానమున ప్రయోగింపదగును. 404

జం ఘా క ర్మ ము లు

పరివృత్తము, నతము, ఊష్ణము, ఆవర్తితము, ఉద్వాహితము, — ఇట్లు జంఘ, — పిక్క — పని యొద్దవిధములు. అవి స్ఫుటికరింపబడును. 405

తాండవము మున్నగువానియందూ వెనుకకు పోయినది పరివృత్తము ; నిలుచుట, కూర్చుండుట, నడక మొదలగువానిలో మోకాళ్లు వంచినప్పుడు కుంచితము. 406

పాదవిక్షేపణాత్ ఊష్ణం వ్యాయామోద్ధతన్పత్తయోః
పర్యాయాదన్యపార్యాఖ్యాం గచ్ఛతశ్చరణాయది. 407

ఆవర్తితం తదా ప్రోక్తం విమాపకగతాగతే
ఆవిద్గమనాదౌ స్యాదుద్వాహితముదంచితమ్. 408

భ్రామితం నిస్సృతం కంపః తిరశ్చీనం బహిర్గతమ్
ఇత్యేతదపి జంఘాయాః కర్మోక్తపంచధా పరైః 409

భ్రామితం మండలభ్రాంత్యా వాద్యేడమరుకాఖిధే
ఛత్రభ్రమరికాద్యేషు ; నిస్సృతం (నిర్గతం)¹పురః ; 410

కంపః స్యాద్ధూననం త్రాసే ఘర్షణీణాంచవాదనే ;
పార్శ్వగామి తిరశ్చీనముక్తం పద్మాసనాదిషు
బహిర్గతం ఊతే² పార్శ్వనిర్గతం ఖండసూచకే. 411

పా ద ల క్ష ణ మ్

సమాగ్రతలసంచార కుంచితోద్వట్టితాంచితాః
ఇతి పాదభిదాః పంచభవేయు ర్మునిసంమతాః. 412

సమస్థానే స్వభావేచ భూమిసంస్థః సమోమతః ;
యత్రోఽపి³ భవేత్ పాద్విః అంగుష్ఠాంగులయోఽంచితాః. 413

స్యాదగ్రతల సంచారి సవిక్షేపే నికుట్టనే,
3.....
అతిక్రాంతక్రమోదార గత్యుద్వర్తిత వర్తితే. 414

1. ఈ లుప్త పూరణము పరిష్కర్తది.
2. 'ఊతే' అను ప్రా. ప్ర. పాఠమును పరిష్కర్త యిట్లు సవరించిరి.
3. ఇక్కడ అగ్రతలసంచారిపాదమునకు వినయోగములు - తోదనము, స్థితము, పీడనము మున్నగునవి తెలిపెడు శ్లోక భాగము లొకటిరెండును, కుంచితపాదమును 'వివరింపఁ'

వ్యాయామమందు, ఉద్ధతస్పృతమునందును, పాదమును విసిరినప్పుడు ఊష్ణము. ఒకప్రక్కనుండి మరొకటికి పాదములు మార్చిమార్చి వేసినది ఆవర్తితము ; ఇది విదూషకుని రాకపోకలలో. మీదికెత్తినది ఉద్వాహితము ; ఇది దెబ్బతినన్నడక మున్నగువానియందు. 407-408

శ్రామితము, నిస్సృతము, కంపము, తిరశ్చీనము, బహిర్గతము, — ఇట్లు మరొకరు జంఘాకర్మలు ఇతరులు చెప్పినారు. 409

మండలభ్రమణముచే తిరుగునది శ్రామితము ; డమరుకవాద్యమందు, చత్ర భ్రమరియనుకరణమందు ఇది వచ్చును. ముందుకు చాచినది నిస్సృతము. 410

విదిలించుట కంపము ; ఇది భయమందు, చీరుగజ్జలను వాయిించుటయందును తగును. పిక్క ప్రక్కకు పోవుట తిరశ్చీనము ; ఇది పద్మాసనాదులందు క్తము. నేల విడిచి ప్రక్కకు సాగినది బహిర్గతము ; ఇది ఖండసూచకమును స్థానము నందుపయోజ్యము. 411

పా ద ల క్ష ణ ము

సమము, అగ్రతలసంచారము, కుంచితము, ఉద్ధట్టితము, అంచితము, అని పాదభేదములైదు భరతముని సమ్మతములు. 412

నేలమీద చక్కగా ఊనినయడుగు సమము ; ఇది సమస్థానమను కరణమున, స్వభావస్థితియందు వచ్చును.

మడమను మీదికెత్తి వ్రేళ్లు ఇంచుక వంచిన పాదము అగ్రతల సంచారి ; ఇది ప్రక్కకుత్రోయుచు దంచుటకు ఉపయోగించును.

(మడమను మీదికెత్తి, వ్రేళ్ళును, నడిమిభాగమును కుంచించినది కుంచిత పాదము.) ఇది అతిక్రాంతమును చారియందు, ఉదాత్తమైన నడకయందు, ఉద్వర్తితవర్తితములందు (క్రిందుమీదులుచేయుటలందు)¹వర్తించును. 413

1. ఇది శ్రీ పోణంగి శ్రీ రామఅప్పారావుగారు సూచించిన, యర్థము. (చారి నాట్యశాస్త్రము — పుట 321)

స్థిత్యా యత్ర తలాగ్రేణ పారిష్ఠో ఘట్ట్యతే షితిః
ఉద్భటితః , తదాభ్యేషు కరణేషు సకీర్తతః. 415

ప్రయోగానుకృతౌ చారీప్రసారేచాసకృత్ సకృత్
ఊర్ధ్వమగ్రతలం భూమౌ పారిష్ఠో రంగులయోఽంచితాః. 416

యస్మిన్ పాదేఽంచితః సస్యాత్ ; పదాగ్రక్షత చంక్రమే
వర్తితోద్వర్తితే పాదాహతౌ భ్రమరకేఽపిచ. 417

తాడితో ఘట్టితోత్సేధో ఘట్టితో మద్దితోఽగ్రగః
పారిష్ఠో గః పార్శ్వగః సూచినంజుకోఽంగులిప్రవృత్తగః. 418

తలాహతిరితి ప్రాహురస్య భేదాన్ పరే దశ
పారిష్ఠా నా భువమాలంబ్య తలస్యాగ్రేణ తాడయన్. 419

తాడితః కోపగర్వాదౌ ఘర్షు రాణాంచ వాదనే
పారిష్ఠా నా తాడయన్నగ్రతలేనాపి ముహుర్ముహుః. 420

ఘట్టితోత్సేధ సంజ్ఞః స్యాత్ ఘర్షు రీవాదనాదిషు.
ఘట్టితః పారిష్ఠా నా విఘ్నన్ కరభాశ్వాది నోదనే.¹ 421

ఘృష్యన్²త్తిర్యక్ తలేనోర్విం మద్దితః కింకిణీవిధౌ
పురతః స్థలితః శీఘ్రమగ్రగః పథిపిచ్ఛితే. 422

గ్రంథమును పడిపోయినవని పరిష్కర్త నూచన (Note below). వారుద్ధరించిన కుంచిత లక్షణము భరతమునిది, ఇది :—

“ఉత్తిప్తా యస్యపారిష్ఠిః స్యాత్ అంగుల్యః కుంచితాస్తథా
తథా కుంచిత మధ్యశ్చ సపాదః కుంచితః స్మృతః”

(భరతనా. శా. ౧౦-౫౦. కాశి ముద్రణము.)

1. ఇది పరిష్కర్త సవరించిన పాఠము. 'కరపార్శ్వా దినే దినే', కరపార్శ్వాది నోదనే' అని వ్రా. ప్ర.
2. 'ఘృష్యత్తిర్యక్' ఈ ముద్రిత పాఠము సరికాదు. సవరణ నాది.

కొనయడుగుమీద నిలచి మడమచేత నేలను తట్టుట ఉద్ఘట్టితము ; ఇది ఆపేరుగల కరణములందు, ప్రయోగముననుకరించుటయందు, చారీప్రసారము నందు, ఒకమారుగాని పలుమార్లుగాని వచ్చును.

పాదాగ్రమును పైకెత్తి, నేలపై మడమనూని, ప్రవేశ్యవంగియున్నది అంచితము ; ఇది గాయపడిన తుదికాలితో నడచునపుడు, వర్తితో ద్వర్జితము నందు, కాలితో తన్నునపుడు, భ్రమరకమను మండలమునందు, వచ్చును.

416, 417

తాడితము, ఘట్టితోశ్చేదము, ఘట్టితము, మర్జితము, అగ్రగము, పార్శ్వి గము, పార్శ్వగము, సూచి, అంగుళిపృష్ఠగము, తలాహతి — ఇట్లు ఇతరులు పదిపాదశేదములు చెప్పుదురు.

మడమచేత నేలను పట్టుకొని తుది యడుగును తట్టుట తాడితము ; ఇది కోపము, గర్వము, మొదలగువానియందు, చిరుగజ్జలను వాయించుటకును, ఉపయోగించును.

418, 419, 420

మడమను తుదియడుగును పలుమారు తట్టుచున్నది ఘట్టితోశ్చేదము ; ఇది ఘర్షణల వాదనమున వచ్చును. మడమచేకొట్టుట ఘట్టితము ; ఇది గాడిద, గుర్రము, మున్నగువానినదలించుటయందు.

421

అరకాలితో అడ్డముగా రాచుట మర్జితము ; ఇది గజ్జలనాడించుటకు ; త్వరగా ముందుకు జారునది అగ్రగము ; ఇది నున్నని నేలమీది నడక యందు.

422

పృష్ఠతః పారిణా గచ్ఛన్¹పారి గః కింకిణీవిధౌ
తిష్ఠన్ పార్శ్వేన గచ్ఛన్²పార్శ్వగః కంటకోద్ధృతౌ. 423

ఆసనేచ భవేన్నృతే సస్ఫురో బహుభంగిభిః
పారిముష్ణిప్య యో భూమావంగుష్ఠాగ్రేణ తిష్ఠతి. 424

ససూచీతి మతో నృత్యే విలాసావస్థితావపి
తిష్ఠన్ సర్వాంగులీప్యమైరంగులీప్యగో భవేత్
స్ఫురితాయాం తథాస్థానే బుధైర్నృత్యే విధీయతే. 425

సశబ్దం తాడనం భూమేః తలేనస్యాత్ తలాహతిః,
తాండవే దావనే కోపే ఘర్షణీణాంచ వాదనే. 426

పా దాం గు లీ ల క్ష ణ మ్

బ్రూమః పాదాంగులీలక్ష్మ పాదలక్ష్మప్రసంగతః
ఉత్తిప్తాః కుంచితాః స్తబ్ధాః అవక్షిప్తాః స్వభావజాః. 427

అనంగుష్ఠయుతాంగుష్ఠసంయుక్తాశ్చేతి స్తబ్ధా.
ఉత్తిప్తా ముహురున్నీతాః త్రపాయాం ముగ్ధయోషితః. 428

(ఉత్తిప్తాః-1)

యదా సంకోచరూపేణ నామితాః కుంచితాస్తదా
మూర్ఛిత త్రస్త శీతార్త గ్రహవిష్టేషు కీర్తితాః. 429

(కుంచితాః-2)

కాప్తవన్నిశ్చలాః స్తబ్ధాః, మృతౌ స్తంభేఽంగమోటనే (స్తబ్ధాః-3)
అవక్షిప్తాః సమాఖ్యాతాః అధోనీతాః పునః పునః, 430

పృష్ఠతస్సరణే³స్త్రిణాం బిబ్బోకే కిలికించితే. (అవక్షిప్తాః-4)

ప్రకృత్యైవ స్థితాః భూయ ప్రకృతౌ స్యుః స్వభావజాః. 431
(స్వభావజాః-5)

1. 'గచ్ఛత్' ఈ ముద్రిత పాఠము సరికాదు. సవరణ నాది.

మడమ వెనువెనుకకు నడుచుట పార్శ్వగము ; ఇది గజ్జలనాడించుటకు. ప్రక్కవాటుగా నిలిచినగాని, నడిచినగాని పార్శ్వగము ; ఇది ముల్లదీయుట యందు వచ్చును ; నృత్యమున కూర్చున్నప్పుడు ఇది పలురీతులుగా అదరు చుండును.

మడమ మీదికెత్తి బొటనవ్రేలి తుదిమీద నిలిచిన పాదము సూచియనబడును ; ఇది నృత్యమందు, సవీలాసమైన నిలుకడయందును, వచ్చును. అన్నివ్రేళ్ళ వీపులమీద నిలుచునది అంగుళీపృష్ఠగము ; ఇది 'స్ఫురితా' అను దేశీపాద భేదమునందును, నృత్యమున నిలుచుటయందును పండితులు విధింతురు.

423, 424, 425

చప్పుడగునట్లు అరకాలితో నేలనుమెట్టుట తలాహతి ; ఇది తాండవమున, పరువెత్తుటకు, కోపమునందు, ఘర్షణల వాయింపుటకు వినియోగింపదగును. 426

పాదాంగుళీలక్షణము

పాదలక్షణము చెప్పిన ప్రసంగవశమున పాదాంగుళుల లక్షణమును చెప్పుదుము.— ఉత్తిప్తములు, కుంచితములు, స్తబ్ధములు, అవక్షిప్తములు, స్వభావజములు, అనంగుష్ఠయుతములు, అంగుష్ఠనయ్య క్తములు — ఇట్లు కాలివ్రేళ్ళు ఏడువిధములు. మాటిమాటికిని మీదికెత్తినవ్రేళ్ళు ఉత్తిప్తములు ; ఇవి ముగ్ధస్త్రీలు సిగ్గుపడినప్పుడు చూపదగినవి. (ఉత్తిప్తములు-1) 427, 428

ముడిగినట్లు వంచబడినవి కుంచితములు ; మూర్ఛపోయినవారు, భయపడినవారు, చలికోర్వనివారు, దయ్యముపట్టినవారు, — వీరి విషయమున ఇవి ప్రయోగింపదగినవి. (కుంచితములు-2) 429

కట్టెవలె కదలకుండునవి స్తబ్ధములు ; ఇవి మృత్తి, మూనుపాటు, ఒడలి పిరుపు—వీనియందువచ్చును. (స్తబ్ధములు-3)

మరిమరి క్రిందికి దించినవి అవక్షిప్తములు ; ఇవి నెనుకకు జరుగుటయందు, స్త్రీల బిబ్బోక కిలికించితములందును వచ్చును. (అవక్షిప్తములు-4)

సహజముగా ఉన్నట్లే నేలమీదనుండునవి స్వభావజములు. 430, 431
(స్వభావజములు-5)

అనంగుష్ఠయుతాః ప్రోక్తాః త్యక్తాంగుష్ఠామిథః శ్రితాః
 పాదత్రాలోహణే పూగదండాదిగ్రహణే ఊతేః. 432
 (అనంగుష్ఠయుతాః-6)

అంగుష్ఠసంయుతాః ప్రోక్తాః సహంగుష్ఠాః మిథః శ్రితాః
 అంఘ్రేః స్తంజేరమస్వేవ, రజ్జుగర్భప్రవేశనే, 433
 ఆముక్తౌ నూపురాదీనాం దూరస్థాకర్షణేఽపిచ.
 (అంగుష్ఠసంయుతాః-7)

అంగుష్ఠః సర్వసంయోగాదంగులీత్వం క్వచిద్భజేత్. 434

ఉత్తిష్టోఽవనతోఽంగుష్ఠః సహజశ్చేతి సత్రిధా ;
 ఉన్మూళీకృతముత్తిష్టం¹ ప్రాచుర్నఖముఖాదిషు. 435
 (ఉత్ఊష్ఠః-8)

నామితోఽవనతోఽధస్తాత్ హియా భూమ్యాదిలేఖనే. (అవనతః-9)
 సహజస్తు స్వభావస్థః ప్రస్థితౌ పరికీర్తితః. (సహజః-10) 436

అంగానాం లక్షణం సర్వం వినియోగసమన్వితమ్
 ప్రోక్తం జాయచమూపేన మునేరాశయవేదినా. 437

ఇతి

శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవ గజసాధనిక జాయసేనాపతి
 విరచితాయాం నృత్తరత్నావల్యాం అంగనిరూపణం నామ
 ద్వితీయోఽధ్యాయః

1. 'ఉత్ఊష్ఠః' అను ముద్రిత పాఠముకన్న 'ఉత్ఊష్ఠం' అను వ్రా. ప్ర. పాఠమే సరసము.

బొటన వ్రేలిని విడిచి తక్కినవి ఒండొంటి చేరికతోనున్నవి అనంగుష్ఠయుతములు ; ఇవి పాదరక్షలు తొడుగుకొనుట, తీసికొనుట—వీనియందువచ్చును.

(అనంగుష్ఠయుతములు—6) 432

పనుగుకాలివలె బొటన వ్రేలితోగూడ ఒండొంటి చేరువగానున్నవి అంగుష్ఠయుతములు ; తలుగులోపల దూర్చుట, అందెలు మున్నగువానిని తొడుగుట, దూరమందున్న వస్తువు నీడుచుకొనుట, వీనికివి యుపయుక్తములు.

(అంగుష్ఠసంయుతములు—7)

అంగుష్ఠము తక్కినయన్నివ్రేళ్ళతోను గలసి ఒక్కప్పుడు వానిలో నొకటిగా గ్రహింపబడును (అంగుళీ లక్షణములన్నియు దీనికిని చెల్లనన్నమాట).

433, 434

ఉత్క్షిప్తము, అవనతము, సహజము, - అని అంగుష్ఠము, మూడుతెగలు ; మీదిమొగ్గమైనది ఉత్క్షిప్తము ; ఇది నఖముఖాదులందు (?)

(ఉత్క్షిప్తము—8)

క్రిందికివంచినది అవనతము ; సిగ్గుచే నేల మున్నగువానిని గోకుటయందిది వచ్చును.

(అవనతము—9)

స్వభావముతోనుండునది సహజము ; ఇది నడుచునపుడు.

436

(సహజము—10)

భరతమునియాశయమెరిగిన జాయసేనాపతి విని యోగముతోడి అంగలక్షణములన్నియు స్పష్టముగా ఇట్లు వచించెను.

437

ఇ ది

శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవుని గజసాధనికుడగు

జాయసేనాపతి రచించిన సృత్తరత్నావళియందు

అంగనిరూపణ మను రెండవ అధ్యాయము.

అథ తృతీయోఽధ్యాయః

లీలోల్లసచ్చాషగతి ప్రబంధమృగీప్లుతోద్యద్రుమరీమనోజ్ఞామ్
 సస్యందితాజ్ఞాం జనితోరుశోభాం వజ్ఞామి చారీం వనరాజితుల్యాం. 1

చా రీ ల క్ష ణ. మ్

భవేదాణాదికత్వాదిజ్ఞో చరేః కరణభావయోః
 కృదికారాత్ కృతే జీషి సిద్ధం చారీత్యతః పదమ్. 2

చార్యః కట్యాది పాదాంత చేష్టయైవ భవంతి యత్
 జనియోగః పృథక్తాసాం నప్రత్యేకం భవేత్తతః. 3

ధ్రువం పాదస్య యత్కర్మతత్ జంఘోరుకృతం యతః
 పాద జంఘోరుకరణం తతః కుర్వ్యర్థ్యైవం సమమ్. 4

¹(ప్రవర్తయేతే) చరణావూరుజంఘే యతస్తతః
 తుల్యత్వకరణాదేషాం పాదచారీ ప్రశస్యతే. 5

పాదస్యైకస్య యశ్చారః స చారీతి నిగద్యతే
 కరణం పాదయోశ్చారః ఖండస్తుకరణై స్త్రిభిః. 6

ఖండైః త్రిభిశ్చతుర్భిర్వా మండలం మిలితై ర్మతమ్
 గతాయుద్ధే నియుద్ధేచ చక్రశక్త్యాదిమోచనే
 నృతే నాశ్ర్యేచ చారీభిర్వివా కీంచితే [నవర్తతే]. 7

1. ఇది లుప్తపూరణము. 'ప్రవర్తతే' వంటి దేదో యుండదగునని పరిష్కర్త సూచన.
 (Notes P. 19). 'చరణా' అనుదానికి తగినట్లు ఈ చిరుమార్పు నా సూచన.

ఇక మూడవ యధ్యాయము

శీలతో ఎగురాడు పాలపడులు, గుంపుగట్టిన లేళ్ళు, లేచి తిరుగు తుమ్మెదలు—వీనిచే మనోహరమైనది, నదులు, తామరలను గలది, గొప్పశోభగలదియనగు వనశ్రేణివలెనుండు — (అదియు చాషగతి, మృగప్లుతము, భ్రమరి — వీనితో అందమైనది ; స్వందిత, జనిత అనువానిచే శోభాజనకమైనది) చారిని వివరింతును. 1

చారులక్షణము

'చర'ధాతువుపై ఉణాదినూత్రముచే 'ఇజ్' (ఇ) ప్రత్యయము, కరణము — భావము—అనునర్థములందు వచ్చి, ఆపై 'కృదికారాదక్తిసః' అను పాణిని నూత్రముచే కీష్ (ఈ) ప్రత్యయముచేరి 'చారి' అను పదము సిద్ధించినది. 2

చారులు కటిమొదలు పాదములవరకుగల యంగముల చేష్టచేతనే యేర్పడును గనుక వానికి ప్రత్యేకముగా వినియోగము గలుగదు. 3

పాదము చేయుపనియంతయు నిజముగా జంఘలును తొడలును చేయునచే. కనుక పాదజంఘోరువుల వ్యాపారమును దిట్టముగా సమముగా చేయదగును. 4

చరణములు పిక్కలను, తొడలను, నడపును. కనుక ఈ మూటిని సమానముగా నడపుటచే పాదచారి ప్రశస్తమగును. 5

ఒకకాలిపని చారి యనబడును ; రెండుపాదములది కరణమగును; మూడు కరణముల చారము ఖండమనబడును. 6

ఖండములు మూడో, నాలుగో చేరి చేయుట, మండలమగును. నడకయందు, యుద్ధమున, శాహుయుద్ధమున, చక్రము, శక్తి మున్నగువానిని ప్రయోగించుటయందును చారులు లేక, నృత్తమందుగాని, నాట్యమందుగాని యేమియు సాగదు. 7

షోడశ భూచార్యః

- సమపాదా స్థితావర్తా జనితా స్వందితా మతా. 8
- తథాఽవస్వందితా బద్ధాశకటాస్యాఽథ విచ్యవా
ఏలకాక్రీడితా చాషగతి రుత్స్వందితాఽడ్డితా. 9
- సమో సరితమత్తలీ మత్తల్యధ్యర్థికా తతః
ఊరూద్వృత్తేతి భూచార్యః షోడశై తాః ప్రకీర్తితాః. 10

షోడశ ఆకాశచార్యః

- అతిపార్శ్వపపూర్వాః స్యుః క్రాంతాః సూచీమృగప్లుతా¹
భుజంగత్రాసితాఽలాతాఽవిద్ధా నూపురపాదికా. 11
- అషిప్తా శ్రమర్షీదండా విద్యుద్రాభంతాభిధా తతః
ఊర్ధ్వజాను రథోద్వృత్తాదోలాపాదేతి షోడశ. 12
- ఆకాశిక్యః స్మృతాశ్చార్యః² ప్రాక్తనైః భరతాదిభిః
భూమ్యాకాశచరత్వేన ప్రాయశస్తాస్తదాహ్వయాః. 13

భౌమచార్యః

- స్థిత్యైవ సమపాదేన భౌమిమాకాశికిమపి
యతః కుర్యాత్ తతశ్చారీ సమపాదా నిగద్యతే. 14
- ³శ్లిష్ట పార్షిణఖం (యస్మాత్)⁴ తిష్ఠంత్యేకై కశోవ్రజేత్
సమం పాదద్వయంతస్మాత్ సమపాదేతి సంస్మృతా. 15
- మునేరాశయమజ్ఞాత్వా కైశ్చిత్ శాస్త్రవిధాయిభిః
సమపాదయుగస్థానమాత్రేణైవా ప్రకీర్తితా. 16

1, 2, 3. 'ప్లుతాః', 'చార్యాః', 'శ్లిష్టః' అనునవి ముద్రాదోషములు.

4. పరిష్కర్తలు వ్రతపూరణము.

ప దు నా రు భూ చా రు లు

సమపాదము, స్థితావర్తము, జనితము, స్వందితము, అవస్వందితము, బద్ధము, శకటాస్యము, విచ్యవము, ఏలకాక్రీడితము, చాషగతి, ఉత్స్యందితము, అడ్డితము, సమోసరితమత్తల్లి, మత్తల్లి, అధ్యర్థికము, ఊరూద్యృత్తము—ఇట్లు భూచారులు పదునారు. 8, 9 10

ప దు నా రు ఆ కా శ చా రు లు

అతిక్రాంతము, పార్శ్వక్రాంతము, అపక్రాంతము, సూచి, మృగపుతము, భుజంగత్రాసితము, అలాతము, ఆవిద్ధము, నూపురపాదిక, ఆక్షిప్తము, భ్రమరి, దండము, విద్యుద్భ్రాంతము, ఊర్ధ్వజానువు, ఉద్వృత్తము, దోలాపాదము— అని పదునారు ఆకాశచారులను భరతముని మొదలగు ప్రాచీనులు చెప్పినారు.

ఎక్కువగా భూమియందును, ఆకాశమందును చరించుటచేత ఆ పేళ్ళువానికి కలిగినవి. 11, 12, 13

భూ చా రు లు

సమపాదముతో నిలిచియే భౌమ—ఆకాశికచారులను చేయవలయునుగాన ఈచారి సమపాదమని చెప్పబడుచున్నది. 14

మడమలును, కాలిగోళ్ళును చేరికాగామండునట్లు నిలుచుండి, రెండుపాదములును సమముగా, ఒక్కొక్కటిగా నడచునది సమపాదచారి. 15

కొందరు శాస్త్రకారులు, భరతముని యభిప్రాయము తెలిసికొనక, రెండడుగులును సమానముగా నిలుచుట మాత్రమే దీని లక్షణమనిరి. 16

యద్యేవం కరణం నస్యాత్ భిన్నం సమనభాభిధమ్¹
 అస్యాశ్చలనశీలత్వాత్ పాదై రిత్యబ్రవీన్మునిః. (సమపాదా-1) 17

పాదస్యాగ్రతలేనోర్విం ఘర్షన్ పార్శ్వైన్వ్యతఃక్షిపేత్
 జానుభ్యాం స్వస్తికం యావత్ కుర్యాదంతరమండలమ్. 18

తదన్యముత్క్షిపన్ స్వస్య పార్శ్వపవ నివేశయేత్
 స్థితావర్తా భవేత్ [చారి]² స్థితాస్థిత్యా ప్రవర్తనాత్,
 అనుక్తాస్తు బుద్ధై రేవ జ్ఞేయాః చారి నిరుక్తయః (స్థితావర్తా-2) 19

వక్షోజప్రణయీ ముష్టిః అనోఽప్యావ ర్తితఃకరః 20
 యస్యాం సాజనితాజ్ఞేయా పాదస్తుతలసంచరః
 ఏతాం దేశీవిదః కేచిదూచుః ముసలఘాటికామ్. (జనితా-3) 21

నివణ్ణోరుః సమోవామః తిర్యగంఘ్రిః ప్రసారితః
 పంచతాలాంతరం యస్యాం స్వందితేయం నిగద్యతే. 22

తాలస్తత్కరాంగుప్తమధ్యయోః తతయోర్మృతిః (స్వందితా-4)
 స్యాదవస్వందితా తద్వదస్యా ఏవ విపర్యయాత్; 23

యద్యపి స్ఫుటమాశీఢ ప్రత్యాశీఢ సమే ఇమే
³[తయోరచలయోర్భిన్నే] తథాప్యేతే యతశ్చలే. 24
 (అవస్వందితా-5)

భవేత్ స్వస్తికరూపేణ సంవేధో జంఘయోర్మృధః
 తతో వలనమూరుభ్యాం యస్యాం బద్ధేతి సాస్మృతా. 25

1, 2, 3. పరిష్కర్త లు వృత్తపూరణములు.

అట్లైనచో 'సమనఖ' మను కరణము దీనికంటె వేరుగా నుండకపోవును. ఈ చారి నిలుచునదికాక చలించునదిగనుక భరతముని 'పాదాభ్యాం' అని ద్వివచనము చెప్పక 'పాదైః' అని బహువచనముతో నిర్దేశించెను.¹ (సమపాదము-1) 17

తుదియరకాలితో నేలను రాచుచు, మోకాళ్ళు రెండును స్వస్థికముగా నేర్పడునట్లు ఇంకొక ప్రక్కకు కాలు సాగించవలయును; ఇట్లు లోపలి మండల మేర్పరుపవలెను; తరువాత రెండవకాలిని విడదీసి యెత్తి, అట్లే తన పార్శ్వము నందే చేర్పవలయును. ఇది స్థితావర్తము, నిలిచి నిలిచి ప్రవర్తించును గనుక. 18, 19

చారి నిర్వచనములతో చెప్పనివానిని పండితులే తెలిసికొనదగును.

(స్థితావర్తము-2)

ఒకచేయి పిడికిలిపట్టి స్తనములకు చేరువగానుంచి, ఇంకొకహస్తము త్రిప్పుచు అడుగు తలసంచరముగా నడపుట జనితము; దేశిమార్గము నెరిగిన కొందరు దీనిని 'ముసలఘాటిక' అని పేర్కొనిరి. (జనితము-3) 20, 21

తొడలు క్రిందికి దించి, యెడమకాలి యడుగు సమముగా నుండగా, కుడి యడుగు ఐదుతాలముల నడిమికొలత యుండునట్లు చాచిన చారి స్వందితము; తాలమనగా వారి వారి చేతుల బొటన-నడిమి వ్రేళ్ళు చాచిన కొలత.

(స్వందితము-4)

అట్లే కాళ్ళు మార్చి చేసినచో ఆ చారి అవస్థందితము; ఇవి నిజముగా ఆలీఢ - ప్రత్యాలీఢ స్థానములతో సమానములే; కాని అవి నిశ్చలములు, ఇవి చలములు; గనుక భిన్నములు. (అవస్థందితము-5) 22, 23, 24

చిరుదొడలు పరస్పరము స్వస్థికముగా తగులుకొని, తరువాత మోకాళ్ళు తొడల క్రిందికి చేరుట బద్ధము. 25

అస్యాం స్వస్తిక విశ్లేషం యావత్పాదతలాగ్రయోః
 మండలభ్రమణాత్ స్వస్వపార్శ్వయోగ్గ [మనం...]¹
 ఇత్యుర్వోర్వలనం యుక్తం కేచిదూచు ర్వివశ్చితః. (బద్ధా-6) 25

ఉద్వాహితమరః పూర్వ నిషణ్ణాంగః స్వపార్శ్వతః
 తిర్యక్ ప్రసారయేదేకం చరణం తలసంచరమ్
 స్థితేఽన్యస్థైన్ సమేపాదే శకటాస్యాఽభిధీయతే. 26

ఏతయా శకటం ఊర్వమితి ప్రాప్తా యథార్థతా
 ...కల్పితే కైశ్చిద (ది?)యం పాదస్వరేచనాత్. 28
 (శకటాస్యా-7)

క్రమాత్ పాదతలాగ్రాభ్యాం మహీతల నికుట్టనైః
 విచ్యుతేః సమపాదాయాం విచ్యవేత్యభిధీయతే. (విచ్యవా-8) 29

తలసంచరయోర్యస్యాం పాదయోః క్రమశో భవేత్
 ఉత్ప్లవ్య పతనం సేయమేలకా క్రిడితా (మతా)
 (ఏలకాక్రిడితా-9) 30

పురః ప్రసారితస్వవ్యం (వ్యః?) తాలమాత్రం తతః పునః
 ద్వితాలం కించిదుత్ప్లవ్య వామేన సహ పృవృతః
 శ్లిష్టస్యాదేవమభ్యాసీ పాదశ్చాపగతిర్భవేత్ (చాపగతిః-11) 31

కన్తిషాంగుష్ఠభాగాభ్యాం బాహ్యోభ్యంతరతః క్రమాత్
 పాదస్పర్శన్ శనై ర్య [త్ర కురుతేచ గ]²తా గతమ్. 32

రేచకస్యానుసారేణ సేయముత్స్యందితామతా,
 రేచితః కైశ్చిదత్రోక్తో నృత్తహస్తో విచక్షణైః. 33
 (ఉత్స్యందితా-12)

1, 2. ఇది పరిష్కర లుప్త పూరణము.

ఈ చారితో స్వస్తికమును విడదీసి అరకాశ్శకొనలతో మండలభ్రమణము చేసి తమ తమ పార్శ్వములకు చేర్చుట ఊరువలనమనదగునని కొందరు పండితులన్నారు. (బద్ధము-6) 26

పూర్వాంగము దిట్టముగా నిలుపుకొని, యెదను ఎత్తి, ఒక కాళిని తల సంచరముగా అడ్డము చాచి, ఇంకొక కాళిని సమముగా నుంచుకొనుట శకటాస్రము. 27

దీనితో బండిని తోలుదురు గాన ఈ పేరు సార్థకము. కొందరు దీనియందు పాదమును అటునిటు కదలింపవలెనని కల్పింతురు. (శకటాస్రము-7) 28

సమపాదచారియందు క్రమముగా అరకాలిశ్శకొనలతో నేలను తట్టుచు పాదములకు విచ్యుతి - విడివడుట - గలిగించినచో అది విచ్యవము అనబడును. 29 (విచ్యవము-8)

తలసంచారపాదములు క్రమముగా ఎగిరివడుట గలది ఏలకాక్రీడితము. 30 (ఏలకాక్రీడితము-10)

కుడికాలోకతాలమంత ముందుకు చాచి అపై రెండుతాలములంత వెనుకకెత్తి యిచ్చి యెడమకాలితోగూడి నిలుచుట, ఇట్లు పలుమారు చేయుట చాషగతి. (చాషగతి-11) 31

చిటికెనవ్రేలి మీదిభాగముతోను, బొటనవ్రేలి యడుగు భాగముతోను క్రమముగా, రేచకానుసారముగా, పాదము సాగుచు రాకపోకలు తిన్నగా చేయుట ఉత్స్యందిత మనబడును; కొందరు పండితులు దీనియందు రేచితమును న్యస్తహస్తమును ప్రయోగింపవలె నందురు. (ఉత్స్యందితము-12) 32, 33

సమస్థితస్య పాదస్య ద్వితీయస్తలసంచరః
 ఆగ్రేవృష్టేచ సుశ్లిష్టః క్రమాత్ సాచాడ్డితా మతాః;
 అగ్రథేతి ప్రసిద్ధేతి గురుః కీర్తిధరోఽబ్రవీత్. (అడ్డితా-13) 34

తలసంచరమేకేన ఘూర్ణమానేన కుర్వతా
 అన్వేన స్వస్తికం యస్యాం పర్యాయేణోపసర్వతే. 35

సమోసరితమత్తలీ మతేయం మధ్యమే మదే;
 అన్వేతు స్వస్తికం హిత్యా యుగపద్ధూర్ణమానయోః 36

పాదయోర్వలనాదస్యాం కథయంతు్యపసర్పణమ్;
 మత్తపాదేతి లోకేఽస్యాః ప్రసిద్ధమభిధాంతరమ్. 37
 (సమోసరితమత్తలీ-14)

జంఘా స్వస్తికయోగేన లగ్నాఖిలతతా భువి,
 ఘూర్ణమానౌ ముహుః, కించిత్ త్ర్యశ్రితా పుపసర్పతః. 38

పాదా, హస్తా తథోద్వేష్టైరపవేష్టైశ్చ సంయుతా
 భవేతాం యత్రమత్తలీ (ం?) నామ్నాఽహలస్తరుణే మదే.
 అపసర్పణమిత్యేకే స్థలత్పాదాభిధాం పరేం. (మత్తలీ-15) 39

సవ్యస్య పృష్ఠదేశే స్వాత్వా!... ..
 నృత్తజ్ఞైరూరూద్వృత్తపదేరితా. 40

[‘సవ్యస్య పృష్ఠతో వామశ్చరణస్తుయదాభవేత్
 తస్యాపసర్పణం చైవ జ్ఞేయాసాఽధ్యర్థికా బుధైః
 తలసంచరపాదస్య పార్శ్విః శాహ్వోన్ముఖీ యదా
 జంఘాఽంచితా తథోద్వృత్తాః ఊరూద్వృత్తేతి సాస్మృతా’]
 (ఊరూద్వృత్తా-16)

1. ఈ గ్రంథపాతమందు అధ్యర్థికచారి తరువాతి లక్షణము, ఊరూద్వృత్తచారి పూర్ణ
 లక్షణమును పోయినవి. కుండలీకృతములు, ఆ రెంటి భరతనాట్యశాస్త్ర లక్షణ
 శ్లోకములు; విషయపూర్తికై పరిష్కార యుద్ధరించినవి.
 (భ. నా. బరోడా ముద్ర. 10-17, 22).

ఒకపాదము సమస్థితో నుండగా రెండవది తలసంచరమై క్రమముగా ముందు వెనుకభాగములతో ఒరయుచున్నది అడ్డితచారి; దీనికి 'అగ్రథ' యని పేరు ప్రసిద్ధముగా నున్నదని ఆచార్యకీర్తిధరుడు వచించెను. (అడ్డితము—13) 34

ఒకపాదము తలసంచరమై యదరు చుండగా, ఇంకొకటి అట్లే స్వస్థికము చేయుచు చేరవలయును. ఇట్లు మార్చి మార్చి చేయునది సమోసరితమత్తలి; ఇది నడుమంత్రపు మత్తును సూచించుచు.

స్వస్థికమును వదలి యేకకాలమందే అదరుచున్నపాదములు రెండును మరిమరి చేరుకొనుట దీనిలక్షణముగా మరికొందరు చెప్పుదురు. దీనికి 'మత్తపాదము' అని యింకొక పేరు లోకమున ప్రసిద్ధముగానున్నది. 35, 36, 37

(సమోసరితమత్తలి—14)

స్వస్థికము చేసిన చిరుదొడలును, నిండుగా నేలమోచిన అరకాళ్ళును గల పాదములు, కొంచెము ఎడముగా అదరుచు చేరుట, అప్పుడు హస్తములు ఉద్వేషితములును, అపవేషితములునుగా సాగుచుండుట—ఇది మత్తలి. నిండు మత్తులో దీని వినియోగము; అపసర్పణమని కొందరు, స్థలత్పాదమని మరికొందరు దీనిని పేర్కొనిరి. (మత్తలి—15) 38, 39

(ఎడమపాదము కుడికాలిమడమ వద్దికి చేరినప్పుడు ఆ కుడికాలు ప్రక్కకు జరుగ వలయును. అది అధ్యర్థికమని బుధులందురు. (అధ్యర్థికము)

తలసంచరముగానున్న ఒక కాలిమడమ ఇంకొకకాలి మీది భాగమును చూచు చుండగా, దాని చిరుదొడ వంకరగా నుండి రెండవకాలి చిరుదొడ వంకకు సాగి యుండునది ఊరూర్వప్రత్తము.) (ఊరూర్వప్రత్తము—16) 40

ఆ కీ శి కా చా ర్యః :

ప్రసార్య పురతః కించిత్ పాత్రప్రకృతిభేదతః
 యత్రోక్షిప్తం [చతుస్తాలాద్యంతరం
 అగ్రేణ పాతయేత్ భూమా]¹వతిక్రాంతేతి తాం విదుః. 41

అనుక్తత్వాద్విశేషస్య మునినా తస్య చిత్తవీత్
 పాదస్య పార్శ్వపవేతి న్యాయాత్ కీర్తిధరో²బ్రవీత్. 42
 (అతిక్రాంతా-1)

కుంచితం చరణం తిర్యక్ గత్వా పార్శ్వే సముత్థితమ్
 యదాచోద్ఘట్టతం న్యసేత్ [పార్శ్వాద్యే]² యమితి శ్రుతా. 43

ఊరుక్షేత్రే ద్వితీయస్య యావదుత్థిప్య పాతయేత్
 పాదముద్ [ఘాటి (ఘట్టి?)తే]³ నాస్య (స్యా?) లక్ష్య కీర్తి
 ధరో²భ్యధాత్.

తత్రాబ్రవీత్ పార్ణి చండఘాతేతి కిల లోకతః (పార్శ్వక్రాంతా-2) 44

బద్ధాం చారీం [విధాయాదా]⁴పాదముద్భృత్య కుంచితమ్
 స్వపార్శ్వే నిక్షిపేద్య స్యామపక్రాంతేతి సాస్మృతా. 45

... ఉత్థిప్యపాదం తత్ పార్శ్వతో న్యసేత్
 ఇతికీర్తిధరస్తావహా విక్షేపవలనాభిధామ్. (అపక్రాంతా-3) 46

పాదం కుంచితముత్క్షిప్య పురోజంఘాం ప్రసారితామ్
 జాన్వంతా మథవోర్వంతాం అగ్రయోగేన పాతయేత్. (సూచీ-4)⁵ 47

అతిక్రాంతోదితం పాదముత్క్షిప్యోత్ప్య త్యపాతయన్
 పృష్ఠదేశే పరాం జంఘా మంచితాంఘ్రి(ం?) సముత్క్షిపేత్
 యస్యామేవం భవేత్సేయం వృద్ధైః జ్ఞేయా మృగప్లుతా. 48
 (మృగప్లుతా-5)

1. ఈ లుప్తపూరణము 'అభినవ భారతి' ననుసరించి పరిష్కర్త చేసినది. వారు వదలిన
 ఐదక్షరములు 'చరణం తతః' అనిచేర్చి శ్లోకము పూర్తి చేయవచ్చును.
 2, 3, 4. పరిష్కర్త పూరించినవి.
 5. ఇక్కడ శ్లోకార్థము లుప్తము. లక్షణమున చారిపేరును లేదు.

ఆ కా శ చా రు లు

పాదమును కొంచెముగా ముందుకు చాచి, పాత్రస్వభావభేదమును గమనించి నాలుగు తాలములు మొదలుకొని అంతరముండునట్లు మీదికెత్తి, తుది కాళితో నేలపై పడవేయవలెను; దానిని అతిక్రాంతమందురు. 41

భరతముని విశిష్టముగా చెప్పలేదు గాన ఆతని చిత్తమెరిగిన కీర్తిధరుడు, పాదమును పార్శ్వమునందే పడవేయవలెనని చెప్పెను. (అతిక్రాంతము-1) 42

ముడిచిన పాదమును అడ్డముగా ప్రక్కలో మీదికెత్తి, ఉద్భట్టితముగా మోపుట పార్శ్వక్రాంతము. 43

రెండవకాళితోడ సరిగా పాదమెత్తి ఉద్భట్టితముచే పడవేయవలెనని కీర్తిధరుడు దీని లక్షణము చెప్పెను; మ రి యు లోకవ్యవహారమందు దీ ని కి 'పాణి చండ ఘాతము' అను పేరు గలదనెను. (పార్శ్వక్రాంతము-2) 44

మొదలు బద్ధచారిని చేసి ముడిచిన పాదము మీదికెత్తి దాని ప్రక్కలో పెట్టు నది అప్రక్రాంతము. 45

... .. పాదము మీదికెత్తి దాని ప్రక్కలో న్యాసము చేయవలెను. దీని పేరు విక్షేపవలనము - అని కీర్తిధరుడు చెప్పినాడు. (అప్రక్రాంతము-3) 46

పాదమును ముడిచి, మోకాలివరకుగాని, తొడవరకుగాని, జంఘను ముందరికి చాచి పాదాగ్రముతో నేలపై పడవేయవలయును (అది సూచియగును). 47

(సూచి-4)

అతిక్రాంతచారికి చెప్పిన పాదమునెత్తి యెగిరి పడవేయవలయును; ఇంకొక కాళి పిక్కను వంకరయైన యడుగుతో వెనుకకెత్తి వేయవలెను; ఇట్టిది మృగ వృతమని పెద్దలందురు. (మృగవృతము-5) 48

ముత్తక్షిప్య కుంచితం పాదం స్వపా¹ర్శ్య గత జానుకమ్
 త్ర్యశ్రమేవోరు మూలస్య సమక్షేత్రే వివర్తయేత్. 49

యస్యామేషా సమాఖ్యాతా భుజంగత్రాసితా మతా,
 పాదోపాంత భుజంగార్థత్రాస నిషాది తాయతః. 50
 (భుజంగత్రాసితా-6)

పృష్ఠప్రసారితం పాదం వలనాభ్యంతరీకృతమ్
 తలస్య సంముఖానోర్బరుం స్వపార్శ్వే పార్ష్ణినా ఊపేత్ ;
 యస్యాం సేయమలాతేతి కీర్తితా సృత్రకోవిదైః. (అలాతా-7) 51

పాదో విశ్లిష్ట జంఘస్య స్వస్తికస్యేన కుంచితః
 అగ్రే ప్రసారితో యత్ర విద్ధః పార్శ్వేనిశే పునః. 52

అన్యపార్ష్ణి నిశేక్షేత్రే పార్ష్ణినా పాతితో భవేత్
 ఆవిద్ధా సా భవేత్ కేచిదాఊప్తా వూర్వికాం విదుః. (ఆవిద్ధా-8) 53

స్పికార్ష్ణి శ్లేష పర్యంత మంచితం పృష్ఠతో నయన్
 పాద (మంచిత)² జంఘంచ పార్శ్వ పవ భువి ఊపేత్. 54

తరసాయత్ర విశ్లేయా సేయం నూపురపాదికా
 యథాశోభం స్పిజ (చ?) స్త్వర్వాక్ స్వయం మన్యామహే పునః. 55
 (నూపురపాదికా-9)

త్రితాలంతర ముత్తక్షిప్య కుంచితం చరణం పునః
 స జంఘా స్వస్తికం భూమౌ వామతః పార్ష్ణినా ఊపేత్
 యస్యామేషా మతాఽఊప్తా ఖండే చింతా పరాభిధా (?) 56
 (ఆఊప్తా-10)

భుజంగత్రాసితాం కుర్ష్యన్ ద్వితీయేన తలేన చేత్
 శరీరం బ్రామ్యతే వేగాత్ భ్రమరీసా ప్రకీర్తితా. (భ్రమరీ-11) 57

1. ఇది పరిష్కర్త పూరించినది.
 2. 'పాదమిన్విత' అనునది ముద్రాదోషము గాబోలు. 'అంచిత' అనియే ఇతర లాక్షణికులు అభినవగుప్త, శార్ఙ్గదేవులు చెప్పినారు. (అభి. భార. ౧౦-౩౫ సం. రత్నా. ౭-౯౫)

ముడిచిన పాదమును దాని పార్శ్వమున మోకాలుండునట్లుగా ఎత్తి త్ర్యశ్రముగానే తొడ మొదటి ప్రదేశమునకు త్రిప్పవలయును; అది భుజంగత్రాసితచారి; కాలిదగ్గర చేరిన పామువలని భయమును ఇది చూపును గనుక. 49, 50

(భుజంగత్రాసితము-8)

వెనుకకు చాచిన పాదము త్రిప్పి లోపలికి దార్చి దాని యరకాలికి ఇంకొక కాలి తొడ ఎదురగునట్లు చేసి, మడమతో తన ప్రక్కలో నేలకు వేయవలెను; దీనిని నృత్తజ్ఞులు అలాత మందురు. (అలాతము-7) 51

ముడిచిన పాదమును చిరుదొడలు విడివడిన స్వస్థికమువలె చేసి, ముందుకు చాచి, దాని ప్రక్కకు మరల త్రోసి, ఇంకొకకాలి మడమ చెంతకు తన మడమతో వేయుట ఆవిద్ధమనబడును; కొందరు దీనిని ఆక్షిప్తావిద్ధమని పేర్కొనిరి. 52, 53
(ఆవిద్ధము-8)

వంచిన పాదమును మడమ పిరుదు దిన్నెను తాకువరకును వెనుకకు తీసికొని పోయి, దాని పార్శ్వమునందే వంచిన పిక్కతో వేగముగా నేలబడవేయవలెను. ఇది నూపురపాదిక; అందము ననుసరించి, పాదము పిరుదు దిన్నె కీవలనే యుండ దగునని మా యభిప్రాయము. (నూపురపాదిక-9) 54, 55

మూడు తాలముల యెత్తు ముడిచిన కాలెత్తి మరల జంఘా స్వస్థికముచేసి మడమతో ఎడమ ప్రక్కకు వేయవలయును; ఇది ఆక్షిప్తము. దీనికి 'ఖండే చింత' (?) అను మారు పేరు గలదు. (ఆక్షిప్తము-10) 56

ఒక పాదముచే భుజంగత్రాసితము చేయుచు రెండవ యరకాలితో వేగముగా శరీరమును త్రిప్పట భ్రమరి. (భ్రమరి-11) 57

కుర్వన్ నూపురపాదోక్తం కుంచితం చరణం పునః
 దేహసముఖ జాన్వగ్రక్రియం వేగాత్ ప్రసారయేత్
 యత్ర సా దండపాదేతి పండితైః పరికీర్తితా. (దండపాదా-12)

పృష్ఠతో వలితాశ్లిష్ట పృష్ఠః పాదః ప్రసార్యతే
 ఊర్ధ్వాధః పార్శ్వదేశేషు బ్రాంతో మండల వద్యదా
 కీర్తితేయం శదా విద్యుద్భాసితా, లక్ష్యైతి దుష్కరా.¹ 59
 (విద్యుద్భాసితా-13)

జానుస్తన సమం యావత్ కుంచిత పాద ముద్ధరేత్
 యత్ర స్థిక్వతోఽన్యోఽంఘ్రిః ఊర్ధ్వజానురియం మతా 60
 (ఊర్ధ్వజానుః-14)

ఆవిర్ధం పాదమన్యోరుక్షేత్రే పార్షిణ్యథా భవేత్
 బ్రాంత్యోత్పత్య యదా బాహ్యభ్రమర్యత్పాతయేద్భువి
 తదోద్వృత్తా మనోవర్తా లోకే భూచార పూర్వికా (?)² 61
 (ఉద్వృత్తా-15)

ఉత్తిప్య కుంచితం పాదం పార్శ్వయోర్లోలయన్ ఊపేత్
 స్వపార్శ్వే పార్షిణా యస్యాం డోలాపాదేతి సాస్మృతా. 62
 (డోలాపాదా-16)

పాదస్య ముఖ్యతా క్వాపి హస్తస్యాపి క్వచిద్భవేత్
 ఉభయోః కుత్రచిత్ జ్ఞేయా యథాశోభం ప్రయోగతః. 63

హస్తావవవతౌ స్యాతాం యదా పాదస్య ముఖ్యతా,
 అగ్రగౌస్తః స్వముఖ్యత్వే, ద్వయోశ్చేత్ సమగౌ పునః. 64

1. ఈ లక్షణము హాకు స్ఫుటముకాదు. అపపాఠ మేమో యన్ని సంధేహము. భరత నాట్యశాస్త్రము, అభినవ భారతి, రత్నాకరములందు దీని లక్షణమును చూచునది. (భ. నా. శా. కాళీ ముద్రణ ౧౧-౩౮; అభి. భా. ౧౦-౪౦; సం. రత్నా, ౭-౧౦౦౦)

2. ఆస్పష్టము.

నూపురపాదమున చెప్పిన క్రియచేసి మరల ముడిగిన కాలిని, తన దేహమున కెదురుగా మోకాలి మొదలు క్రియసాగునట్లు, వేగముగా చాచవలయును. దీనిని పండితులు దండపాద మందురు. (దండపాదము-12) 58

అడ్డము తిరిగి పీపును దాకిన పాదము వెనుకకు చాచి, మీది క్రింది ప్రక్కలతో మండలాకారముగా త్రిప్పినచో అది విద్యుద్భ్రాంతము; ఇది చేసి చూపుట చాలా కష్టము. (విద్యుద్భ్రాంతము-13) 59

ముడిగిన పాదము, మోకాలును, స్తనములును సతికొలతలోనుండునట్లు ఎత్తవలెను; అప్పుడు రెండవపాదము కదలకుండవలెను; ఇది ఊర్ధ్వజానువు. (ఊర్ధ్వజానువు-14) 60

ఇంకొక తొడ మీదికి మడమ చేరునట్లు ఆవిధపాదమును పెట్టి, యెగిరి, బాహ్యభ్రమరి చేసి నేలమీద వేయవలయును; ఇది ఉద్యృత్తము. ఇది వ్యవహారమున 'భూచార మనోవర్తి' అనబడుచున్నది (?) (ఉద్యృత్తము-15) 61

కుంచితపాదమును మీదికెత్తి ప్రక్కలలో ఊచుచు, మడమతో తన ప్రక్కన నేలపై పెట్టుట డోలాపాదము. (డోలాపాదము-16) 62

ఒకప్పుడు పాదము ప్రధానముగా, మరొకప్పుడు హస్తము ప్రధానముగా, ఇంకొకప్పుడు రెండును ప్రధానముగా నుండును. ఇది అందము ననుసరించి, ప్రయోగముచే తెలిసికొనవలయును. 63

పాదము ముఖ్యముగా నున్నచో హస్తములు తగ్గియుండ దగును; తమకే ముఖ్యత్వమున్న యెడల అపి ముందుగా నడుచును; రెండును ముఖ్యములేని సమమ్ములై సాగును. 64

యత్స్పారీ ప్రయోగేఽంఘ్రి తతో హస్తో, యతః కరః
తతస్త్రికం, యతస్తత్ స్యాత్ నేత్రాద్యం యోజయేత్తతః.

65

పాదచార్యం కృతార్థోవా పాదో యాతి భువం యథా
హస్తః స్వకార్య నిష్పత్తౌ కటిమాశ్రయతే తథా.

66

హస్తః స్యాదర్థచంద్రోఽత్ర నాచ్యే, నృత్త విధౌ పునః
పక్ష వంచితకా పక్షప్రద్యోతౌ వా మతౌ సతామ్,
పతత్ శ్రయమపి బ్రూమో నృత్యే లక్ష్యనిరీక్షణాత్.

67

అనంతేషు విభేదేషు గతీనాం లలితాత్మికాః
చార్యో ద్వాత్రింశదేవోక్తాః మునినాఽన్వర్థ సంజ్ఞకాః.

68

చరితమివ సురాజ్ఞాం యుక్తదండాభిరామం,
గిరిశమివ భుజంగత్రాసితాలోకనీయమ్,
జలదమివ సవిద్యుద్భ్రాంతమశ్రాంతలక్ష్మి
వ్యరచయదిహ చారీలక్షణం జాయనార్యః.

69

స్థా నా ని

ఆసామాద్యంత భావార్థమధునా స్థానముచ్యతే
కరణాధారభావేషు స్థానశబ్దో నిరుచ్యతే.

70

భావిగత్యనుకూలేన స్థానకేనేహ కేనచిత్
స్థిత్యా గచ్ఛేత్ తదంతేఽపి తిష్ఠేదిత్యత్ర కశ్యస,
ప్రయోగో నవినా తేన తస్మాదేతన్నిరూపయేత్.

71

శరీరస్యాంగవిన్యాసవిశేషో భావ [యోగవత్]¹
నేత్రయోః సహగః కోఽపి నిశ్చలః స్థానముచ్యతే.

72

1. 'యోగ్యవత్' అని వ్రా. ప్ర; నా వ్రా. ప్ర. లో 'పోవివత్'. ఈ సవరణ పరిష్కర్త నూచితము. 'భావపోషకృత్' అని తిరుపతి ప్రతిలో సవరణ నూచన; మా. రా. కవి గాఠిది గాబోలు.

చారిని ప్రయోగించునపుడు అడుగులున్న దిక్కులో హస్తముండవలెను; హస్తమున్న దిక్కు త్రికము - వెన్నెముక క్రింది భాగము - తిరుగ వలయును; అది తిరిగిన దిక్కుననే కన్ను మొదలగువానిని దార్శవలయును. 65

పాదచారియందు తన పని ముగించి పాదము నేలపై నిలుచునట్లే హస్తము గూడ తన పని ముగియగానే కఠినాశ్రయించును. 66

ఇక్కడ నాట్యమందు అర్థచంద్రహస్తము; నృత్యమందు పక్షవంచితములో, పక్షప్రద్యోతములో హస్తములుండును; లక్ష్యమును గమనించి మేము న్యత్యమందు ఈ మూడును గలవందుము. 67

గతుల భేదములనంతములై యుండగా వానిలో లలితస్వరూపముగల ముప్పది రెండు చారులు మాత్రమే భరతముని చెప్పెను. 68

చారీలక్షణము మంచిరాజుల నడవడివలె యు క్తమైన దండనీతిగలిగి రమ్యమైనది (దండపాదచారిచే అందమైనది); శివునివలె పాములకు వెరచి చూడదగినది (భుజంగత్రాసితచారిచే దర్శనీయమైనది); మేఘమువలె మెఱుపుల సంచారము గలది (విద్యుద్భ్రాంతచారి గలది); తరుగని శోభగలది; అట్టి దానిని జాయ నార్యుడిక్కడ విరచించెను. 69

స్థానములు

ఈ చారుల ఆద్యంతములెరుగుటకు ఇప్పుడు స్థానము చెప్పబడును. కరణము, ఆధారము, భావము అను మూడర్థములందు స్థానశబ్దము నిర్వచింపబడినది. 70

చేయబోవు చారికనుకూలమైన ఏదో యొక స్థానమందు నిలిచిపోవలయును; పోయి నిలువవలయును; కనుక స్థానము లేనిది యే ప్రయోగమును ఉండదు. కావున దానిని నిరూపింపవలయును. 71

ఒక భావమును చూపుటకై కనుచూపులు వెన్నంటి చేయు శరీరాంగముల నిశ్చలమైన ఒకానొక నెలుపు స్థానమనబడును. 72

పురుషస్థానాని

వైష్ణవం సమపాదాఖ్యం వై శాఖం మండలాభిధమ్
ఆలీధసంజ్ఞితం ప్రత్యాలీడాఖ్యంచేతి షట్ నృణామ్. 73

ఏకః పాదస్సమో యత్ర త్ర్యశ్రః పార్శ్వముఖోఽపరః
అనయోరంతరం సార్థతాలద్వితయసంజ్ఞకమ్. 74

జంఘాయామంచితం కించిత్ సౌప్తవేనోపశోభితమ్
వైష్ణవం స్థానకం; యస్మాద్ద్విష్టరత్రాధిదై వతమ్. 75

అనేనాభినయో విష్టోః నరయోః శ్రేష్ఠమధ్యయోః
కర్తవ్యః సూత్రధారాదౌ (దేః ?) సంలాపోఽపి స్వభావజః. 76
(వైష్ణవమ్-1)

త్యాలనూత్రాంతరౌ స్యాతాం స్వభావాత్ చరణౌ సమా
సౌష్ఠవం సహజం యత్ర సమపాదం తదుచ్యతే. 77

విమాన స్తందనాకాశవ్రతలింగస్థితేష్పృతత్
వివాహ (హే) పక్షినిర్దేశే విప్రమంగలవాచనే
అధిదై వతమేతస్య కీర్తితః కమలాసనః. (సమపాదమ్-2) 78

సార్థతాలత్రితయవత్ త్ర్యశ్ర పక్షస్థపాదయోః
అంతరం స్యాద్ద్వ్యవస్థేయం ఊర్వోరపి నిషణ్ణయోః 79

యస్మిన్ వై శాఖమాఖ్యాతం తద్విశాఖాధిదై వతమ్
వ్యాయామే నిర్గమే స్థూలభంగే (ఖగే ?)¹ వాహనవాహనే. 80
(వై శాఖమ్-3)

1. 'స్థూలభంగే' అను ముద్రితపాఠము అస్పష్టము. ఈ స్థానము వినియోగములగు
'స్థూలపక్షి నిరీక్షణం' అని భ. నా. శా.; 'పక్షిణోఽత్ర గరుడాదయో మంతవ్యాః'
అని అభినవ కారతి (౧౦-౬౪); సం. రత్నాకరమునను 'స్థూలపక్షిక్షణే' అనియే
(౭-౧౦౪౫); కనుక ఈ సవరణ నా సూచన.

పురుషుల స్థానములు

వైష్ణవము, సమపాదము, వైశాఖము, మండలము, ఆలీఢము, ప్రత్యా
 లీఢము, — అని మగవారి స్థానములు ఆరు. 73

ఒక పాదము సమముగానుండి, రెండవది ప్రక్క మొగముగా, ఏటవారుగా
 నుండవలెను; ఈ రెంటి నడుమ రెండున్నర తాలముల యంతరముండగను.
 చిరుదొడ కొంచెము వంకరగావలయును; సౌష్ఠవముతో శోభిల్లవలెను, ఇది
 వైష్ణవస్థానకము — దీనికి విష్ణువు అధిదేవత గనుక. 74, 75

దీనిచే విష్ణువును, ఉత్తమ, మధ్యమ పురుషులను, సూత్రధారుడు మొదలగు
 వారిని, స్వాభావికమైన సల్లాపమును అభినయింపదగను. 76

(వైష్ణవము—1)

ఒక తాలమంతయంతరముతో స్వభావముగా సమముత్తైన పాదములు గలిగి
 సహజమైన సౌష్ఠవముగల నిలుకడ సమపాదమనబడును; ఇది: విహానము, రథము,
 ఆకాశము, — వీని యందున్నవారికి, వ్రతముపట్టిన - శైవాది చిహ్నములు
 ధరించిన-వారికి, పెండ్లియందు, పతులను చూపునప్పుడు, బ్రాహ్మణాశీర్వాదము
 నందు, ప్రయోగింపనగును; దీని అధిదేవత బ్రహ్మ. 77, 78

(సమపాదము—2)

ఏటవారుగా, ప్రక్కమొగముగా, తిరిగిన పాదముల నడుమ మూడున్నర
 తాలములంత సందుండవలయును; ఇట్లే దిగబడిన తొడల విషయమునను వ్యవస్థ;
 అది వైశాఖమన బడును; దానికి దేవతా కుమారస్వామి. వ్యాయామిషునందు,
 వెలువడునప్పుడు, పెద్దపతులను నిరూపించునప్పుడు, గుర్రము మొదలగువాని
 స్వారియందు — ఉపయోగించునది. (వైశాఖము—3) 79, 80

త్ర్యక్షా పార్శ్వముఖా పాదౌ చతుస్తాలాంతరాన్వితౌ
నిషణ్ణోరూ, కటియత్ర జాయతే జానునోస్సమా

8

బుధై ర్మండలమాఖ్యాతం తదాఖండలదైవతమ్;

ప్రయోగే చాపవజ్రాదేః స్కంధే (?) సింధుర వాహనే,

గరుడాది మహాస్థూల పక్షిణాంచ నిరూపణే.

(మండలమ్-4)

83

వామః పాదో నిషణ్ణోఽత్ర కుంచితో జానునా పునః

తేన తుల్యే కటిప్యష్టే త్ర్యక్షః సవ్యః ప్రసారితః.

83

పంచతాలమిత స్తిష్ఠన్ అనయోః పార్ష్ణిగుల్ఫయోః

ఆలీఢ మిదమాఖ్యాతం, రుద్రస్తస్యాధిదై వతమ్.

84

ఉత్తరోత్తరతో జల్పే రోషామర్షసముద్భవే

వీరరాద్రకృతే మల్లాస్ఫోతే రిపునిరూపణే,

తదభిద్రవణే శస్త్రమోచనే చేదముచ్యతే.

(ఆలీఢమ్-5)

85

అన్యైవాంగో పరీవరే ప్రత్యాలీఢం ప్రకీర్తితమ్;

విముంచేదమునా శస్త్రం సర్వమాలీఢసంహితమ్

ఆలీఢన్యైవ భేదత్వాత్ రుద్రోఽస్యాప్యధిదై వతమ్.

86

(ప్రత్యాలీఢమ్-6)

న్యాయా :

శస్త్రాణాం మోచనే న్యాయాః చత్వారః కథితా బుధైః;

రణే స్వపరశస్త్రాణాం కర్తుం పాతనసారణే

ఉచితా వర్తనాఽంగానాం న్యాయోఽత్ర చరికీర్తితః

87

భారతః సాత్వతో వార్షగణ్యః కైశిక ఇత్యమి

క్రమాత్ న్యాయాః కటి పాద వక్షో మూర్ధ్నాం విభేదనే.

88

1. 'అంగః పరీ' అనునది ముద్రాదోషము.

ప్రక్కమొగములుగా త్ర్యశములుగానున్న పాదములు; నడుమ నాలుగు తాలములయంతరము; కదలని తొడలు, కటిభాగము, మోకాళ్ళకు సరిగా నిలిచినది— ఇవిగల స్థానము మండలమని ప్రాజ్ఞులందురు; దీనికి ఇంద్రుడు దేవత. ఇది, విల్లు, వజ్రము మొదలగువానిని ప్రయోగించుటయందు, స్కంధమున (?), ఏనుగు నెక్కి నడపు నపుడు, గరుత్మంతుడు మొదలైన చాలా పెద్దపక్షులను చూపు నపుడు — వచ్చును. (మండలము—4) 81, 82

ఎడమకాలు కదలని మోకాలితో ముడుగబడి యుండవలెను; దానితో సమానముగా పిరుదులు, వీపును ఉండవలెను; ఈ పిక్క మడమల నుండి ఐదుతాలములంత అంతరమున ఓరగా కుడికాలు చాచుకొని యుండదగును; ఇది ఆలీధ స్థానము; దీనికి రుద్రుడు దేవత. 83, 84

రోషము, అక్కసు — వీనిచే గలిగి, వీరరాద్రభావములచే ఏర్పడి, ఉత్తరోత్తరముగా సాగునట్టి పెడుసు మాటలాడు నప్పుడు, జెట్టిలు పరస్పరము తార్కొన్నప్పుడు, శత్రువును నిరూపించునప్పుడు, శత్రువును ఎదుర్కొనునపుడు, శస్త్రమును వదలునపుడు — దీని వినియోగము. (ఆలీధము—5) 85

దీనినే అవయవములు మార్చుకొని చేయుట ప్రత్యాలీధమనబడును; ఆలీధ స్థానములో సంధించిన ఆయుధము లన్నియు దీనితో విడువదగును. ఇది ఆలీధమునకే మార్పు గనుక దీనికిని రుద్రుడే దేవత. (ప్రత్యాలీధము—6) 86

న్యాయములు

శస్త్రములను ప్రయోగించుటయందు నాలుగు న్యాయములు బుధులు వచించినారు. యుద్ధమున తమ శస్త్రములు గురితాకుటకును, ఎదుటివారి శస్త్రములను తప్పించుటకును తగిన అంగవ్యాపారము న్యాయమని ఇక్కడ పేర్కొనబడును. 87

భారతము, సాత్వతము, వార్షగణ్యము, కైశికము, — అని న్యాయములు నాలుగు; ఇవి క్రమముగా కటి, పాదములు, వక్షస్సు, తల — వీనిని భేదించుట కుపయోగించును. 88

అథాం వామేన కూస్తేన పరశశ్రు నివారణం

అథాత్వి శశ్రుం తదన్వేద ప్రసారైతే పునః పునః.

89

అపిష్య భ్రామయేత్ పశ్చాత్ పార్శ్వాత్ పార్శ్వాం తతః పరమ్
ధృతశస్త్రేణ వాస్తేన మస్తకం పరివేష్టయేత్.

90

మణిబరధనివ శ్రేణ కపోలప్రాంతయోః పునః

కుర్వాదుద్వేష్టనం భూయో మస్తకం పరివేష్టయేత్.

లలితే వేష్టనే ద్వాభ్యాం యత్రాసౌ భారతః స్మృతః.

91

(భారతః-1)

సాత్వతే సర్వమేతత్ స్యాత్ కరశశ్రుంతు శ్శుష్టతః

92

(సాత్వతః-2)

పార్షగణ్యే తదా (ధావో?) కుర్వాత్ ప్రక్రియాం సాత్వతే యథా
ఉద్వేష్టనంతు శస్త్రేణ వక్షస్యంగేమచ స్మృతమ్.

93

(పార్షగణ్యః-3)

కైశికే ప్రవిచారస్తు సర్వో భారతవన్మతః

భ్రామయిత్వా ద్విషనుస్మార్దై శశ్రుం తావన్నిపాతయేత్.

94

(కైశికః-4)

ప్ర వి చా రా :

నానా చారీభవాః న్యాయై రమీభిరుపలక్షితాః

ప్రవిచారాః భవంత్యత్ర శశ్రు మోచనగోచరాః

95

వాస్తేన కేన హస్తాభ్యాం ప్రయోజ్యమితి తత్ద్విధాః

తత్రాద్యం ఖడగక్త్యాది, ధనుఃకుంతాదికం పరమ్,

ప్రకృష్టత్వాత్ విశిష్టత్వాత్ అన్వర్థా తద్గతాభిధా.

96

ఎడమ చేతితో ఎదుటివాని శస్త్రమును తొలగించు కేడములు, ఇంకొకచేత శస్త్రమును ధరించి, వానిని మరి మరి చాచవలయును; తరువాత శస్త్రమును ఈడ్చియెత్తి ఒక ప్రక్కనుండి యింకొకప్రక్కకు త్రిప్పవలయును; ఆ వై శస్త్రముతోడి చేతిని తలచుట్టును త్రిప్పవలెను; తర్వాత మనికట్టును ఆడించుచు చెక్కిళ్ళ ప్రాంతమున త్రిప్పి మరల తలచుట్టును త్రిప్పవలెను; రెండు చేతుల త్రిప్పలును లలితముగా నుండదగును. ఇది భారతము. 89, 90, 91

(భారతము-1)

సాత్వతమందు వై వ్యాపార మంతయు జరుగవలెను; మరి చేతి శస్త్రము మాత్రము పృష్ఠభాగమందుండవలెను. (సాత్వతము-2) 92

వార్ష గణ్యమందు సాత్వతమందెట్లో అట్లే ప్రక్రియ; శస్త్రమును త్రిప్పట మాత్రము వక్షస్సునందు, అంగములందు (?) చేయవలెను. 93

(వార్ష గణ్యము-3)

కై శికమున భారతము వలెనే ప్రవచారమంతయు జరుగవలెను; శస్త్రమును త్రిప్పి శత్రువు తలమీద పడవేయవలెనంతే. (కై శికము-4) 94

ప్ర వి చా ర ము లు

పలువిధముల చారులనుండి కలిగి, యీ న్యాయములచే ఏర్పడునట్టి ప్రవచారము లిందుండును; అవి శస్త్రములను ప్రయోగించుటకు తగినవి. 95

శస్త్రములు రెండు తెగలు; ఒక చేతితో వేయదగినవి, రెండు చేతులతోను వేయదగినవి; కత్తి, శక్తి మున్నగునవి మోదటి రకము; విల్లు, ఈటె మున్నగునవి రెండవ విధము. ప్రవచారములను పేరు ప్రకృష్టముగా, విశిష్టముగా నుండునవి గనుక సార్థకము. 96

శం గ ని ష్ఠ ధా ని

రంగే ప్రహరణైః భేదశ్చేదః శోణితవిస్రుతిః,
వ్యక్తఘాతశ్చ నో కార్యః చిత్తోద్వేగకరం చ యత్. 9

కార్యంవాఽభినయైరేవ భేదనాద్యం విధానతః
దర్శనాదేవ జానాతి యేన సామాజికోజనః. 9

వ్యా యా మః

వ్యాయామం సౌష్ఠవోపేతై రంగహరై ర్మనోహరమ్
లయతాల సమాయుక్తం కారయేత యథాబలమ్. 9

సౌ ష్ఠ వ మ్

సుతరాం సౌష్ఠవే యత్నః కార్యో వ్యాయామకారిభిః
సాధకస్తేన హీనాంగో నాప్యే నృత్యే న శోభతే. 100

యత్ర నాంగమతీవోచ్ఛం నాతిఖర్వమచంచలమ్
విశ్రాంతావయవం లోలపాదం వక్షః సమున్నతమ్. 101

సమకంఠ కటి శీర్ష కూర్పరాంసం ప్రయుజ్యతే
సౌష్ఠవం తత్ సమాఖ్యాతం బుధైః వ్యాయామగోచరమ్. 102

ఖ ర్వు తా

చతుర్భిరథవాఽష్టాభిరథ ద్వాదశభిర్మతా (ర్మితః ?)
జాను వంఠ సన్నామాస్త్యంగులేః (మః స్వాంగులైః ?)
ఖర్వుతామతా. 103

ఇచ్ఛయా భూమిపాలానాం తత్తద్దేశానుసారతః
అతః పరం నఖర్వుత్వం, పరం నృత్యే న శోభతే 104

రంగనిషిద్ధములు

రంగముమీద ఆయుధములతో చీల్చుటచేత, నరకుటచేత, నెత్తురు కార్చుట, స్పృష్టముగా గాయ పరచుట, చిత్తమున కుద్వేగము గలిగించు ఏ పనిగాని చేయ గూడదు. 97

లేదా, పగుల్చుట మొదలగు వానిని శాస్త్రీయమైన అభినయములచేతనే చేయవలెను; ఎందుకనగా సామాజికులకు చూపినజాలును, తెలిసికొందురు. 98

వ్యాయామము

సౌష్ఠవముతోగూడిన అంగవిశేషములచే మనోహరముగా నుండునట్లు, లయ తాళములు చేర్చి, బలమునకు తగినంత వ్యాయామము చేయింపదగును. 99

సౌష్ఠవము

వ్యాయామము చేయువారు సౌష్ఠవమునకై చాల ప్రయత్న పడవలెను; అదిలేని యంగములుగల సాధకుడు నాట్యమందును, నృత్యమందును శోభింపడు. 100

దేహము మిక్కిలి నిగిడియుండక, అల్లె క్రుంగియుండక, వణకులేక, అంగము లన్నియు నెమ్మదిగా నుండి, అడుగులు కదలుచు, ఎదయెత్తుగా, కంఠము, కటి, తల, మోచేయి, మూపులు — ఇవి సమరేఖలో నుండునట్లు ప్రయోగించుట సౌష్ఠవమని పండితులందరు; ఇది వ్యాయామమున గమనింపదగినది. 101, 102

పొట్టితనము

దొరల యిష్టముననుసరించి, ఆయా దేశపద్ధతుల ప్రకారము, మోకాళ్ళను, తొడ సందిని, నాలుగుగాని, ఎనిమిదిగాని, పండ్రెండుగాని తన అంగుళములంత క్రిందికి దించవచ్చును; అంతకుమించి చేయరాదు. చేసినచో నృత్యమున మాత్రము శోభింపదు. 103, 104

చతురశ్రమ్

వైష్ణవస్థానకం యత్ర సమున్నత మురః స్థలమ్,
 కటి నాభి చరౌ హస్తౌ యుగవత్ క్రమశోఽథవా,
 చతురశ్రమిదం ప్రోక్తమంగం నేత్రసుఖావహమ్.

105

ధనుః కరణాని

¹అసియుద్ధే యథాన్యాయా ధనుషః కరణం తథా
 పరిమూర్జనమూదానం [సంధానం మోక్షణం తథా]²

106

ఉత్కటము

ఉత్కట ముదాహృతమ్³
 దేవాదితర్పణే సంధ్యాజపహోమాదిషు స్మృతమ్.

107

(ఉత్కటమ్-1)

చిబుకం కర్కశే న్యస్య హస్తే స్కంధాశ్రితం శిరః
 యత్రేంద్రియాణి ఖర్వాణి స్యుస్తద్యోగకృతం⁴ స్మృతమ్.

108

1. ఇది అభినవభారతి ననుసరించి (సం. 2-పు. 115) పరిష్కర్త సవరించినది.

2. ఇక్కడ గ్రంథము లుత్తము ; ధనుఃకరణములు కడపటి రెంటిని పేర్కొను శ్లోక భాగము, వానిని వివరించు గ్రంథము, తరువాత గ్రంథకర్త స్వీకరించినట్లు తోచు 'ఉపవిష్టాసనములు' పేర్కొను భాగము, 'ఉత్కటము' అనుదాని నిరుక్తి శ్లోక పూర్వపాదమును, పోయినవి. - పరిష్కర్త.

3. ఉత్కటాసన అక్షణము భ. నా. శా, లో ఇట్లున్నది. (బరోడా ము. II

పు, 170; ప. 208) (వరి)

"తథాచోత్కటికాస్థానం స్పిక్ పార్షణాం సమాగమః" (షుడమలు పిరుదుల అంచులను తాకునట్లు లోనికి మడిచి కూర్చుండుట ఉత్కటికాస్థానము.)

4. 'శోకకృతం' అని యుండబోలునని పరిష్కర్త సూచన. (చూ. Notes P. 20)

చ తు ర శ్ర ము

వైష్ణవస్థానమున వక్షాస్థల మున్నతముగానుండి, రెండు హస్తములు ఏకకాల మందుగాని, మార్చి మార్చికాని, కటినాభులందు చేరుచుండినచో ఆయంగము చతురశ్రమనబడును. ఇది చూచుటకు అందమైనది. 105

ధ ను : క రణ ము లు

కత్తితోడి యుద్ధమునందు న్యాయములెట్లో, అట్లే ధనుర్బుద్ధమునందు కరణ ములు (నాలుగు): పరిమార్జనము, ఆదానము, సంధానము, మోక్షణము. 106

(పరిమార్జనము వింటిని తడవి చూచుట; ఆదానము తీసియెత్తు కొనుట; సంధానము అమ్ము తొడుగుట; మోక్షణము ఈడ్చి విడుచుట)

... .. ఉత్కట మనబడును. అది దేవతలు మొదలగు వారికి తర్పణములిచ్చునపుడు, సంధ్యాజవహోమాదులందు, తగినది. 107

(ఉత్కటము-1)

గడ్డము కర్కటకహస్తమందు పెట్టుకొని, ఇంద్రియములన్నియు దుర్భల ములై యుండగా, మూపుపై తలనిడుకొనియుండునది యోగకృతము. యుద్ధ

రణరంగపరాభూతే శోకవ్యాకులతాదిషు
క్రాంతమిత్యభిధామస్య కథయంత్యపరే పునః. 109

(యోగకృతమ్-2)

ఆసనే ద్విగుణః పాదోమనూగన్యః ప్రసారితః
శిరోఽంచితయా యత్ర కించిత్ పార్శ్వముపాగతమ్. 110

తత్స్యాత్ చింతాకృతం, చింతావిప్రలంభమదాదిషు
అన్యైః పునస్సమాఖ్యాతం మదాలససమాఖ్యయా. 111

(చింతాకృతమ్-3)

భుజాలింగితయోః న్యన్య జానునోశ్చిబుకం యదా
పిండికృత్య స్థితో దేహమవహితం మతం తదా
అవహితామయ వ్రీడా ధ్యాన నిద్రాదికేషు తత్. 112

(అవహితమ్-8)

1... ..

సుప్తస్థానాని

సమం ప్రసారితాభిఖ్యముద్వాహిత వివర్జితే
నత్ర [మాకుంచితం] చేతి స్థానం సుప్తస్య పడ్విధమ్. 113

కృత్వా వదనముత్తానం పాణిపాదం ప్రసార్యచేత్
శయిత సమమామూతం స్వస్య సంవేశనే తదా. (సమమ్-1.) 114

ఉపధానం భుజం కృత్వా ప్రసార్యయది జానునీ
సుప్య్యాత్ ప్రసారితాభిఖ్యం తదాస్యా త్సుఖనిర్వృతే. 115

(ప్రసారితమ్-2)

స్కంధే మూర్ధానమాధాయ సుప్య్యాత్ భూవిష్ట కూర్పరః
యస్మిన్నుద్వాహితం తత్ స్యాత్ లీలయా శ్రితమాస్థితా. 116

(ఉద్వాహితమ్-3)

1. గ్రంథపాఠము. తక్కిన యాసనముల వివరణము పోయినది. విశేషములకు పరిష్కర్త క్రింది సూచనలు చూడుడు.

మున ఓడినవానికి, శోకము, వ్యాకులత మున్నగు భావములందు, దీని నుపయోగింపదగును. దీనిని 'క్రాంతము' అని ఇతరులు పేర్కొనిరి. 108, 109

(యోగకృతము-2)

ఒకకాలు మడిచి, రెండవదానిని కొంచెము చాచి, శిరస్సును కొంచెము వంకరగా పార్శ్వమునకు దార్చి కూర్చున్నది చింతాకృతమగును; ఇది చింత, వియోగము, మత్తు మున్నగువాని యందు వాడవలయును. ఇతరులు దీనిని 'మదాలసము' అనుపేర బిలిచిరి. (చింతాకృతము-3) 110, 111

భుజములచే మోకాళ్ళను కౌగిలించుకొని వానిమీద గడ్డమునానించి, దేహమును ముద్దగించుకొని యున్నది, అవహిత్తమనబడును. ఇది ఆకారగోపనము, సిగ్గు, ధ్యానము, నిద్ర, మొదలగుచోట్ల వర్తించును. (అవహిత్తము-4) 112

సు ప్ర స్థా న ము లు

సమము, ప్రసారితము, ఉద్వాహితము, వివర్తితము, నతము, ఆకుంచితము, అని పరున్నవాని స్థానములు ఆరు. 113

ముఖము వెలికిలిగా కాలునేతులు చక్కగా చాచి పరుండునది సమము. (దీని వినియోగము స్పష్టముగా లేదు) (సమము-1) 114

భుజమును తలదిండుగా చేసికొని మోకాళ్ళను చాచి శయనించునది ప్రసారి తము; ఇది సుఖముచే నెమ్మదిగలవాని యందు వచ్చును. 115

(ప్రసారితము-2)

మూపున శిరస్సును చేర్చుకొని, మోచేతిని నేలమీద నిలుపుకొని పరున్నది, ఉద్వాహితము; ఇది ఆస్థానమందు లీలగా చేయబడును. 116

(ఉద్వాహితము-3)

అధోవదనమాధాయ సంవిశేద్యత్ర తత్ స్మృతమ్
 వివర్జితాభిధం తత్ [స్యాత్ ?] రోగకస్త్యాది పీడితే. 117
 (వివర్జితమ్-4)

స్రస్త హస్తద్వయో జంఘే ప్రసార్యచ మనాగ్యదా
 నీద్రాయేన్నతముద్దిష్టం తదాలస్యశ్రమాదిషు. (నతమ్-5) 118

అవిద్ధే జానునీ బిభ్రత్ వపుశ్చాకుంచితం యదా
 సుప్యాదాకుంచితం ప్రోక్తం తదాశీతేన పీడితే. 119
 (ఆకుంచితమ్-6)

స్త్రీణాం స్థానాని

ఆయతాఖ్యావహిత్యాశ్వక్రాంతాని త్రీణి యోపితామ్
 స్థానాని మునినోక్తాని, తేనై వాథాపి చేతి తు. 120

బ్రువతాఽన్యాని కతిచిత్ సూచితాని, గతాగతమ్
 వలితం మ్రోటితాభిఖ్యం వినివర్జితనామకమ్,
 ప్రోన్నతం చేతి సంభూయ స్యురష్టై తాని చక్షుషే. 121

యత్రపాదస్సమస్సవ్యః, వామస్త్ర్యశ్రోన్నతో భవేత్
 గుల్ఫపార్శ్వోః స్థితో మధ్యే తాలేనోరః సమున్నతమ్. 122

ప్రసన్నో ముఖరాగః స్యాత్, నితంబే పాణిరున్నతే
 అర్ధచంద్రో, లతాహస్తో వామః, తన్మతమాయతమ్. 123

కాయస్యాయమనాత్; అస్య దై వతం కమలాఽయా;
 నిర్వర్ణ నేషు చింతాయామా వాహన విస్కయోః 124

ప్రవేశే రింగమధ్యస్య పుష్పాంజలి పిమోచనే
 గాంభీర్యప్రభవే మానేతర్జనాదావీదం భవేత్. (ఆయతమ్-1) 125

ముఖము బోరగిలబెట్టి, శయనించునది వివర్తితము; ఇది రోగము, గాయము ఇత్యాదులచే నొప్పిదిన్నవారికి వచ్చునది. (వివర్తితము-4) 117

బిగువుదప్పి జారి న చేతులతో ఇంచుక చిరుదొడలను చాచుకొని నిద్రించుట నతము; అది ఆలస్యము, శ్రమ మున్నగువాని యందు. (నతము-5) 118

మోకాళ్ళు కరచుకొని, దేహము ముడుచుకొని నిద్రించునది ఆకుంచితము; ఇది చలిచే పీడితుడైనవాని విషయమున. (ఆకుంచితము-6) 119

స్త్రీల స్థానములు

ఆయతము, అవహిత్తము, అశ్వక్రాంతము, అని స్త్రీల స్థానములు మూడు భరతముని వచించెను; కాని అతడే 'అథాపిచ' (ఇంకను) అని (భ.నా.శా. బరోడా ము. అధ్యాయ. 12 - శ్లో. 160) మరికొన్ని నూచించెను; అవి గతాగతము, వలితము, మోటితము, వినివర్తితము, ప్రోన్నతము, - అనునవి; మొత్తము ఎనిమిది స్థానములు; వానిని వివరింతుము. 120, 121

కుడిపాదము సమముగా, ఎడమపాదము ఏటవాలుగా మీదికెత్తుకొని యుండవలెను; చీలమండ - మడమలనందు ఒకతాలమంత యుండదగును. ఎడయెత్తుగా నుండవలెను; ముఖరాగము ప్రసన్నము; ఉన్నతమైన నితంబముమీద అర్ధచంద్రముగా కుడిచేయి, ఎడమచేయి లతాహస్తము - ఇట్లున్నది ఆయితమనబడును - శరీరము నిట్టనిలువుగానుండును గనుక. దీనికి దేవత కమలవాసిని లక్ష్మి. ఇది - చక్కగా చూచుటలందు, చింతించునపుడు, ఆవాహనవిసర్జనములందు, రంగమధ్యమును ప్రవేశించువట్టన, పుష్పాంజలి సమర్పించునపుడు, గాంభీర్యమువలన కలిగిన మౌనమున, బెదరించుట మున్నగు సందర్భములందు వచ్చును.

(ఆయతము-1) 122, 123, 124, 125

అస్య పాదకటీ హస్త వ్యత్యాసాదవహితకమ్
అన్వర్థమవహిత్యాఖ్యం (ఖ్యభా ?) భావ సంసూచనాద్భవేత్. 126

అధిదైవతమేతస్య దేవీ మహిషమర్దనీ
సత్త్వావే నహజే తర్కే పరితోషే వినిశ్చయే. 127

లజ్జాయాం సాంద్రసౌభాగ్యగర్వాదాత్మనిరూపణే
వరస్యాగమనోత్కంఠా వీజాదావిదమిష్యతే. (అవహితమ్-2) 128

అంచిత దక్షిణం పాదం యదాసూచీసమాహ్వయమ్
సమస్థితస్య పాదస్య పార్షణ్యభాగే వినిక్షిపేత్. 129

యద్వా సమాఖ్యమేవాత్మ పార్శ్వే తాలేన సమ్మితే
యత్రాశ్వక్రాంతమేతత్ స్యాదేతేనాశ్వాధిరోహణాత్. 130

పాదోఽత్రానియతః ప్రోక్తః కైశ్చిత్ సంశయితాత్మభిః
అంచితోఽత్రాథవా సూచీ మతో దక్షిణ ఏవ నః. 131

యతోఽశ్వారోహణారంభే మంగలస్యాభివృద్ధయే,
దక్షిణేనాంఘ్రిణా పాదకటకాక్రమణం పరమ్. 132

అధిదైవతమేతస్య స్మృతాదేవీ సరస్వతీ.
పుష్పస్తబక సంగ్రాహే విటపస్యావలంబనే
నీచానాం విశ్రమేచై తన్న రాణాం వినియోజ్యతే. 133
(అశ్వక్రాంతమ్-3)

గంతుం చరణముత్క్షిప్య మధ్యేగీతాదిహేతుసా
హస్తాద్యభినయం యత్ర నర్తకీ ప్రవితస్వతీ. 134

గతిస్థితి నిరుద్ధాత్మా తిష్ఠేత్ తత్సాన్వర్ధతాగతమ్,
సంభ్రమ ప్రభృతావస్య వినియోగః ప్రకీర్తితః. 135
(గతాగతమ్-4)

1, 'హిత్యాఖ్యం' అను ముద్రితపాఠముకంటె నావద్ది వ్రా. ప్ర. లోని యీ పాఠము పుగపము.

ఆయతమందలి పాద-కటి-హస్తముల కుడియెడమలు మార్చినది అవహిత్తము. అవహిత్తమను భావమును సూచించుటచే దీనిపేరు సార్థకము. దీనికి దేవత మహిష మర్దనీదేవి. సహజసల్లాపము, ఊహించుట, సంతోషము, నిశ్చయము, లజ్జ, మిక్కిలి సౌభాగ్యగర్వముచే తన్నుతాను చూచుకొనుట, వరునిరాకకై ఉత్కంఠతో చూచుట, - ఇత్యాదులందిది ప్రయోజ్యము. 126, 127, 128

(అవహిత్తము-2)

అంచితమైన కుడియడుగు సూచిగాచేసి, సమస్థితిలో నున్న యెడమ కాళి మడమ ప్రక్కలో పెట్టవలయును; లేదా కుడికాలు సమముగానే యుంచుకొని, ఒకతాలమంత విడదీసి, దానిప్రక్కలో నిలుపవలయును. దీనితో గుర్రమునెక్కు దురుగనుక ఇది అశ్వక్రాంతమనబడును. 129, 130

ఇక్కడ కొందరు సంశయస్వభావముగలవారు, అంచితసూచీపాదముల విషయ మున కుడి యెడమలను నియయము లేదన్నారు; కాని మాయఖిప్రాయమున కుడికాలే తగినది. ఎందుకనగా, గుర్రము నెక్కునపుడు ముందుగా మంగళాఖి వృద్ధికై కుడియడుగుతో కాళి కడియమును - అంకవన్నెను - మెట్టుట మంచిది గనుక. 131, 132

దీనికి సరస్వతీదేవి యధిదేవత. పూగుత్తిని గ్రహించుట, చెట్టుకొమ్మను పట్టు కొనుట, నీచులగు నరులు విశ్రమించుట - ఈ సందర్భము లందిది ప్రయోగింప దగినది. (అశ్వక్రాంతము-3) 133

గమనమునకై పాదమెత్తి, పాట మొదలగు కారణములచే, నర్తకి హస్తాద్య భిన్నయము చేయుమనే, గతి, స్థితి-రెండును గాకుండునట్లు నిలుచుట గతాగతమన బడును; సంభ్రమము మున్నగువానియందు దీనిని ప్రయోగింపవగును.

(గతాగతము-4) 134, 135

కించిద్వివలమానాంగం పదం వలనపార్శ్వగమ్
 భూమిస్పృష్టకనిష్ఠంచ భూమిగాంగుష్ఠకం పరమ్
 కుర్వీత వలితం ప్రోక్తం సాఖిలాషవిలోకితే. (వలితమ్-5) 136

అర్ధాంగులితలః పాదః కుంచితోఽన్యః సముత్థితః (సమస్థితః ?)¹
 ఊరోః కుంచితపాదస్య పురతః కర్కటః కరః
 యత్ర తస్మోటితాభిఖ్యం కామావస్థాసు కీర్తితమ్. 137
 (మోటితమ్-6)

అస్మిన్నంగపరావృత్యా పృష్ఠతో వినివర్తనమ్
 తద్భేదః స్యాదముష్యాపి వినియోగస్తు పూర్వవత్ 138
 (వినివర్తనమ్-7)

సమపాదతలాగ్రాభ్యామంగులీనాం తలై రపి
 ఆయతీకృత్య గాత్రంచేత్తిష్ఠేత్ స్యాత్ ప్రోన్నతం తదా 139
 నాసికాద్వయసే తోయే [హూర్ధ్వనా]² మంతరిక్షణే
 ప్రాంశు ప్రాప్యప్రమాణ [స్థ] ఫలాది గ్రహణాదిషు. 140
 (ప్రోన్నతమ్-8)

మం డ లా ని

విచిత్రభూషా లలితాంగయష్టి -
 కా (రా ?)³ వర్తనాల (భిః ?)⁴ ప్రమరాలకాభా
 సంక్రాంతకాంతిః విహృతాభిరామా
 నిరూప్యతే మండలరాజిరామా. 141

1. 'పకః సమోఽంఘ్రిరన్యస్తు కుంచితోర్థతలాంగులిః' అని సం. రత్నా. (2-1020)
 'సముత్థితః' అను ముద్రి. పా. సరిగా తోపదు. కనుక నా యీ సవరణ సూచన.
 2. 'చేదూర్ధ్వతా' వ్రా. ప్ర. పరిష్కర్త సూచన యిది.
 3, 4. సవరింపు సూచన నాది.

దేహము కొంచెము ప్రక్కకు తిరిగియుండి, తిరిగిన ప్రక్కకే కాలు మొగమై చీటికెన వ్రేలు నేల సోకునట్లుండగా, ఇంకొకకాలు బొటనవ్రేలు నేలతాకునట్లుండుట, వలితము; ఇది అభిలాషతో చూచునపుడు ప్రయోజ్యము. 136
(వలితము-5)

ఒకపాదము వంగి వ్రేళ్ళు సగమూనిన అరకాలితోనుండి, ఇంకొకటి సమస్థితిలోనుండి, వంగిన పాదము తొడముందు కర్కట హస్తమున్నచో అది మోటితము; కామావస్థలందు దీని ప్రయోగము. (మోటితము-6) 137

ఈ స్థానముందు అంగములను వెనుకకు త్రిప్పినచో వినివర్తనము. ఇది దాని భేదమగును; వినియోగము దానివలెనే. (వినివర్తనము-7) 138

సమపాదముల అరకాళ్ళ తుదలందు, వ్రేళ్ళయడుగు భాగములమీద, దేహమును పొడిగించి నిలుచుట, ప్రోన్నతమగును; ముక్కుదాక వచ్చిన నీటియందు, ఎత్తైన పాత్రల లోపలిభాగము చూచునపుడు, పొడుగరికి దొరకదగిన యెత్తులో శ్శున్న పండు మొదలగువానిని తీసికొనుట, మున్నగువోట్ల దీని వినియోగము. (ప్రోన్నతము-8) 139, 140

మండలములు

వితసొమ్ములు గలిగి, ముకుమారమైన శరీరము గల్గి, సుడివంటి నాభియు, తుమ్మెదలవంటి అలకలును గలిగి, నడకసొంపులుగల, విహారముచే అభిరామయైన రమణివంటి మండలపంక్తిని (వీచిత్రము, లలితము, ఆవర్తము, భ్రమరము; క్రాంతము, విహృతము - అనుభేదములచే రమ్యమైనది మండలపంక్తి) నిరూపింతుము. 141

పారంపర్యేణ చారీణాం మండలం చేరు గుంఫితమ్ .
దామేవ పుష్పజాతీనాం న కన్య నయనోత్సవః. 142

పేతోశ్చారీ ప్రయోగస్య ప్రాచుర్యాత్ మండలాన్యపి
భౌమాన్యాకాశగానీతి ప్రసిద్ధాని తదాఖ్యయా. 143

యథాయోగం యథాశోభం సర్వశస్త్రవిమోచనే
సర్వాణ్యపి గదాయుద్ధే ప్రయోజ్యాని యథోచితమ్. 144

భ్రమరాస్కందితే పిష్టకట్టం చాషగతాడ్డితే
ఏలకాక్రీడితాధ్యై ఆవర్తం శకటాన్యకమ్. 145

సమోసరితమిత్యేవం భౌమాని బ్రూమహే దశః
సూచీవిద్ధ మతిక్రాంతం దృఢపాదమలాతకమ్. 146

విచిత్రం విహృతం వామజంధం లలితసంచరమ్
క్రాంతం లలితమేతాని దశాకాశభవాన్యపి.
అంఘ్రేర్విశేషం నీభృతాః [?] చార్యః పుంస్యత్ర సమ్మతాః. 147

ద శ భౌ మ మ ం డ లా ని

దక్షిణం జనితం, వామం స్యందితం, దక్షిణం పునః
శకటాన్యం, తతో వామమవస్యందిత మాచరేత్. 148

దక్షిణాం భ్రమరీం తత్ర ద్విః క్షికం పరిర్తయేత్
వామంతు స్యందితం, సవ్యం శకటాస్యాభిధం తతః. 149

వామం చాషగతిం సవ్యం భ్రమరీం స్యందితామపి
ఆదధ్యాచ్చరణం యత్రభ్రమరం తదుదాహృతమ్. 150

(భ్రమరమ్-1)

1. ఈ శ్లోకపాదము ప్రా. ప్ర. లో చాలా చెడినది. పరిష్కర్త ఊహించి సూచించిన అర్థమే యిక్కడ తెలిగింపబడినది.

పరంజీరగా చారులను అందముగా కూర్చిన మండలము, వేరు వేరు జాతుల పూవులతో కూర్చిన సరమువలె, ఎవరికన్ను తనియింపదు? 142

ప్రయోగించిన చారియొక్క ప్రాచుర్యమునుబట్టి మండలములుగూడ భామములని, ఆకాశగములని, ఆ పేరితో ప్రసిద్ధికెక్కినవి. 143

అన్ని శస్త్రములు వ్రేయుటయందును, సందర్భము ననుసరించి, అందముగా నుండునట్లు వీనిని ప్రయోగింపదగును; గదాయుద్ధమందు అన్నిటిని జౌచిత్యము కొలది వాడవచ్చును. 144

శ్రమరము, ఆస్కందితము, పిష్టకుట్టము, చాపగళము, అడ్డితము, ఏలకాక్రీడితము, అధ్యర్థము, ఆవర్తము, శకటాస్యము, సమోసరితము, — ఇట్లు పది భామ మండలములను చెప్పుదురు.

సూచీవిద్ధము, అతిక్రాంతము, దండపాదము, అలాతకము, విచిత్రము, విహృతము, హామబంధము, లలితసంచరము, క్రాంతము, లలితము—ఈ పదియు ఆకాశగ మండలములు.

అడుగుల ప్రత్యేకతను లక్షణములందు నిర్దేశింపవలసియుండుటచేత చారీనామములు ఇందు పుంలింగములుగా అడుగులకు వాడబడినవి. 145, 146, 147

పది భామమండలములు

కుడికాలు జనీతముగా, ఎడమది స్వందితము చేసి, మరల కుడిపాదము శకటాస్యముగా, ఎడమది అపస్వందితముగా చేసి, కుడిప్రక్క శ్రమరి చేయుచు, రెండు మారులు త్రికమును త్రిప్పి, వామపాదమును స్వందితముగా, దక్షిణ పాదమును శకటాస్యముగా, వామమును చాపగతి కలదిగా, ఇతరమును శ్రమరిగాను, స్వందితముగాను చేయుట శ్రమరమనబడును. 148, 149, 150

(శ్రమరము - 1)

దక్షిణే భ్రమరీ, వామే మతం (మేఁడ్డితం?)¹ భ్రమరకంచ తమ్. 151
దక్షిణం శకటాస్యాఖ్య మూరూద్వృత్తం తమేవచ.

వామమధ్యర్థకం తంచ భ్రమరీం, దక్షిణం పునః
స్యందితం, దక్షిణాదన్యత శకటావనమేవతు
ఆస్ఫాల్లిత మహీప్యవం పాదమాస్కందితం విదుః. 152
(ఆస్కందితమ్-2)

సూచీ (చీ?) సవ్యమపక్రాంతం వామం, తదనుదక్షిణమ్
భుజంగత్రాసితం, వామమపి తం రచయన్ ముహుః
మండలం పూరయేద్వృత్త, పిష్టకుట్టం తదిరితమ్. (పిష్టకుట్టమ్-3) 153
సర్వైశ్చాషగత్తైః పాదైః మండలం పరిపూరయేత్
బ్రాహ్మ్యం తత్ర చతుర్విక్రమిదం చాషగతం మమ.² 154
(చాషగతమ్-4)

పార్శ్వకాంతక్రమం సవ్యమావర్తం స్యందితంచ తమ్
శకటాస్యం, తతోవామం, శవ్యం చాషగతిం తతిః. 155

వామమడ్డిత, మన్యత్తు (ంతు?) కుర్యాదధ్యర్థికం తతః
వామంతు భ్రమర్యం, చాన్యత్ (న్యం?) స్యందితం తేన భూతలమ్
యస్మిన్నాస్ఫాలయేదేతత్ పరికీర్తిత మడ్డితమ్. (అడ్డితమ్-5) 156

సూచీవిదైర్మహీసంస్థై రేతికాక్రీడితై రపి
పూర్ణైః త్రిక వివరైశ్చ సూచీవిద్ధాపవిద్ధకైః
మండలం తతోక్రమాత్కార్యమేలకాక్రీడితాభిధమ్.³ 157
(ఏలకాక్రీడితమ్-6)

1. 'వామశ్చైవాడ్డిత' భవేత్ కార్యస్త్రిక వివర్తశ్చ' అని భ. నా. శా, (90-42); సం. రత్నా. కూడ ఇట్లే (2-1011). మా. రా. కవిగారి భరతకోశముచాహరించిన వేమభూపాలుని సంగీతచింతామణియందును లక్షణమిట్లే. కనుక ఈ సవరణ సూచించితిని.

1. 'గతమ్ మతమ్' అని నావద్ది వ్రా. ప్ర; అదే యుక్తము.

కుడిపాదమున భ్రమరి, వామపాదమున అడ్డితమును, భ్రమరమును, ఆపై తూడిది శకటాస్యముగాను, ఊరూద్వృత్తముగాను, ఎడమది అధ్యర్థముగాను, భ్రమరిగాను నడిపి, మరల కుడికాలు స్యందితముగా, ఎడమది శకటాస్యముగా, ఆ కాలితోనే నేలను స్ఫుటముగా అప్పశించుట ఆస్కందిత మందురు.

(ఆస్కందితము-2) 151, 152

వలకాలు సూచిగా, డాకాలు ఆవక్రాంతముగా చేసి, ఆమీద కుడి యెడమ పాదములు రెండును భుజంగత్రాసితములుగా నడపి, ఇట్లు పలుమారు చేయుచు, ముగింపవలెను. అది పిష్టకుట్టము. (పిష్టకుట్టము-3) 153

అడుగులన్నియు చాషగతములుగానే నడపి, మండలములను ముగింపవలెను. ఇందు నాల్గు దిక్కులను తిరుగవలెను. ఇది చాషగతమని (నా) మతము. 154

(చాషగతము-4)

దక్షిణపాదము పార్శ్వక్రాంతముగా, ఆవర్తముగాను స్యందితముగాను చేసి, ఆపై వామము శకటాస్యముగా, దక్షిణము చ్చాషగతిగా తీర్చి, తరువాత వామము అడ్డితముగా ఇతరము అధ్యర్థికముగా సాగించి, అందుమీద వామము భ్రమరముగా, దక్షిణము స్యందితముగా నడపి దానితో నేల నప్పశింపవలయును; ఇది అడ్డితమనదగును. (అడ్డితము-5) 155, 156

నేల నంటుకొన్న పాదములతో క్రమముగా సూచి విద్ధములు, ఏలకాక్రీడితములు, పూర్ణముగా భ్రమరములు, మరల సూచివిద్ధములు, అపవిద్ధములును నడిపి, మండలము తీర్చవలయును. ఇది ఏలకాక్రీడితము. 157

(ఏలకాక్రీడితము-6)

విధాయ చరణం సవ్యం జనితం స్యందితం క్రమాత్, 158
 వామమధ్యర్థికం, సవ్యం. శకటాస్యమనంతరమ్.

విదధీత చతుర్థిక్రమండలశ్రమణం క్రమాత్ 159
 యత్రాధ్యర్థమిదం ప్రాహుః యుద్ధే ప్రాయేణ కీర్తితమ్.
 (అధ్యర్థమ్-7)

ప్రథమం జనితం వామమూరూద్వృత్తమథేతరమ్ 160
 శకటాస్యం తమేవోరూద్వృత్తం చాపగతిం పరమ్.

దక్షిణం స్యందితం వామం శకటాస్యం తథేతరమ్ 161
 శ్రమరీం చరణం కుర్యాత్ కృతత్రికవివర్తనమ్,
 వామం చాపగతిం యత్ర తదావర్తముదాహృతమ్.
 (అవర్తమ్-8)

దక్షిణం జనితం కుర్యాదూరూద్వృత్తం తమేవచ 162
 శకటాస్యం క్రమేణాథ వామం స్యందితసంజ్ఞితమ్.

శకటాస్యైస్తతః పాదైర్మండలం పరిపూరయేత్ 163
 యస్మిన్నైతత్సమాఖ్యాతం శకటాస్యాభిధం బుధైః.
 (శకటాస్యమ్-9)

సమపాదైః స్థితస్థానే (సమపాదే స్థితః స్థానే?)¹ సంప్రసార్య తథాకరా 164
 శ్చి (శ్చి?)²ష్టమూర్ధతలావేణావావేప్యోద్వేష్టితా షిపేత్.

తటితపే తతస్సవ్యే వామాభ్యాం క్రమశోభణేత్ 165
 చరణాభ్యాం స్థితావర్తాం-వామంత్యగ్రే ప్రసారయేత్
 చతుర్థిక్రమంతోభ్రామ్యేత్ సమోసరితసంజ్ఞితః.
 (సమోసరితమ్-10)

1. ముద్రితపాఠము అనన్వితము. సవరణ నా సూచన.
 2. 'శ్చిష్ట' అర్థము లేనిది. ఇతరగ్రంథములందలి 'నిరంతర' శబ్దమునుబట్టి యీ సవరణ నూచించినాను. (భ. నా. శా. ౧౧-౫౪; సం. రత్నా. ౭-౧౧౬౪; భర. కో. వేమ భూపతి సంగీతచింతామణి లక్షణము, 'సమోత్సారితం-మండలం' క్రింద.)

కుడిపాదమును జనితముగా, స్వందితముగా క్రమముతో చేసి, తరువాత వామ పాదమును అధ్యర్థికముగా, కుడిపాదమును శకటాస్యముగా నడిపి, క్రమముగా నలుదిక్కులను మండలభ్రమణము చేయుట అధ్యర్థమగును; ఇది ప్రాయశ్చిక్తముగా యుద్ధమున ప్రయోగింపదగినదందురు. (అధ్యర్థము-7) 158, 159

మొదట. ఎడమకాలిని జనితముగా ఊరూద్వృత్తముగా, తరువాత కుడికాలిని శకటాస్యముగా, ఊరూద్వృత్తముగా, మరి యెడమకాలిని చాషగతిగా, కుడి కాలిని స్వందితముగా, ఆపై ఎడమకాలిని శకటాస్యముగా, కుడికాలిని త్రికము త్రిప్పచు భ్రమరిగా, ఎడమకాలిని చాషగతిగా, నడవవలయును; అది ఆవర్తము. (ఆవర్తము-8) 160, 161

దక్షిణపాదమును క్రమముగా జనితము ఊరూద్వృత్తము, శకటాస్యమునుగా చేసి, ఆపై వామపాదము స్వందితము చేసి, శకటాస్యపాదములతో మండలము గింపవలయును; ఇది శకటాస్యము. (శకటాస్యము-9) 162, 163

సమపాదస్థానమందు నిలిచి, అరచేతులు మీదుగా హస్తములను చేరికగా కూర్చి, ఆవేష్టితమును, ఉద్వేష్టితమును చేసి, కటితటములందు పెట్టవలెను; ఆపై క్రమముగా కుడియెడమ పాదములచే స్థితావర్తచారిని చేయదగును; ఆపై ఎడమ కాలిని ముందుకు చాచి, నలుదిక్కులను చుట్టవలయును; ఇది సమోపరితము. (సమోపరితము-10) 164, 165

దశ ఆకాశమండలాని

వామం సూచీం ప్రకుర్వీత తదేవభ్రమరీమపి
దక్షిణం పార్శ్వతః క్రాంత మతిక్రాంతం తతోఽపరమ్. 166

అన్యత్సూచీ, మపక్రాంతం వామం, వామేతరంపునః
పార్శ్వక్రాంతాభిధం యత్ర సూచీవిద్ధం తదుచ్యతే. 167
(సూచీవిద్ధమ్-1)

జనితం చరణం కృత్వా శకటాస్యంచ దక్షిణమ్,
అలాతఘపరం, పార్శ్వక్రాంతం దక్షిణ మాచరేత్. 168

వామం సమాచరేత్సూచీం, పార్శ్వక్రాంతంతు దక్షిణమ్,
వామపాదం తతస్సూచీం, అపక్రాంతంతు దక్షిణమ్. 169

సూచీం వామేఽనుకుర్వీత, సవ్యేన భ్రమరీమపి
తేనోద్వృత్త, మలాతంతు వామేన కరణం తతః. 170

చిన్నం సవ్యేన వామేన బాహ్యతో భ్రమరీం భజేత్
అతిక్రాంతం తమేవాంఘ్రిం దండపాదంతు దక్షిణమ్
యస్మిన్నిదమతిక్రాంతం వ్యాయామే పరికీర్తితమ్. 171
(అతిక్రాంతమ్-2)

దక్షిణే జనితం కుర్వ్యుః దండపాదం తమేవచ,
వామం సూచీం భ్రమర్యాచ, సవ్యముద్వృత్త సంజ్ఞకమ్. 172

అలాతం వామతః పాదం, పార్శ్వక్రాంతంతు సవ్యతః
భుజంగత్రాసితం తద్వదతిక్రాంతం తథేతరమ్. 173

దక్షిణం దండపాదంతు, వామం సూచీమనంతరమ్
తమేవ భ్రమరీం కుర్వ్యుః, దండపాదం తదీరితమ్. 174
(దండపాదమ్-3)

1. 'వామేన' అను నావద్ది వ్రా. ప్ర. పాశము మేలైనది.

పది ఆకాశమండలములు

ఎడమకాలు సూచిగా, భ్రమరిగా చేసి, కుడికాలిని పార్శ్వక్రాంతముగా, ఎడమకాలిని అతిక్రాంతముగా, కుడిది సూచిగా, ఎడమది అపక్రాంతముగ, కుడిది మరల పార్శ్వక్రాంతముగ చేయుట సూచీవిధమనబడును. 166, 167

(సూచీవిధము-1)

దక్షిణచరణము జనితమును, శకటాస్యమునుగా జేసి, వామము అలాతముగ, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతముగ చేయవలెను; ఆపై వామము సూచి, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము, మరల వామము సూచి, దక్షిణము అపక్రాంతము, వామము సూచి, దక్షిణము భ్రమరి చేసి, దానిచే ఉద్వృత్తకరణమును, వామముచే అలాతకరణమును, దక్షిణము చేత చిన్నకరణమును చేసి, వామమున బాహ్య భ్రమరి చేయవలెను; వామమును అతిక్రాంతముగా, దక్షిణమును దండపాదముగా తీర్చవలెను; ఇది అతిక్రాంతము. వ్యాయామమున ఉపయోజ్యము.

(అతిక్రాంతము-2) 168, 169, 170, 171

వలకాలు జనితమును, దండపాదమునుగా చేసి, డాకాలు సూచియు, భ్రమరి యుగా చేసి, వలకాలు ఉద్వృత్తము, డాకాలు అలాతమునుగా చేసి, వలకాలు పార్శ్వక్రాంతముగను, భుజంగత్రాసితముగను సాగించి, డాకాలు అతిక్రాంతముగ వలకాలు దండపాదముగ నడిపి దానితోనే తరువాత భ్రమరి చేయవలయును. ఇది దండపాదము. (దండపాదము-3) 172, 173, 174

- విద్యార్థులక్షణాన్సూచీ, మతిక్రాంతం తథేతరమ్
 పార్శ్వక్రాంతం తతస్సవ్యం, తస్మాదన్య మలాతకమ్. 175
- షట్కృత్యః సప్తకృతోఽవా చారీరావ ర్తయన్నిమాః¹
 చతుర్ద్గం పరిభ్రమ్య లలితైః పాదవిక్రమైః. 176
- అపక్రాంతం పునస్సవ్యమతిక్రాంతం తథాఽపరమ్
 భ్రమర్యాఖ్యంచ కుర్వీత యత్రాలాతముశంతి తత్. (అలాతమ్-4) 177
- దక్షిణం జనితం కుర్యాదూరూద్వృత్తం తమేవచ,
 అవరం స్యందితం, పార్శ్వక్రాంతం తదనుదక్షిణమ్. 178
- వామం సూచీమపక్రాంతం దక్షిణం చరణం పునః,
 భుజంగత్రాసితం వామమతిక్రాంతం తతోఽపరమ్. 179
- ఉద్వృత్తమముమేవాంఘ్రి, మలాతం వామమాచరేత్
 పార్శ్వక్రాంతక్రమం సవ్యం సూచీమన్యమనంతరమ్. 180
- నిక్షిప్య దక్షిణం వామమపక్రాంతో క్తమాచరేత్
 యత్ర తత్యాత్ విచిత్రాఖ్యం యోగ్యాయాం వినియుజ్యతే. 181
 (విచిత్రమ్-5)
- కుర్వీత జనీతం సవ్యమూరూద్వృత్తం తమేవచ
 స్యందితం వామ, ముద్వృత్తం సవ్యం, వామమలాతకమ్. 182
- సవ్యం సూచీం, పునర్వామం, పార్శ్వక్రాంతమనంతరమ్,
 అక్షిప్తం భ్రమరీ (రిం ?) దండపాదం సవ్యం క్రమాత్తతః. 183
- వామం సూచీం భ్రమర్యాచ, భుజంగత్రాసితా భిధమ్
 సవ్యం, వామమతిక్రాంతం, యస్మిన్ తద్విహృతం మతమ్. 184
 (విహృతమ్-6)

1. 'యంత్యిమాః' అని ముద్రి. పా; మీదిది 'విద్యార్థాత్-కుర్వీత' అను ఇందతి యేకవచన క్రియలకు తగినది; నావద్ది వ్రా. ప్ర. లోనిది.
 2. 'సవ్యవామమతిక్రాంతా' అను ముద్రి. పా. అన్వయింపదు. ఇతరలాతణికుల సన్సరించి యీ సవరణ సూచించితిని.

కుడిపాదమును సూచిగా, ఇతరమును అతిక్రాంతముగా చేయవలయును; ఆపై కుడికాలిని పార్శ్వక్రాంతముగా, ఇంకొకకాలిని అలాతముగా చేయదగును; ఈ చారులను ఆరు మారులో, ఏడు మారులో ఆవర్తించుచు, లలితములైన పాద గతులచే నాల్గుదిక్కులను చుట్టివచ్చి, మరల కుడిపాదమును అపక్రాంతముగా, ఎడమదానిని అతిక్రాంతముగా చేసి దానితోనే భ్రమరి చేయవలయును; ఇది అలాతమందురు. (అలాతము-4) 175, 176, 177

దక్షిణపాదము జనితము, ఊరూర్ధ్వప్రేతమును, వామము స్థందితము, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము, వామము సూచి, దక్షిణము అపక్రాంతము, వామము భుజంగత్రాసితము, దక్షిణము అతిక్రాంతము, ఉద్యప్రేతమును, వామము అలాతము, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము, వామము సూచి—ఇట్లు నడపి దక్షిణపాదము మెట్టి, వామము అపక్రాంతముగా చేయవలెను; ఇది విచిత్రమనబడుచు; వ్యాయామమున దీని వినియోగము. (విచిత్రము-5) 178, 179, 180, 181

కుడిపాదము జనితము, ఊరూర్ధ్వప్రేతమును, ఎడమది స్థందితము, కుడిది ఉద్యప్రేతము, ఎడమది అలాతము, కుడిది సూచి, ఎడమది పార్శ్వక్రాంతము, ఆపై కుడిది క్రమముగా ఆక్షిప్తము, భ్రమరి, సూచియు, ఎడమది సూచి, భ్రమరియు, కుడిది భుజంగత్రాసితము, ఎడమది అతిక్రాంతము — ఇట్లు నడుపుట విహృతమగును. (విహృతము-6) 182, 183, 184

సూచీం వామేతరం కుర్వ్యురప్క్రాంతమథాపరమ్
దండపాదం తతస్సవ్యం, సూచీపాదంతు వామతః. 185

తమేవ భ్రమరీం, పార్శ్వక్రాంతం వామేతరం తతః
అక్షిప్తం దండపాదంచ వామం సవ్యం యథా క్రమమ్. 186

ఊర్వాద్వృత్తం తతస్సవ్యం సూచీంచ భమరీ మపి
అలాతంచ తథావామం పార్శ్వక్రాంతంచ దక్షిణమ్,
అతిక్రాంతం పరం యత్ర వామబంధం తదీరితమ్. 187

(వామబంధమ్-7)

ఊర్వజ్జానుకృతం కుర్వ్యాత్ పాదసూచీంచ దక్షిణమ్
అప్క్రాంతం తతోఽవ్యవ్యం పార్శ్వక్రాంతంతు దక్షిణమ్. 188

అతిక్రాంతం తతోఽవ్యవ్యం పాదసూచీంచ దక్షిణమ్
అతిక్రాంతం తతోవామం పార్శ్వక్రాంతంతు దక్షిణమ్. 189

వామం పునరతిక్రాంతం చిన్నాఖ్యం కరణం తతః
బాహ్యభ్రమరకం వామమస్మిన్ లలితసంచరే. 190

(లలితసంచరమ్-8)

దక్షిణం చరణం సూచీమతిక్రాంతం తథాఽపరమ్
కుర్వ్యాత్ సవ్యంచ వామంచ పార్శ్వక్రాంతక్రమం తతః. 191

పర్యాయేణాథ చారిభిరేతాభిః పరితో భ్రమన్
సూచీం వామమప్క్రాంతం కుర్వ్యాత్సవ్యమనంతరమ్. 192

తతః సహజయా గత్యా మండలాకారతో భ్రమేత్
యత్రకాంతతరం క్రాంతం వ్యాయామే నృత్తకోవిదైః. 193

(క్రాంతమ్-9)

దక్షిణము సూచి, ఎడమకాలు అపక్రాంతము, అపై కుడికాలు దండపాదము, ఎడమది సూచియు, భ్రమరియు, తరువాత కుడిపాదము పార్శ్వక్రాంతము, ఎడమది ఆక్షిప్తము, కుడిది దండపాదము ఊరూద్వృత్తమును, వామపాదము ఘోచి, భ్రమరి, అలాతమును, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము, వామము అతిక్రాంతము - ఇట్లు నిర్వహించుట వామబంధమనబడును. 185, 186, 187

(వామబంధము-8)

కుడికాలు ఊర్ధ్వజానువై పాదసూచి చేయదగును; అపై ఎడమది అపక్రాంతము, కుడిది పార్శ్వక్రాంతము, ఎడమది అతిక్రాంతము, దక్షిణము పాదసూచి, తరువాత వామము అతిక్రాంతము, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము, మరల వామము అతిక్రాంతము, తరువాత చిన్నమను కరణము చేసి, యెడమపాదముతో జాహ్య భ్రమరి చేయవలయును; ఇది లలితసంచరము. 188, 189, 190

(లలితసంచరము-8)

దక్షిణపాదము సూచి, వామపాదము అతిక్రాంతము, తరువాత దక్షిణపాదమును, వామపాదమును మార్చి మార్చి పార్శ్వక్రాంతము చేయవలయును; ఈ ఛారులతో చుట్టును దిరుగుచు ఎడమపాదము సూచిగా, కుడిది అపక్రాంతముగా తీర్చవలయును; అపై స్వాభావికమగు గతితో మండలాకారముగా మనోహరముగా చుట్టవలయును; ఇది క్రాంతము; సృష్ట కోవిదులు దీనిని వ్యాయామమునందు వినియోగింతురు. (క్రాంతము-9) 191, 192, 193

- చరణం దక్షిణం సూచీమపక్రాంతం తతోఽపరమ్
 పార్శ్వక్రాంతం తతః పూర్వం భుజంగత్రాసితంచ తత్. 194
- అతిక్రాంతం తతో వామమాక్షిప్తం దక్షిణం పునః
 అలాతం వామకం పార్శ్వక్రాంతం వామేతరం తతః, 195
- అతిక్రాంతం తథాచోరూద్వృత్తం సూచీంచ వామకమ్
 అపక్రాంతం పునర్వామం యత్ర తల్లలితం భవేత్. 196

(లలితమ్-10)

- ఏతాని మండలానీహా¹దర్శితాని సమాసతః
 అన్యోన్యయోజనాద్యోగ్యచారీణాం చతురాశయైః. 197
- అతః పరమపి సైవరం కల్పనీయాని కాన్యపి
 తాని; పూర్వోక్త లక్ష్యాణి²చారీభి స్తేష్వకజాతిభిః. 198
- ఏతాని ఖండసహితాన్యపి మండలాని
 లీలాంగయష్టి మధురాణి మనోహరాణి
 వాద్యానుగాని వివిధాని బుధోనియుద్ధే
 యుద్ధేఽథ నర్తనవిధౌ విధివద్విదధ్యాత్. 199
- అవర్తకాంతం లలితం విచిత్ర
 మాస్కందితం కాంత (క్రాంత ?) విధిం దధానమ్
 ఇత్యబ్రవీన్నండల లక్ష్యసుశ్రీః
 తురంగతుల్యం గజసైన్యశాఖః. 200

ఇతి

శ్రీ మన్మహారాజాధిరాజ గణపతి దేవ గజసాధనిక
 జాయసేనాపతి వీరచిత్తాయాం నృత్యరత్నావల్యాం
 చారీ స్థానక మండల లక్షణం నామ
 తృతీయోఽధ్యాయః.

1. ముద్రితపాఠమున ఒక యక్షరము చాలకున్నది. కాని మీది పూర్ణపాఠము నావద్దీ చ్రా. ప్ర. లోనిది.
2. 'పూర్వోక్త లక్ష్యాణి?' అని పరిష్కర్త పాఠసందేహమును సూచించిరి. ఉన్నదానిని ఇట్లు అన్వయింపవచ్చునని నా సూచన.

దక్షిణపాదము సూచి, వామపాదము అప్రకాంతము, దక్షిణపాదము పార్శ్వ
 క్రాంతము భుజంగత్రాసితమును, ఆమీద వామము, అతిక్రాంతము, దక్షిణము
 ఆక్షిప్తము, వామము అలాతము, దక్షిణము పార్శ్వక్రాంతము, వామము అతి
 క్రాంతము, ఊరూద్వృత్తము, సూచియుగా చేసి, మ ర ల వామపాదము అప్ర
 క్రాంతము చేయుట లలితమగును. (లలితము-10) 194, 195, 198

ఇట్టి మండలములు ఇక్కడ సంగ్రహముగా చూపబడినవి; బుద్ధిచాతుర్యము
 గలవారు యోగ్యములైన చారులను పరస్పరముగా (భౌమాకాశచారులను)
 కలిపి మరికొన్ని మండలములను స్వతంత్రముగా కల్పింపవచ్చును. ఇం దా క
 చెప్పిన లక్ష్యములు ఒక జాతి చారులు గూర్చినవి మాత్రమే. 197, 198

ఈ మండలములు ఖండము (కరణములు మూడు) గలిగినవియు, లీలతోడి
 అంగయష్టిగలిగి ఇంచై, మనోహరములై యుండునట్లు, వాద్యముల పొందికతో,
 వివిధములుగా, యుద్ధమందు, బాహుయుద్ధమున, నర్తనమున, శాస్త్రప్రకారము
 పండితుడు చేయనగును. 199

అందమైన సుడులు గలిగి, విలాసముతో విచిత్రమైన రవగాలి నడక గలిగిన
 గుర్రమువలె, అవర్తము, లలితము, విచిత్రము, ఆస్కందితము, క్రాంతము, అను
 భేదములుగల మండలముల లక్షణమును శ్రీమంతుడగు గజసేనానాథు డిట్లు
 వచించెను. 200

ఇది

శ్రీ మన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవుని గజసాధనికుడగు
 జాయసేనాపతి రచించిన నృత్తరత్నావళియందు
 చారీ స్థానక మండలముల లక్షణమును
 మూడవ అధ్యాయము.

అథ చతుర్థోఽధ్యాయః

ఆశ్లిష్యద్వలితోరువర్తిత శివాక్షి ప్తస్ఫురన్నూపుర
 క్రాంతాంఘ్రి హరిణప్లుతాశ్రయకరం చంచద్భుజంగాంచితమ్,
 పార్శ్వక్రాంతపదాపవిద్ధ వృషభక్రీడోర్ద్వజానూత్సుకమ్
 వ్యాచప్టే కరణౌఘమద్రితనయాకాంతోపమం జాయనః.

1

నృత్త కరణాని

స్థానానాం నృత్తహస్తానాం చారీణాం యస్సమాగమః
 ఉచితానాం సమాఖ్యాతా సేయం కరణమాత్మకా.

2

హస్తాంఘ్రి ప్రముఖానాంతు పూర్వాధః కాయవర్తినామ్
 అంగానాం ష్టేత్రతః ష్టేత్రప్రాప్తీరూపాఽత్ర యా క్రియా
 నిలాస ని [ర్భ] రా నృత్తకరణం తదుదాహృతమ్.

3

భీమసేనాభిధా యద్వత్ భీమ ఇత్యేకదేశతః
 విజ్ఞాతవ్యం తథా నృత్తకరణం కరణం త్వితి.

4

తలపుష్పపుటం క్రాంతం చిన్నం సమనఖాంచితే
 శకటాస్యం కటిచ్ఛిన్నముద్దుట్టిత నికుట్టకే.

5

లలితం వలితం లీనం ప్లితం చక్రమండలమ్
 నివేశం స్వస్తికం సూచీవిద్ధమప్యర్థసూచికమ్.

6

వతుః స్వస్తికమున్నతమర్ధరేచితమర్గలమ్
 అర్ధస్వస్తికమావర్తం పృష్ఠస్వస్తికవర్తితే.

7

భుజంగాంచిత విష్కంభే విక్షిప్తం దండరేచితమ్,
 అర్ధమత్తల్లి మత్తల్లి మదస్థలితలోలితే.

8

ఇక నాలవ యధ్యాయము

కౌగిలించునపుడు తొడ మలచి గౌరి విదిలించిన కాలి యందియ మెరయుచు తనకానికి తగులు కొనియుండగా, చేతిలోజింక యెగురాడు చుండగా, కదలాడు పాదములు తన్నుగొలిచియుండగా, ప్రక్కన పాదమును తాకుచు నంది గోరాడు చున్న మోకాలు మీదికెత్తుకొన వేడుకపడుచున్న శివునివలె - వలితోరువు, అక్షిప్తము, క్రాంతము, హరిణస్థము, భుజంగాంచితము, పార్శ్వక్రాంతము, అపవిద్ధము, వృషభక్రీడము, ఊర్ధ్వజానువు, అనుభేదములు గలిగియుండు కరణ సమూహమును జాయన వివరించుచున్నాడు. 1

నృత్త కరణములు

స్థానకములు, నృత్త హస్తములు, చారులు - ఇవి తగినట్లు కూడుకొనుట కరణములకు మాతృక (మూలాధారము). 2

మీది - క్రింది దేహమునకు చేరిన హస్తములు, పాదములు మొదలైన అంగములు తమ తమ చోటినుండి షేరొకచోటికి విలాసపూర్ణముగా చేరుట నృత్తకరణ మనబడును. 3

భీమసేనుని పేరు ఏకదేశముగా భీముడన్నట్లు నృత్త కరణమును కరణమని పేర్కొందురని యెరుగదగును. 4

తలపుష్పపుటము, క్రాంతము, చిన్నము, సమనఖము, అంచితము, శకటాస్యము, కటిచ్చిన్నము, ఉద్వట్టితము, నికుట్టకము, 5

లలితము, వలితము, లీనము, స్థలితము, చక్రమండలము, నీవేళము, స్వస్తికము, సూచి, సూచీవిద్ధము, అర్ధసూచి, 6

వక్షస్వస్తికము, ఉన్మత్తము, అర్ధరేచితము, అర్గళము, అర్ధస్వస్తికము, ఆవర్తము, పృష్ఠస్వస్తికము, వర్తితము, 7

భుజంగాంచితము, విష్కంభము, విక్షిప్తము, దండరేచితము, అర్ధమత్తల్లి, మత్తల్లి, మదస్థలితము, తోలితము, 8

- ప్రేంభోలిత నితంబోర్ధ్వజాను పార్శ్వనికుట్టకమ్,
పార్శ్వక్రాంతమపక్రాంత మతిక్రాంతం నికుంచితమ్. 9
- విద్యుద్భ్రాంతం కటిభ్రాంత మురోమండల సన్నతే
వినివృత్త నివృత్తాపవిద్దాని గరుడపుకమ్. 10
- లలాటతిలకం దోలపాదం తలవిలాసితమ్
తలసంస్పోటితం దండపక్షమాక్షిప్తరేచితమ్. 11
- జనితోపసృతోద్భృతాన్యవహిత నికుంభితే
విక్షిప్తాక్షిప్తమాక్షిప్తం భుజంగత్రస్తరేచితమ్. 12
- మండలస్వస్తికం దండపాదం పాదాపవిద్ధకమ్
భుజంగత్రాసితం విష్ణుక్రాంతం స్వస్తికరేచితమ్. 13
- ఏలకాక్రీడ సంభ్రాంతే సింహాకర్షితసర్పితే
నాగాపసర్పితం పార్శ్వజాను వృశ్చికరేచితమ్. 14
- లతావృశ్చిక వై శాఖరేచితే హరిణపుతమ్
దిక్ స్వస్తిక గజక్రీడా చతురాణి కటీసమమ్. 15
- మయూరస్థలితాలాతే సింహవిక్రీడకుంచితే
వృశ్చికం వ్యంసితం కంపపరివృత్త వివర్తితే. 16
- రేచకాది నికుట్టోరూద్భృతే వృశ్చికకుట్టితమ్,
తలసంఘట్టితం గండసూచి భ్రమరనూపురే. 17
- ఘూర్ణితం వృషభక్రీడం కరిహస్తం ప్రసర్పితమ్
వలితోరుక గృధ్రావలీనే అర్ధనికుట్టితమ్
గంగావతరణం చైవ ముక్తాన్యష్టోత్తరం శతమ్. 18

1. నివృత్తమును వివృత్తమనియే • రత్నాకరాభినవభారతులు పఠించినవి.

ప్రేంభోలితము, నితంబము, ఊర్ధ్వజానువు, పార్శ్వనికుట్టకము, పార్శ్వ
క్రాంతము, అవక్రాంతము, అతిక్రాంతము, నికుంచితము. 9

విద్యుద్భ్రాంతము, కటిభ్రాంతము, ఉరోమండలము, సన్నతము, వినివృత్తము,
నివృత్తము, అపవిద్ధము, గరుడప్లుతము. 10

లలాటతిలకము, దోలపాదము, తలవిలాసితము, తలసంస్కోటితము, దండ
పక్షము, ఆఙ్గిస్తరేచితము. 11

జనితము, ఉపసృతము, ఉద్యృతము, అవహితము, నిశుంభితము, విఙ్గి
స్తాఙ్గిస్తము, ఆఙ్గిస్తము, భుజంగత్రస్తరేచితము 12

మండలస్వస్తికము, దండపాదము, పాదాపవిద్ధము, భుజంగత్రాసితము, విష్ణు
క్రాంతము, స్వస్తికరేచితము. 13

ఏలకాక్రీడము, సంభ్రాంతము, సింహాకర్షితము, సర్పితము, నాగాపసర్పితము,
పార్శ్వజానువు, వృశ్చికరేచితము. 14

లతావృశ్చికము, వైశాఖరేచితము, హారిణపుతము, దిక్స్వస్తికము, గజక్రీడ,
చతురము, కటిసమము. 15

మయూరస్థలితము, అలాతము, సింహవిక్రీడము, కుంచితము, వృశ్చికము,
వృంశితము, కంపరివృత్తము, వివర్తితము. 16

రేచకనికుట్టము, ఊరూద్యృత్తము, వృశ్చికకుట్టితము, తలసంఘట్టితము, గండ
సూచి, భ్రమరము, నూపురము. 17

ఘూర్ణితము, వృషభక్రీడము, కరిహస్తము, ప్రసర్పితము, వలితోరుకము,
గృధ్రావలీనము, అర్ధనికుట్టితము, గంగావతరణము - ఇట్లు కరణములు నూట
యేనిమిది చెప్పబడినవి. 18

పతేషామేవ న్ముఖ్యత్వం వాక్యార్థాభినయే సతి;
పదార్థాభినయేఽప్యేకవాక్యార్థానుప్రవేశతః. 19

అథామధ్యేఽవసానే వా క్షుశ్చాత్తాని యథోచితమ్
ప్రాధాన్యభ్యాపనాయేతి రహస్యమిదమీరితమ్. 20

యత్రాభివయహస్థానాం ప్రాధాన్యం కరణే భవేత్
వాక్యార్థాభినయ స్తత్రకార్యో, నృత్యేన కేవలే
నృత్యహ స్తప్రధానంతు కరణం తత్రశ్రస్యతే. 21

సమపాదం లతాహస్తా అంగస్య చతురశ్రతా
సాధారణమిదం నృత్యప్రయోగారంభ ఇష్యతే. 22

కరణేషూరసి శ్రామ్యో వామః స్యాత్ కటకాముఖః
చరణస్యానువాదీతు కరో వామేతరో భవేత్. 23

యథా తామకరస్యాదౌ ప్రయోగః స్యాత్తదా పునః
'వక్షః క్షేత్రే విధాతవ్యో లతాహ స్తస్తు దక్షిణః 24

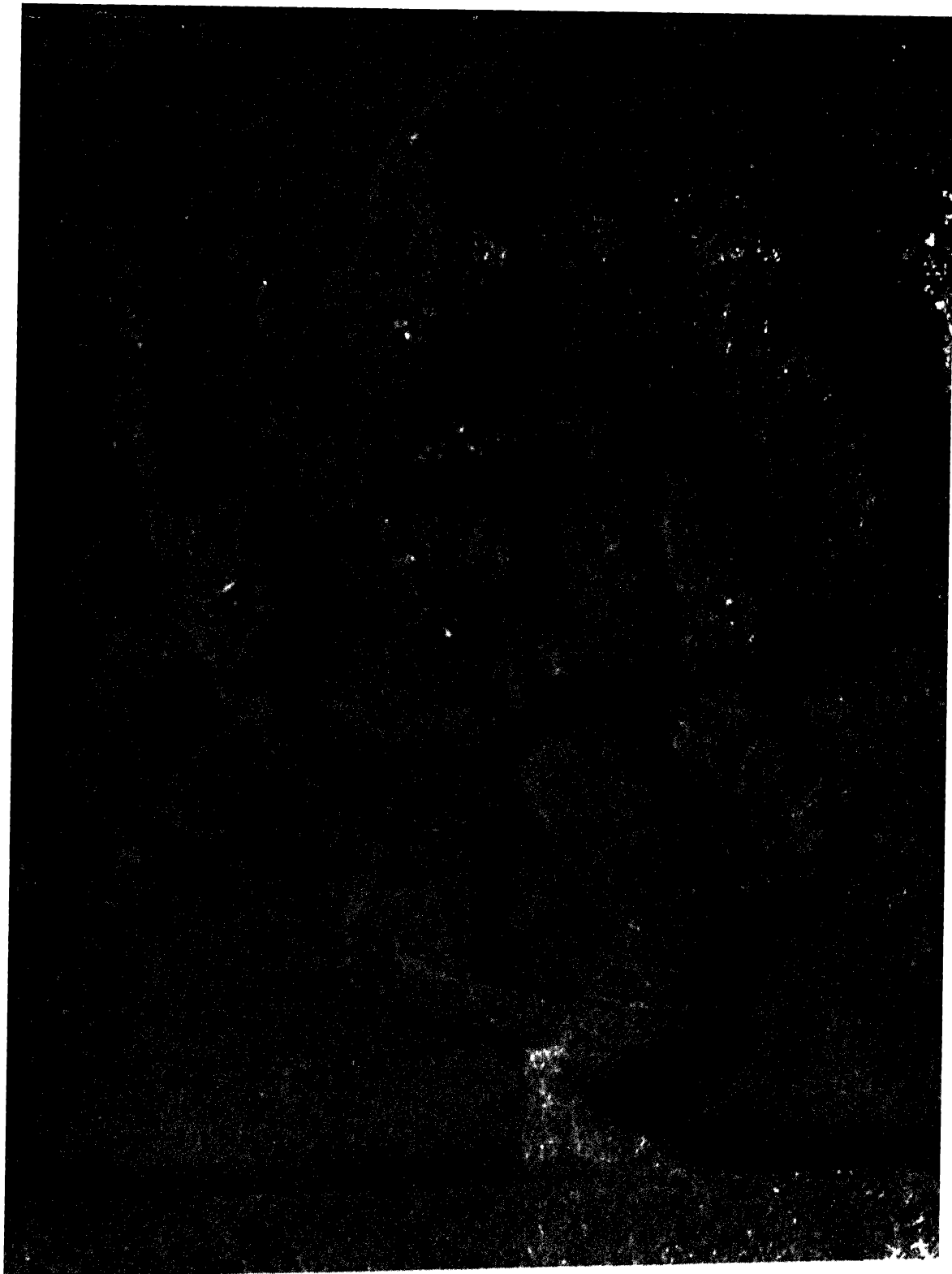
చతురశ్రశ్చ పేతుత్వాత్ వైష్ణవం కేచిదూచిరే,
కరణాభినయే ష్వేషు హస్తోవా చరణోఽథవా
ప్రాథమ్యాత్ దక్షిణః ప్రోక్తో విశేషో యత్రనోచ్యతే. 25

అష్టోత్తరశతకరణ లక్షణాని

తలపుష్పపుటం తత్స్యాత్ యత్రాధ్యక్షికయా పదమ్
నిష్కామేద్దక్షిణం పార్శ్వవ్యావృత్త్యా సమగౌకరా. 26

పరివృత్త్యా తయోర్వామం సన్నతం పార్శ్వమాగతా
వామస్తన సమక్షేత్రే స్యాతాం పుష్పపుటి కృతా
తలసంచరపాదశ్చ కర్తవ్యః ప్రోక్తలక్షణః. 27

1. 'వక్షక్షేత్రే' అని ఒక వ్రా. ప్ర. అప్పుడు దక్షిణ లతాహస్తము పార్శ్వభాగ మందుండవలయునని అన్వయము [వరిష్కర్త] (చూ. క్రిందిసూచిక)

నృత్యగణపతి

వాక్యార్థము నభినయించునపుడు, ఇవే ముఖ్యములై యుండదగును : పదార్థముల నభినయించునపుడును, ఒక వాక్యార్థమునకే చేరియుండునేవి, వీనిని ఉచితమునెరిగి మొదటనో, నడుమనో, తుదనో చేయవలయును, ప్రాధాన్యమును ప్రకటించుటకు; ఇది రహస్యము. 19, 20

ఏకరణమందు అభినయహస్తములకు ప్రాధాన్యముండువో అక్కడ వాక్యార్థము నభినయింపవలెను; వట్టి వృత్తమున చేయగూడదు; అచ్చోట్ట కరణమున నృత్తహస్తము ప్రధానముగా నుండుట నుంచిది. 21

నృత్యప్రయోగము నారంభించునపుడు, సమపాదము, లతాహస్తములు, చతురశ్రమైన దేహమును సామాన్యముగా నుండదగును. 22

కరణములందు ప్రాయికముగ కటకాముఖమైన యెడమచేయి వక్షమునం దుండును; కుడిచేయి పాదము ననుసరించును. 23

వామహస్తమును మొదట ప్రయోగింపవలసినప్పుడు, వక్షః ప్రదేశమందు దానిని బెట్టవలయును; దక్షిణము లతాహస్తముగ నుండును. 24

ఇక్కడ కొందరు చతురశ్రముగా నుండునది గనుక వైష్ణవస్థానకమును చెప్పినారు. ఈ కరణముల నభినయించుటలో హస్తముగాని, పాదముగాని, ప్రత్యేకముగా ఇతరమును పేర్కొననిచోట్ల, మొదలు కుడివిగా నుండవలయును. 25

నూటయెనిమిది శతకణముల లక్షణములు

తలపుష్పపుటకరణ మెట్టిదనగా : కుడికొలిని అధ్యర్థికచారిత్రే వెనుకకు జరిపి, సమముగా కూడిన చేతులను వ్యావర్తనక్రియచే మరల పరివర్తనక్రియచే సన్నతమైన యెడమప్రక్కకు చేర్చి, పుష్పపుటముగా చేసి, వామహస్తమునకు సరియగు ప్రదేశమున చూపవలెను. పాదము తలసంచరముగా జరుపదగును; దాని లక్షణము వెనుక చెప్పబడినది 26, 27

తలమిశ్యేకదేశేన జ్ఞేయోఽత్ర తలసంచరః
తేనపుష్పపుటం యుక్తం తలపుష్పపుటం విదుః. 28

ఏవం సర్వత్ర విజ్ఞేయోః కరణేషు నిరుక్తయః;
దీయతే నర్తనారంభే దేవేభ్యః కుసుమాంజలిః. 29

అనేన కరణేనేతి పూర్వమస్య ప్రకీర్తనమ్;
అంతే మంగలరూపత్వాత్ గంగావతరణం స్మృతమ్.
(తలపుష్పపుటమ్-1) 30

కృత్వా చారీమపక్రాంతాం పాత్యమానం నికుంచితమ్
పృష్ఠతః స్థాపయిత్వాంఘ్రిం పురతస్తం ప్రసారయన్. 31

వ్యావర్తితేన నిష్కృంతమాక్షిప్త పరివర్తితమ్
కరం వక్షసి తద్దిక్కుం విదధ్యాత్ కటకాముఖమ్;
యదాఽంగాంతరమప్యేవం తదాక్రాంతముదీరితమ్.
(క్రాంతమ్-2) 32

వైశాఖ స్థానకం యత్ర చిన్నాన్యాత్ క్రమశః కటి
అలవద్దస్తథా పార్శ్వక్షేత్రే తస్యాః కరో భవేత్
తత్తాలభంజనే చిన్నమంగస్యప్రతిసారణే. (చిన్నమ్-3) 33

పాదా సమనఖిల్లిష్టాన్యాతాం యత్ర లతాకరౌ
స్వభావావస్థితః కాయః సన్యాత్ సమనఖాభిధః. 34

నృత్యప్రవేశనారంభే వినియోగోఽస్య సమ్మతః
జపాది విషయే ప్రోక్తో విచారవిముఖైః పరైః. 35

ప్రలంబితావితి ప్రోక్తా భరతేనాత్ర యాకరౌ
తౌ దోలావితి మన్యంతే యత్తత్ కేచిన్నసాంప్రతమ్;
శోక్తైక విషయావేతావితి మన్యామహే వయమ్.
(సమనఖమ్-4) 36

తలము అను ఏక దేశపదముచే తలసంచరమును గ్రహింపవలయును; దానితో గూడిన పుష్పపుటమును తలపుష్పపుటమందురు. 28

ఇట్లే అన్నికరణముల పేళ్ళకును నిర్వచనములు తెలిసికొనునది. నర్తనారంభ మునందు దేవతలకు పుష్పాంజలి యీకరణముతో సమర్పింతురు; కావున మొదలు దీనిని పేర్కొన్నారు; ముగింపునందు మంగళరూపముగాన గంగావతరణము గ్రహింపబడినది. (తలపుష్పపుటము-1) 29, 30

అప్రకాంతచారి చేసి నికుంచితమైన పాదమును వెనుకకు పడవేయుచు నిలిపి ముందుకు చాచి, హస్తమును వ్యవర్తితముగా వెలికిదీసి, ఆక్షిప్తముగా పరివర్తితము చేసి, ఆదిక్కుననే కటకాముఖముగా ఎడమీద నిలువవలెను; ఇంకొక ప్రక్క యంగమును ఇట్లే తీర్పవలయును; అది ప్రకాంతమనబడును. 31, 32 (ప్రకాంతము-2)

వైశాఖస్థానకమందుండి క్రమముగా కటిని ఛిన్నము చేసి, ఆ కటి పార్శ్వము నందే అలపద్మహస్తము నుంచవలయును; అది ఛిన్నము; దీనిని తాలభంజనము నందును, అంగప్రతిసారణమందును ఉపయోగింపదగును. (ఛిన్నము-3) 33

పాదములు సమనఖములుగా చేరికగానుండి లతాకరములతో దేహము స్వాభావికరీతిగా నిలుచుట సమనఖము; నృత్యమునకై మొదలు ప్రవేశించునపుడు దీనిని వినియోగింపదగును. కొందరు విచారింపక జపము మొదలగువాని విషయమున దీని వినియోగమనిరి. 34, 35

ఈ కరణమునందు భరతుడు 'ప్రవిలంబిత' కరణములని చెప్పగా కొందరు దోలాకరణములని ఆ పదమున కర్థము భావించిరి; అది యుక్తముగాదు; దోలాహస్తములు శోకమునందు మాత్రము వినియోగింపదగునని యా యభిప్రాయము. 36 (సమనఖము-4)

ఉక్తోఽర్థస్య స్తికే హస్తో దక్షిణో యస్సపవచేత్
వ్యావృత్త్యా పరివృత్త్యాచ నాసాదేశేఽల పద్మపత్ . 37

అంచితాంఘ్ర్యనుసారీస్యాత్ తదంచితముదాహృతమ్;
ఏతస్య సముఖనాత్మవిషయే భృశకాతుకాత్
వాక్యాధే వినియోగః స్యాన్మతో నిర్వర్ణనాత్మకే. 38
(అంచితమ్-5)

పాదేన శకటాస్యాయాం సమం హస్తం ప్రసారయే
తద్దిక్కుమపరం కుర్యాత్ పక్షఃస్థం కటకాముఖమ్. 39

యత్ర స్యాత్ శకటాస్యం తత్ [క్రీడాదౌ బాలఖేలనే]¹
అభ్యధత్త కరావత్ర భట్టతండుస్తు రేచితౌ. 40

పాదావాదాయ హస్తాభ్యాం ద్విస్త్రీః కుర్యాద్గతాగతమ్
శకటాకారతాం బిభ్రదితి కీ[కై]ర్నిధరం మతమ్. 41
(శకటాస్యమ్-6)

పాశ్చాభ్యాం భ్రమరీం కృత్వా, మండలస్థానకం భజన్,
దధత్ చిన్నాం కటిం, ఛాయా మలపద్మ పతాకయోః 42

స్కంధేచ విదధత్ హస్తం కుర్యాదంగాంతరేణచ
ద్విశ్చతుర్వా క్రియా యత్ర తత్కటిచ్చిన్న మిష్యతే,
విస్మయాత్మని వాక్యాధే విద్భిరేతద్విధీయతే. 43
(కటిచ్చిన్నమ్-9)

యస్మిన్నుద్భట్టితావంఘ్రీ క్రమాత్ పార్శ్వేచ సన్నతే
దత్తతాలతలా హస్తావేతదుద్భట్టితం మతమ్,
ఉత్సవానందస్యత్యేఽస్య ప్రయోగః పరికీర్తితః. 44
(ఉద్భట్టితమ్-8)

1. 'క్రీడాగోపాలఖేలనే' అను వ్రా. ప్ర. పాఠమునకు ఇట్లు సవరణ పరిష్కారముచేసి సూచించినది.

అర్ధస్వస్తికరణమున ఏదక్షిణహస్తము చెప్పబడినదో అదే వ్యావృత్తి పరివృత్తులు చేసి ముక్కుదగ్గర అలపద్మముగా, అంచితపాదమువనుసరించి నిలిచినచో అది అంచితకరణమగును. దీనికి సమ్మూఖీనాత్మ విషయమున (?) ఎక్కువ కుతూహలముతో పరికించు వాక్యార్థమున (?) వినియోగము. 37, 38

(అంచితము-5)

శకటాస్యచారియందలి పాదముతో సరిగా హస్తమును అదిక్కుననే చాచవలయును; ఇంకొక హస్తమును కటకాముఖము చేసి వక్షస్సునందుంచవలెనే; ఇది శకటాస్యము; అటలాడు బాలకుల క్రీడ మొదలగువానియందు దీనివినియోగము. దీనియందు తండు భట్టాచార్యుడు రేచితహస్తము లుండదగునని చెప్పెను. రెండు చేతులతో రెండు కాళ్ళును పట్టుకొని రెండు మూడు మార్లు ముందు వెనుకలుగా ఊగవలెనని కీర్తిధరుని మతము. 39, 40, 41

(శకటాస్యము-6)

రెండు ప్రక్కలను భ్రమరిచేసి, మండల స్థానకమండోనిలిచి, కటిని ఛిన్నము చేసి, అలపద్మ పతాకల ఛాయేగల హస్తమును [పల్లవ హస్తమును] మూపున పెట్టుకోవలెను; ఇట్లు ఇంకొక యంగముచేగూడ చేయదగును; ఇట్లు రెండుసారులు గాని, నాలుగుసార్లుగాని చేయుట కటిచ్చిన్నము; ఆశ్చర్య ప్రధానమైన వాక్యార్థములందు విజ్ఞులు దీనిని ఏర్పరచిరి. (కటిచ్చిన్నము-7) 42, 43

పాదములు క్రమముగా ఉద్ధృట్టములై, పార్శ్వములు సన్నతములై అరచేతులు తట్టబడుట ఉద్ధృట్టము. పండుగలలో ఆనందముతో, చేయు నృత్తమున దీని ప్రయోగము. (ఉద్ధృట్టము-8) 44

1. ఈ తాత్పర్య సూచన పరిష్కరది (చూ. క్రింది సూచిక)

వందతస్థానకే స్థిత్యా చాతురశ్రాద్దనంతరమ్
క్షాంతమస్తుట్టతం సవ్యం స్కంధోద్దేశే నికుట్టయేత్. 45

తమేవోద్ధట్టతం పాదం కుత్యావ్యామం యథాస్థితమ్,
పాణిపాదవృథానిద్ధ వక్ర వర్తనయాకరమ్. 46

తమేవ చతురశ్రంచ తస్యైవ సమకాలతః
అంగం నికుట్టయేదన్యత్ పూర్వవద్యత్ర తత్ స్మృతమ్. 47

నికుట్టకం, ముహూర్వాక్యే స్వస్య క్షామా ప్రధానకే;
అలనవృత్తకనీయస్యాః పతనోత్పతనాత్మకమ్
నికుట్టక మిహాక్షేయం స్కంధే కోహల సమ్మతమ్. 48
(నికుట్టకమ్-9)

కేళిబంధ నితంబాఖ్య హస్తయోరనుసారతః
అసక్పద్మణిం హస్తమపవర్తిత మాచరేత్. 49

పాదం చోద్ధట్టతం కుర్యాద్వామం కరికరం పరమ్¹
ముహూతంగక్షయేవైష యత్ర తల్లలితం మతమ్;
స్యాన్నవృత్త్య స్మృతయోరన్య ప్రయోగస్సవిలాసయోః. 50
(లలితమ్-10)

అపక్రామతి దేహస్య క్షేత్రాత్ సూచీముఖే కరే
సూచీపాదోఽవ్యక్తకామేత్ తద్దిక్కుభ్రమరీ తతః
పునరంగాంతరేణైవ (వం ?) యత్ర తద్వలితం మతమ్,
(వలితమ్-11)

క్షిర్ణ్యమండలివౌ కృత్యా తతో వర్తనయాఽనయోః
వక్షః స్థలేఽంజలిం కుర్యాత్ శిరోయత్ర నిహంచితమ్
తల్లినమితి విక్షేయేం ప్రియాయాః ప్రార్థనం ప్రతి. (లీనమ్-12) 52

1. 'చానుః కరికరః పరః' ముద్రి. మీదిది నావద్ది వ్రా. ప్ర. లోనిది. సుగమము.

చతురశ్రపూర్వకముగా మండలస్థాపకమందు నిలిచి, ఉద్ధట్టితమైన కుడిచేతిని మూపు దగ్గర నికుట్టనము చేయవలయును; కుడి పాదమునే ఉద్ధట్టితము చేసి యైడమణాలు చేతులను ఉన్నట్టుగా ముంభవలెను; ఆమీధ అదే హస్తమునే ఆవిద్ధ వక్రవర్తనచే చతురశ్రపరచవలెను; దానితో సమకాలముగా ఇతరాంగమును పూర్వమువలె నికుట్టనము చేయవలయును; అది వికుట్టకము; శున్నతాను శ్లాఘించు మాటయందు దాని చినియోగము. ఇక్కడ క్షూణ్యమందు అలక్ష్యహస్తపు చిట్టకెన వ్రేలు క్రిందికి మీదికి పడుచుండట నికుట్టనముని క్రోధాలక్ష్యము.

(నికుట్టకము—9) 45, 46, 47, 48

కేశబంధ నితంబహస్తముల ననుసరించి కక్షిణహస్తమును పలుపూర్ణ అపవర్తి తము చేయవలెను; ఎడమపాదమును ఉద్ధట్టితముగా, ఎడమహస్తమును కరిహస్త ముగా చేయవలెను; ఇట్లు అంగద్వయమునను పలుమారు చేయనగును; ఇది లలి తము; దీనిని సవిలాసముగా చేయు నృత్య నృత్యములందు ప్రయోగింపదగును. (లలితము—10) 49, 50

సూచీముఖహస్తము దేహక్షేతమునుండి అప్రకమింపగా సూచీపాదముగూడ ఆదిక్కునకే అప్రకమింపవలెను; ఆపై భ్రమరి; ఇట్లే మరల ఇంకొక యంగమునం దును జరుగవలెను. అది వలితము. (వలితము—11) 51

హస్తములు ఊర్ధ్వమండలములుగా చేసి, ఆపైని వర్తనచే వక్షస్థలమందు అంజలి కూర్చవలయును. ఇందు శిరస్సు నిహించితముగా నుండవచ్చును; ఇది లీనము; ప్రయురాలిని వేడుకొనుటయందు దీని చినియోగము, 52

(లీనము—12)

గమనాగమనే దోలాపాదపాదం సమాచరేత్
 తద్వద్బాహుశ్చ తద్దిక్కో హంసపక్షోపలక్షితః,
 పవమ్సంగాంతరం యత్ర స్థలితం తదుదాహృతమ్. (స్థలితమ్-13) 53

[అడ్డితా] ప్రథమం చారి దోలాలంబితబాహుకః
 పూర్వకాయో నతోయత్ర చక్రవద్భ్రమణం భవేత్
 అభ్యంతరాపవేధేన తద్విద్యాచక్రమండలమ్. 54
 (చక్రమండలమ్-14)

మండల స్థానకం వక్షో నిర్భుగ్నమవహిత్తకః
 కరో వక్షః స్థితో యత్ర నివేశో గజవాహనే. (నివేశమ్-15) 55

నిష్క్రామయ్య కరా యస్మిన్ను ద్వేష్టిత పురస్సరా
 వ్యావర్తనే సహోత్పత్య కరయోః పాదయోరపి. 56

స్వస్తికా-యుగపత్ కుర్వ్యః తత్స్వస్తిక ముదాహృతమ్;
 అపరాన్వేషణే వేగాత్ [గే ?] నిషేధేచ ప్రయుజ్యతే. 57
 (స్వస్తికమ్-16)

ఉత్థాప్య స్థాప్యతే సూచీ చరణోఽస్పృష్టభూః పురః
 తద్దిక్కుః కటికో వక్షస్యన్యః శీర్షేఽ²లపల్లవః
 యస్మిన్నంగాంతరేణైవం సూచీ తత్³...విస్మయే. (సూచీ-17) 58

1. 'స్థలితా' అను ప్రా. ప్ర. పాఠము 'అడ్డితా' అని యుండదగునని పరిష్కార సవరణ (చూ. Notes P. 23).

2. శీర్షే అను ముద్రి. అచ్చు తప్ప.

3. 'తత్కాలవి' నా వద్ది ప్రా. ప్ర.

దోలాపాదచారితో పాదము రాకపోకలు చేయగా, ఆ ప్రక్కలోని బాహువును హంసపక్షహస్తముతో అట్లే చేయవలెను. ఇట్లు మరొక యంగముగూడ చేయవలెను. అదిష్టలితము. (ష్టలితము-13) 53

మొదట అడ్డితచారి చేసి, దోలవల వ్రేలాడు బాహువులతో, వంగిన పూర్వకాయముతో అభ్యంతరాపవేధము చేసి చక్రములె తిరుగునది చక్ర మండలము. (చక్ర మండలము-14) 54

మండల స్థానకమునందు వక్షస్సు నిర్భుగ్నమై, అవహిత్థకహస్తము వక్షస్సునందుండుట నివేశము; ఇది గజవాహనమునందు చేయదగును. (నివేశము-15) 55

ఉద్వేష్టితక్రియ చేసి చేతులను వెలికిదీసి వ్యవర్తనము చేయునప్పుడే మీదికెగిరి యేకకాలమందే హస్తములను, పాదములను స్వస్తికముగా తీర్చవలెను; అది స్వస్తికము ; ఇది ఇతరులను (?) వెదకునప్పుడు, వేగమునందు, నిషేధించుట యందును ప్రయోగింపదగును. (స్వస్తికము-16) 56, 57

సూచి పాదము మీదికెత్తి వేలను తాకకుండునట్లు ముందుకు నిలుపవలెను; అదిక్కు చేయియే కటకాముఖముగా ఎడమీద నుండదగును ; ఇంకొక చేయి అలవల్లవమై శిరసునందుండును. ఇట్లే ఇంకొక యంగమునందును చేయదగును; అది సూచి. దానికి తాత్కాలికమైన (?) విస్మయము నందుపయోగము. (సూచి-17) 58

సూచీ పాదో-న్య పార్జిస్థః పక్షస్థస్యః కటకాముఖః
 పక్షవంచిత కో-న్యో-ర్ధచంద్రో-వా కటి మాశ్రితః
 హస్తః స్యాద్యత్ర చింతాదా సూచీవిద్ధం తదిష్యతే. 59

(సూచీవిద్ధమ్-18)

అథాంగేన కృతే సూచిన్యర్ధసూచీ నిగద్యతే. (అర్ధసూచీ-19) 60

చతురశ్రాపురః షేత్రే భవతో యత్ర రేచితౌ
 వ్యావర్త క్రియయా పక్షస్యాభుగే-స్వస్తికా కరా. 61

పాదౌచ స్వస్తికౌ జంభూగుల్ఫస్య వలనాన్నిధః
 తద్వక్షః స్వస్తికం ప్రో-క్తం లజ్జానుశయగో-చరః. 62

ఉత్పత్య ఘటయేత్ పాణిపాదేన స్వస్తికావితి
 ఊచే కీర్తిధరాచార్యః క్వచిల్లత్య నిరీక్షణాత్. 63

(వక్షఃస్వస్తికమ్-20)

ఆవిద్ధమంచితం పాదం కరాచ క్రమరేచితౌ
 యత్రకుర్యాత్ తదున్నతం గర్వే సాభాగ్యజే మతమ్. 64

(ఉన్నతమ్-21)

మండులస్థావకే స్థిత్యా వక్షఃస్థం కటకాముఖమ్
 సూప్యాస్య స్పృశ్చహ స్తేవాపస్పృశ్యాగచ్ఛతా యుతమ్. 65

పార్శ్వంచ సన్నతం వామం బిభ్రత్ పాదం నికుట్టయేత్
 యత్రార్ధరేచితం తత్స్యాత్ అసమంజస చేష్టితే. 66

(అర్ధరేచితమ్-22)

వామపాద కనిష్ఠాయాః షేత్రగో దక్షిణః పునః
 సార్ధతాలద్వయం స్రస్తజంఘః పాదః ప్రసాగితః. 67

తస్యైవానుగత స్తద్వత్ బాహుస్సన్నలపల్లవః
 కరో వామేతరో యత్ర తదర్గల ముదీరితమ్. 68

వేరొకకాలి మడమవద్ద సూచీపాదముండి, కటకాముఖహస్తము వక్షస్సునందు నిలిచి, ఇంకొకచేయి పక్షవంచితముగనో, అర్థచంద్రముగనో కటిసాశ్రయించెనేని అది సూచీవిద్ధము; చింత మున్నగువానియందు దాని వినియోగము. 59

(సూచీవిద్ధము-18)

ఒక యర్థదేహమునందే చేస్సిన సూచి అర్థసూచి. (అర్థసూచి-19) 60

పక్షాప్రదేశమున చతురశ్రములుగానున్న హస్తములు రేచితములుగా జేసి, వ్యావర్తనక్రియతో, వంగినయెడమీద స్వస్తికముగా చేయవలెను; అట్లే పాదములను, పిక్కలను, చీలమండలను పరస్పరవలనము చేసి స్వస్తికములుగా తీర్చవలెను; అది పక్షాస్వస్తికము; లజ్జయందు, పశ్చాత్తాపమందు దాని వినియోగము.

ఒకచో లక్ష్యమును చూచి కీర్తిధరాచార్యుడు, మీదికెగిరి పాణిపాదముల స్వస్తికము చేయవలెనని చెప్పెను. (పక్షాస్వస్తికము-20) 61, 62, 63

ఆవిద్ధచారిచే పాదమును అంచితము చేసి, హస్తములను క్రమముగా రేచితములుగా చేయుట ఉన్నతము. ఇది సౌభాగ్యగర్వమునందు. 64

(ఉన్నతము-21)

మండలస్థానకమున నిలిచి, కటకాముఖహస్తము నెడమీద నిలుపుకొని, ఇతర హస్తము సూచీముఖనృతహస్తమై వెలికి సాగి, మరలి మీది హస్తమును చేరుకొనగా, పార్శ్వము వంగిన వామపాదమును ఎత్తి మెట్టవలెను; ఇది అర్థరేచితము; అసమంజస చేష్టయందు చూపదగినది. 65, 66

(అర్థరేచితము-22)

కుడికాలు ఎడమకాలి చిటికెనవ్రేలికి సరిగా రెండున్నర తాలముల దూరమున జారినజంగతో చాచి, దాని నచుసరించుచునే కుడిభుజమును అలపల్లహస్తముతో సాగించుట అర్థలమనబడును; ఇది అంగధుడు మున్నగు వానరుల నడకలో వినియోజ్యము.

- ఏతదంగదముఖ్యానాం స్వవంగానాం పరిక్రమే;
పాదో నూపుర పాదావత్ పృష్ఠతః ప్రసృతస్తతః. 69
- ప్రసార్య పురతః కార్యావుభౌ పాదానుగౌ కరౌ
ఇత్యత్ర కరణే ప్రోక్తం వ్యాఖ్యానే భట్టతండునా. (అర్గలమ్-23) 70
- చరణౌ స్వస్తికౌ హస్తః కరిణోయత్ర దక్షిణః
అపరో వక్షసః స్థానే తదర్ధస్వస్తికం విదుః. 71
- సవ్యం కీర్తిధరాచార్య భట్టతండు పురోగమాః
కటిహస్తం పఠంత్యత్ర వ్యాఖ్యానం తస్య కథ్యతే. 72
- అర్ధచంద్రాభిధః కట్యాం పక్షప్రద్యోతకోఽథవా
పక్షవంచిత కోవాపి యథాశోభం విధీయతే. (అర్ధస్వస్తికమ్-24) 73
- చాషగత్యా (ః ?) ప్రయోగేణ యత్రపాదక్రియా భవేత్
దోలాప్రయోగతః కించిత్ కృతోద్వేష్టాపవేష్టనౌ. 74
- కరాస్యాతాం తదావర్తం, సంత్రాసాదుపసర్పణే;
రేచనం హస్తపాదస్య భట్టతండు రిహోబ్రవీత్. 75
- కేచిదావలుః స్థితావర్తామలాతామపరే విదుః
బ్రూతే కీర్తిధరాచార్యో భ్రమరీమేవ లక్ష్మ్యవిత్. (ఆవర్తమ్-25) 76
- చారీ కుర్వన్నపక్రాంతాం భుజముద్వేష్ట్య విక్షిపేత్
అపవేష్ట్యోత్తిపన్నేవ సూచీమేకాంఘ్రిణా భజేత్. 77
- తతస్త్రికవివర్తేన విదధీత పరాబ్జుఖః
పుష్టే సవ్యస్య పాదస్య వామేన స్వస్తికం యదా. 78
- పుష్ట స్వస్తికమాఖ్యాతం, పుష్టస్థాన్వేషణే; తదా
అన్యే స్వస్తిక మిచ్ఛంతః పుష్టతః కరయోరపి. 79

ఈకరణవ్యాఖ్యానమున భట్టతండువు 'పాదము నూపుర పాదచారివలె వెనుకకు సాగించి, తరువాత పాదానుసారులుగా రెండు చేతులు ముందుకు చాచవలెను' అని చెప్పినాడు. (అర్థలము-23) 67, 68, 69, 70

పాదములు స్వస్తికములై యుండి, కుడిహస్తము కరిహస్తముగా నుండి, ఎడమది వక్షస్సుమీద నుండినచో అది అర్థస్వస్తికమందురు. 71

ఇక్కడ కీర్తిధరాచార్యుడు, భట్టతండువు మున్నగువారు కుడి చేతిని కటిహస్తముగా పఠింతురు; దానిని వివరింతును : 72

కటియందు అర్థచంద్రమను దానిని గాని, పక్షప్రద్యోతకమునుగాని, పక్షవంచితమునుగాని, అందము మీరక, హస్తము నిల్పవచ్చును. 73
(అర్థస్వస్తికము-24)

చాషగతిలో పాదములు నడవవలెను; హస్తములు దోలాప్రయోగముచే ఇంచుక ఉద్వేషితమును, అపవేషితమును చేయుచుండవలెను. అది ఆవర్తము; భయముతో సమీపించుచో దీని వినియోగము. ఇక్కడ హస్తపాదములు రేచనము చేయదగునని భట్టతండువు వచించెను.

కొందరిక్కడ స్థితావర్తచారిని, మరికొందరు అలాతచారిని చెప్పిరి; లక్ష్యవేత్త కీర్తిధరాచార్యుడు శ్రమరినే చెప్పినాడు. (ఆవర్తము-25) 74, 75, 76

అపక్రాంతచారిని చేయుచు, భుజమునుద్వేషించి విసరవలయును; అపవేషించి వైకెత్తుచునే ఒకకాలితో సూచిని చేయవలయును; ఆవైత్రికమును త్రిప్పి వెనుక మొగుమై కుడికాలి మీద ఎడమకాలితో స్వస్తికమును తీర్చవలెను; ఇది పృష్ఠస్వస్తికమనబడును; వీపు ప్రక్కనున్నవానిని వెదకుటయందు దీని వినియోగము; అప్పుడు చేతులుగూడ స్వస్తికపరచవలెనని, యుద్ధమందలి తిరుగాటయందు దీనిని వినియోగింపదగునని ఇతరులన్నారు.

హస్తములు ఆవిద్ధవక్రములుగా పాదములు స్వస్తికముచేసి, ఆమీద అపక్రాంతచారిచేసి, అర్థసూచికరణముతో తిరిగి, సభ్యులకు వీపు గానవచ్చునట్లుగా ఎగిరి

వినీయోగం వదంత్యస్య సంగ్రామస్య పరిక్రమే
ఆవిద్ధవక్రకౌ హస్తా కృత్వాంఘ్రిం స్వస్తికం తతః. 80

అపక్రాంతాం విధాయార్థసూచినా పరివృత్యచ,
సభ్యాభిముఖ పృష్టోఽంఘ్రి స్వస్తికం రచితోఽఘ్రిః. 81

హృది కుర్యాత్ కరం వామం పక్షవంచితకం, పరమ్
పరావృత్తం శిరశ్చేత్థమత్ర కీర్తిధరోఽభ్యధాత్. (పృష్ఠస్వస్తికమ్—26) 82

ఉన్ముఖౌ స్వస్తికాకారౌ అశ్లిష్టౌ మణిబంధతః
వక్షఃక్షేత్రే కరాకృత్వా తత్రైవ యుగపత్పనః. 83

వ్యావృత్తి పరివృత్తిభ్యాం పతాకౌ యత్ర పాతయేత్
స్వోర్వోర్వరుత్తానితావేవ వర్తితం తత్ ప్రకీర్తితమ్. 84

ఆవిద్ధవర్తనాఘ్రిష్టావధస్తలనిపాతితౌ
ఏతౌ యదా తదా రోషవాక్యార్థాభినయే మతౌ. 85

శుకతుండాదయోఽవ్యత్ర ప్రయోక్తవ్యాః యథోచితమ్,
మునినావ్యత ఏవాత్ర విశేషో న నిరూపితః. 86

తత్రాప్యనంతరో క్త్యాత్¹ తలపుష్పపుటోదితః²
పాదోఽనుమత ఇత్యేకే మునేరాశయవేదినః. 87

కథయామాసురాచార్యాః చరణం తలసంచరమ్,
అపరేతు విదుః పాదం హస్తాచిత్యానుసారతః. (వర్తితమ్—27) 88

భుజంగత్రాసితాంఘ్రిః స్యాత్ దక్షిణో రేచితః కరః
యత్రవామౌ అతాసంజ్ఞః తద్భుజంగాంచితం భవేత్. 89
(భుజంగాంచితమ్—28)

1. భరతముని వట్టిలో వర్తితము రెండవది.

2. 'పుటాదితః' అను ముద్రితపాఠము అన్వయింపవిధి. మీది పాఠము నా వద్ది
ప్ర. లోనిది.

పాదస్వస్తికము తీర్చి, పక్షవంచితముగా ఎడమచేతిని ఎడపై నిలిపి, కుడిచేతిని, తలను వెనుకకు త్రిప్పవలయును; ఇట్లు కీర్తిధరుడు ఈ కరణమునకు లక్షణము చెప్పెను. (పృష్ఠ స్వస్తికము—26) 77, 78, 79, 80, 81, 82

మనికట్టుమీద విడివిడిగా స్వస్తికాకారముగ చేతులు వెలికిలవేసి యెడమీద నిలిపి అక్కడనే ఒకమారుగా వ్యావృత్తిపరివృత్తులతో పతాకలుగా వెలికిలిగానే తమ తమ తొడలపై పడవేయవలెను. అది వర్తితము 83, 84

పై హస్తములను ఆవిద్ధవర్తనచే రాచి, బోరలుగా పడవేసినప్పుడు రోష వాక్యము నర్థము అభినయించుట కుపయోగించును. 85

ఇక్కడ యథోచితముగా శుకతుండాది హస్తములను గూడ ప్రయోగింప దగును. కనుకనే భరతముని యిందు ప్రత్యేకముగా హస్తవిశేషమును చెప్పలేదు. మరియు తలపుష్పపుటము తరువాత వెంటనే ఈ కరణమును పేర్కొనుటచే దాని తలసంచరపాదమే దీనికిని అనుమతింపబడినదని ముని యభిప్రాయము నెరిగిన కొందరాచార్యులు చెప్పిరి. మరి కొందరు మాత్రము హస్తములకు తగినట్లు పాదములుండదగునన్నారు. (వర్తితము—27) 86, 87, 88

కుడిపాదమున భుజంగత్రాసితచారి, కుడిచేయి రేచితము, ఎడమది లతా హస్తము — ఇది భుజంగాంచితము. (భుజంగాంచితము—28) 89

1. సవ్యం సూచీముఖం నృత్తహస్తోపగమ పూర్వకమ్
 వామం వక్షః స్థితం దధ్యాత్ తద్వికాంఘ్రిన్నికుట్టితః. 90

ఏవమంగాతరం భూయః సూచీపాదోఽలపల్లవః
 నికుట్టితో దక్షిణః స్యాత్ కరో వామో యథా పురా
 ఇత్థం ముహూః క్రియాయత్ర తద్విష్కంభం ప్రకీర్తితమ్. 91
 (విష్కంభమ్-29)

సవిద్యుద్భ్యాం తయా దండపాదయా చతస్పృష్టవి
 దిక్షు పాదస్య విక్షేపః, కృతోద్వేష్టాపవేష్టయోః. 92

పాదానుకూలయోః పాణ్యోః రేచనాఽంచితయోరపి
 క్రియతే యత్ర విక్షిప్తం తదుద్ధతపరిక్రమే. (విక్షిప్తమ్-30) 93

దండపాదాభిధా చారీ దండపక్షా కరావపి
 యత్ర రేచనసంయుక్తా తద్భవేద్దండరేచితకః
 నృతే ప్రమోదయుక్తేఽస్య ప్రయోగస్తాండవే యథా. 94
 (దండరేచితమ్-31)

స్థలనాపస్పృతో పాదా హంసపక్షో ద్రుతభ్రమః
 వామః సవ్యోఽర్ధచల్ద్రస్తు యత్రకట్యాం విధీయతే. 95

అర్ధమత్తల్లి తత్పక్షైః క్షేయంతత్తరుడే మదే;
 వక్షవంచితకం కట్యామత్ర కీర్తిధరోఽబ్రవీత్;
 హస్తం నితంబమత్యైవ పరే ప్రాహుర్మనీషిణః. 96
 (అర్ధమత్తల్లి-32)

1. ఈ ముద్రిత పాఠము సరిగా తోపదు. అభినవభారతి, రత్నాకరముల ప్రకారము, దీని పాఠము 'సవ్యః సూచీముఖో నృత్తహస్తోపగమ పూర్వకమ్ - వామం వక్షః స్థితం విధ్యాత్' అని యుండబోలును. వ్రా. ప్ర. లలో C. ప్రతి 'ముఖో'. 'విధ్యాత్' అని చూపినది గాన ఈ నా సూచన. తెలుగు దాని ననుసరించినది. (చూ. భ. నా. శా. అభినవభారతి. ౪-౧౬౨-౬౩; సం. రత్నా. ౭-౭౩౭, ౩౫)

కుడిచేయి సూచీముఖనృత్తహస్తముతో, అపవిద్ధముగా నడచి, వక్షస్సు మీదనుండు వామహస్తమును తాకవలయును. ఎడమపాదము నికుట్టితము చేయ దగును. ఇట్లు ఇంకొక ప్రక్క యంగమునను చేసి మరల సూచీపాదముతో అలపల్లవ హస్తము కుడి ప్రక్క నికుట్టితము చేయనగును. ఎడమ చేయి మునుపటి వలెనే యుండదగును; ఇట్లు పలుమారు చేయుట విష్కంభమనబడును. 90, 91
(విష్కంభము—29)

విద్యుద్భ్రాంత, దండపాదచారులతో నాలుగు దిక్కులందును పాదమును విక్షేపించవలయును; అట్లే చేతులు అంచితములై ఉద్వేష్టితాపవేష్టితములతో పాదమువెంట రేచితములు గావలయును. ఇది విక్షిప్తము; ఉద్ధతముగా తిరుగాడుట యందిది తగినది. (విక్షిప్తము—30) 92, 93

దండపాదచారితో దండపక్షహస్తములు రేచనము చేయుట దండరేచితము; ఇది తాండవమున ప్రయోగించునట్లు, సంతోషమును సూచించునృత్తమునందును ప్రయోజ్యము. (దండరేచితము—31) 94

స్థలితకరణమున పాదములు వేరుపడగా, వామహస్తము ద్రుతశ్రమణ గలిగి హంసపక్షమైయుండి, కుడిచేయి అర్ధచంద్రమై, కటియందు నిలువవలెను; ఇది అర్ధమత్తల్లి; దీనిని తరుణమదమున తత్త్వమెరిగినవారు వినియోగింతురు. ఇందు కటిమీది హస్తము పక్షవంచితకమని కీర్తిధరుడు చెప్పెను; ఇతర పండితులు నితంబ హస్తమనిరి. (అర్ధమత్తల్లి—32) 95, 96

ఘూర్ణమానస్య పాదస్య యత్ర స్యాదుపసర్పణమ్
 గుల్ఫస్వస్తికపర్యంతం తస్యైవవానుచరః కరః. 97

ఉద్వేష్టితో నితంబః స్యాదేష పాదోప (దాప?)¹ సర్పణే
 అపవేష్టితమాదధ్యా దేవమంగాంత రేణచ
 క్రియేవం బహుళః ప్రోక్తా తన్మత్తల్లి బుధైర్మదే. (మత్తల్లి-31) 98

యత్ర దోలా కరా స్యాతాం మస్తకం పరివాహితమ్
 పర్యాయేణ ముహుః పాదా స్వస్తికీ భూయవిచ్యుతౌ. 99

మదస్థలితమేతత్ స్యాత్ ప్రయోజ్యం మధ్యమే మదే
 అత్ర భ్రమరికావిధే చార్యా కీర్తిధరోఽభ్యధాత్. 100
 (మదస్థలితమ్-34)

వైష్ణవం స్థానకం హస్తీ రేచితోఽన్యోఽలపల్లవః
 వక్షఃస్థో లోలితం శీర్షం, విశ్రాంతిః పార్శ్వయోః క్రమాత్. 101

యత్రకుర్వీత తత్ తదైః లోలితం ప్రతిపాదితమ్;
 అత్ర చారీమలాతాఖ్యాం భట్టతండురమన్యత. (లోలితమ్-35) 102

దోలా పాదాంఘ్రిమాదాయ తదన్యేనోత్ప్లృతిం భజేత్
 చారీశ్చ భ్రమరీః² యత్ర తత్ ప్రేంభోలిత మీరితమ్. 103
 (ప్రేంభోలితమ్-36)

హ్యవర్తితం³ శిరోదేశమానీయాభిముఖాంగులీ
 పతాకే పరివర్త్యోర్ధ్వే నిష్కామితభుజౌ కరా. 104

1. 'పాదోప' అను ముద్రితపాఠము సరసముగా తోపదు. కనుక నా సూచన యీ సవరణ.
2. 'చారీంచభ్రమరీం' అను C. ప్రతి పాఠమే యుక్తము. అభినవభారతి, రత్నా కరము ఏకవచనమే చెప్పినవి. (అభి. భా. ౪-౧౪౫; రత్నా. ౭-౭౦౭)
3. 'వ్యావర్తేన' అను C. ప్రతి పాఠము ఉచితకరము.

పాదము అడ్డాడుచు ఎదుటికాలి గుల్ఫమును స్వస్తికమగునట్లు చేరుచో దాని ననుసరించియే నితంబహస్తము ఉద్వేషితముగానుండి, ఆ పాదము వెనుదీయుచో అపవేష్టితముగా నుండవలయును; ఇట్లు ఇతరాంగమునందును; ఈ పని పలుమారు జరుగుట మత్తల్లియని బుధులందురు. ఇది మదమునందు చేయదగును. 97, 98

(మత్తల్లి-93)

దోలా హస్తములతో, పరిచాహిత శిరస్సుతో దేనియందు పాదములు మారి మారి, స్వస్తికములై, పలుమారు విడిపోవునో అది మదస్థలితమగును; ఇది నడిమిత్తునందు ప్రయోగింపదగును. కీర్తిధరాచార్యుడు దీనియందు భ్రమరి, ఆవిద్ధము అనుచారులను చేయవలయునని చెప్పినాడు. 99, 100

(మదస్థలితము-94)

వైష్ణవము స్థానకము; ఒక చేయి రేచితము, మరొక్కటి అలపల్లవముగా మునుస్సననుండును; శిరస్సు లోలితముగా నుండి క్రమముతో ఇరు ప్రక్కలందు విశ్రాంతి దీసుకొనును; ఇట్లు జరిపించుట, లోలితమని విజ్ఞులందురు. ఇందు భట్టతండవు అలాతమనుచారిని ప్రయోగింపదగునన్నాడు. 101, 102

(లోలితము-95)

ఒకటి దోలాపాదము చేసి, మరొక్క దానితో గెంతవలయును; భ్రమరిచారి గావలయును. అది ప్రేంఖోలితము. (ప్రేంఖోలితము-96) 103

పతాకహస్తములను వ్రేళ్ళు ఎదురెదురగునట్లు వ్యావర్త హస్తకరణముతో, శిరః ప్రదేశమునకు తెచ్చి, ఊర్ధ్వముఖముగా పరివర్తము చేసి, భుజములను చాచి,

యథాస్వమం సయోర్వ్యస్యేదిత రేతరసముఖౌ
తతస్తౌ యత్ర కుర్వీత నితంబౌ దేహసముఖౌ
బద్ధయా సహితం చార్యా నితంబం తన్నిరూపితమ్.

105

(నితంబమ్—37)

ఊర్ధ్వజానుం దధచ్ఛారీం పక్షవంచిత మున్ముఖమ్
అలపద్మమరాలం వా నిజస్యోపరిజానునః.

106

స్తనక్షేత్రే యథా యస్మిన్ అపరం కటకాముఖమ్
వక్షస్థల స్థితం కుర్యాత్ ఊర్ధ్వజాను తదీరితమ్.

107

(ఊర్ధ్వజాను—38)

యత్పాశ్చైవ స్వస్తికా హస్తౌ పర్యాయేణ నికుట్టితౌ
ఉన్ముఖాధోముఖౌ స్యాతాం తత్పాదశ్చ నికుట్టితమ్ (తః ?).

108

యస్మిన్నంగాంతరేణైవం తత్స్యాత్ పార్శ్వనికుట్టితమ్,
ప్రకాశాచరణాభ్యాస వాక్యార్థాభినయే మతమ్.

109

(పార్శ్వనికుట్టితమ్—39)

యత్రాన్యస్య పురః పార్శ్వక్రాంతయా చరణం ఊపేత్
హస్తౌ పాదానుగౌ యద్వ్యా ప్రయోజ్యాభినయోచితౌ
పార్శ్వక్రాంతమిదం రాద్రే భీమాదేః స్యాత్పరిక్రమే.

110

(పార్శ్వక్రాంతమ్—40)

యత్ర చారీమతిక్రాంతాం ప్రయోగానుగతౌ క రా
కుర్వీత తదతిక్రాంత మద్ధతస్య పరిక్రమే;
హస్తౌ గరుడపక్షాభ్యా భట్టతండు రిహోబ్రవీత్.

111

(అతిక్రాంతమ్—41)

యత్ర బద్ధాం విధాయాప్రక్రాంతాం చారీం సమాచరేత్
ప్రయోగానుగుణౌ హస్తౌ తదప్రక్రాంత మీరితమ్.

112

(అప్రక్రాంతమ్—42)

చేతులను తమ తమ మూపులందు ఎదురెదురుగా నిలిపి, తర్వాత ఆహస్తములను శరీరమున కభిముఖముగా, నితంబములుగా, బద్ధచారితో, చేయవలయును. ఇది నితంబము. (నితంబము-37) 104, 105

ఊర్ధ్వజానుచారిని చేసి, తనకెదురు మొగమైన పక్షవంచితహస్తమును అలపద్మముగానో, అరాళముగానో, దాని మోకాలివై స్తనప్రదేశమునకు సరిగా నిలిపి, ఇంకొక చేతిని కటకాముఖముగా ఎడమీద పెట్టుకొనుట ఊర్ధ్వజానువనబడును. (ఊర్ధ్వజానువు-38) 106, 107

ఏ పార్శ్వమున స్వస్థికహస్తములు నికుట్టితములై పర్యాయముగా, వెలికిలిగా, బోరలుగా, జరుగునో ఆ ప్రక్కపాదమును నికుట్టితము చేయవలయును; ఇట్లు అంగాంతరమందును; అది పార్శ్వనికుట్టితము; ఇది ప్రకాశాచరణమున (?) అఖ్యాసమున, వాక్బ్రూణము నభినయించుటయందు, తగును. 108, 109
(పార్శ్వనికుట్టితము-39)

పార్శ్వక్రాంతచారిచే, ఒక పాదము నింకొకదాని ముందు వేయవలెను. ఆ పాదమునే హస్తము అనుసరించవలెను; లేదా ప్రయోగించు విషయమునకు తగినట్లు హస్తములను మలచవలెను; ఇది పార్శ్వక్రాంతము; భీమసేనుడు మున్నగువారి రౌద్రపు నడకకు ఇది యుక్తము. (పార్శ్వక్రాంతము-40) 110

ప్రయోగము ననుసరించిన హస్తములతో అతిక్రాంతచారిని చేయుట అతిక్రాంతము; ఇది ఉద్ధతుడైనవాని తిరుగాటయందు ప్రయోజ్యము. దీనియందు గరుడపక్షహస్తము లుండదగునని భట్టతండువు వచించెను. 111
(అతిక్రాంతము-41)

బద్ధచారిని చేసి అపక్రాంతచారిని చేయవలెను; హస్తములు ప్రయోగమున కనుగుణముగా సాగవలెను. అది అపక్రాంతము. (అపక్రాంతము-42) 112

వృశ్చికే కరణే యోఽసౌ పాదస్తం విధివద్ధధత్
 ఏతద్ధిక్కుమరాలంచ శిరసః పార్శ్వతః కరమ్. 113

తథై వాన్యమురః క్షేత్రే నాసికాగ్రానుసారిణమ్
 యత్ర కుర్వీత తత్త్వజ్ఞైః నికుంచిత ముదాహృతమ్. 114

నాసికాగ్రే పతాకోఽన్వయైః ప్రోక్తః సూచీముఖోఽపరః
 అత్రాలపల్లవః కీర్తిధరాచార్యేణ కీర్తితః
 ఆకాశోత్పతనోత్కుంతా విత్కాదావిదం మతమ్. 115
 (నికుంచితమ్-43)

విద్యుద్భ్రాంతా భవేద్యత్ర చారీ తద్వశగౌ కరా
 విద్యుద్భ్రాంతం తదాఖ్యాత ముద్ధతస్య పరిక్రమే;
 అత్ర పాదక్రియాం కేచిత్ సౌకర్యాత్ పురతోజగుః. 116
 (విద్యుద్భ్రాంతమ్-44)

విధాయ దక్షిణం సూచీం తం జవాదపసారితమ్
 పాదం పార్శ్వేష్టిపేత్ పృష్ఠపరావృత్తేన కర్మణా. 117

కటిమారేచయేద్యద్వా జాహ్యతో భ్రమరీం దధత్,
 హస్తా ప్రయోగతః కుర్యాత్ వ్యావృత్తపరివర్తితా. 118

యత్రాంతే చాతురశ్ర్యంచ కటిభ్రాంతం వదంతి తత్;
 పరిక్రమే గతీనాం తత్తాలేషు యతి పూరణే. 119
 (కటిభ్రాంతమ్-45)

చారీం బద్ధాం విధాయాస్యాం స్వస్తికస్యాపసారణే
 స్థితావర్తనవదాదధ్యాత్ ఉరోమండలిసా కరా
 యత్ర తత్కరణం ప్రోక్త మురోమండల సంజ్ఞ కమ్. 120
 (ఉరోమండలమ్-46)

హరిణా ప్లుతయోత్పుత్య పాదయోఃస్వస్తికం పురః
 యత్ర కుర్వీత హస్తాతు దోలా తత్సన్నతం మతమ్. 121

వృశ్చికకరణమునకు చెప్పిన పాదమును యథావిధిగా నిలిపి, ఆ ప్రకృతచేతిని అరాళముగా శిరస్సు ప్రక్కబెట్టి, ఇంకొక చేతిని అరాళముగానే ముక్కుకొన తాకునట్లు తీర్చవలెను; ఇది నికుంచితమని తత్త్వజ్ఞులందురు; ఇతరులు నాసాగ్రమున సతాకహస్తమును, ఇంకొక హస్తమును సూచీముఖముగాను, చెప్పిరి. కీర్తిధరాచార్యుడు ఇందు అలపల్లవహస్తము పేర్కొనెను. ఆకాశమునకెగురుట, ఉత్కంఠ, వితర్కము మున్నగువానియందు, దీని వియోగము.

(నికుంచితము-43) 113, 114, 115

విద్యుద్భ్రాంతచారిని చేయుచు దానివెంటనే కరములు వడపుట, విద్యుద్భ్రాంత మనబడును. ఉద్ధతుడై నవాని పరిక్రమమునందు దీని వినియోగము; ఇక్కడ కొందరు సౌకర్యము కొరకు పాదక్రియను మొదట చేయదగు నన్నారు.

(విద్యుద్భ్రాంతము-44) 116

దక్షిణపాదమును సూచిగా చేసి, వేగముగా దానిని ప్రక్కకు త్రోసి మెట్టి, పృష్ఠపరావృత్తిచే కటిని కదలింపవలెను; లేదా బాహ్యభ్రమరి చేయవచ్చును; ప్రయోగము ననుసరించి హస్తములు వ్యావృత్త పరివృత్తములుగా చేయవలెను; కడపట చతురశ్రముగా నిలువవలెను; ఇది కటిభ్రాంతమందురు. దీనిని గతుల పరిక్రమమున, తాళములందలి యతిని ముగించుటయందు ప్రయోగింపదగును.

(కటిభ్రాంతము-45) 117, 118, 119

బద్ధచారిచేసి, స్వస్థికమును విడదీయుటయందు స్థితావర్తచారి చేయవలయును; ఖాస్తములు ఉరోమండములు గాదగును. ఇది ఉరోమండలకరణము. 120

(ఉరోమండలము-46)

0కి హరిణపుతచారిచే ఎగిరి ముందర పాదములు స్వస్థికపరచవలెను; దోల హస్తములు; అది శస్త్రము. ఇది నీచమైన స్వభావము గలవారు సమీపించుట కుప

పతన్నీచ స్వభావానాముపసర్పణ గోచరమ్;
 భట్టతందురితి [హ?] బ్రూతే పాదపత్ స్వప్తికా కరా;
 దేహానత్యా భువం ప్రాప్తా [వితి] కీర్తిధరోఽభ్యధాత్. 122
 (సన్నతమ్-47)

పౌర్ణిణాగో యదన్యాంప్రేః సూచ్యా స్వప్తికమాచరేత్
 వివర్త్య త్రికమేకత్ర ప్రత్యావృత్తైవ పార్శ్వవతః. 123
 ఊర్వోర్వలనమాదధ్యాత్ బద్ధయా రేచితా కరా
 వినివృత్తం తదామాత ముద్ధతస్య పరిక్రమే. 124
 (వినివృత్తమ్-48)

పాదమాక్షిప్తయాఽక్షిప్య తతో హస్తేన సంయుతమ్,
 వ్యావృత్తపరివృత్తేన స్వదేహోదపసారితమ్. 125
 ప్రత్యావర్త్య ప్రకుర్వీత భ్రమరిం రేచయ (యన్ ?) కరా
 యత్రతత్ స్యాన్నివృత్తాఖ్య ముద్ధతస్య పరిక్రమే. 126
 (నివృత్తమ్-49)

చతురశ్రతయా స్థిత్యా సవ్యమావర్తితం కరమ్
 ఆక్షిప్తయా వినిష్కాస్య శుకతుండకృతం పునః. 127
 స్వస్థోరోః పృష్ఠతోస్యస్థైత్ తతస్తు కటకాముఖమ్
 వక్షఃస్థలస్థితం వామః పర్తనా చాతురీవశాత్
 కుర్యాద్యత్రాపవిద్ధం తదసూయా కోపయోః స్మృతమ్. 128
 (అపవిద్ధమ్-50)

వృశ్చికే కరణే హస్తో లతాభ్యో రేచితః పరః
 వక్షః సముద్ధతం యత్ర తదుక్తం గరుడప్లుతమ్. 129
 ఆహారస్వర్థమేవాస్య వినియోగం వివశ్చితః;
 పతాకౌ మణిబంధాంతే ముహూరంచిత కుంచితౌ
 యత్ర లక్ష్యానుకూల్యేన కథితౌ భట్టతంధునా. 130
 (గరుడప్లుతమ్-51)

యోగించును. ఇక్కడ పాదములవలె చేతులును స్వస్తికములుగా నుండదగునని భట్టతండువు చెప్పుచున్నాడు; శరీరమును వంచుటచే చేతులు వేలను తాకవలనని క్రిత్యధరుడు వచించెను. (సన్నతము-47) 121, 122

సూచీ పాదముచే ఇంకొక పాదము మడమవద్ద స్వస్తికముగా తీర్చి, ఒకమారు ప్రక్కకు త్రికము త్రిప్పి మరలించి, బద్ధచారిచే రేచితహస్తములతో ఊరువలనము చేయదగును; ఇది వినివృత్తము. దీనిని ఉద్ధతుల తిరుగులాట కుపయోగింప దగును. (వినివృత్తము-48) 123, 124

ఆక్షిప్తచారిచే పాదమును త్రోసి, ఆవైవ్యావృత్తము, పరివృత్తమునైన హస్తముతోకూర్చి, దేహమునుండి చాచి, మరల ముడిచి, భ్రమరిచేసి, హస్తములను రేచితము చేయవలెను; ఇది నివృత్తము; ఉద్ధతుని పరిక్రమణమందు తగినది. (నివృత్తము-49) 125, 126

చతురశ్రముగా నిలిచి, కుడిచేతిని తిరుగవేసి, ఆక్షిప్తచారితో వెలికిదీసి, శుకతుండముగాజేసి, మరలదాని తొడవెనుక వెట్టవలయును; తరువాత కటకాముఖముగా, ఎడమచేతిని వర్తనాచాతుర్యముచే ఎడమీద నిలుపవలయును; ఇది అపవిద్ధము; అనూయాకోపములలో దీని పనియోగము. (అపవిద్ధము-50) 127, 128

వృశ్చికకరణమందు ఒకటి లతాహస్తము ఇంకొకటి రేచితము, ఎగదన్నిన వక్షస్సు - ఇట్లుండుట గరుడపుతము; దీనిని సార్థకముగనే - గరుడపక్షి ప్రాకుటయందే - వినియోగింపదగునని పండితులన్నరు.

ఇందు లక్ష్యమునకనుకూలముగా, మనికట్టుకొనలో షతాకహస్తములను పలుమారు అంచితముగను, కుంచితముగను చేయదగునని భట్టతండువు వచించినాడు. (గరుడపుతము-51) 129, 130

¹అస్వర్థనామ యత్స్వప్తం వృచ్ఛికం చరణం యథా
తదంగుష్ఠేన కుర్వీత యత్రభాలే విశేషకమ్
లలాటతిలకం విద్యాత్ విద్యాధరగతావిదమ్. 131

(లలాటతిలకమ్-52)

ఊర్ధ్వజానువిధానేన పాదమాధాయ కుంచితమ్
దోలాపదం భజన్ దోలా ప్రయోగవశగాకరా,
యత్రకుర్వీత తత్ తదః దోలాపాద ముదీరితమ్. 132

(దోలాపాదమ్-53)

పార్శ్వకర్ణ సమక్షేత్రే భవేత్ పాదస్సముత్థితః
ఊర్ధ్వాంగులితలోఽస్యాగ్రభాక్ పతాకాంచితస్తలే². 133

యంత్రాంగాంతరమప్యేవం తత్స్యాత్ తలవిలాసితమ్
పాదోద్ధారాభిధానేన సూత్రధారాదిగోచరః. 134

భట్టతండుమతేఽత్రాంఘ్రి సంగతౌ యుగవత్కరా,
రేచితావస్య పార్శ్వేస్తః కరా కై ర్నిధరే మతే. 135

(తలవిలాసితమ్-54)

చార్యాఽతిక్రాంతయా దండపాదయాచాం [వాం?] ప్రిముద్భృతమ్
ద్రుతం నిపాతయన్నగ్రే సశబ్దం తాడయేన్మిథః. 136

కరాయత్రపతాకా తత్తలసంస్ఫోటితం మతమ్;
హస్తేన హస్తతాలేఽస్య వినియోగః ప్రకీర్తితః. 137

(తలసంస్ఫోటితమ్-55)

ఊర్ధ్వజాను లతాహస్తౌ జానుస్త్రికస్తయోర్యది
స్వాదంగాంతరమప్యేవం దండపతనం సమీరితమ్. 138

(దండపతనమ్-56)

1. ఈ శ్లోకపాఠము సుగమము కాదు. రత్నాకర సింగభూపాలవ్యాఖ్య ననుసరించి
తెలుగున్న తాత్పర్యమియ్యవై నది. (స్క. ర. 2-4-5)

2. పతాకోఽంచితస్తలే అని పాఠము సవరింపదగును. ఉన్నది సుగమముగాదు.

వృశ్చికకరణమందలి పాదము వెనుకమొగమై సాగినపుడు, దాని యంగుష్ఠముతో నుదుట తిలకమురాచుట లలాటతిలకమని సార్థకనామముగల కరణముగను; ఇది విద్యాధరుల గతియందు. (లలాటతిలకము—52) 131

ఊర్ధ్వజానుచారితో కుంచితపాదమునిలిపి, దోలాపాదచారితో హస్తములను పయోగవశముగా దోలములు చేయుట దోలాపాదమగును. 132
(దోలాపాదము—53)

పాదము తనప్రక్కచెవికి సరిగా, వ్రేళ్ళును అరకాలును ఊర్ధ్వముఖములగుట్లు మీదికెత్తియుండగా, దానికెదురుగా అరచేయి వంగిన పతాకహస్తములు వలయును; ఇట్లే మార్చి, ఇంకొకయంగమందును జరుగవలయును; అది లవిలాసితము; పాదోద్ధారము అనుపేర సూత్రధారుడు మున్నగువారు దీనినుపయోగింతురు. ఇక్కడ రెండు చేతులును ఒకమారే కాలితోకూర్చి పట్టదగునని ట్టతండుమతము. పార్శ్వరేచితములు గావలెనని కీర్తిధరునిమతము.
(తలవిలాసితము—54) 133, 134, 135

అత్తిక్రాంతచారితో లేదా దండపాదచారితో ఎత్తినకాలిని వేగముగా ముందుడవేయుచు, పతాకహస్తములను శబ్దిరుగునట్లు ఒండొకటితో తట్టవలయును; అది తలసంస్పృటితము; దానికి చేతులతో తాళము వేయటయందు వినియోగము.
(తలసంస్పృటితము—55) 136, 137

ఊర్ధ్వజానుచారి; లతాహస్తములు; అందులోనొకటి మోకాలిమీద నిలిపినచో దండపక్షమనబడును. (దండపక్షము—56) 138

- చతురశ్రాఖ్యయోరేకో వ్యావృత్తకరణాశ్రితః
 ఊర్ధ్వే పార్శ్వద్వయే ఊప్తో హంసపక్షోద్రుతభ్రమః. 139
- అధస్తలకరోనేయో వక్షోదేశమథాపరః
 రేచితో బాహ్యతః క్షేప్యః తద్వశాచ్ఛరణోఽంచితః. 140
- ఏకోఽపరస్తు సూచ్యాఖ్యో యస్మిన్నాప్తరేచితమ్;
 త్యాగోపాదానయోర్థే తద్క్షేయం బహుళః కృతే. 141
 (ఆక్షిప్తరేచితమ్-42)
- జనితాయాః కరోయత్ర లతాఖ్యో దక్షిణోభవేత్
 జనితం తత్సమస్తానాం క్రియాణాం జని(న?)కం యతః. 142
 (జనితమ్-48)
- అంఘ్రిరాక్షిప్తయా యుక్తో వామో యద్యపరం వ్రజేత్
 వ్యావృత్తివరివృత్తిఖ్యా మరాలత్వముపాగతః. 143
- తథా[త్తై ?] వానుగతో హస్తో దక్షిణం పార్శ్వమానతమ్
 తదోపసృతమాఖ్యాతం వినయేనోపసర్పణే. 144
- అగ్రతశ్చరణౌ కార్యో క్రమాద్దోలా కరా తతః
 ఇత్యంగీకురుతో భట్టతండు కీర్తిధరావిహ. (ఉపస్మృతమ్-59) 145
- అవసార్యక్షిపేత్పాదం [హస్తం] (పాదాహస్తా?)చోద్వృత్తయాసహ
 యస్మిన్న శేషమంగంచ తదుద్వృత్తముదాహృతమ్;
 భట్టతండు రిహక్షిస్తాం చారీం పాదక్రియాం జగౌ. 146
 (ఉద్వృత్తమ్-60)
- కుర్వీత జనితాం చారీం కరావభిముఖాంగుళీ
 యత్రాలపల్లవారాలౌ వక్షస్తట లలాటయోః. 147
- వ్యావృత్తోద్వేష్టితౌ గ్రాహ్యో[?]కరాఖ్యాం[?] అవహితకమ్
 ఏతద్గోపనవాక్యార్థే విద్వద్భిర్వినియుజ్యతే;
 అవహితకరంచాత్ర భట్టతండురవోచత. (అవహితమ్-61) 148

చతురశ్రహస్తములలో ఒకటిని - వ్యావృత్తకరణముతో మీదను, ప్రక్కలందును విసరివైచి హంసపక్షముచేసి, వేగముగా త్రిప్పుచు, బోరగిల్లిన అరచేతితో వక్షోదేశమునకు తార్చవలయును; ఇంకొకహస్తమును రేచితముగా వెలికి వేయవలయును; దానిననుసరించి కాలు అంచితముగా నుండదగును; ఇతరపాదము నూచి; ఇది ఆక్షిప్తరేచితము. దీనిని పలుమారు ఇచ్చి పుచ్చుకొనుటయందు వినియోగింపనగును. (ఆక్షిప్తరేచితము-52) 139, 140, 141

జనితచారియందు కుడిది లతాహస్తముగా నున్నచో జనితకరణము; అన్ని క్రియలకు ఇది ఆరంభమున నుండును గనుక. (జనితము-48) 142

ఆక్షిప్తచారిని గూడిన యెడమపాదము కుడికాలిని చేరునపుడు, అరాళహస్తము వ్యావృత్తి పరివృత్తులతో దానివెంట, వంగిన కుడిప్రక్కకు సాగవలెను. అది ఉపస్పృతము; వినయముతో చేరవచ్చునపుడు దాన్ని వినియోగము. ఇందు పాదక్రియ మొదటను, తరవాత దోలాహస్తములును చేయదగునని భట్టతండు వును, కీర్తిధరుడును, అంగీకరించిరి. (ఉపస్పృతము-59) 143, 145, 145

కాలుచేతులను చాచి వెనుకకు తీసి, ఉద్యృత్తచారితో దేహమునంతటిని త్రిప్పి ఘ్రేటవలయును; అది ఉద్యృత్తము. దీనిలో పాదక్రియ ఆక్షిప్తచారితో చేయదగునని భట్టతండువు వచించెను. (ఉద్యృత్తము-60) 146

జనితచారి చేసి, అందు ఎదురుమొగమైన వ్రేళ్ళుగల అలపల్లవారాళ హస్తములను వ్యావృత్తితో ద్వేష్టితములు చేసి, వక్షస్సున, లలాటమున చేర్చవలెను. ఇది అవహిత్తము; దీనిని విద్వాంసులు గోపనవాక్యార్థము నభినయించుటకు వినియోగింతురు. ఇక్కడ భట్టతండువు అవహిత్తకరమునుగూడ చెప్పెను. (అవహిత్తము-61)

1 అంచితం పాదమన్యోన్మేః పార్షణాగే వివిక్షిపేత్
 వక్షః సమున్నతం బ్రీభ్రత్ కటకాముఖమధ్యమామ్. 149

కుర్యాత్తిలకవత్ శ్లాతే యత్రతత్ స్యాన్ని శుంభితమ్,
 అనేత కరణేన స్యాదభినేయస్త్రిలోచనః. 150

అత్రకీర్తిధరస్త్వాహ సూచీముఖ మథోముఖమ్,
 తస్యాభినయనే హస్తో యస్మాదయముదీరితః
 ఏతస్మిన్ కరణే పాదం వృశ్చికం కేచిదూచిరే (నిశుంభితమ్-౧2) 151

వ్యావృత్తకరణం యేన కరణ ప్రవిధీయతే
 తేనైవ సహా విక్షిప్తః సవన చరణో బహిః. 152

ఆక్షేపే (పో ?) హస్తపాదస్య తస్యైవ పరివర్తనాత్
 అన్యాంగేచ భవేదేపం విక్షిప్తాక్షిప్తకాభిధే. 153

ఏతస్మాత్కాంత్యంగవిచ్ఛేదే ప్రయోగ్యం సంధిగుప్తయే.
 తాలాపాకుసుసంధానే గతీనాం వా పరిక్రమే. 154

చారీణాం వా నియుద్ధాదౌ సంచారేషు యథోచితమ్
 కేచిద్గతాగతేత్వస్య వినియోగం ప్రచక్షతే.² 155
 (విక్షిప్తాక్షిప్తమ్-63)

ఆక్షిప్తాయాం యదా చార్యాం పాదాక్షేపా ద్రుతో భవేత్
 తద్దైవ చతురః పాణి రాక్షేప్యః కటకోఽథవా. 156

యత్ర పార్శ్వం నతం కించిత్ తదాక్షిప్తం ప్రవక్షతే
 విపాతో వినియోగోఽస్య విదూషకపరిక్రమే. (ఆక్షిప్తమ్-64) 157

1. 'శుంభితం' అని యుండదగునని అభినవశారతి-రత్నాకరముల ప్రకారము
 పరిష్కర్త మాచన. (Note below and Notes P. 26)

2. ఈ కరణవినియోగము విషయమున అభినవగుప్తుని యభిప్రాయమునకు
 జూయన పరిగౌ గ్రహింపలేదేమో యని పరిష్కర్త సందేహము వివరములకు
 చూ. పు. ౧౨౩, క్రింది సూచిక,

అంచిత [కుంచిత] పాదమును ఇతర పాదము మడము వద్ద నిలువవలెను; ఎద యుబ్బెత్తుగా చేసికొని, కటకాముఖహస్తపు నడిమి వ్రేలిని తిలకముగా నొసలిపై పెట్టవలెను; అది నిశుంభిత; దానితో త్రిలోచనుడగు శివు నభినయింప దగును. ఇందు కీర్తిధరుడు మాత్రము అధోముఖమైన సూచీముఖహస్తమును చెప్పెను — శివుని నభినయించుటకాహస్తము చెప్పబడినది గనుక. కొందరు ఈ కళణమున వృశ్చికపాదము చేయదగునని వచించిరి.

149, 150, 151

(నిశుంభితము—62)

ఏ హస్తముచే వ్యావృత్తకరణము చేయింతురో ఆ దానితోడనే, ఆ పాదమునే బయటికి విక్షేపించవలెను; ఆపై అదే హస్తపాదములను పరివర్తనకరణముచే ఆక్షేపించవలయును; ఇతర హస్తపాదములందును ఇట్లే జరుగవలయును; అది విక్షిప్తాక్షిప్తము. దీనిని నాట్యోగములకు విచ్చేదమేర్పడినపుడు, ఆ సంధిని తోపనీయక చేయుటకై ప్రయోగింపదగును; అట్లే భిన్నతాళముల కూర్పునందు, గతుల తిరుగాటలందు, జాహుయుద్ధము మొదలగువానియందు, చారుల సంచారములందుగాని, ఔచిత్యమెరిగి ప్రయోగింపనగును. కొందరు రాకపోకలందు దీని వినియోగము చెప్పుదురు.

152, 153, 154, 155

(విక్షిప్తాక్షిప్తము—63)

ఆక్షిప్తచార్యుండు పాదము వేగముతో జరిగినపుడే, చతురహస్తము గాని, కటకాముఖహస్తము గాని ఆక్షేపించవలెను; పార్శ్వము ఇంచుక వంగవలెను; దానిని ఆక్షిప్తమందురు; విదూషకుని తిరుగాటయందు దాని వినియోగము.

(ఆక్షిప్తము—64)

156, 157

భుజంగత్రాసితా హస్తా రేచితా వామపార్శ్వగౌ
 యత్రకుర్వీత తత్ప్రోక్తం భుజంగత్రస్తరేచితమ్. 158
 (భుజంగత్రస్తరేచితమ్-65)

విచ్యవాయాః శ్రయోగేణ సహోద్వేష్టితవర్జితా
 కృత్వోర్ద్వమండలా కుర్వన్ కుర్వీత స్వస్తికా తతః 159
 బద్ధీయాన్మండలస్థానం మండలస్వస్తికం భవేత్;
 విలాసపరిసంఖ్యానే ప్రత్యక్షైర్ధే భవేదితమ్. 160
 (మండలస్వస్తిమ్-66)

యత్ర నూపురపాదోత్థాం దండపాదాం సమాచరేత్
 హస్తం దండవదుత్క్షిప్తమంతర్జంఘం ద్రుతం నయేత్. 161

దండపాదం సమాఖ్యాతం తత్సాటోపపరిక్రమే
 అత్రాదౌ జనితా భట్టతండు కీర్తిధరోదితా. 162

ఏకః స్యాదుర్ద్వయతః షీప్తః పరో జంఘాముగతః
 కరోభవేదితి ప్రాహ భట్టతండుః ప్రయోగవిత్. 163
 (దండపాదమ్-67)

పరాజ్మఖౌ యదా నాభిక్షేత్రేష్టః కటకాముఖౌ
 సూచీపాదః పరః పాదో (పరంపాదం ?)¹ నిద్ధ్వాప్రకాంతయాన్వితః
 భవేదేవం ద్వితీయోఽప్రి యదా పాదాపవిద్ధకః (మ్) 164
 (పాదాపవిద్ధకమ్-67)

భుజంగత్రాసితాం కృత్యా వ్యావృత్తపరివృత్తకమ్
 ఏకం పాదవశాద్దోల మపరం కటకాముఖమ్,
 విదధీత యదాజ్ఞేయం భుజంగత్రాసితం తదా. 165
 (భుజంగత్రాసితమ్-69)

1. స్పష్టాన్వయమునకై నా యీ సవరణ సూచన.

ఎడమ ప్రక్క భుజంగత్రాసితహస్తములను రేచనము చేయుట భుజంగత్రస్త
రేచితమనబడును. (భుజంగత్రస్తరేచితము-65) 158

విచ్యవచారిని చేయుచు, హస్తములను ఉద్దేష్టితక్రియతో ఊర్ధ్వమండలము
లుగా సాగించి, ఆవైస్వస్తికపరిచి, మండలస్థానకమును గట్టవలెను. అది మండల
స్వస్తికము; ఎదుటనున్న వస్తువును సవిలాసముగా పరికించుటయందు దాని
వినియోగము. (మండలస్వస్తికము-66) 159, 160

నూపురపాదచారి నుండి దండపాదచారి చేసి, దండమువలె వైకెత్తినహస్తము
త్వరతో జంగలోపలికి చేర్చవలయు; అది దండపాదము; ఆటోపముతో చుట్టుట
యందు దీని వినియోగము. ఇక్కడమొదట జనితచారి చేయదగునని భట్టతండువు,
కీర్తిధరుడును చెప్పినారు. ఒకహస్తము మీదికెత్తి, రెండవదానిని పిక్కచెంతకు
చేర్చవలెనని ప్రయోగవేత్త భట్టతండువు చెప్పెను. 161, 162, 163
(దండపాదము-67)

నాభివద్ద కటకాముఖహస్తములు సభ్యుల దిక్కుమొగముగానుండగా, ఒక
సూచీపాదము ఇంకొక పాదమును తాకి, అప్రకాంతచారి చేయగా, రెండవ
పాదముగూడ అట్లుచేయుట పాదాపవిద్ధకమగును. 164
(పాదాపవిద్ధకము-68)

భుజంగత్రాసితచారిచేసి వ్యావృత్తి పరివృత్తులతో ఒకహస్తము కాలిననుసరించి
దోలముగా, ఇతరము కటకాముఖముగా, తీర్చుట భుజంగత్రాసితము. 165
(భుజంగత్రాసితము-69)

యదాగ్రే కుంచితః పాదః ప్రసృతో గమనోన్ముఖః
రేచితౌ స్తః కరౌ విష్ణుక్రాంతం తద్విక్రమే హరేః. 166

(విష్ణుక్రాంతమ్-20)

ప్రథమం రేచితౌ పశ్చాత్ శీర్షాత్ వ్యావర్తనాదధః
నీతోర్ద్వం పరివర్తేనావిద్ధవక్రావరస్యథ. 167

స్వస్తికౌ విప్రకీర్ణౌచ పక్షవంచితకౌ తతః
పక్షప్రద్యోతకౌ నృత్తకరకషట్కమితిక్రమాత్. 168

తత్కరానుగతా చారీ స్థానమంతేఽవహిత్థకమ్,
యత్ర తత్కరణం ప్రోక్తంబుధైః స్వస్తిక రేచితమ్,
నృత్తత్వాభినయే ముఖ్యే ప్రహర్షాదౌ ప్రయుజ్యతే. 169
(స్వస్తిక రేచితమ్-71)

ఏలకాక్రీడితా పాతే సన్నతం వలితం వసుః
యత్రప్రయోగతో హస్తావేలకాక్రీడితాభిధా (ధమ్ ?)
అధమ ప్రకృతీనాం తద్గమనే వినియుజ్యతే. (ఏలకాక్రీడితమ్-72) 170

సమమావిద్ధయా చార్యా వ్యావర్త్య పరివర్తితమ్
ఊరుప్యప్తేకరం యత్ర నిదధ్యాదలపల్లవమ్. 171

సంభ్రాంతం కథయంత్యేతత్ ససంభ్రమపరిక్రమేః
పద్మకోశోఽథవాఽత్ర స్యాదితి కీర్తిధరోఽబ్రవీత్.
(సంభ్రాతమ్-73) 172

వృశ్చికం చరణం కృత్వా మణిబంధనికుంచితౌ
స్వస్తికేన సమాయుక్తౌ పద్మకోశాయదాకరౌ. 173

విదధ్యాదూర్ణనాభౌవా వర్తనావశతః పునః
అసపార్యక్రియామేతాం కుర్యాదంగాంతరం తథా. 174

సింహాకర్షితమాఖ్యాతం సింహవ్యాఘ్రూదిదర్శనేః
ఆవేష్ట్య స్యందితాం చారీమంచితౌ మకరౌకరౌ
అత్రకీర్తిధరో భట్టతండు ర్నూపురపాదికామ్. (సింహాకర్షితమ్-74) 175

కుంచితపాదము గమనోన్ముఖముగా ముందుకుసాగి, చేతులు రేచితములై యుండుట విష్ణుక్రాంతము; అది విష్ణుని విక్రమణమున. 166

(విష్ణుక్రాంతము—70)

మొదలు రేచితములై న హస్తములు, పిదప శిరస్సునుండి వ్యావర్తితములై క్రిందికిసాగి, పరివర్తనమునీ ఆవిద్ధవక్రములుగా పక్షస్పృశేరి, స్వస్తికములై విడిపోయి, ఆవై పక్షవంచితములై, పక్షప్రద్యోతములుగావలయును; ఇట్లు ఆరు నృత్తహస్తములు క్రమగతించే సాగవలయును; ఆహస్తములననుసరించి చారినడవదగును; కడపట అపహితస్థానకము గావలయును; దీనిని స్వస్తికరేచనమని బుధులందురు. ముఖ్యముగా నృత్తమును ప్రదర్శించుటయందు, ఎక్కువ సంతోషము మున్నగువానియందును, ఇది ప్రయోగింపబడును. 167, 168, 169

(స్వస్తికరేచితము—71)

ఏలకాక్రీడితచారించే పడినప్పుడు, దేహమువంగి వలితమైయుండగా, ప్రయోగానుసారము హస్తములు నడచుట ఏలకాక్రీడితమగును; ఇది అధమప్రకృతి గలవారి నడకకు వినియోగింతురు. (ఏలకాక్రీడితము—72) 170

ఆవిద్ధచారితో సమముగా వ్యావర్తనము, పరివర్తనమునుచేసి, అలపల్లవ హస్తమును తొడపై నిలుపవలయును; దీనిని సంభ్రాంతమనియందురు. ఇది సంభ్రమముతోడి తిరుగులాటయందు; ఇక్కడ పద్మకోశహస్తమైనను గానవచ్చునని కీర్తిధరుడు వచించెను. (సంభ్రాంతము—73) 171, 172

వృశ్చికపాదము చేసి, మణిబంధము వద్ద నికుంచితములై స్వస్తికపరిచిన హస్తములను, పద్మకోశములుగా గాని, ఊర్ణనాభములుగా గాని తీర్చి, వర్తన ననుసరించి, ఆక్రియను విడిచి ఇంకొకయంగమందును అట్లే చేయవలయును; ఇది సింహాక్షరితమగును; సింహము, పులి మొదలగువానిని చూపుటకది వినియోగింపదగును. ఇక్కడ స్వందితచారిని ఆవేష్టించి, అంచితములై న మకరహస్తములను కీర్తిధరుడును, నూపురపాదచారి భట్టశండువును చెప్పినారు (?).

(సింహాక్షరితము—74)

173, 174, 175

అంచితం పాదమన్యస్య నమీపాదపసర్పయన్
 తద్దిక్కం రేచితం హస్తం శిరశ్చ పరివాహితమ్. 176

కృత్వాయత్ర ప్రకుర్వీత పునరంగాంతరేణచ
 సర్వితం తద్భవేత్పాదకృతమత్తగతాగతే. (సర్వితమ్-75) 177

రేచితాచ కరాయత్ర హంసపక్షా ద్రుతభ్రమౌ
 చరణౌ స్వస్తికీఘాయ విచ్యుతౌ పరివాహితమ్. 178

శిరశ్చేత్తరుణే తత్స్యాత్ మదే నాగాపసర్పితమ్;
 మత్తల్లయోగతః పందౌ స్థలితావపసర్పితౌ
 ఉరరీకురుతో భట్టతండు కీర్తిధరావిహ. (నాగాపసర్పితమ్-76) 179

యస్మిన్ సమన్ధితస్యాంఘ్రేరూరుపుష్టేవ్యవస్థితః
 అన్యోఽంఘ్రిరథ వక్షః స్థో ముష్టిః స్యాదవరః కరః. 180

అర్థచంద్రః కటిసంస్థః పార్శ్వజాను తదీరితమ్;
 బుధైర్యుద్ధే నియుద్ధేచ వినియోగోఽస్య కీర్తితః. 181

ఊరోరభ్యంతరే పార్శ్వే పరపాదాగ్రసంస్థితమ్
 భట్టతండు రిహబ్రూతే పాఠాంతరవిలోకనాత్. 182
 (పార్శ్వజాను-77)

హంసపక్షా ద్రుతభ్రాంత్యా రేచితౌ భవతః కరా
 స్వస్తికా విప్రకీర్ణాచ యత్రపాదస్తు వృశ్చికః,
 వ్యోమయానే ప్రయోక్తవ్యమేతత్ వృశ్చిక రేచితమ్. 183
 (వృశ్చిక రేచితమ్-78)

లతాసంజ్ఞః కరోవామః పాదశ్చయది వృశ్చికః
 తల్లతావృశ్చికం ప్రోక్తం వతనే గగనాదధః
 వామోలతా ప్రయోగాత్ స్యాత్ దక్షిణోఽత్ర హృద్దిస్థితః 184
 (లతావృశ్చికమ్-79)

1. ఇది పరిష్కర సవరించిన పాఠము. వ్రా. ప్ర. 'వామోయతః ప్రయోగశ్చో
 స్థితిః.

అంచితపాదమును ఇంకొకపాదము నుండి ప్రక్కకు త్రోసి, ఆ దిక్కునందలి హస్తము రేచితము చేసి, శిరస్సును పరివాహితము చేయవలెను; ఇట్లే మరల అంగాంతరమునందును; అది సర్పితము; మత్కైన్వారు పాదములను గతాగతముగా చేయుటకిది వినియోగింపనగును. (సర్పితము-75) 176, 177

రేచితములై హంసపక్షహస్తములు ద్రుతముగా తిరుగగా, పాదములు స్వస్థికములై విడివడి, శిరస్సు పరివాహితమై యుండుట, నాగాపసర్పితము; ఇది తరుణమదమందు. దీనియందు భట్టతండువును, కీర్తిధరుడును, మత్తల్లిచారితో పాదములు జారి విడివడుటను అంగీకరించిరి. 178, 179

(నాగాపసర్పితము-76)

సమముగా నిలిచిన ఒకపాదము తొడ వెనుక, ఇంకొకపాదమును బెట్టి, ఒక హస్తమును ముష్టిగా వక్షఃస్థలమందును, ఇంకొకటిని అర్ధచంద్రముగా కటి యందును, నిలుపుట పార్శ్వజానువు; యుద్ధము నందును, కుస్తీయందును, దీని వినియోగమని పండితులందురు. ఒకకాలికొనను ఇంకొక కాలితొడ లోప్రక్కలో నిలుపుకొనవలెనని పాఠాంతరము చూచి, భట్టతండువు వచించెను.

(పార్శ్వజానువు-77) 180, 181, 182

హంసపక్షహస్తములు ద్రుతముగా తిరుగుచు రేచితములై, స్వస్థికములై విడివడగా, పాదము వృశ్చికము గావలయును; ఇది వృశ్చికరేచితము; ఆకాశయానమునందు ప్రయోగింపదగినది. (వృశ్చికరేచితము-78) 183

ఎడమచేయి లతాహస్తమై, పాదము వృశ్చికముగానుండుట లతావృశ్చికమనబడును; ఇది ఆకాశమునుండి క్రిందికి పడుటయందు వినియోగింపదగినది. దీనిలో ప్రయోగమునుబట్టి, వామహస్తము లతయై యుండగా, కుడిచేయి వక్షస్సునందుండును. (లతావృశ్చికము-79) 184

వై శాఖస్థానకం కుర్వన్ గ్రీవాపాదకటిక్రమాత్ (టికరాన్?)¹

రేచయేద్యత్ర తద్దీరైః ప్రోక్తం వై శాఖరేచితమ్

వైష్ణవం స్థానమత్రాదౌ ప్రోక్తం కీర్తిధరాదిభిః.

185

(వై శాఖరేచితమ్—80)

చార్యా తదాఖ్యాయా జ్ఞేయం కరణం హరిణప్లుతమ్

కరో సామాన్యతః ప్రోక్తౌ వక్షఃపాదానుగావిహ,

చార్యా ఏవ ద్వీరావృత్త్యా భట్టుతండురిదం జగౌ.

186

(హరిణప్లుతమ్—81)

కుర్యాదత్రుటితాంగేన దిబ్ముఖేషు చక్షర్షవపి

ప్రత్యేకం స్వస్తికం యత్ర తత్ దిక్స్వస్తికముచ్యతే.

187

గీతస్య పరివరేషు వినియోగోఽస్య కీర్తితః

స్వస్తికాంతరమప్యేతదుపజీవ్య ప్రవర్తతే.

188

(దిక్ స్వస్తికమ్—82)

కర్ణాంతే కరిహస్తస్య త్రిసతాకోయదాంచితః

దోలాపాదాచ చారీ స్వాదేవమంగాంతరే తదా,

గజక్రీడితమాఖ్యాతం గజో యేనాభిధీ[నీ?]²యతే.

189

(గజక్రీడితము—83)

అలవద్మైః కరోవామో వక్షఃస్థశ్చతురః పరః

భవేదుద్వట్టితః పాదోయత్ర తచ్చతురం విదుః,

విదూషకేణ సంసూచ్యే విస్మయాభినయాదికే. (చతురమ్—84) 190

అన్యతాః షిప్తామపక్రాంతాం చారిం కుర్వన్ క్రమాత్తతః

స్వస్తికీభూయ విశిష్టా క రోనాభికటిచరా.

191

1. 'కటికరాన్' అని మూలపాఠము ఉండదగును. ఇందు ఇతర తాత్పర్యము హస్తరేచనమును గూడ చెప్పినారు.

2. 'అభినీయతే' అని సవరణ పరిష్కర్త సూచించినది. (చూ. క్రింది సూచి).

వై శాఖస్థానమున నిలిచి, మెడను, పాదములను కటిని (కరములను ?) రేచించ వలయును. దానిని విద్వాంసులు వై శాఖరేచితమందురు. ఇక్కడ మొదలు స్థానకము వైష్ణవముగా నుండదగునని కీర్తిధాతులు వచించిరి. 185

(వై శాఖరేచితము—80)

హరిణాప్లతచారితో చేయుకరణము హరిణాప్లతము. సామాన్యముగ దీని హస్తములలో ఒకటి వక్షస్సును, మరొక్కటి పాదమును, అనుసరించియుండును. ఈ చారినే రెండుమార్లు చేయదగునని భట్టతండ్రిమతము. 186

(హరిణాప్లతము—81)

నాల్గు దిక్కులందును ప్రత్యేకముగా, అంగమును విడదీయక, స్వస్తికకరణమును చేసినచో అది దిక్స్వస్తికమనబడును; పాట మార్పులందు దీని వినియోగము. ఇతరకరణములందలి స్వస్తికము గూడ దీనినే యనుసరించును.

(దిక్స్వస్తికము—82) 187, 188

కరిహస్తకరణమందలి త్రిపతాకహస్తము అంచితమై చెవివద్దనుంచి, దోలా పాదచారి చేయవలయును; ఇట్లు రెండవయంగమందును జరిగినచో అది గజక్రీడితము; దీనితో ఏనుగునభినయింపనగును. (గజక్రీడితము—83) 189

ఎడమచేయి అలపద్మముగా; కుడిచేయి చతురముగా వక్షస్సునందు నిలిపి, పాదము ఉద్భట్టతము చేయుట చతురమనబడును; విదూషకుడు నూచించు విస్మయాభినయము మున్నగుచోట్ల వినియోజ్యము (చతురము—84) 190

అక్షిప్తచారి చేసి, అపక్రాంతచారి చేయవలయును; తరువాత స్వస్తికములై విడివడిన హస్తములతో, ఒకటి కటకాముఖముగా నాభివద్దను, రెండవది అర్ధ

కటకాఖ్యార్థచంద్రాఖ్యో, సమున్నత నతేక్రమాత్
పార్శ్వే వైష్ణవమాదధ్యాత్ స్థానమేవం పునర్విధిః. 192

భవేదంగాంతరేణాపి కీర్తితం తత్కటిసమమ్ ;
సూత్రధారప్రయోక్తవ్యే జర్జరస్యాభీమంత్రణే. 193
(కటిసమమ్-85)

యాత్రాంఘ్రిం నృశ్చికం కృత్వా పటవద్రేచితాకరా
నికుంచ్యాథాము¹మేవోరుదేశే భ్రమరికాం భజేత్
మయూరలలితం నృత్యే మయూరస్య తదిష్యతే. 194
(మయూరలలితమ్-86)

దక్షిణేనాంఘ్రిణాఽలాతాం కుర్వన్ తేనై వపాణినా
నితంబం చతురశ్రంచ విధాయ క్రమశః కరమ్, 195

వామేన చరణేనోర్ధ్వజానుచారిం క్రకల్పయేత్
వామాంగేనాపి కుర్వీత భూయోఽలాతాదికం క్రమమ్, 196

యస్మిన్నిదమల్పాతాఖ్యం లలితే నృత్యష్యతే ;
హిత్వానితంబమత్రాహ దోలం కీర్తిధరః కరమ్. 197
(అలాతమ్-87)

అత్తాతాంఘ్రిం పురః కూత్యాదూర్ణనాభమపిద్రుతమ్
యదాంగాంతరమప్యేవం సింహవిక్రీడితం తదా ; 198

విషయోఽస్య వినిగ్దిష్టో రాద్రప్రాయః పరిక్రమః ;
తుల్యకాతా²తుల్యకారా²! కరావత్రస్యాతాం కైర్తిధరేమతే. 199
(సింహవిక్రీడితమ్-88)

1. 'థాన్యమేవో' అని ముద్రి. 'పాచం తమేవోరుదేశేనికుంచ్య' అను అభినవ భారతి వివరణ ప్రకారము (సం. ౧, పు. ౧౨) నా యీ సవరణ సూచన.
2. 'తుల్యకారా' అని పరిష్కర్త సూచించిన సవరణ (క్రింది సూ.).

చంద్రముగా కటివద్దను, నిలుపవలయును ; పార్శ్వములలో క్రమముగా ఒకటి సమున్నతము, ఇంకొకటి నతమును గావలయును ; స్థానకము వైష్ణవము ; ఇట్లు మరల ఇంకొకయంగమందును చేయవలయును ; ఇది కటీసమము; సూత్ర ధారుడు జర్జరమును¹ అభిమంత్రించుచోట దీనివినియోగము. 191, 192, 193
(కటీసమము-85)

ఒకపాదము వృశ్చికముచేసి, హంసపక్షహస్తములను రేచితములుచేసి ఆపాద మునే తొడవద్దికి నికుంచితముచేసి భ్రమరిచేయుట మయూరలలితము. ఇది మయూరనృత్తమునకు తగినది. (మయూరలలితము-86) 194

దక్షిణపాదముతో అలాతచారిచేసి, ఆకుడిచేతనే క్రమముగా నితంబ చతురశ్ర హస్తములుచేసి, వామపాదముచే ఊర్ధ్వజానుచారిని కల్పింపవలెను ; వామాంగమునను మరల అలాతచారి మున్నగు క్రమమును చేయవలెను ; ఇది అలాతకరణము; లలితమగునృత్తమునందిది తగినది. ఇక్కడ కీర్తిధరుడు నితంబ హస్తమునువదలి, దోలహస్తము చెప్పినాడు. 195, 196, 197
(అలాతము-87)

అలాతపాదము, ఊర్ధ్వ నాభహస్తమునుచేసి, వేగముతో ముందర మెట్టవల యును ; ఇట్లే అంగాంతరమునుగూడ తీర్చినచో, సింహవిక్రీడితమగును ; రౌద్రము నిండిన తిరుగాటకు దీనిని వినియోగింపదగును ; ఇందు హస్తములు రెండును ఏకకాలమందే చేయదగునని [స్థాకారముగా నుండదగునని?] కీర్తి ధరుని మతము (సింహవిక్రీడితము-88) 198, 199

1. విఘ్ననివారణకై నటులు పూజింపవలసిన ఇంద్రధ్వజదండమువైదురుది - జర్జరము.

తలసంచరభావేన పాదశ్చేత్ దక్షిణోనతః
అలపద్మతయా సవ్యః కుంచితోవామతః కృతః ,
కుంచితం తత్పరానందనిర్భరాభినయేభవేత్. (కుంచితమ్-84) 200

అతీవ నమితం పృష్ఠం పాదో వృశ్చికపుచ్చవత్
క్రమాత్కరికరోయత్ర వృశ్చికం తదుదాహృతమ్ ;
ఇదమింద్రగణేంద్రాది గతాస్యాత్ గగనాంగణే. (వృశ్చికమ్-90) 201

అలీఢం స్థానక హస్తా స్యాతాం వక్షసిరేచితా
సహోద్వేష్టాపవేష్టాశ్యామూర్ధ్వాస్యాధోముఖాక్రమాత్. 202

విప్రకీర్ణత్వమాపన్నా యత్ర తత్ వ్యంసితం మతమ్;
మారుతిప్రముఖ ప్రాధప్లవంగమ పరిక్రమే. (వ్యంసితమ్-91) 203

ఊర్ధ్వమండలినా సూచి చరణో బద్ధయాంచితః
విచిత్రత్వేన తత్రాన్యపాదే భవతివర్తితః. 204

ప్రమర్యాథ త్రికభాంతిః పరివృత్తం దదీరితమ్ ;
అత్రకీర్తిధరో జాహ్యభ్రమరీమపి మన్యతే. (పరివృత్తమ్-92) 205

హస్తమాక్షిప్య²పాదంచ త్రికం యత్ర వివర్తయేత్
రేచమేదఃపరం హస్తం కీర్తితం తద్వివర్తితమ్. (వివర్తితమ్-93) 206

రేచితో దక్షిణోహస్తః పాదశోష్పర్షిత్తో యదీ,
హామో దోలాయతే దోలః స్యాద్రేచితనికుట్టితమ్. 207
(రేచితనికుట్టితమ్-94)

1. 'విర్ణరాభినయే' అనియుండుబోలును. తక్కిన లాక్షణికులు దేవతలవే
శేర్కొన్నారు.

2. 'అక్షిప్తపాదం' అను సమస్తపాఠమున హస్తము అక్షిప్తము కాకపోవును.
అది భరతాదుల మతముగాదు. కనుక నా యీ సవరణ.

దక్షిణపాదము తలసంచరమై, నతమైయుండగా, కుడిచేయి అలపద్మముగా, ఎడమప్రక్క కుంచితమైయుండుట, కుంచితము. ఇది పరమానందమునుభవించు దేవతనభినయించుట కుపయోగింపనగును. (కుంచితము—89) 200

వీపునుమిక్కిలివంచి, పాదము వృశ్చికపుచ్చమువలె తీర్చి, కరిహస్తమును క్రమముగా ప్రయోగించుట వృశ్చికకరణము; ఇది ఇంద్రుని యైరావతము మున్నగునవి, ఆకాశమునందు చరించుటకు వినియోజ్యము. 201
(వృశ్చికము—90)

స్థానకము ఆలీఢము; అందు హస్తములలోనొకటి ఉద్వేష్టితమును, ఊర్ధ్వముఖమునై, రెండవది అపవేష్టితమును, అధోముఖమునై, క్రమముతో వక్షస్సునందు రేచితములై, విప్రకీర్ణములు గావలయును; ఇది వ్యంసితము; ఆంజనేయుడు మున్నగు మహాకపుల తిరుగాటలందు. 202, 203
(వ్యంసితము—91)

హస్తములు ఊర్ధ్వమండలములు; బద్ధచారితో వంకరగానున్న పాదము విచిత్రమండలముతో ఇంకొకపాదమును చేర్చునది; తర్వాత శ్రమరిచే త్రికమును త్రిప్పట - ఇది పరివృత్తమనబడును; ఇక్కడ కీర్తిధరుడు శాహ్యాశ్రమరియు చేయవలెనన్నాడు. (పరివృత్తము—92) 204, 205

ఒక హస్తమును, పాదమును, ఆక్షిప్తములుగాచేసి త్రికమును త్రిప్పవలయును; ఇంకొక హస్తము రేచితము గావలయును. అది వివర్తితము. 206
(వివర్తితము—93)

దక్షిణహస్తము రేచితమై, దక్షిణపాదము ఉద్వేష్టితము చేయబడవలెను; వామహస్తము దోలమై యూగవలెను; ఇది రేచితనికుట్టితము. 207
(రేచితనికుట్టితము—94)

ఊరూర్ద్వత్రాం దధచ్ఛాఠీమరాలకటకాముఖౌ
 యత్రవ్యావర్తితౌ హస్తా నిక్షిపేచ్ఛోరుపృష్ఠయోః. 208

ఊరూర్ద్వత్రం భవేత్ ప్రేమ కోపేర్వ్యాప్తార్థనాసు తత్ ;
 అత్ర హస్తః పతాకః స్యాదితి కై ర్తిధరంమతమ్. 209
 (ఊరూర్ద్వత్రమ్—95)

పదా వృశ్చికమాధాయ స్వబాహుశిరసోః కరో
 నికుట్టితౌ విధీయేతే పర్యాయేణాలపల్లవౌ, 210

యదాతదా సమామానతం బుధైః వృశ్చికకుట్టితమ్,
 వాక్యార్థే విస్మయాకాశగమనేచ్ఛాప్రధానకే. 211
 (వృశ్చికకుట్టితమ్—96)

దోలాపాదసమా హస్తా మిథస్సంఘట్టితౌ తలే
 తతః స్యాదై వ్విష్ణవం స్థానం కట్యుంచేద్దక్షిణః కరః. 212

రేచితోఽన్యస్త్రికే పార్శ్వే తలసంఘట్టితం తదా;
 అత్ర కీ ర్తిధరో హస్తమూచే వక్షసి దక్షిణమ్. 213
 (తలసంఘట్టితమ్—92)

పాదస్నూచీ కరః ఊత్రే వక్షసః కటకాముఖమ్(ఖః?)
 కపోలాంతే కరోఽన్యః స్యాదలపద్మతలాంచితః, 214

యత్రపార్శ్వం నతం తద్. జైః గండసూచి తదివ్యతే,
 వివియోగోఽన్య మంతవ్యః కర్ణగండస్య¹మండనే. 215

సూచీఽదం పరేప్రాహుః కపోలప్రాంతగామినమ్ ;
 నృ త్తహస్తోదితం సూచీముఖమన్యే ప్రచక్షతే. 216

తమసంయుతహస్తోక్తమపరే త్వనుమన్వతే;
 త్రిపతాకాభిధం హస్తం భట్టతండుగభాషత. (గండసూచి—93) 217

1. 'గండస్య' ముద్రి. ఆస్యమును ఇతరులెవరును చెప్పలేదు. ప్రా. ప్ర. పాశమే సరిగా తోచి గ్రహించితిని.

ఊరూద్యృత్తచారీ చేయుచు, వ్యావర్తితములైన అతాళ - కటకాముఖ హస్తములలో ఒకటి తొడమీదను, మగొక్కటి పృష్ఠభాగమునందును, నిలపవలయును; అది ఊరూద్యృత్తము; ప్రణయకోపము, ఈర్ష్య, ప్రార్థన - వీని యందిది వినియోగింపదగును. ఇక్కడ పతాకహస్తము చేయదగునని కీర్తిధరుని మతము. (ఊరూద్యృత్తము-95) 208, 209

వృశ్చికపాదముచేసి, అల్లపల్లవహస్తములను తమతమ మూపులందు మార్చి మార్చి, నికుట్టితములుగా చేయవలయును. అది వృశ్చికకుట్టితమని బుధులందురు; ఆశ్చర్యము, ఆకాళగమనేచ్చ, ప్రధానముగాగల, వాక్యార్థమున దాని వియోగము. (వృశ్చికకుట్టితము-97) 210, 211

దోలాపాదచారిని చేయుచునే, రెండు హస్తములయరచేతులు పరస్పరము చేర్చి, వైష్ణవస్థానకమున నిలిచి, కుడిచేతిని రేచితముచేసి, కటియందును, ఇంకొకహస్తము దానిప్రక్క త్రికమునందును, నిలుపవలెను; ఇది తలసంఘట్టిత మగును; ఇక్కడ కీర్తిధరుడు దక్షిణహస్తమును వక్షస్సుమీద నిలుపదగు వన్నాడు. (తలసంఘట్టితము-92) 212, 213

పాదముసూచి; కటకాముఖమై, హస్తమొకటి వక్షఃప్రదేశమునందు; ఇంకొకటి అలవద్దమై, అరచేతియందు అంచితమై, కపోలప్రదేశమందు; పార్శ్వము నతము—ఇట్లుండుట గండసూచియందురు; చెవులను, చెక్కులను, అలంకరించుపనిలో దీని వినియోగము. 214, 215

ఇక్కడి సూచిపాదము, కపోలప్రాంతముదాక సాగవలెనని ఇతరులు చెప్పుదురు; స్పృతహస్తముగా చెప్పబడిన సూచిముఖమును మరీకొందరు చెప్పదురు. ఇంకను కొందరు అసంయుతహస్తముగా నుండవలెనందురు; భట్టతండువు ప్రపతాకహస్తమును వచించెను. (గండసూచి-98) 216, 217

ఆక్షిప్తాం యత్ర కుర్వాణః సమముద్వేష్టయన్ కరౌ
జంఘయోః స్వస్తికం కృత్వా కుర్వీత భ్రమరీంతతః. 218

ఉల్బణౌవా కరావేవం¹ద్వితీయాం గే పునర్విధిః
'భ్రమరం² తద్బుధై³ రేయముద్ధతస్య పరిక్రమే. (భ్రమరమ్-99) 219

నిధాయ భ్రమరీం చారీం కుర్వన్ నూపురపాదికామ్
యేన పాదేన తద్దిక్కం హంసకటం ద్రుతభ్రమమ్, 220

హస్తమన్యం లతాసంజ్ఞం యత్ర తన్నూపురం విదుః ;
లతాఖ్యోరేచితౌచాత్ర స్యాతాం కైర్తిధరేమతే. 221
(నూపురమ్-100)

ఊర్ధ్వాస్యం³ పార్శ్వతః క్షేత్రే వ్యావర్త్య పరివర్తయన్
అధోముఖం చతుర్దిక్కం భ్రమయన్ దక్షిణం కరమ్, 222

జంఘాస్వస్తికమాదాయ తద్దిక్కం చరణం దధత్
అపక్రాంతాసమాయుక్తం వామందోలాభిధం కరమ్, 223

యత్ర కుర్వీత తద్దీరైః ఘూర్ణితం పరికీర్తితమ్ ;
ఉత్ప్లవ్య స్వస్తికం కుర్యాదత్ర కైర్తిధరేమతే. 224
(ఘూర్ణితమ్-101)

అలాతాం కుర్వతశ్చారీం కరౌ కుర్వీత రేచితౌ,
వ్యావృత్తకరణేనాథ కుంచితౌ మణిబంధకౌ⁴, 225

అలపద్మతలౌ బాహ్వోశ్శిరసో రంచితౌ స్థితౌ
వృషభక్రీడితే² త్రాహుః పతాకావపరేకరౌ. 226
(వృషభక్రీడితమ్-102)

1. 'వేవ'; 2. 'భ్రమర్యాం'-రెండును సంగతి లేని ముద్రితపాఠములు. సవరణ
నా సూచన.

3. 'ఊర్ధ్వాస్యః' ముద్రి. అనన్వితము. సవరణ నాది.

4. 'మణిబంధగౌ' అను భరతకోశము నంధలి ఫాఠము మేలు.

అక్షిప్తచారిని చేయునప్పుడే, హస్తములను ఉద్వేషితములు చేయుచు, జంగలను స్వస్తికపరిచి, ఆపై భ్రమరి చేయవలెను ; హస్తములు ఉల్బణములుగా నైనను చేయవచ్చును ; ఇట్లు రెండవయంగమందును క్రియ సాగవలెను ; అది భ్రమరము ; ఉద్ధతుని తిరుగులాటయందు చేయదగినది. 218, 219

(భ్రమరము-99)

భ్రమరిచేసి, నూపురపాదచారి చేయుచు, ఆ దిక్కునందలి హస్తమును ద్రుతముగా తిరుగు హంసపక్షముగా చేసి, ఇతరహస్తము లతగాతీర్చుట నూపురకరణ మందురు ; ఇక్కడ రెండును లతాహస్తములుగా రేచితములు గావలెనని కీర్తిధరుని మతము. (నూపురము-100) 220, 221

కుడిహస్తమును మీదిమొగముగా చేసి, దాని పార్శ్వభాగమున వ్యావర్తనము చేసి, ఆపై క్రిందిమొగముగా పరివర్తించి, నలుదిక్కులను త్రిప్పుచు, ఆదిక్కుపాదమునే జంఘాస్వస్తికముచేసి నిలిపి, ఎడమచేతిని అపక్రాంతచారిచే దోలాహస్తము చేయవలయును ;

ఇది ఘూర్ణితమని విజ్ఞులందురు. ఇందు ఎదిరి స్వస్తికము చేయవలెనని కీర్తిధరమతము. (ఘూర్ణితము-101) 222, 223, 224

అలాతచారిని చేయుచు, వ్యావృత్తకరణము చేసి, హస్తములను రేచితము లుగా చేయవలెను ; ఆపై అరచేతులు అలభద్మములుగా, మనికట్టులవద్ద కుంచితములు చేసి, మూపులమీద అంచితములుగా నిలుపవలెను, ఇది వృషభక్రీడితము ; కొందరు ఇందు పతాకహస్తములు చెప్పిరి. 225, 226

(వృషభక్రీడితము-102)

వక్షస్థః కటకోవామః కర్ణే సోద్యేష్టనః పరః
 త్రిపతాకః కరః పాదస్తద్దిక్కః సమమంచితః
 యత్రనిష్కామణీయః స్యాత్ కరిహస్తం తదీరితమ్. 227
 (కరిహస్తమ్=103)

యత్రవామో లతాసంజ్ఞో రేచిత స్తవరః కరః
 తద్దిక్కోద్ధుల్ల(పు?)ష్టభూః పాదః పాదాంతరచమీఫతః. 228

మందం మందం త్రచ[?]రేదేవం భవేదంగాంతరేణ చ
 ప్రసర్పితమిదం ప్రాహుః దేవదత్తం [?] నిరూపణే. 229

అత్రపాదద్వయస్యాపి పార్శ్వయోః స్యాత్ ప్రసర్పణమ్
 యోగపద్యాత్ క్రమాచ్యేతి భట్టతండురభాషతః ;
 సమోసారితమత్తల్లిమత్రకీర్తిధరః పునః. (ప్రసర్పితమ్-104) 230

ఉరసో యోగపద్యేన కృత్వా వ్యావర్తితౌ కరా
 ఆసీయాఽక్షిప్తయో సార్థం తత్రైవ పరివర్తనాత్. 231

స్థాపయిత్వా యదా సమ్యక్ శుకతుండావధస్తతౌ
 బద్ధయావా(చా?)వత్తిషేత వలితోరు తదీరితమ్ ;
 అపత్రపితమేతేన ముగ్ధాయాః సంప్రదర్శ్యతే. (వలితోరు-105) 232

అంగుషేన మహీంచుంబన్ కించిదంచితజానుకః
 పృష్ఠతః ప్రస్పృతః పాదః పార్శ్వగౌచ లతాకరా. 233

యత్రతగ్మద్రావణీనం స్యాత్ పృథుపక్షినిరూపణే
 తార్క్ష్యవతాఫిహ ప్రోక్తావుచితౌ భట్టతండునా. 234
 (గృధ్రావతీనమ్-106)

స్యాన్నికృట్టకమే వార్ధేనాంగే నార్థనికుట్టకమ్
 అంచితావితి శబ్దేన క్రియావైశిష్ట్య మీరితమ్. 235

1. ఇక్కడ బద్ధచారి వైకల్పికము గాదు. 'బద్ధయాచ' అను పాతమే 'భరతకోశము' చూపినది.

ఎడమచేయి కటకాముఖమై యెదమీద నిలువగా, కుడిచేయి త్రిపతాకమై ఊద్యేష్టనక్రియచే చెవిదగ్గరనుండగా, ఆ సమకాలముందే కుడిపాదము అంచితమై వెలికితోయబడుట కరిహస్తము. (కరిహస్తము—103) 227

వాహుహస్తము ఇతగాఢతను ; దక్షిణహస్తము రేచితము ; దక్షిణపాదము, ఇతరపాదము సమీపమున నేలను రాయుచు మెల్లమెల్లగాచరించవలయును ;

ఇట్లు అంగాంతరమునను చేయవలయును. ఇది ప్రసర్పితమందురు. ఇది దేవదత్తనిరూపణమందుపయుక్తము ఇక్కడ రెండుపాదములుగూడ ఒకమారు గాను, క్రమముగాను, పార్శ్వములందు చరింపవలెనని భట్టతండువు వచించెను; మరి కీర్తిధరుడు సమోసారితమత్తల్లిచారి చేయదగునవ్వాడు.

(ప్రసర్పితము—104) 228, 229, 230

వక్షస్సునుండి ఒకసారిగానే హస్తములను వ్యావర్తితములుచేసి, ఆక్షిప్తచారిచే వెనుకకుతెచ్చి, యెదమీదనే పరివర్తనముచేసి, శుకతుండములుగా బోరి లించి పెట్టి, బద్ధచారిచే నిలువవలయును ; అది వలితోరువు ; దానివి, ముగ్ధప్రీయొక్క లజ్జను చూపుటకు వినియోగింపదగును. 231, 232

(వలితోరువు—105)

ఒక పాదము కొంచెము వంగిన మోకాలితో, నేలను బొటన్నవేలితో తాకుచు, వెనుకకు సాగియుండగా, పార్శ్వములందు లతాహస్తములు సాగియుండుట గృధ్రావలీనము; పెద్దపతులను నిరూపించుటకు తగినది. ఇక్కడ భట్టతండువు గతుడపతహస్తములు తగినవనెను. (గృధ్రావలీనము—106) 233, 234

నికుట్టకకరణమునే అర్ధాంగముచే చేయుట అర్ధనికుట్టకము. అలపద్మహస్తమునకు ముందుచెప్పిన లక్షణమును స్మరించుచు, భరతముని, 'అంచితౌ' అని

1. ఈ వినియోగము సుగమముగాదు గనుక 'దేవదూత నిరూపణే' అని యుండదగు నేమో ; లేదా, 'దేవమత్త నిరూపణే' అని యుండబోలునని పరిష్కర్త నూచించెను. (చూ. Notes P-29) దేవతల-మత్తుల సంచారము చూపుట యని యర్థము.

మునినై వాలపద్మస్య స్మరతా పూర్వలక్షణమ్;
స్వదేహోభిముఖం పృష్ఠభాగేనాకర్షణం మతమ్. 236

శంకుకప్రముఖైః ప్రోక్తమంచితం తన్నసంగతమ్,
అప్రయాధ నిజశ్లాఘూరూపవాక్యే తదిష్యతే. 237
(అర్థనికుట్టకమ్-107)

అంచితం పాదమత్యర్థముతషిదోర్ధ్వతలం తతః
తస్యోపరి కరాకార్యో త్రివతాకావధస్తతా, 238
శిరశ్చ క్రమశోయత్ర పాదార్థమవరోపయేత్,
గంగావతరణం విష్టోః పాదార్థంగావతారణే. 239
(గంగావతరణమ్-108)

వినియోగో నయేషూక్తః కరణేషు సమాసతః
ఉద్ధతాంగతయా సస్యాత్ తత్రోద్ధత పరిక్రమః. 240

వైశాఖరేచిత వశీకృత నృత్తతీలమ్
సచ్చక్రమండలకరం గరుడప్లుతోత్కమ్
విక్రాంతకుంచితగతం మురవై రిరమ్యమ్
శ్రీజాయనః కరణలక్షమభ్యుద్ధత. 241

అం గ హా రాః

నిష్పాద్యాన్ కరణై రేభిరంగహారాన్ ప్రచక్షుషే
చతురశ్రేణ తాలేన కేచిత్ త్ర్యశ్రేణ కేచన. 242

పతేప్రయోజనీయాః స్యుః, వ్యాకీర్ణామునినోదితాః;
విభజ్య వివిధానేతాన్ సోద్దేశాన్ బ్రూమమే వయమ్. 243

పేర్కొనుటచేత, ఈకరణమునందలి హస్తములు చలనక్రియగలిగినవని సూచించెను. 'ఇక్కడ అంచిత మనగా, స్వదేహాభిముఖముగా చేతిని వెనుకకీడ్చుకొనుటయని, శంకుకుడు మున్నగువారు నిర్వచించిరి కాని యది సంగతము గాదు. ఇది ప్రాథిచాలనివారు ఆత్మశ్లాఘ చేసికొను వాక్యములందు ప్రయోగింపదగినది. (అర్ధనికుట్టకము—107) 235, 236, 237

అంచితపాదమును అరకాలు మీదగునట్లు, పూర్తిగా ఎత్తి, ఆపై అరచేతులు క్రిందగునట్లు త్రిపతాకహస్తములు నిలువవలెను; శిరస్సును పాదార్థభాగమును క్రమముగా దించవలెను; ఇది గంగావతరణము; విష్ణుపాదమునుండి గంగను దించుటకిది ప్రయోగింపనగును. (గంగావతరణము—108) 238, 239

పయేకరణములకు వినియోగము చెప్పబడలేదో, ఆకరణములన్నిటిని ఉద్ధతములైన యంగములతో, ఉద్ధతుల తిరుగాటలయందు వినియోగింపదగును. 240

కవ్యమునుండి తీసినవెన్నకై నర్తించువాడు, చక్రముధరించినవాడు, గరుడునిపై స్వారిచేయు వేడుకగలవాడు, విక్రమించిన గుఱ్ఱనడకగలవాడునగు కృష్ణునివలె వైశాఖరేచితము, చక్రమండలము, గరుడపుత్రము, విక్రాంతము, కుంచితము అనువానిని లోగొన్న కరణలక్షణమును శ్రీజాయన ఇట్లుచెప్పెను. 241

అంగహారములు

ఈ కరణములచే ఏర్పరుపదగిన అంగహారములను వివరింతుము: అవికొన్ని చతురశ్రతాళముతో, కొన్ని త్ర్యశ్రతాళముతో ప్రయోగింపదగినవి. భరతముని వానిని కలిపిచెప్పెను; వానిని వేరుపరిచి, ఉద్దేశములతోగూడ మేము తెలియబరుతుము. 242, 243

1. 'అంచితౌ బాహుశిరసి హస్తస్వభిముఖాంగులిః' భ. నా. శా. లక్షణము అ. 9. శ్లో. 70). ఈ శ్లోకపాఠము సరియైనదిగా తోపదు

వ్యాపారై స్సుహజైః క్వాపి స్వాదేపం [కం] కరణంసకృత్;
 సృత్యతీతి పరిజ్ఞానం తద్వయేన యతోభవేత్,
 కరణద్వయసంయోగః తతః స్యాన్నృత్తమాత్మకా. 244

తద్ (తే?) ద్వే తి స్రశృతస్రోవేత్యంగహారః ప్రకీర్తితః;
 ఇదం ప్రాయికమాఖ్యాతం కుత్రచిద్ వ్యభిచారతః
 1వాశబ్దేనోక్తవానత్ర న్యూనతాధికతే మునిః. 245

కేచిత్ ద్విత్రి చతుః పంచకరణైః సంచయాన్విదుః
 క్రమాత్ మాత్మకలాసాఖ్య ఖండ సంఘాతకాభిధాన్. 246

కరణానాం యథాకామం షట్కం సప్తక మష్టకమ్
 నవకం యావదేతేషా మంగహారో మతస్తదా. 247

కరణానాం వినిష్పన్నం [స్పృతౌ?] ప్రయోజ్యానాం నలత్య్రతే
 యథాసంధిస్తథా హస్తపాదాద్యంగైః క్రియాక్రమః
 వర్తనాది బుధైర్నృత్త మంగవిద్భిర్విధీయతామ్. 248

అంగానాం యోగ్యదేశేషు హరణేన నిరుచ్యతే
 అంగహారోఽథవా హారః ప్రయోగో హరయోగతః
 అంగనిర్వర్తనీయత్వాత్ అంగహారః ప్రకీర్తితః. 249

తథావస్తునఙ్మే శంభోరాదేశాత్ తండురబ్రవీత్
 దృష్టాదృష్టఫలోపేతాన్ పూర్వరంగాంజనాయతాన్. 250

పార్శ్వచ్ఛేద పరావృత్త గతిమండలసంకులమ్
 క్షురోమ్లక్ష్యాంగహారాణామిదం కులమివద్విషామ్. 251

షో డ శ చ తు ర శ్రాం గ హారాః

స్థిరహస్తః పరిచ్ఛిన్నః పార్శ్వచ్ఛేదోఽపరాజితః
 పర్యప్త భ్రమరాళిఢ మత్తాక్రీడాపసర్పితాః, 252

1. 'ద్యాఖ్యాం త్రిభిశ్చతుర్భిర్వ్యంగహారస్తు మాత్మభిః' (భ.సా.శా. అ. ౪, శ్లో. ౩౦)

సహజమైన నడవడులచే ఒకకరణము ఒకమారు ఎప్పుడై నను కలుగవచ్చును. రెండుకరణములు చేరినప్పుడు 'నర్తించుచున్నాడు' అనునిశ్చయము గలుగును. కనుక రెండుకరణములకూడిక నృత్యమాతృకయగును. 244

అవి రెండు, మూడు, నాలుగాని కలియుట అంగహారమనబడును. ఇది ప్రాయుకమైనది; ఈనియమము కొన్నియెడల తప్పటగలదు గనుక భరతముని 'వా' అని చెప్పి ఇందు ఎక్కువతక్కువలు గావచ్చునని సూచించెను. 245

కొందరు రెండుకరణముల కూడికకు మాతృకయని, మూడిటికి కలాపమని, నాలుగింటికి ఖండమని, ఐదింటికి సంఘాతకమని, పేరుపెట్టిరి. 246

కనుక ఈకరణములను ఇష్టమువచ్చినట్లు ఆరు, ఏడు, ఎనిమిది, తొమ్మిదిదాక అంగహారములలో గుంపుగూర్పవచ్చును. 247

అంగహారముల నిష్పత్తికి ప్రయోగింపదగిన కరణము లొండొంటి నడుమ సందుకానరానట్లు, హస్తపాదాద్యంగముల క్రియను—వర్తన మొదలగు వానిని, అంగము లెరిగిన బుధులు నిర్వహింపదగును. 248

అంగములను తగినచోట్లకు తీసికొనిపోవుట కావున అంగహారమని దాని నిర్వచనము; లేదా, హఠానికి సంబంధించినది హారము; ప్రయోగము; అది అంగములచేత నెరవేర్చబడునది గనుక అంగహారమనబడును. 249

ఎట్లనగా : తండువు శివునియాజ్ఞ చే భరతమునికి, పూర్వరంగమున ప్రయోగించినచో దృష్టఫలమును అదృష్టఫలమును ఇచ్చునవియని, ఈ యంగహారములను ఉపదేశించెను. 250

ప్రక్కపోటు, వెనుదిరిగిపోవుట, వ్యూహము,— గల్గి సంకులయుద్ధముచేయు శత్రుకులమువలె, పార్శ్వచ్ఛేదము, పరావృత్తము, గతిమండలము అనుభేదములుగల అంగహారముల లక్షణమును చెప్పెదము. 251

చతురశ్రాంగహారములు పదునారు

స్థిరహస్తము, పరిచ్ఛిన్నము, పార్శ్వచ్ఛేదము, అపరాజితము, పత్యస్తము, భ్రమరము. అలీఢము, మత్తాక్రీడము, అపసర్పితము, మదవిలసితము, విమృ

1. ఇక్కడ ప్రా. ప్ర. లో పాఠము చాల కలుపితముగా నున్నది.

మదాద్విలసితో విద్యుద్భ్రాంత వై శాఖరేచితా
 సూచీవిద్ధాక్షిప్త పార్శ్వస్వస్తికాచ్ఛురితాఇతి
 చతురశ్రస్య మానేన షోడశామీ ప్రకీర్తితాః. 253

షోడశ త్ర్యశ్రాంగహారా

గతిమండల విష్కంభౌ పరావృత్తాపవిద్ధకౌ
 మత్తస్థిత సంభ్రాంతాక్షిప్తరేచిత రేచితాః 254

విష్కంభాపసృతోఽలాతోద్వృత్తావర్ధనికుట్టకమ్(కః?)
 ఉద్ధటితో వృశ్చికాపసృత స్వస్తికరేచితే
 రేచితః పరివృత్త్యాదిః త్ర్యశ్రమానేనషోడశ. 255

లక్షణేష్వంగహారాణాం భరతేన సమాసతః
 ఏకదేశగ్రహేణోక్తం సమగ్రం కరణం క్వచిత్ ;
 ఆలోచ్యతానహం వ్యక్తం కథయామ్యనుపూర్వశః. 256

క్రమాల్లీనం సమనఖం తతోవ్యంసితమాచరేత్
 అత్రతప్తపసృతావూర్ధ్వం స్థానప్రాప్తౌ కరాపుభా, 257

ఆలీధవ్యత్యయేనాస్య ప్రత్యాలీధం సమాశ్రయేత్
 ఊరూద్వృత్తం తతః కుర్యాన్నికుట్టకపురస్సరమ్. 258

స్వస్తికాక్షిప్తకే పశ్చాత్ నితంబకటిహస్తకమ్
 కటిచ్ఛిన్నంచ యత్రైష స్థిరహస్తో హరప్రియః, 259

ఆదౌ సర్వాంగహారాణాం కైశ్చిత్ కరణసంచయః
 స్థిరహస్తోక్తలీనాది ప్రత్యాలీధాంత ఇవ్యతే. 260

కరణాన్యంగహారేషు ప్రత్యేకం చతస్పష్వపి
 దిక్షు కుర్యాత్ పరావృత్త్యా భ్రమణం (రం ?) కరణం భజన్.
 అంత్యంతు కరణాద్వింధ్యం సభామఖిముఖస్సకృత్ ; 261

ద్రాఘతము, వైశాఖరేచితము, సూచీశిర్దము, ఆక్షిప్తము, పార్శ్వస్వస్తికము, ఆచురీతము, - ఇవి చతురశ్రమానముతోడి పదునారు అంగహారములు.

252, 253

త్ర్యశ్రాంగహారములు పదునారు

గతిమండలము, విష్కంభము, పరావృత్తము, అపవిద్ధము, మత్తస్థలితము, సంక్రాంతము, ఆక్షిప్తరేచితము, రేచితము, విష్కంభాపస్పృతము, అలాతము, ఉద్వృత్తము, అర్ధనికుట్టకము, ఉద్భట్టితము, వృశ్చికాపస్పృతము, స్వస్తికరేచితము, పరివృత్తిరేచితము, - ఈపదునారును త్ర్యశ్రమానముగలవి. 254, 255

భరతముని అంగహారముల లక్షణములను సంగ్రహముగా చెప్పునప్పుడు, కొన్నిచోట్ల ఏకదేశముగాను, కొన్నిచోట్ల సమగ్రముగాను కరణములను పేర్కొనెను. నేను వానిని స్పష్టముగా ఆలోచించి, మొదటినుండి తెల్పుచున్నాను. 256

క్రమముగా లీనము, సమనఖము, వ్యంసితమును చేయవలయును. అందు విడివడినచేతులు తమస్థానమందు ఆలీఢమునుమార్చి మీదికెత్తబడియుండవలెను. ప్రత్యాలీఢస్థానము నాశ్రయింపదగును ; తరువాత నికుట్టకముచేసి, ఊరూద్యుత్తము చేయవలెను ; అపై స్వస్తికము, ఆక్షిప్తకము, నితంబము, కటిహస్తము, కటిచ్ఛిన్నము - ఇవి క్రమముగా చేయవలెను. ఇది స్థిరహస్తము. శివునికి ప్రయమైనది. 257, 258, 259

కొందఱు, అన్ని యంగహారములకును మొట్టమొదలు ఈస్థిరహస్తమునకు విధించిన కరణములగుంపు - లీనము మొదలు ప్రత్యాలీఢమువరకు - చేయదగునని యిచ్చింతురు. 260

అంగహారములందలి కరణములొక్కొక్కటియు రెండుమారులు భ్రమర కథణమునాశ్రయించి, వాలుగుదిక్కులందును చేయవలయును ; కడపటి రెండు కరణములు మాత్రము సభ కభిముఖముగా ఒక్కమారే చేయవలయును. 261

1 'రేచితం పరివృత్తాద్యమంగహారం వదన్ మునిః
 'పరాబృఖ విధిర్భూయః ఏవమేవభవేదిహ'
 ఇత్యత్ర తేహ శబ్దేనాముమర్థం పర్యభాషత. (స్థిరహస్తః-1) 262

కూకమాత్ సమనఖచ్చిన్న సంభ్రాంతాని విధాయ చేత్
 వామేనాంగేన కుర్వీత భ్రమరాఖ్యార్థసూచినీ. 263

అతిక్రాంతాభిధం పశ్చాత్ భుజంగత్రాసితం తతః
 కరిహస్తంకటిచ్చిన్నం పరిచ్చిన్నదా భవేత్. (పరిచ్చిన్నః-2) 264

కరణం యత్రకుర్వీతపూర్వం వృశ్చికకుట్టితమ్
 ఊర్ధ్వజానుకమాక్షిప్తం స్వస్తికం భ్రమణంత్రికే, 265

ఉరోమండలకాభిఖ్యం నితంబం కరిహస్తకమ్
 కటిచ్చిన్నం తమిచ్ఛంతి పార్శ్వచ్ఛేదం వివశ్చితః. 266
 (పార్శ్వచ్ఛేదః-3)

దండపాదం యదాకుర్యాత్ వ్యంసితాఖ్యం ప్రసర్పితమ్
 సికుట్టార నికుట్టాఖ్యాక్షిప్తోరోమండలాన్యథ
 కరిహస్త కటిచ్చిన్నే తదాస్యాదపరాజితః. (అపరాజితః-4) 267

తలపుష్పపుటాత్ పశ్చాదపవిద్ధాఖ్యవర్తితే
 నికుట్టకం భవేదూరూద్వృత్తమాక్షిప్తకాభిధమ్, 268

ఉరోమండలనామాధ నితంబం కరిహస్తకమ్
 కటిచ్చిన్నం చ యత్రస్యాత్ పర్యస్తోఽయంభవప్రియః 269
 (పర్యస్తః-5)

1. 'రేచితే' 'పరివృత్తాదావంగహారే' 'వదన్ మునిః' అని ముద్రి. అన్వయక్లేశము గలది. సావర్ణి బ్రా. ప్రా. ని. తి. 'రేచితం పరివృత్తాద్యమంగహారం' అనై నిధమునో పాఠముహింప వీలున్నది. అన్వయము సుగ్రహము.

పరివృత్త రేచితమను అంగహారమునుగూర్చి చెప్పుచు భరతముని 'ఇక్కడ ఘరాజ్యముగా మరల ఈక్రియ జరుగవలయును' అని 'ఇక్కడ' అనుమాటచే వైవిషయమును పరిభాషించెను. (స్థిరహస్తము—1) 262

సమనఖము, చిన్నము, పంజ్రాంతము, క్రమముగాచేసి, ఛాఘాంగమున భ్రమరము, అర్థస్థూచి, అతిక్రాంతముచేసి, ఆపై భుజంగ్రతానితము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము చేయునది పరిచ్చిన్నమగును. (పరిచ్చిన్నము—2) 263, 264

మొదలు వృశ్చికకుట్టతకరణము, ఆపైని ఊర్ధ్వజానుకము, ఆక్షిప్తము, స్వస్తికము, త్రికశ్రమణము, ఉరోమండలము, నితంబము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము — ఇట్లుచేయుట పార్శ్వచ్ఛేదమని సంకీర్ణులందురు. 265, 266
(పార్శ్వచ్ఛేదము—3)

దండపాదము, వ్యంసితము, ప్రసర్పితము, నికుట్టకము, అర్ధనికుట్టము, ఆక్షిప్తము, ఉరోమండలము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము, ఇట్లు క్రమముగా చేయుట అపరాజితమగును. (అపరాజితము—4) 267

తలపుష్పపుటముతర్ణాత అపవిద్ధము, వర్తితము, నికుట్టకము, ఊర్ధ్వాద్వృత్తము, ఆక్షిప్తకము, ఉరోమండలము, నితంబము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము-ఇట్లుచేయుట పర్యస్తము ; ఇది శివునికీప్రియము. 268, 269

(పర్యస్తము—5)

1[కృత్యానూపురపాదంతు తథాఽఽక్షిప్తకమేవచ
కటిచ్చిన్నంచ కర్తవ్యం సూచీవిద్ధం నితంబకమ్.] 270

కరిహస్తాభిధం తస్మాదురోమండల సంజ్ఞకమ్
కటిచ్చిన్నంచ..... (భ్రమరః-6) 271

విధాయ వ్యంసితం యత్ర ప్రకుర్వీత నికుట్టకమ్
సూపురం వామతోఽలాతాఽక్షిప్తకే తు తతోఽన్యతః, 272

ఉరోమండలకాభిఖ్యం కరిహస్తసమాహ్వాయమ్
కటిచ్చిన్నంచ యత్రాయమాలీఢః పరికీర్తితః. (అలీఢః-2) 273

భ్రమరాన్నూపురం తస్మాత్భుజంగత్రాసితాభిధమ్
అంగేన దక్షిణేనైవతతోవై శాఖరేచితమ్ 274

అక్షిప్తకమథాచ్చిన్నం వామేన భ్రమరాభిధమ్
యత్రోరోమండలంకుర్యాన్నితంబం కరిహస్తకమ్

కటిచ్చిన్నంచ సంప్రోక్తో మత్తాక్రీడో హరప్రియః (మత్తాక్రీడః-8) 275

క్రమాత్కుర్యాదప్రకాంతం వ్యంసితేన కరక్రియామ్
కేవలం కరిహస్తార్థసూచి విక్షిప్తకాన్యథ. 276

కటిచ్చిన్నా భిధానోరూద్వృత్తమాక్షిప్తనామకమ్
కరిహస్తం కటిచ్చిన్నమపసర్పితనామకే.3 (అపసర్పితః-9) 277

మదస్థలిత మత్తల్లి తలసంస్ఫోటితాని చేత్
గుంఫేన త్రిచతుఃకృత్యః4 పంచకృతోఽధవా పునః, 278

విదధీత నికుట్టోరూద్వృత్తాభ్యే కరిహస్తకమ్
కటిచ్చిన్నం సమాఖ్యాతో మదాద్విలసితస్తదా. (మదవిలిసితః-10) 279

1. గ్రంథలోపము. భరతలక్షణము ననుసరించి పరిష్కర్త పూరించిన దీళ్లొకము.
2. వ్రా.ప్ర.లో ఈ భాగము చాల కలుషితము. 'చతుర్ధావ సూక్ష్మాఖ్యా హరతి తతః',
"చ యత్రస్యాదయం భ్రమరనామకః" అని తేప వేయవచ్చును.
3. 'నామకః'. 4. కృత్యా - రెండును వ్రాత పొరబాట్లు.

నూపురపాదముచేసి, ఆక్షిప్తము, కటిచ్చిన్నము చేయవలెను. ఆపై సూచీ విద్ధము, నితంబము, కరిహస్తము, ఉరోమండలము, కటిచ్చిన్నము. (ఇది భ్రమరమనబడును.) (భ్రమరము-6) 270, 271

వ్యంసితముచేసి తరువాత నికుట్టకము, ఆపై ఎడమప్రక్కనూపురము, కుడి ప్రక్క అలాతము, ఆక్షిప్తమునుచేసి, మరి ఉరోమండలము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నములు చేయుట ఆలీఢమనబడినది. (ఆలీఢము-7) 272, 273

భ్రమరముచేసి ఆమీద కుడిప్రక్కనే నూపురమును, భుజంగత్రాసితమును, ఎడమప్రక్క వైశాఖరేచితమును, ఆక్షిప్తమును, ఆచ్చిన్నమును దీర్చి, మరల భ్రమరము, ఉరోమండలము, నితంబము, కరిహస్తము - వీనినిచేసి, కటిచ్చిన్నముచేయుట మత్తాక్రీడనమనబడును. శివునికిదిప్రియమైనది. 274, 275 (మత్తాక్రీడము-8)

క్రమముగా అపక్రాంతముచేసి, వ్యంసితకరణమందలి హస్తక్రియను మాత్రము చేసి, తరువాత కరిహస్తము, అర్ధసూచి, విక్షిప్తము, కటిచ్చిన్నము, ఊరూ ద్వృత్తము, ఆక్షిప్తము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము-వీనిని తీర్చుట అపసర్పిత మగును. (అపసర్పితము-9) 276, 277

మదస్థలితము, మత్తల్లి, తలసంస్ఫోటితము, ఈమూడుకరణములును గుంపు గూర్చి మూడుమార్లు, నాలుగుమార్లుగాని, ఐదుమార్లైనను చేసి, తరువాత నికుట్టము, ఊరూద్వృత్తము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము - వీనిని చేయుట మదవిలిసితము. (మదవిలిసితము-10) 278, 279

అర్థసూచి భవేద్వామే విద్యుద్ భ్రాంతంతు దక్షిణే
 వ్యత్యాసేన పునర్ద్వంద్వమేతత్ చిన్న మతఃపరమ్; 280

వామేఽతిక్రాంతమాదధ్యాత్ లతావృశ్చికసంజ్ఞకమ్
 కటిచ్ఛిన్నం చయత్రాయం విద్యుద్రాభాంతః ప్రకీర్తితః. 281
 (విద్యుద్రాభాంతః—11)

అంగద్వయేన వై శాఖరేచితం యత్రనూపురమ్
 భుజంగత్రాసితోన్మతై మండలస్వస్తికాభిధమ్, 282

నికుట్టకం తతః కుర్యాత్ ఊరూద్వృత్తమతఃపరమ్
 ఆక్షిప్తకాహ్వాయం పశ్చాదురోమండలసంజ్ఞకమ్,
 కరిహస్తకటిచ్ఛిన్నేసోఽయం వై శాఖరేచితః. 283
 (వై శాఖరేచితః—12)

కృత్యాద్ధసూచి విక్షిప్తమావర్తంచ తతఃపరమ్
 కుర్యాత్ నితంబవరాణి పర్యాస్తోక్తాని పట్ క్రమాత్
 నికుట్టాదీని యత్రాయం సూచివిద్ధః ప్రకీర్తితః. (సూచివిద్ధః—13) 284

నూపురం యత్రవిక్షిప్తమలాతాక్షిప్తకే భవేత్
 ఉరోమండలకాఖ్యం నితంబం కరిహస్తకమ్
 కటిచ్ఛిన్నంచ కుర్వీత సోయమాక్షిప్తకో మతః. 285

యత్రయత్రపునశ్శబ్దం కరణేఽత్రాభ్యధాన్మునిః
¹ద్విఃప్రయోజ్యం జగుప్తత్సాభిప్రాయవేదినః. 286

ఇతి న్యాయేన విక్షిప్తాలాతకాక్షిప్తకాభిధమ్
 కరణత్రయమత్రాపి ద్విఃప్రయోజ్యత్వమర్హతి. (ఆక్షిప్తకః—14) 287

దిక్స్వస్తికాఖ్యమేకేన పార్శ్వేనార్ధనికుట్టకమ్
 అన్యేనై తత్ ద్వయం భూయో విదధ్యాదపవిద్ధకమ్, 288

1. 'ప్రయోజ్యత్వం జగుప్తత్ర' ముద్రి; సంగతి చాలని పాఠము. నావద్ది వ్రా. ప్ర. పాఠము ఈ నా సవరణకు మూలము.

ఎడమప్రక్క అర్ధసూచి, కుడిప్రక్క విద్యుద్భ్రాంతము, మరల ఈ రెంటిని ప్రక్కలు మార్చిచేయవలయును; ఆపై ఎడమప్రక్క చిన్నమును, అతిక్రాంతమునుచేసి, లతావృత్తికమును, కటిచ్చిన్నమును చేయదగును. ఇది విద్యుద్భ్రాంతము. (విద్యుద్భ్రాంతము-11) 280, 281

వైశాఖరేచితమును రెండుప్రక్కలను క్రమముగాచేసి, ఆపై నూపురము, భుజంగత్రాసీతము, ఉన్నతము, ఆక్షిప్తము, మండలస్వస్తికము, నికుట్టకము, ఊరూద్వృత్తము, ఆక్షిప్తకము, ఉరోమండలము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నమును చేయుట వైశాఖరేచితము. (వైశాఖరేచితము-12) 282, 283

అర్ధసూచి, విక్షిప్తము, ఆవర్తముచేసి, తరువాత పర్యస్తాంగహారమునకు చెప్పిన ఆరుకరణములు నికుట్టము మొదలుగా - నితంబమొకటివదలి-చేయునది సూచివిధము. (సూచివిధము-13) 284

నూపురము, విక్షిప్తము, అలతము, ఆక్షిప్తకము, ఉరోమండలము, నితంబము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము - ఇట్లుచేయుట ఆక్షిప్తకము. 285

భరతముని యేయేకరణమును చెప్పుచోట 'పునః' అనుపదమును చేర్చెనో¹ ఆయాకరణమును రెండుమారులు ప్రయోగింపవలెనని ఆయనయభిప్రాయమెరిగిన వారందురు. 286

దానినిబట్టి ఇక్కడ విక్షిప్తము, అలతము, ఆక్షిప్తకము, అనుమూడు కరణములను రెండురెండుసారులు ప్రయోగింపదగును. (ఆక్షిప్తకము-14) 287

దిక్స్వస్తికము చేసి, తరువాత ఒకప్రక్క అర్ధనికుట్టకమును, మరల దిక్స్వస్తికమును చేసి, ఇంకొకప్రక్క అర్ధనికుట్టకమును చేయదగును; ఆపై

1. "విక్షిప్తాలతకే పునఃపునరాక్షిప్తకం కుర్యాత్" (భ.నా.శా. ౪-౧౩, ౧౪)

ఊరూద్వృత్తాఖ్యమాక్షిప్తం నితంబం కరిహస్తకమ్
కటిచ్చిన్నంచ యతైష పార్శ్వస్వస్తికణ్వ్యతే.

289

(పార్శ్వస్వస్తికః-15)

నూపుర భ్రమరాభిభేద్య వ్యంసితాహ్వామలాతకమ్
నితంబమథ్నూచ్యాస్యం కరిహస్తాహ్వాయం తతః
కటిచ్చిన్నంచ యత్రస్యాదయమాచ్ఛరితః స్మృతః.

290

(ఆచ్ఛరితః-16)

(ఇతి చోడశచతుర్రాంగహారాః)

మండలస్వస్తికం పూర్వం నివేశోన్నతకే తతః
ఉద్ఘాటితక మత్తల్యాక్షిప్తోరోమండలాన్యథ
కటిచ్చిన్నంచ కుర్వీత యత్రాయం గతిమండలః.

291

(గతిమండలః-17)

కృత్వానికుట్టతం యత్ర నికుంచితమథాంచితమ్
ద్వయమండలద్వయేషైవ కృత్వోరూద్వృత్తమాచరేత్.

292

పశ్చాదర్థనికుట్టాఖ్యం భుజంగత్రాసితం తతః ;
కించాత్రకరణే హస్తాచతుర్భుజకరణై ర్యుతా,

293

తదైవ భ్రమరణేనాథచ్చిన్నాముఖయతః కటిమ్
కరిహస్తం కటిచ్చిన్నం సవిష్కంభః ప్రక్షీర్తితః.

294

(విష్కంభః-18)

జనితం సవ్యతః కుర్యాత్ శకటాస్యమలాతకమ్
భ్రమరం కరిహస్తంతు గండే కరనికుట్టితమ్
కటిచ్చిన్నే(న్నం ?)చ యత్రాయం పరావృత్తః ప్రక్షీర్తితః.

295

(పరావృత్తః-19)

అపవద్ధము, ఊరూద్యోతము, ఆక్షిప్తము, నితంబము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము, — ఇట్లు తీర్చునది పార్శ్వస్వస్తికము. 288, 289
(పార్శ్వస్వస్తికము—15)

నూపురము, భ్రమరము, వ్యంసితము, అలాతము, నితంబము, సూచ్యాస్యము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము, — ఇట్లు తీర్చుట ఆచుచరితము. 290
(ఆచుచరితము—16)

(ఇవి పదునారు చతురశ్రాంగహారములు)

మొదలు మండలస్వస్తికము; ఆమీద నివేశము, ఉన్నతము, ఉద్ధృతము, మత్తల్లి, ఆక్షిప్తము, ఉరోమండలము, కటిచ్చిన్నము — ఇట్లు జరుపుట గతిమండలము. (గతిమండలము—17) 291

నికుట్టతముచేసి, కుంచితమును, అంచితమును రెంటిని రెండుప్రక్కలనుచేసి, ఊరూద్యోతము చేయవలయును; ఆపైని, అర్ధనికుట్టము, భుజింగతాసితము; ఈకరణమున హస్తకరణములు నాలుగుగావలయును (అనగా ఉద్వేషితము చేయదగును)!. అప్పుడే భ్రమణముచే రెండుప్రక్కలను కటిచ్చిన్నము; ఆపై కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము ; ఇది వేష్కంభము. 292, 293, 294
(వేష్కంభము—18)

క్షౌడిప్రక్కజనితము, శకటాస్యము, అలాతకమును చేయవలెను ; తరువాత భ్రమరి ; ఆపై ఎడమప్రక్క కరిహస్తముతో గండప్రదేశమున నికుట్టతము, కటిచ్చిన్నము — ఇట్లు చేయునది పరావృత్తము. (పరావృత్తము—19) 295

1. ఇది పరివృత్త వివరణము (త్రివిధములైనవి) : 1. పరావృత్తము 2. క్షౌడిప్రక్కజనితము 3. శకటాస్యము

అపవిద్ధాభిధాత్ సూచీవిద్ధం కృత్వాతతః కరమ్
ఉద్దేష్ట్య బద్ధయా చార్యా త్రికభ్రమణమాచరేత్, 298

ఊరూద్వృత్తమనేనై చ కృత్వోరోమండలం తతః
కటిచ్చిన్నంచ కుర్వీత యత్రాయమపవిద్ధకః. (అపవిద్ధకః-20) 297

కృత్వా మత్తల్లి, కుర్వీత గండసూచ్యథలీనకమ్
అపవిద్ధం ద్రుతం, పశ్చాత్ తలసంస్ఫోటితం తతః
కరిమాస్తం కటిచ్చిన్నం మత్తస్థలితసంజ్ఞకే. (మత్తస్థలితః-21) 298

విషిష్టమంచితం గండసూచి గంగావతారణమ్
క్రమాత్కృత్వాఽర్థసూచ్యాఖ్యం దండపాదంచవామతః, 299

చతుర భ్రమరాభిఖ్యే నూపురాషిష్టనామనీ
అర్థస్య స్తికనామాథ నితంబం కరిమాస్తమ్, 300

ఉరోమండలకం యత్ర కటిచ్చిన్నం సమాచరేత్
సంభ్రాంతం కథయంత్యేతమంగహారం విచక్షణాః. (సంభ్రాంతః-22) 301

వైచిత్ర్యేణ ప్రకుర్వీత యత్రస్య స్తికరేచితమ్
ఉరోమండలకం పార్శ్వనికుట్టిత కటిసమే, 302

ఘూరితం భ్రమరం సింహాకర్షం వృశ్చికరేచితమ్
సన్నతే వృష్టదిగ్ వక్షఃపూర్వకం స్వస్తికంత్రిధా, 303

నాగావస్థితంచేతి కథణ్యాంఘ్రిహస్తయోః
రేచితస్య స్తికావాఖ్యా(?)మంచితానిత్రయోదశ, 304

ఉత్ ఊవయంత్య (యన్న?) ధాషిష్టమూరూద్వృత్తాద్వినాకృతమ్
అలాటతిలకం దండపక్షం తలవిలాసితమ్, 305

వీద్యుద్భ్రాంతం గజక్రీడం నిశుంభిత నితంబకే
విష్టుక్రాంతాభిధానోరోమంటలాఖ్యే నితంబికమ్, 306

కరిమాస్తం కటిచ్చిన్నం యథాశోభం యథారుచి
విదధీత యథాప్రజ్ఞం సోఽయయాషిష్టరేచితకః, 307

అపవిద్ధము తర్వాత సూచీవిద్ధముచేసి, కరమును ఉద్దేశ్యించి, బద్ధచారితో త్రికశ్రమణము చేయవలయును; దానిచేతనే ఊరూద్వృత్తమునుచేసి, ఆమీద ఉరోమండలమును కటిచ్చిన్నమును గూర్చవలయును. ఇది అపవిద్ధకము.

(అపవిద్ధకము—20) 296, 297

మత్తలి చేసినపిదప, గండసూచిని, లీనకమును, అపవిద్ధమును, మూటిని ద్రుతముగాచేసి, తలసంస్పృతము, కరిహస్తము, కటిచ్చినమును చేయుట మత్తస్థలితమనబడును.

(మత్తస్థలితము—21) 298

విషిష్టము, అంచితము, గండసూచి, గంగావతారణము — వీనిని క్రమముగా చేసి, ఎడమప్రక్క అర్ధసూచిని దండపాదమును ప్రదర్శించి, ఛతురము, భ్రమరము, నూపురము, ఆషిష్టము, అర్ధస్వస్తికము, నితంబము, కరిహస్తము, ఉరోమండలము, కటిచ్చిన్నము — ఇవి చేయవలెను. ఈ యంగహారమును పండితులు సంక్రాంతమందురు.

(సంక్రాంతము—22) 299, 300, 301

స్వస్తికరేచితము, ఉరోమండలము, పార్శ్వనికుట్టితము, కటిసము, ఘూర్ణితము, భ్రమరము, సింహోకర్షము, వృశ్చికరేచితము, సన్నతము, పృష్ఠస్వస్తికము దిక్స్వస్తికము, వక్షస్వస్తికము, నాగాపసర్పితము, — ఇట్లు హస్తపాదముల రేచకస్వస్తికములతోగూడిన (?) పదుమూడు కరణములను చేసి, హస్తపాదములను ఉత్తేపించి ఆపైని ఆషిష్టము, — ఊరూద్వృత్తమును వదలి — లలాట తిలకము, దండపక్షము, తలవిలాసితము, విద్యుద్ క్రాంతము, గజక్రీడము, నిశుంభితము, నితంబకము, విష్ణుక్రాంతము, ఉరోమండలము, నితంబకము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము, — ఈ కరణములను అందము చెడనట్లు, రుచికి తగినట్లు, బుద్ధికిఅందినట్లు, చేయవలెను; ఇది ఆషిష్టరేచితము.

302, 303, 304, 305, 306, 307

1'రేచితౌ స్వస్తికాపాదా' విత్యత్ర వదతోమునేః

2ఉద్దిష్టం కరణం యద్యద్రేచితం స్వస్తికాంచితమ్.

309

3'పునరుత్ ఊపణం' చేతి వదతోఽస్య మతానితు,

కరణాని సముత్ ఊప సమాయుక్తాని కాన్యపి. (ఆక్షిప్తరేచితః—23) 310

దండవృశ్చిక వై శాఖాక్షిప్తార్థ స్వస్తికాదికమ్

షడ్విధం రేచితం వక్షఃస్వస్తికం గరుడపుతమ్.

310

సర్పితం ప్థలితోన్మతే ప్రసర్పిత వివర్తితే

వినివృత్త వివృత్తార్థమత్ల వ్యంసితాన్యథ,

311

లోలితం వృషక్రీడం భుజంగాంచితనూపురేః

తలసంఘట్టితాభిఖ్యం మయూరలతీతాభిధమ్,

312

రేచితాది నికుట్టాఖ్యం భుజంగత్రస్తరేచితమ్

ఇత్యేతాని సకృత్కృత్వా కరణాని చతుర్షవి.

313

దిజ్ఘుభేషు యథాశోభం యథాబుద్ధి యథారుచి,

మధ్యేమధ్యేప్రయుంజానః శోభార్థం చక్రమండలమ్,

314

ఉతోమండలకం కుర్యాత్ యత్రప్రథమ దిజ్ఘుభే

కవిచ్చిన్నాభిధానే(నం?)చ సోఽయం రేచిత ఉచ్యతే.

315

కుతోఽయం మునినానుక్త ప్రపంచ ఇతిచేత్ శ్రుణుః ;

4'రేచితం కరణం కుర్యాత్ ఇతియన్మనిరబ్రవీత్,

316

క్వచిద్రేచితసంజ్ఞం తత్కరణం నహిద్యశ్యతే;

అతస్తతేకరణం వాచ్యంయద్యత్ రేచితహస్తవత్.

317

1. మరియు 3. భ. నా. శా. ౪-౨౩౭, ౨౩౮.

2. ఇది నావద్ది వ్రా. ప్ర. పా, 'ఉద్దిష్టం' ముద్రి.

4. భ. నా. శా. ౪-౨౩౪.

‘రేచితములు స్వస్తికములునైన పాదములు’ అని చెప్పిన భరతముని యభి ప్రాయమేమనగా, ఏయేకరణమున రేచితమును, స్వస్తికమును గలదో అవి యన్నియు చేయనగునని. 308

‘మరల ఉత్ ఊపణము’ అన్న ఆయన మాటకు ఉత్ ఊపణముతోగూడిన కరణములేవైనను కొన్ని చేయనగునని భావము. (ఆక్షిప్తరేచితము—23)¹ 309

దండరేచితము, వృశ్చికరేచితము, వైశాఖరేచితము, ఆక్షిప్తరేచితము, అర్ధరేచితము, స్వస్తికరేచితము, — ఈ ఆరింటినిచేసి, వక్షాస్వస్తికము, గరుడ ప్లతము, సర్పితము, ఫలితము, ఉన్మత్తము, ప్రసర్పితము, వివర్తితము, వినివృత్తము, వివృత్తము, అర్ధమత్తలి, వ్యంసితము, లోలితము, వృషభ క్రీడము, భుజంగాంచితము, మాపురము, తలసంఘట్టితము, మయూరలలితము, రేచితనికుట్టము, భుజంగత్రస్తరేచితము, — ఈకరణములను నాల్గుదిక్కులందును దిక్కుకొక్కటిగా, అందమునకు బుద్ధికి, రుచికి తగినట్లు, నడుమనడుమ అందమునకై చక్రమండలమును ప్రయోగించుచు చేసి, ప్రారంభించిన దిక్కు నందు ఉరోమండలమును, కటిచ్చిన్నమును చేయవలెను; ఇది రేచితము.

310, 311, 312. 313, 314, 315

“భరతముని చెప్పని యీవివరణము నీవెట్లు చెప్పెదవు?” అని యడిగినచో, వినుము : ‘రేచితకరణమును చేయవలెను’ అని కదా భరతముని చెప్పినది ? రేచితము అనుపేరుగల కరణమైక్కడను కానరాదుగదా ; కనుక ఏయేకరణము అందు రేచితహస్తము గలదో అవన్నియు దానికర్థముగా చెప్పదగును.

316, 317

1. దీర్ఘమైన, చిక్కిన యీ కరణలక్షణమున అభినవగుప్తుని ననుసరించినను శార్ఙ్గదేవుడుగాని, జాయనగాని, నికరముగా ఆ పని చేయలేదని పరిష్కర యభిప్రాయము (క్రింది సూచి). నా తెలిగింపుగూడ సందిగ్ధముగానే యున్నది.

యదత్రాక్షిప్తవై శాఖపూర్వకే రేచితేపునః
ప్రాహాకీర్తిధరాచార్యః తద్భవేన్నాతిపేళలమ్.

318

కరణైః పంచవింశత్యా రచితోరేచితాభిధః
విచిత్రభేద సంకీర్ణోయతోఽన్యత్ర విశేష్యతే. (రేచితః-24) 319

నికుట్టార్థనికుట్టాభ్యే, పశ్చాదంగద్వయేన తు
భుజంగత్రాసితాభిఖ్య భుజంగత్రస్తరేచితే.

320

తత ఆక్షిప్తకం కుర్యాదురోమండలసంజ్ఞకమ్
కటిచ్ఛిన్నమిహత్వంగపర్యాయేణ లతాకరా
యస్మిన్నేష సమాఖ్యాతోవిష్కంభాపస్పతాభిధః.

321

(విష్కంభాపస్పతః-25)

విధాయస్వస్తికం యత్ర వ్యంసితం ద్విఃసమాచరేత్
అనంతరమలాతాఖ్య మూర్ధ్వజాను నికుంచితమ్,

322

అథార్ధసూచి విక్షిప్తముద్వృత్తాక్షిప్తకే తతః

కరిహస్తం కటిచ్ఛిన్నమలాతోఽసౌ నిగద్యతే. (అలాతః-26) 323

నూపురాఖ్యమథాంగాఖ్యాం భుజంగత్రాసితం తతః

గృధ్రావలీనకం పశ్చాత్ విక్షిప్తోద్వృత్తయోర్ద్వయమ్, 324

ఏకేనాంగేన కృత్వైతత్ పరేణాపి సమాచరేత్

సూచినామ నితంబాఖ్యం లతావృశ్చికసంజ్ఞితమ్

కటిచ్ఛిన్నాభిధానంచ యత్రోద్వృత్తస్సృజ్యతే.

325

(ఉద్వృత్తః-27)

ఇక్కడ కీర్తిధరాచార్యుడు ఆక్షిప్తరేచితము, వైశాఖరేచితము రెండే గ్రహింపవలెనన్నాడు. కాని అదేమంతయు క్తముగాదు. 318

ఎట్లనగా రేచితమను అంగహారము ఇరువదియైదు కరణములచే ఏర్పరుపబడి, విచిత్రములగు భేదములు గలదియని వేరొక్కచో వివరింపబడినది.¹ 319
(రేచితము—24)

నికుట్టము, అర్ధనికుట్టమును చేసి, తర్వాత ఒకయంగముచే భుజంగత్రాసితమును, మరియొకదానిచే భుజంగత్రస్త్రరేచితమును రచించి, ఆపై ఆక్షిప్తమును, ఉరోమండలమును, కటిచ్ఛిన్నమును చేయదగును; కటిచ్ఛిన్నము చేయునపుడు, పర్యాయముగా లతాహస్తములు గూర్చవలెను. ఇది విష్కంభాపసృతమనబడును. (విష్కంభాపసృతము—25) 320, 321

స్వస్తికముచేసి, వ్యంసితము రెండుసార్లు చేయవలెను; ఆపై అలాతము, ఉద్ధర్షణానువు, నికుంచితము, అర్ధసూచి, విక్షిప్తము, ఉద్వృత్తము, ఆక్షిప్తము, కరిహస్తము, కటిచ్ఛిన్నము — ఇట్లు చేయునది అలాతము. (అలాతము—26) 322, 323

మొదలు నూపురముచేసి, పిదప రెండుఅంగములందును భుజంగత్రాసితము చేయవలయును; ఆపై విక్షిప్తము, ఉద్వృత్తము రెండును ఒక ప్రక్కచేసి, మరల రెండవప్రక్కను అల్లే చేయవలయును; మరి సూచి, నితంబము, లతావృశ్చికము, కటిచ్ఛిన్నము; ఇది ఉద్వృత్తము. 324, 325
(ఉద్వృత్తము—27)

1. అభినవగుప్తున్దివ్యాఖ్యలో, 'తథాచాన్యత్ర శ్రూయతే'; 'పంచవింశతి విచిత్ర (మాతృకా) ప్రకరణేణ వివిధంవ్యరీ రచత్ రేచితాంగహరణం మహేశ్వరో గేయమార్గమివసప్తభిః స్వరైః' (అభి. భా. 3-233). ఇది యొక్కడిదో అతడు చెప్పలేదు.

నూపురాఖ్య విప్రుతాఖ్యే నికుట్టార్దసికుట్టకే
రేచకాది నికుట్టాఖ్యం పార్శ్వపూర్వనికుట్టకమ్, 326

అర్దరేచితకాఖ్యం పశ్చాద్ వృశ్చికకుట్టితమ్
అతఃపరమురః పూర్వం మండలం కరిహస్తకమ్
కటిచ్చిన్నంచ యత్రస్యాదయమర్దనికుట్టకః. (అర్దనికుట్టకః-26) 327

కృత్వా నికుట్టకం యస్మిన్ ఉరోమండలమాచరేత్
సితంబకరిహస్తాఖ్య కటిచ్చిన్నాని చ క్రమాత్
తముద్ధ ట్టితనామానమంగహారం ప్రచక్షతే. (ఉద్ధ ట్టితః-29) 328

అతావృశ్చికమాథాయ విదధీత నికుంచితమ్
మే తల్ల్యథ సితంబాఖ్యం కరిహస్తమతఃపరమ్, 329

కటిచ్చిన్నంచ యత్రాయం వృశ్చికాపసృతః స్మృతః ;
సితంబమపహాయాత్ర వదంతి భ్రమరం పరే. (వృశ్చికాపసృతః-30) 330

యత్రకుర్వీత వై శాఖరేచితాఖ్య వృశ్చికే
1వాదర్ష[దూర్ష?] (ద్విస్తదూర్షం?) నికుట్టాఖ్య
కర్మపర్యాయశఃస్మృతమ్
కటిచ్చిన్నం లతాహస్తయుతం స్వస్తికరేచితే. 331
(స్వస్తికరేచితః-31)

కృత్వా యత్ర సితంబాఖ్యం తతః స్వస్తికరేచితమ్
విడిప్రాక్షిప్తకాఖ్యం లతావృశ్చిక సంజ్ఞకమ్, 332

ఉన్నతకరిహస్తాఖ్యే భుజంగత్రాసితాభిధమ్
అక్షిప్తకం సితంబంబేత్యేతాని పరివృత్తయ. 333

భ్రమరేణచ కుర్వీత పరాబ్జుఖతయా స్థితః
తథా పార్శ్వముఖః కుర్యాత్ పార్శ్వంతరముఖస్తథా, 334

1. ప్రా. ప్ర. పాశము కటపితము. రెండవ సవరణ సామూచన. ఐనమ
తాత్పర్యము సందిగ్ధమే.

నూపురము, వివృతము, నిక్షుట్టము, అర్థనికుట్టము, రేచక్రనిక్షుట్టము, ప్రాశస్త్యనికుట్టకము, అర్ధరేచితము, వృశ్చికకుట్టితము, ఉరోముండలము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము, - ఇవి చేయునది అర్ధనికుట్టకము. 326, 327
(అర్ధనికుట్టకము-28)

నికుట్టకము, ఉరోముండలము, నితంబము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము-ఇవి క్రమముగాచేయుట ఉద్ధటితమందురు. (ఉద్ధటితము-29) 328

లతావృశ్చికము, నికుంచితము, మత్తలి, నితంబము, కరిహస్తము, కటిచ్చిన్నము - ఇట్లుచేయుట వృశ్చికాపస్త్రతమగును. ఇందు నితంబమును విడిచి, భ్రమరమును ఇతరులు చెప్పుదురు. (వృశ్చికాపస్త్రము-30) 329, 330

వైశాఖరేచితమును, వృశ్చికమును రెండుసార్లుచేసి, ఆపై పర్యాయముగా(?) నికుట్టకరణముచేసి, లతాహస్తముతో కటిచ్చిన్నము చేయుట స్వస్తికరేచితము. (స్వస్తికరేచితము-31) 331

నితంబము, స్వస్తికరేచితము, విక్షిప్తము, ఆక్షిప్తము, లతావృశ్చికము, ఉన్మత్తము, కరిహస్తము, భుజంగత్రాసితము, ఆక్షిప్తకము, నితంబము - ఈ కరణములుచేసి, భ్రమరముతో వెనుకకు తిరిగి అవే చేయవలయును. అట్లే పార్శ్వమునకు, ఇంకొకపార్శ్వమునకును మొగమై చేసి, మరల మొదటిదిక్కున

కరిహస్త కటిచ్చిన్నే తతః ప్రథమదిబ్బుఖః

1అంగహారోఽయమాఖ్యాతః పరివృత్తకరేచితః.

336

(పరివృత్తకరేచితః-32)

(ఇతి షోడశ త్ర్యశ్రాంగహారాః)

క్రమ వ్యుత్క్రమతో యోగాత్ కరణై రితరేతరమ్

ఏతేషా మంగహారాణామస్తు నూనమనంతతా.

336

తథాపి జనితానేతాన్ కరణై ర్నిత్రసంధిభిః

పశ్యన్ దృష్టఫలాధిక్యమూచే పరిమితాన్ మునిః.

337

విష్కంభాపసృతోన్మత్తస్థితాహ్వో²పసర్పితాః

మదాద్విలసితాహ్వశ్చ సత్తభిః కరణై ర్మతాః.

338

సూచీవిద్ధాఖ్య విష్కంభ పరిచ్చిన్నాపరాజితాః

ఉద్యృత్త సహితాశ్చైతే నవభిః పరికీర్తితాః.

339

కరణై స్తు చతుస్సంఖ్యైః భవేత్ స్వస్తికరేచితః

విద్యుద్భ్రాంత పరావృత్త వృశ్చికాపసృతాభిధా

పట్నసంఖ్యైః పంచవింశత్యా భవేదాక్షిప్తరేచితః.

340

వైశాఖరేచితాలాత పరివృత్తకరేచితాః

అర్ధపూర్వనికుట్టశ్చ స్యురేకాదశభిః పునః.

341

ఉద్ధట్టతాపవిద్ధాఖ్యో పంచభిః పరికీర్తితా

స్థీరహస్తాఖ్య పర్యస్తమత్తాక్రీడాభిధాస్త్రయః.

342

భవంతి దశభి స్తస్త్వష్టావింశత్యా రేచితః స్మృత్యః,

సంభ్రాంతః పంచదశభిః శేషా స్తస్త్వష్టాభిరీరితాః.

343

1. 'అంగహారా మయాఖ్యాతాః' ముద్రి. అన్వయశుద్ధి లేనిది. నావద్ది వ్రా. ప్రతి అనుసరించి నా యీ సవరణ.

2. 'స్థలితాహ్వో²పసర్పితః' ముద్రి. ఆపచాశము.

కరిహస్తమును, కటిచ్ఛిన్నమును చేయవలెను ; ఇది పరివృత్తకరేచితమును అంగహారము. (పరివృత్తకరేచితము—30) 332, 333, 334, 335

(ఇవి పదునారు త్ర్యశ్రాంగహారములు)

ఈ అంగహారములందు కరణములను పరస్పరముగా క్రమము తప్పించి చేర్చినచో, అవి నిజముగా అనంతసంఖ్యగలవి కావచ్చును; కాని చేరికయందలి మైత్రిని చూచి, దృష్ట(ష్టి) ఫలమెక్కువయనుట గమనించి, భరతముని మీది కొన్నిటినే చెప్పెను. 336, 337

విష్కంభాపసృతము, ఉన్నతము, స్థలితము, అపసర్పితము, మదవిలసితము— ఈ యంగహారములు ఏడుకరణములు గలవి. 338

సూచీవిద్ధము, విష్కంభము, పరిచ్ఛిన్నము, ఆపరాజితము, ఉద్వృత్తము — ఇవి తొమ్మిది కరణములు గలవి. 339

స్వస్తికరేచితము నాలుగుకరణములు గలది ; విద్యుద్భ్రాంతము, పరావృత్తము, వృశ్చికాపసృతము, — ఈ మూటికిని ఆరుకరణములు; ఆక్షిప్తరేచితమునకు ఇరువదియైదు కరణములు. 340

వైశాఖరేచితము, అలాతము, పరివృత్తరేచితము, అర్ధనికుట్టకము — ఇవి పదునొకండుకరణములు గలవి. 341

ఉద్ధట్టితము, అపవిద్ధము, — ఈ రెంటికిని ఐదుకరణములు ; స్థిరహస్తము, పర్యస్తము, మత్తాక్రీడము— ఈ మూడును పది కరణములు గలవి; రేచితమునకు ఇరువదియైదిమిది కరణములు; సంభ్రాంతమునకు పదునైదుకరణములు; తక్కిన అంగహారములకు ఎనిమిది కరణములు. 342, 343

కోరణద్వితంతూవృత్త్యాషడ్భిః స్వస్తికరేచితః
ద్వయోరావృత్తితః సప్తవింశత్యాఽక్షిప్తరేచితః.

344

మత్తాక్రీడేఽధికం చైకం భ్రమరాభ్యాసతో మతమ్,
హ్యంతసిత్వార్థద్వయాభ్యాసాత్ నవభిశ్చాపసర్పితః.

345

ద్వయోరభ్యాసతః పార్శ్వస్వస్తికో దశభిః స్మృతః,
త్రయోదశభిరుద్వప్తేద్వయావృత్త్యాఽధికంద్వయమ్.

346

ద్వితీయాభ్యాసతోఽష్టాభిః విద్యుద్రాభంతాభిధో భవేత్;
వ్యంసిశ్చావృత్తకం త్వేకమధికం స్యాదలాతకే.

347

ద్విగుణైర్ద్విగుణైః తద్జ్వేరారభ్య కరణాష్టకాత్
చతురుశ్రప్రమాణాః స్మరంగహారాః ప్రకీర్తితాః
షట్కూదారభ్య కథితాః త్ర్యశ్రమానాస్తథావి(బు?)ధైః

348

న్యానత్వం దృశ్యతేయత్ర ప్రోక్తసంఖ్యాసు కుత్రచిత్
కుర్వీత పూరణం స్యా[తస్య]క్రియాభ్యాసేన కుత్రచిత్.

349

అధిక్యం దృశ్యతేయత్ర ప్రోక్తసంఖ్యాతిలంఘనాత్
తత్ర త్థాలకల్పాయత్యా సంధానాత్ సమతాం నయేత్.

350

అనంతతాఽంగహారాణాం కరణానాం వికల్పనాత్,
కథం ద్వాత్రింశదుద్దిష్టా ఇతిధీత్ శృణుకథ్యతే.

351

అంగాని పూర్వరంగస్యద్విధా భిన్నాని షోడశ,
తేషు ప్రత్యేకమేకస్య ప్రయోగాత్ కేచిదూచిరే.

352

అన్యే చతస్పదాం తత్ర న ర్తకినాం ప్రవేశతః
పిండిరేచకసంఖూతం(త?)న్యాసాపన్యాసకైః సహ
ప్రతిప్రయోగమష్టస్యరితి ద్వాత్రింశకం(త?)జగుః.

353

రెండుకరణములు త్రిప్పిచేయుటచే, స్వస్తికరేచితమునకు కరణములు ఆరు ; రెండుకరణముల ఆవృత్తిచేయుటచే, ఆక్షిప్తరేచితమునకు ఇరువదియేడు. 344

భ్రమరము మరలచేయుటవలన మత్తాక్రీడమందు ఒకకరణమొక్కవ ; వ్యంసితము సగమై, రెండుకరణములు త్రిప్పిచేయుటమూలమున, అపసర్పితము తొమ్మిదికరణములు గలది. 345

రెండుకరణముల పునఃప్రయోగముచే పార్శ్వస్వస్తికమునకు పది; రెండు కరణముల యావృత్తిచే రెండొక్కవై (?)పదుమూడు కరణములు ఉద్వృత్తము నకు గలుగును. 346

రెండుకరణముల యావృత్తిచే విద్యుద్భ్రాంతమున ఎనిమిదికరణములగును. వ్యంసితము ఆవృత్తమై అలాతమున ఒకకరణము ఎక్కువగును. 347

ఎనిమిదికరణములు మొదలుకొని రెండురెండింతలుగానున్న అంగహారములు, చతురశ్రప్రమాణములని విజ్ఞులు చెప్పదురు; అట్లే ఆరుకరణములు రెండింతలై నవి, త్ర్యశ్రమానము గలవన్నారు. 348

ఈ చెప్పిన సంఖ్యలలో ఏయంగహారమండైనను తక్కువగానున్నచోట, క్రీయను రెండుమారులుచేసి, దానిని పూరింపవలెను ; చేప్పిన సంఖ్యకంటె ఎక్కువయున్నచో, తాళకళల పొడుగును తగ్గించి సరిపుచ్చవలెను. 350

కరణముల మార్పుతో అంగహారములు అనంతములగును ; కావున ముప్పది రెండని యెట్లునిర్దేశించుట ? — అనియడిగిన చేప్పెదను విను. 351

పూర్వంగమునకు అంగములు పదునాడు ; అవి ఒక్కొక్కటియు రెండు రెండువిధములు ; వానిలో ఒక్కొక్కటికొక్కొక్క అంగహారముగా ప్రయోగించుటవలన ముప్పదిరెండగును — అని కొందరు చెప్పిరి. 352

ఇతరులు కొందరు—ఆ పూర్వరంగమున నలుగురు నట్టువకత్తెలు ప్రవేశింతురు ఛాత్రి సింధీరేచనమున కలుగు న్యాసాపన్యాసములతో ప్రతిప్రయోగమునందును ఎనిమిది అంగహారములగును గనుక ముప్పదిరెండు, అన్నారు. 353

వింశతిర్గీతకాంగాని చతుర్భిరధికాని చ
ఆసారితాని చత్వారి వర్ణమానక హేతవః[?]. 354

వస్తుత్రివిధమేకై వ పాణికేతి పరేవిదుః
బ్రహ్మణో గీతివై చిత్ర్యాత్ ద్వాత్రింశచ్ఛేతికేచిన. 355

వయంతు శివయోరిష్టాః దృష్టాదృష్టఫలప్రదాః
మహేశ్వరేణ గదితాఇయంతి ఇతి చక్షుహే. 356

మత్తస్థలిత సంభ్రాంత భ్రమరాశీధణోభితమ్
వ్యధాత్ (ధాం?) లక్ష్యాంగహారణామిదముద్వానసన్నిభమ్. 357

రే చ క ల క్ష ణా ని

షాదహస్తకటిగ్రీవా రేచకాంశ్చతురో బ్రువే ;
ఉభయోరథవై కస్య పాదస్య ధరణీతలే. 358

అశ్రాంతం గమనం పార్శ్వేరంగుష్ఠాగ్రస్యచాన్వితమ్
నమనోన్నమనై రంతర్పహిశ్చరణ రేచకః. (పాదరేచకః-1) 359

త్వరితం హంసపక్షస్య భ్రమణం హస్తరేచకః,
హస్తస్యకేచిత్ భావంతే విరల ప్రస్పృతాంగులే. (హస్తరేచకః-2) 360

కట్యాః సమంతతో బ్రాంతిః కథ్యతే కటిరేచకః (కటిరేచకః-3)
శిరోవినమనాత్ బ్రాంతిర్గ్రీవాయాః కంఠ రేచకః (కంఠ రేచకః-4)
పాశాంతర విధే స్త్యేనం (విధౌత్వేనం) లక్షణం పఠ్యతే; యథా; 361

1“రేచితాఖ్యః పృథగ్భావే వలనేచాభిధీయతే;
ఉద్వాహనాత్ పృథగ్భావాత్ చలనాచ్ఛాపిరేచకః. 362

1. ఇది మొదలు ఐదు శ్లోకములు భ. నా. శా. పాశాంతరము. దీనికి అభినవగుప్త పాతా
చారుణి వ్యాఖ్యయులేదు. రత్నాకరముగూడ దీనిని దడవలేదు.

గీతకమునకు అంగములు ఇరువదినాలు; ఆసారితములు నాలుగు ; ఇవి వర్ణమానకమునకు సాధనములు; వస్తువు మూడు విధములు; పాణిక ఒకటే; ఇట్లు బ్రహ్మ పాడిన పాటలోని విచిత్రతవలన అంగహారములు ముప్పదిరెండని మరి కొందరు వచింతురు.¹ 354, 355

కాని, పార్వతీపరమేశ్వరులకిష్టమైనవి, దృష్టాదృష్టఫలములనిచ్చునవి, మహేశ్వరుడు నిర్దేశించినవి, ఇన్నేయని మాయఖప్రాయము. 356

మత్తుతో తొట్టువడుచు, తిరుగు తుమ్మెదలు తేనెల గ్రోలుచుండుటచే, అందమైన పూదోటవలె, మత్తస్థలితము, సంభ్రాంతము, శ్రమరము, ఆలిథము అను భేదములతో శోభిల్లు, అంగహారముల లక్షణమిట్లు చెప్పితిని. 357

రేచకముల లక్షణములు

పాదములు, హస్తములు, కటి, మెడ — వీని రేచకములను నాల్గింటిని తెల్పుదును. రెండుకాళ్ళవిగాని, ఒకకాలివిగాని, నేలమీది మడమ — బొటన వ్రేలికొన — ఈ రెంటి యెత్తుదింపులతో ఎడతెగక లోపలికి, వెలువలికి నడచుట పాదరేచకము. (పాదరేచకము-1) 358, 359

హంసపక్షహస్తమును వేగముగా త్రిప్పట హస్తరేచకము ; కొందరు ఈ హస్తమున వ్రేళ్ళువిడివిడిగా చాపబడియుండవలసందురు. 360
(హస్తరేచకము-2)

కటిని అన్నిప్రక్కలను త్రిప్పట కటిరేచకమనబడును. (కటిరేచకము-3)
తల వంచి మెడ త్రిప్పట కంఠరేచకము. (కంఠరేచకము-4)
భరతనాట్యశాస్త్ర పాఠాంతరమున పైరేచకముల లక్షణమిట్లు చెప్పబడియున్నది; ఎట్లనగా: 361

‘రేచితమనగా వేరుపడుట, కదలుటయు అర్థమగును; పైకెత్తి వేరుపరుచుటచే, కదలించుటచేతను రేచకమనబడును. 362

1. ఇందలి వర్ణమానకము, ఆసారితము, వస్తువు, పాణిక — వీని లక్షణములకు మానవల్ల రామకృష్ణకవిగారి ‘భరతకోశము’న కొంత తెలివిడిగలదు ; కాని అస్పష్టము.

“పార్శ్వ్యాత్ పార్శ్వ్యానుగమనం స్థలితైః స్థ(చ?)లితైః గతైః”¹
 వివిధైశ్చైవ పాదస్య పాదరేచక ఉచ్యతే. 363

“త్రికస్యోద్వర్తనంచైవ కటిచలనమేవచ
 దధాఽవసర్పణంచైవ కటిరేచక ఉచ్యతే. 364

“ఉద్వర్తనం పరితేపో వితేపః పరివర్తనమ్
 విసర్పణంచ హస్తస్య హస్తరేచక ఉచ్యతే. 365

“ఉద్వాహనం శన్నమనం పార్శ్వ్యాత్ పార్శ్వ్యంచ సంగతిః (నతిః?)²
 శ్రమణంచేతి విజ్ఞేయో గ్రీవాయారేచకో బుధైః”. 366

“3తతోయే తండునాప్రోక్తాస్త్యంగహారాః మహాత్మనా
 తాన్వః కర్ణశంయుక్తాన్ వ్యాఖ్యాస్యామి సరేచకాన్”. 367

ఇతి వ్యాహరణ్యో నూనమేవ(వం?)మన్యే మునేర్మతమ్ [తాః]
 కర్ణై రంగహారైశ్చ సహితాషవరేచకాః. 368

పుత్రేణ చ మునేరేతత్ ప్రోక్తం తుంబురుణా యథా,
 “అంగహారాదిమధ్యాంతకర్ణైః రేచకాన్ విదుః”. 369

“పాదరేచక ఏకస్యాత్” ఇత్యాదౌ సంఖ్యయో క్తయా
 అపికేవల వై శాఖప్రభృత్స్థానకస్థితైః, 370

ప్రయుక్తాః పుణ్యసంపత్తిహేతవో రేచకా ఇమే
 నియమేన భవంతితి నూనం మునిరసూచయత్. 371

1, 2. ‘చలితైః పదైః’-‘సంనతి’ అని భ. నా. శా. ముద్రి. పాఠములు (చూ. బో. ముద్ర. ౧ సం. పు. ౧౬౩, ౧౬౪). అదే సంగతము.

3. భ. నా. శా. ౪-౧౮, ౧౯ - బరో. ముద్ర.

4. భ. నా. శా. ౪-౨౪౮ - బరో. ముద్ర.

పట్టులేక పలువిధములుగా కడలుచున్న అడుగులు ఒకప్రక్కనుండి వేరొక ప్రక్కకు సాగివచ్చుట పాదరేచకమనబడును. 363

త్రికము మీదికెత్తిరాచుట, కటిచలించుట, ప్రక్కకొడుగుట, — ఇది కటిరేచకము. 364

హస్తము మీదికిరాచుట, చుట్టునువీచుట, విసరివేయుట, లోపలికి మలచుట, ప్రాకుట — ఇది హస్తరేచకమనదగును. 365

మీదికెత్తుట, వంచుట, ప్రక్కనుండి యింకొక ప్రక్కకు వంచుట, త్రిప్పుట — ఇది గ్రేవారేచకమందురు. 366

“తరువాత మహాత్ముడు తండువు చెప్పినవి, కరణములతో రేచకములతో గూడినవియునై న అంగహారములు వివరింతును,”

అని శిష్యులతో భరతముని వచించుటకు, రేచకములు, కరణములతోను, అంగహారములతోను, కూడియేయుండును అని భావము. 367, 368

భరతమునిపుత్రుడైన తుంబురుడును ఇట్లే చెప్పెను; “రేచకములను, అంగ హారముల ఆదిమధ్యాంతములందు చేయదగునందురు” అని. 369

‘పాదరేచకము ఒకటి’ మొదలగు వాక్యములలో, ఏకవచనము చెప్పటచే, వట్టివై శాఖాదిస్థానకములందుండి ప్రయోగించినను, ఈ రేచకములు తప్పక పుణ్యసంపదను గలిగించును అనునభిప్రాయము భరతముని సూచించెను.

370, 371

“రేచక్తై రంగహారైశ్చ నృత్యంతం వీక్ష్యశంకరమ్”
 ఇత్యపి బ్రువతా స్పష్టం తదేవమునినా కృతమ్.

372

ఇతి

శ్రీ రాజాధిరాజ గణపతిదేవ గజసాధనిక జాయసేనాపతి
 విరచితాయాం నృత్తరత్నావల్యాం కరణాంగహార వివేచనంనామ
 చతుర్థోఽధ్యాయః.

“రేచకములతోను, అంగహారములతోను నర్తించు శంకరునిజూచి” అనియు
చెప్పి, భరతముని ఆ విషయమునే స్పష్టపరిచెను. 372 .

ఇది

శ్రీ రాజాధిరాజ గణపతిదేవుని గజసాధనికుడగు
జాయసేనాపతి రచించిన నృత్తరత్నావళియందు
కరణాంగహార వివేచనమును
నాలవఅధ్యాయము

అ థ ప ం చ మో ఽ ధ్యా య :

వందే శ్రీకంఠమందారం యత్రగౌరీస్తనోద్గమః
ధత్తే విశ్వఫలవ్యక్త్యై ప్రథమస్తబకశ్రియమ్. 1

భాషా వేషభూషణై రనుగుణైః తైస్తైర్మనోహారిభిః
నానాదేశరుచీన్ విదగ్ధపురుషానావర్జయంతీగుణైః
భూపాలై రుపలాలితా బహుకలైః ప్రౌఢేవవారాంగనా
దేశీసంప్రతి దంతిసైన్యపతినా సాంద్రాదరం వర్ణ్యతే. 2

భవంతి ధరణీపాలాః ప్రాయేణాభినయ[వ?]ప్రియాః
అతస్తస్త్రితయేఽద్యాపి యద్యదుత్పాద్యతే నవమ్
నృత్తం తతః స్మృతం దేశీ తత్తద్దేశానుసారతః. 3

భూతం శాస్త్రముఖాక్షేయం భవిష్యన్నావగద్య(మ్య)తే
భవన్నిరూపణీయం స్యాత్ నృత్తం దేశీతి సంజ్ఞితమ్. 4

ఇదానీం ధారణేవర్షికాలే వై వస్వతాంతరే
కలౌ యాతేషు వర్షేషు భూతబాణాగ్నిసాగరైః. 5

మితేష్యానందసంజ్ఞేఽబ్ధే జగదానందదాయినీ
శశ్వత్ కువలయ్యోల్లాసియశః ప్రాలేయరోచిషి, 6

ప్రతాపతపనప్రౌఢితాపితారాతిమానసే,
శత్రుప్రాణానిలాహారీక్షీబకౌక్షేయకోరగే, 7

విశ్రాణన పయఃపూర విధూతకలికల్మషే
త్యాగధిక్రృత రాధేయ కామధేను సురద్రుమే, 8

రూపలావణ్యసౌభాగ్య సప్రీడమకరధ్వజే
తౌర్యత్రితయ విజ్ఞాన రహస్తత్వవిశారదే, 9

ఇ క ఐ ద వ య ధ్యా య ము

శ్రీకంఠుడు కల్పవృక్షమువంటివాడు; గౌరీస్తనము అందు ప్రపంచమును వండునుగలిగించు పూలగుత్తివంటిది — ఆతనికి నమస్కరింతును. 1

తగిన భాష, వేషము, అలంకారమును గలిగి, మనస్సును హరించు ఆయా గుణములచేత, నానాదేశముల రుచులెరిగిన విదగ్గులగు పురుషులను ఆకర్షించుచు, అనేకకళలెరిగిన రాజులచే లాలింపబడుచు, ప్రౌఢయగు వారకాంతను బోలిన దేశి ఇప్పుడు గజసేనాపతిచే, అత్యాదరముచే వర్ణింపబడుచున్నది. 2

రాజులకు ప్రాయశ్చముగా క్రొత్తక్రొత్తవిషయములందు ప్రీత్యియుండును ; కనుక వారిప్రీతికై, క్రొత్తక్రొత్తగా ఏనృత్తము కల్పింపబడునో, అది ఆయా దేశములనుసరించునది గనుక 'దేశి' యనబడును. 3

దేశీనృత్తము, వెనుక ఏర్పడినది శాస్త్రముఖమున తెలియదగును ; ముందు రాబోవునది తెలియుట సాధ్యముగాదు; కనుక ఇప్పుడు నడుచుదానిని నిరూపింపవలసియున్నది. 4

ఇప్పుడు భారతవర్షమున, వైవస్వతమన్వంతరకాలమున, కలియుగమున, 4315 సంవత్సరములు గడచియుండగా, జగదానందకరమగు ఆనందనామ సంవత్సరమున,

కీర్తిచంద్రునిచే భూమండలమునకు — కలువలకు — స్థిరముగా వికాసము గల్గించువాడు, ప్రతాపమును సూర్యప్రభచే శత్రువుల మానసములనుడికించు వాడు, శత్రువుల ప్రాణవాయువులు క్రోలి మత్తెక్కిన కత్తియను సర్పముగల వాడు, దానధారలచే కలికాలపు మైలనంతయు కడిగినవాడు, త్యాగమున కర్ణుని, కామధేనువును, కల్పవృక్షమును తిరస్కరించినవాడు, రూపమున, లావణ్యమున సౌభాగ్యమున, మన్మథుని సిగ్గుపరిచినవాడు, నృత్తగీతభాద్యమున విజ్ఞానమందలి రహస్యతత్త్వములను చక్కగా నెరిగినవాడు, మార్గదేశి భేదములనేర్పరచుటలో నేర్పరియైనవాడును, అయిన గణపతిభూపాలుడు మహారాజులకధిరాజుగా

మార్గదేశీవిభాగస్య వివేచన విచక్షణే
 మహారాజాధిరాజేఽస్మిన్ గణపత్యవనీశ్వరే, 10

యాదేశీ వర్తతే లోకే సాఽస్మాఖిః కథ్యతే స్ఫుటమ్
 నిరూప్యతేఽధునా దేశ్యాం స్థానకాని యథాక్రమమ్ 11

త్రయోవింశతి దేశీస్థానకాని

సమపాదం పరావృత్తం స్వస్తికం వృషభాసనమ్
 బ్రాహ్మ వైష్ణవ శైవాని గారుడం సంహతాభిధమ్. 12

పృష్టోత్తానతలం వర్ధమానం కూర్మాసనాహ్వయమ్
 ఏకపార్శ్వగతం నంద్యావర్తాహ్వయ చతురశ్రకే. 13

పాణిపార్శ్వగతాభిఖ్యమేకజానుగ(న?)తాహ్వయమ్
 పార్శ్వ(పార్శ్వి?)విదైక పాదాభ్యే నాగబంధాభిధం తతః 14

సమేన విషమేనాథ ఖండేనోపపదేన చ
 యుక్తం సూచిత్రయేదేశీ వింశతిస్త్రిభిరుత్తరా. 15

స్వభావస్థితో దేహో వితస్తిమితమంతరమ్
 అంఘ్ర్యోః సరలయోర్యత్ర సమపాదం తదుచ్యతే. (సమపాదమ్-1) 16

బాహ్యభ్యంతర పార్శ్వభ్యాం యుక్తయోస్తిర్యగ[స్తయోః?] 16
 పాదయోర్యత్ర పార్శ్విభ్యాం కనిష్ఠాంగుష్ఠకాయతౌ
 గజసాధనికేనై తత్ పరావృత్తం ప్రకీర్తితమ్. (పరావృత్తమ్-2) 17

పాదో పాదాంగదస్థానే స్వస్తికౌ జాతుకుంచితౌ
 మిధః కనిష్ఠయోః శ్లిష్టా యత్రతత్ స్వస్తికం భవేత్. 18

(స్వస్తికమ్-3)

జానునీ యది సంశ్లిష్ట (పై?) విశ్లిష్టేతా[స్తో?](వా?)మహితలే
 విశ్లిష్టో [సుశ్లిష్ట?] సౌష్ఠవం...స్యాద్ వృషభాసనమ్. 19

(వృషభాసనమ్-4)

నుండగా, లోకమున ప్రచారమందున్న దేశిని మేము స్ఫుటముగా తెల్పుదుము. ప్రకృతము దేశిస్థానకములు క్రమముగా వివరింతుము.

5, 6, 7, 8, 9, 10, 11

ఇరువదిమూడు దేశిస్థానకములు

సమపాదము, పరావృత్తము, స్వస్తికము, వృషభాసనము, బ్రాహ్మము, వైష్ణవము, శైవము, గారుడము, సంహతము, పృష్ఠోత్తానతలము, వర్ధమానము, కూర్మాసనము, ఏకపార్శ్వగతము, నంద్యావర్తము, చతురశ్రము, పాణిపార్శ్వ గతము, ఏకజానుగ(న?)తము, పార్శ్వ(పార్శ్వి?)విద్ధము, ఏకపాదము, నాగబంధము, సమసూచి, విషమసూచి, ఖండసూచి, — ఇవీ యిరువదిమూడు దేశిస్థానకములు.

12, 13, 14, 15

దేహము స్వాభావికముగా నిలబడియుండి, అడుగులు రెండును జేసెడు అంతరముతో సరళముగా నుండునది సమపాదము. (సమపాదము-1) 16

ఒకపాదముయొక్క వెలిప్రక్కతో రెండవదానిలో ప్రక్క చేరునట్లు, అడుగులు అడ్డముగా చాచినప్పుడు ఒకదాని చిటికెనవ్రేలు, మరొకదాని బొటన వ్రేలును, మడమలతో కలియుట, పరావృత్తమని గణసాధనికుడు (జూయన) చెప్పెను. (పరావృత్తము-2) 17

అందెలు ధరించుచోట్ల, స్వస్తికముగా కొంచెము ముడిచిన పాదములౌర్పడి, పరస్పరము చిటికెనవ్రేళ్ళు కలిసియుండుట స్వస్తికము. (స్వస్తికము-3) 18

మోకాళ్ళు రెండును కలిసికాని, విడివడికాని నేలమీద స్థాప్తముతోనుండు నది వృషభాసనము. (వృషభాసనము-4) 19

స్థితస్థైర్యకస్య పాదస్య సమ...జానుకోఽపరః
 పృష్ఠతః కుంచితోఽక్షిప్తాయత్ర తద్ బ్రాహ్మముచ్యతే. 20
 (బ్రాహ్మమ్-5)

సమస్థితస్య పాదస్య పురతః కుంచితోమనాక్
 తిర్యక్ ప్రసారితోఽన్యశ్చేద్ బుధా స్తద్వైష్ణవం విదుః. 21
 (వైష్ణవమ్-6)

సమస్థితస్య పాదస్య జానూత్సంగసమోఽపరః
 కుంచితో గమనే తిష్ఠేత్ యత్ర తచ్చైవముచ్యతే. (శైవమ్-7) 22

తలేనావస్థితో భూమౌ కుంచితశ్చరణః పురః
 జానునా పృష్ఠతోఽన్యస్తుయత్ర తద్గారుడంవిదుః. (గారుడమ్-8) 23

సమపాదే యదాత్వంప్రహోః గుల్ఫాగుప్థా మిథోన్వితౌ
 సహతాఖ్యం తదాప్రోక్తం పుష్పాంజలి విమోచనే. 24
 (సహతమ్-9)

సమః స్యాదగ్రతః పాదోయదాఽన్యః పృష్ఠతఃషితౌ
 స్పృష్టశ్చేదంగులీపృష్ఠః పృష్ఠోత్తానతలం తదా. 25
 ((పృష్ఠోత్తానతలమ్-10)

పార్శ్వేనా సంగతః పార్శ్విః పాదౌ తిర్యక్పృథ్వా యదా
 విధీయ(యం?)తే తదా వర్ణమానాఖ్యం పరికిర్తితమ్. 26
 (వర్ణమానమ్-11)

జాన్వభ్యంతర గుల్ఫాఖ్యాం స్పృష్ఠతోఽంఘ్రిః స్పృశేన్నహీమ్
 అన్యః కుంచితఞ్జానుశ్చేత్ పురః కూర్మాసనం తదా. 27
 (కూర్మాసనమ్-12)

అభ్యర్ణే పమపాదస్య పురః [పరః] తిర్యక్పానాక్ పునః [పురః]
 స(స్య?)పార్శ్వాభిముఖశ్చ స్యాదేకపార్శ్వగతం తదా. 28
 (ఏకపార్శ్వగతమ్-13)

నిలబడిన యొకకాలి మోకాలికి సరిగా రెండవకాలి మోకాలుండునట్లు ముడిచి వెనుక కెత్తుట బ్రాహ్మము. (బ్రాహ్మము-5) 20

ఒకపాదము సమస్థితిలోనుండగా, రెండవది కొంచెముగాముడిచి, అడ్డముగా ముందుసాగుట వైష్ణవమని బుధులందురు. (వైష్ణవము-6) 21

సమస్థితియందున్న యొకపాదము మోకాలివద్దకి, ముడిచిన యింకొక పాదము సాగించి, నడచుట శైవము. (శైవము-7) 22

ఒకపాదమును ముడిచి ముందర అరకాలిపై నేలమీద మోపవలెను ; ఇంకొక పాదము వెనుక, మోకాలిని మోపనగును ; ఇది గారుడము. (గారుడము-8) 23

సమపాదస్థానకమున పాదముల చీలమండలును, బొటనవ్రేళ్ళును ఒండొంటితో కలిసియుండుట, సంహతము ; ఇది పుష్పాంజలి యిచ్చుటకు. (సంహతము-9) 24

ముందర ఒకపాదము సమస్థితమైయుండగా, రెండవది వెనుక వ్రేళ్ళమీద నిలుచుట పృష్ఠోత్తానతలమగును. (పృష్ఠోత్తానతలము-10) 25

అడుగులు అడ్డముగా మడమతో మడమ చేరునట్లు చేసినచో అది వర్ణమాన మనబడును. (వర్ణమానము-11) 26

ఒకకాలి మోకాలిక్రిందిభాగము, చీలమండతో వెనుకవ్రక్క నేలను తాకు చుండగా ఇంకొకటి ముడిగివ్ర మోకాలితో ముందువ్రక్కనుండుట కూర్మాసనము. (కూర్మాసనము-12) 27

ఒకసమపాదమునకు సమీపమున ఇంకొకయడుగు ఇంచుకయడ్డముగా తన వ్రక్కకు తిరిగియుండినచో అది ఏకపార్శ్వగతము. (ఏకపార్శ్వగతము-13) 28

వర్ణమానస్య చరణౌ విశ్లిష్టౌ పద్మిరంగులైః
వితస్యా వా సమాఖ్యాతం నంద్యావర్తాభిధం తదా.

20

(నంద్యావర్తమ్-14)

అస్యైవ యది పార్షీ (ర్షోఽస్య?) స్యాదప్తాదశభిరంగులైః
అంతరాల (అం?) మితం తద్క్షైః చతురశ్రం తదాస్మృతమ్.

21

(చతురశ్రమ్-15)

అంతః పార్శ్వం సమస్యాంప్రేః మధ్యేనన్యః పారి నా స్పృశేత్
స్వపార్శ్వభిముఖ స్తిషేత్ పారి పార్శ్వగతాభిధమ్.

22

(పారి పార్శ్వగతమ్-16)

యత్ర పార్శ్వముఖస్యై (భేనై?) వ పార్షీ నాంప్రిర్వియోజితః
చతురంగుల మానేన కించిత్ కుంచితజానుకః
ఏకజానునతం తత్స్యాదితి దేశీవిధోవిదుః.

23

(ఏకజానునతమ్-17)

కించిత్ పార్శ్వముఖస్యాంప్రేః పార్షీ మన్యస్య యోజయేత్
అంగు ష్టేన యదాప్రోక్తం పార్షీ విద్ధాభిధమ్ తదా.

24

(పార్షీ విద్ధమ్-18)

సమస్థితస్య పాదస్య జానువో బాహ్యపార్శ్వతః
అన్యస్థు బాహ్యపార్శ్వేన సంలగ్నో జానుకుంచితః
స్థానకం యత్రతత్ తద్క్షై రేకపాదముదీరితమ్.

25

(ఏకపాదమ్-19)

ఆపితే ద్విగుణస్యాంప్రేః వాసుస్యోరోర్నివేశయేత్
స్పృశ్యే పతస్యచేత్ ఇంధూం నాగబంధః స్మృతస్తదా.

26

(నాగబంధః-20)

పార్షీ ఇంధూం సంఖిః పాతా నిరంధ్రాన్ పక్వతిక్వా
తిర్యక్ ప్రసారితౌ యత్ర సమసూచి తదుచ్యతే.

27

(సమసూచి-21)

వర్తమానస్థానకమున అడుగులు, అరుగాని, పండ్లెండుగాని, అంగుళముల
యంతరము గలిగి విడివడియున్నచో నంద్యావర్తమగును. 29

(నంద్యావర్తమ్-14)

నంద్యావర్తస్థానమందే మడమల నడిమియంతరము పదునెనిమిదియంగుళము
లుండినచో, అది చతురశ్రమని బుధులందురు. (చతురశ్రము-15) 30

ఒక సమపాదము లోపలిప్రక్క నడిమిభాగమును, ఇంకొకకాలు మడమతో
తాకి, తనప్రక్కమొగముగానుండుట, పాఠి పార్శ్వగతము. 31

(పార్శ్వపార్శ్వగతము-16)

ఒకకాలి మడమ ఇంకొకకాలి ప్రక్కమొగమై, నాలుగంగుళముల యెడముతో
విడివడి, ఇంచుక ముడిచిన మోకాలితో నిలిచినప్పుడు, అది ఏకజానునతమగునని
దేశిపండితులందురు. (ఏకజానునతము-17) 32

కొంచెముగా ప్రక్కమొగమైన యొకకాలి మడమతో, ఇంకొకకాలియంగుష్ఠ
మును కూర్చుట పాఠి విద్ధము. (పాఠి విద్ధము-18) 33

సమస్థితియందున్న ఒకకాలి మోకాలి వెలిప్రక్క, రెండవకాలు ముడిచిన
మోకాలివెలిప్రక్కతో చేరుట యేకపాదమందురు. (ఏకపాదము-19) 34

కూర్చున్న పుడు ముడుచుకొన్న యెడమకాలి తొడపీద, రెండవకాలి
పిక్కను వెట్టినది వాగభంధమగును. (వాగభంధము-20) 35

మడమలు, జంఘలు, తొడలును, నందుతేలిక, నేలను కలమనట్లు అడ్డముగా
కాళ్ళు చాచుట సమసూచియనబడును. (సమసూచి-21) 36

సమసూచివచేకాంఘ్రిరగ్రతః స్యాత్ ప్రసారితః
 అపరః పృష్ఠతో జానుగుల్ఫాభ్యాం స్పృష్టకుట్టిమః
 స్వేనాభ్యంతరపార్శ్వేన యస్మిన్ విషమసూచి తత్. 37

(విషమసూచి-22)

సమసూచినిచేచేకః చరణో ద్విగుణీకృతః
 ఉన్నుఖీభూతజానుః స్యాత్ ఖండసూచి స్మృతం తదా. 38

(ఖండసూచి-23)

ఉ త్ప తి క రణా ని

సంప్రత్యుత్పత్తిపూర్వాణి కరణాని ప్రచక్షుషే
 అంచితం కర్తరీపూర్వమంచితం భై రవాంచితమ్. 39

ఏకపాదాంచితం క్షేత్రాంచితం స్కంధాంతపూర్వకమ్
 అంచితం లోహాడిపూర్వ మంచితం దండపూర్వకమ్. 40

ప్రణామాంచితకం లంకాదాహంచితసమాహ్వయమ్
 శ్రీంఠపాదాంచితాంగుష్ఠబంధపూర్వాంచితాభిధే. 41

బలిబంధాంచితాఖ్యే మలగాంచితపూర్వకమ్
 సమకర్తరీపూర్వం చాంచితమేవంచా చతుర్దశ. 42

అలగః స్యాత్ తతః కూర్మాలగమూర్ధ్వాలగాభిధమ్
 అంతరాలగమీశ్యేతత్ చతుర్థా పరికీర్తితమ్. 43

లోహాడి ప్రథమా తస్యాః కర్తరీ సమకర్తరీ
 తాహుబంధో విచిత్రాస్యాదేకపాదాచేతుర్ముఖీ

లోహాభ్యః పడినిష్క్రాంతాః మిలితాస్సప్తకీర్తితాః. 44

స్యాద్ధర్పసరణం తస్మాదుత్పన్నం జలపూర్వకమ్
 ఉత్తమయస్థిరనాగబంధంచ త్రిణి ప్రోక్తాని పండితైః 45

ఒకపాదము సమసూచివలె ముందుకు చాచవలయును ; రెండవది తనలోపలి ప్రక్క మోకాలు_మడమలు నేల తాకునట్లు వెనుకకు తార్చవలయును ; ఇది విషమసూచి. (విషమసూచి—22) 37

సమసూచిస్థానమందు ఒకకాలు పూర్తిగాముడిచి, మోకాలు మీది మొగ మగునట్లు నిలిపినచో అది ఖండసూచి. (ఖండసూచి—23) 38

ఉత్పత్తి కరణములు

ఇక ఉత్పత్తికరణములను వివరింతుము : అంచితము — కర్తర్యంచితము, భైరవాంచితము, ఏకపాదాంచితము, క్షేత్రాంచితము, స్కంధాంతాంచితము, తాహాడ్యంచితము, దండాంచితము, ప్రణామాంచితము, లంకాదాహాంచితము, భ్రాంతపాదాంచితము, అంగుష్ఠబంధాంచితము, బలిబంధాంచితము, అలగాంచి తము, సమకర్తర్యంచితము - ఇట్లు పదునాలుగు తెరగులు. 39, 40, 41, 42

అలగము — దానినుండి కూర్మాలగము, ఊర్ధ్వాలగము, అంతరాలగము, ఇవి జనించును ; ఇట్లు ఇది నాలుగిధములు. 43

లోహడి — మొదటిది ; దానినుండి వెలువడినవి — కర్తరిలోహడి, సమకర్తరి లోహడి, బాహుబంధ లోహడి, విచిత్రలోహడి, ఏకపాదలోహడి, చతుర్ముఖ లోహడి—ఇట్లు ఆరు లోహడులు మొత్తము ఏడు. 44

దర్పసరణము — దానినుండి పుట్టినవి జలశయనము, నాగబంధము, ఇట్టివి మూడని పండితులు చెప్పినారు. 45

కపాలస్పర్శనం తస్మాత్ జాతం వ్యంకోలసంజ్ఞకమ్
 సూచ్యంతం మత్స్యకరణమాహురేతచ్చతుష్టయమ్ ;
 క్రమాల్లక్షణమేతేషాం సువ్యక్తమభిధీయతే. 46

ఉత్పత్తికరణ లక్షణాని

సమపాదస్థితో యత్ర కృతోత్తానోత్పత్తిర్దివి
 వివృతః పూర్వవత్తిష్ఠేత్ తదంచితముదీరితమ్. (అంచితమ్-1) 47

కర్తర్యంచితముక్తం తత్ యత్పాదః స్వస్తికాభిధః. 48
 (కర్తర్యంచితమ్-2)

పాద[దం]భూమిస్థితస్యాంప్రేః ఊరుప్యష్టేద్వితీయకమ్
 నివేశ్యాంచితమాదధ్యాత్యత్ర తద్భైరవాంచితమ్. 49
 (భైరవాంచితమ్-3)

ఏకపాదాంచితం కుర్యాదేకపాదాంచితం తథా 50
 (ఏకపాదాంచితమ్-4)

అంచితాద్యంతయోర్యత్ర భజేదుత్కటికాసనమ్
 రంగక్షేత్రే యతః ప్రోక్తమేతత్ క్షేత్రాంచితంబుధైః. 51
 (క్షేత్రాంచితమ్-5)

పూర్వం కృత్వాంచితం యస్మిన్నేకాంసాలింగితం. ఊతిః
 పాదోల్లాసనయా తిర్యగుత్తిష్ఠేత్ త్వరితంపునః
 స్కంధాంతాంచితముద్దిష్టమిదం నృత్తవిశారదైః. 52
 (స్కంధాంతాంచితమ్-6)

విధాయతోహడిం యస్మిన్నంచితం రచయేద్ద్రుతమ్
 లోహాద్యంచిత సంజ్ఞం తత్ నర్తకైః పరికీర్తితమ్. 53
 (లోహాద్యంచితమ్-7)

కపాలస్పర్శనము — దానినుండి జనించినవి — వ్యంకోలము, సూచ్యంతము, మత్స్యకరణము ; ఇట్టివి నాలుగందురు.

వీనికి లక్షణములు క్రమముగా, స్పష్టముగా వివరింపబడును. 46

ఉత్పత్తి కరణముల లక్షణములు

సమపాదమందు నిలిచి మీదికి, చక్కగా ఎగిరి, మొదటివలె అంగములను సవరించుకొని నిలుచుట అంచితమనబడును. (అంచితము-1) 47

అంచితమందలి పాదము స్వస్థికముగా నుండినచో అది కర్తర్యంచితమనబడును. (కర్తర్యంచితము-2) 48

నేలమీదనుండు ఒకకాలితోడమీద రెండవకాలినిమోపి, అంచితము చేయుట భైరవాంచితము. (భైరవాంచితము-3) 49

ఒకకాలితో అంచితము చేయుట, యేకపాదాంచితము. 50
(ఏకపాదాంచితము-4)

అంచితకరణమునకు మొదటను, కడపటను, ఉత్కటికాసనమును గ్రహించినచో అది, రంగక్షేత్రమందు చేయబడునది గనుక, క్షేత్రాంచితమని బుధులందురు. (క్షేత్రాంచితము-5) 51

మొదలు అంచితము చేసి, ఒకమూపును నేలపై మోపి, పాదములను అడ్డముగా ఆడించి, తటాలున లేచునది స్కంధాంతాంచితమని నృత్యవిశారదులందురు. (స్కంధాంతాంచితము-6) 52

లోహాడి చేసిన తర్వాత, ద్రుతముగా అంచితముచేయుట, లోహాడ్యంచితమని నర్తకులు చెప్పుదురు. (లోహాడ్యంచితము-7) 53

సమపాదాంచితస్యాంతే దండవత్ ప్రణతిర్భువి
క్రియతే యత్ర తద్దండప్రణామాంచితముచ్యతే.

(దండప్రణామాంచితమ్-8)

అంచితం రచయన్నంగం ప్రత్యావృత్య (వర్త్య ?) పరాజ్ముఖః
యత్రాసీత మహీస్పృషే భజన్నుత్కటికాసనమ్,
లంకాదాహోంచితం తత్స్యాదన్యైరుక్త మురోఽంచితమ్.

(లంకాదాహోంచితమ్-9)

పాదమేకం పరిభ్రామ్య, తత్స్పృషేన సమాశ్రితః
జంఘామధ్యం ద్వితీయస్య, రచయిత్వాంచితం, మహీమ్

56

అలింగ్య స్కంధయుగ్మేన తతః కృతవివర్తనః
వదోల్లాలనయా తిష్ఠేత్. (తత్స్యాత్ ?) భ్రాంతపదాంచితమ్.

57

(భ్రాంతపదాంచితమ్-10)

అంగుల్యంగుష్ఠమధ్యాభ్యాం సంయుక్తా [?] పాదయోర్మూఢః
కృత్వాంచితం విధీయేతాంగుష్ఠబంధాంచితాభిధమ్ (?).

58

(అంగుష్ఠబంధాంచితమ్-11)

అంజలిం స్పృష్ఠో బద్ధ్వా మధ్యవంశే యదోన్ముఖమ్
అంచితంఠే (ర ?) చయేత్ ప్రోక్తం బలిబంధాంచితం తదా ;
గజదంతేన పురతః కృతమేతత్ పరే జగుః. (బలిబంధాంచితమ్-12)

59

అలగాంతే కృతం వేగాదంచితంచాలగాంచితమ్.

60

(అలగాంచితమ్-13)

ఆదావంఘ్రీ సమోబద్ధ్వా స్వస్తికావంచితం యదా
సంపద్యతే తదా ప్రోక్తం సమకర్తరికాంచితమ్.

61

(సమకర్తర్యంచితమ్-14)

సమపాదమున అంచితముచేసిన మీద, దండమువలె ప్రణామము చేయుట దండప్రణామాంచితమనబడును. (దండప్రణామాంచితము—8) 54

అంచితము చేయుచు, అంగమును త్రిప్పి వెనుకమొగమై, ఉత్కటికాసనమున నేలపై కూర్చుండవలెను ; ఇది లంకాదాహాంచితమగును ; దీనిని ఉరోంచితమని యితరులు పేర్కొనిరి. (లంకాదాహాంచితము—9) 55

ఒకకాలిని చుట్టును త్రిప్పి, దానియరకాలిని ఇంకొకకాలిపక్కనడిమికి చేర్చి, అంచితముచేసి, రెండు మూపురములతో నేలను కౌగిలించి, పాదములను విడదీసి, మీద ఆడించుచుండుట భ్రాంతపదాంచితము. (భ్రాంతపదాంచితము—10) 56,57

(పారము కశ్మలము. తాత్పర్యమును న్పురింపలేదు. నాట్యశాస్త్ర) — రత్నాకర — భరతకోశములలో ఈ కణరము పరిగ్రహింపబడలేదు.) 58
(అంగుష్ఠబంధాంచితము—11)

అంజలిని వెనుక వెన్నెముక నడిమికి పట్టి, మొగమెత్తి, అంచితము చేయునది, బలిబంధాంచితమందురు ; గజదంతహస్తమును ముందుగడ పట్టి, దీనిని చేయవలెనని ఇతరులన్నారు. (బలిబంధాంచితము—12) 59

అలగము చేసి వెంటనే అంచితము చేయునది అలగాంచితము. 60
(అలగాంచితము—13)

సమముగానున్న పాదములు మొదలు స్వస్థికిపరిచి అంచితము చేయుట సమకర్తర్యంచితము. (సమకర్తర్యంచితము—14) 61

అలగ లక్షణమ్

- ఉత్పత్త్యావాఙ్ముఖో వ్యోమ్ని వివృత్యాగ్రేపతన్ కువి
ఉత్పటాసనమాదధ్యాత్ యత్రేదమలగం మతమ్. (అలగమ్-15) 62
- కూర్మాలగం తదేవ స్యాదంతే కూర్మాసనం యది. 63
(కూర్మాలగమ్-16)
- యద్యంతేఽ స్యోర్ద్వపాదాభ్యాం స్థితీరూర్ధ్వాలగం భవేత్. 64
(ఊర్ధ్వాలగమ్-17)
- ఉద్వాహితమురో బాధం జంఘోపాంతేచ మ స్తకమ్
కుర్యాచ్చేదలగస్యాంతే తదా స్యాదంతరాలగమ్. 65
(అంతరాలగమ్-18)

లోహడీలక్షణమ్

- ఉత్పత్త్య సమపాదస్థః తిర్యగావ ర్తితత్రికః
పరాఙ్ముఖః పతేద్యత్ర లోహడీ సాప్రకీర్తితా. (లోహడీ-19) 66
- సై వస్యాత్ స్వస్తికాంఘ్రిభ్యాం కృతా క ర్తరిలోహడీ. 67
(క ర్తరిలోహడీ-20)
- లోహడ్యాద్యంతయోః పాదౌ సమా స్వస్తికతాం గతౌ
క్రమాచ్చేత్ న ర్తకైః ప్రోక్తా సమక ర్తరిలోహడీ. 68
(సమక ర్తరిలోహడీ-21)
- శుద్ధా యా లోహడీ సై వ గజదంతేన సంయుతా
యత్ప్రకీర్తితా బాహుబంధాద్యాలోహడీ తదా. 69
(బాహుబంధంలోహడీ-22)
- కాయస్య చక్రవద్రాభ్రాంత్యా తిర్యక్ చేత్ (?) పార్శ్వతః కృతా
లోహడీయది సాప్రోక్తా న ర్తకై శ్చిత్రలోహడీ. 70
(చిత్రలోహడీ-23)

అలగ అక్షణము

క్రిందిమొగమై మీదికెగిరి, విడివడిన యంగములతో ముందుప్రక్క నేలపై పడుచు, ఉత్కటాసనము చేయుట, అలగము. (అలగము-15) 62

అదే కూర్మాసనముతో ముగించుట కూర్మాలగమగును. 63
(కూర్మాలగము-16)

అదే తుదలో మీదికెత్తి నిలిచినచో ఊర్వాలగము. 64
(ఊర్వాలగము-17)

అలగము తుదలో ఎదను దృఢముగా మీదికెత్తి, శిరస్సును పిక్కలచెంత నిలుపుట, అంతరాలగము. (అంతరాలగము-18) 65

లోహడిలక్షణము

సమపాదమందు నిలిచి, మీదికెగసి, త్రికమును అడ్డముగా త్రిప్పి, వెనుక మొగమై పడుట లోహడి యనబడును. (లోహడి-19) 66

అదే స్వస్తికపాదములతో చేయుట కర్తరిలోహడి. (కర్తరిలోహడి-20) 67

లోహడికి మొదటను కడపటను, సమపాదములు క్రమముగా స్వస్తికపరుచుట, సమకర్తరిలోహడియని నర్తకులందురు. (సమకర్తరిలోహడి-21) 68

శుద్ధమైన లోహడిని గజదంతహస్తములతో చేయుట, బాహుబంధలోహడి యగును. (బాహుబంధలోహడి-22) 69

దేహమును చక్రమువలెత్రిప్పి, అడ్డముగా ప్రక్కలోచేయు లోహడి, చిత్రలోహడియని నర్తకులు చెప్పుదురు. (చిత్రలోహడి-23) 70

ఏకాంఘ్రిస్థానకే కాయః స్యాచ్చేదేకాంఘ్రిలోహడి. 71
(ఏకపాదలోహడి-24)

లోహడి చేచ్చతుర్దక్కుం స్యాత్ చతుర్ముఖలోహడి. 72
(చతుర్ముఖలోహడి-25)

దర్పసరణ లక్షణమ్

వైష్ణవస్థానకే పాదః త్ర్యశ్రః పార్శ్వముఖశ్చయః
తత్పార్శ్వదిశి కాయస్య తిర్యక్ స్యాచ్చక్రవద్రభమః. 73

యస్మిన్నంతే పరః పాదః త్ర్యశ్రః స్వస్థానమాచరేత్
తద్దర్పసరణం నామ నృత్తజ్ఞైః పరికీర్తితమ్. (దర్పసరణమ్-26) 74

తస్యాంతే జలశాయీవ శయానః స్యాన్మహీతలే
యదాతదా సమాఖ్యాతం శయనం జలపూర్వకమ్. 75
(జలశయనమ్-27)

విధాయ కరణం దర్పసరణం నాగబంధవత్
యత్రాసీత తదాప్రోక్తం నాగబంధాభిధం బుధైః. (నాగబంధః-28) 76

కపాల స్పర్శమాహుస్తత్ కురుతే యత్రనర్తకః
లోహడిమలగం బద్ధ్వా స్పృశేన్నూర్ధ్వామహీం మనాక్
కపాలమారమిత్యుక్తం యదనైస్తన్న శోభనమ్. 77
(కపాలస్పృశ్యనమ్-29)

కపాలస్పర్శనం యత్ర కుర్వన్నలగసంభవమ్
అంతరాలగవాన్ తిష్ఠేత్ వ్యంకోలం తదుదీరితమ్.
సత్యవృత్తాభిధానం తు కేచిదేతత్ ప్రచక్షతే. (వ్యంకోలమ్-30) 78

ఆనుర్విషమ ఖండాఖ్యసూచినీచాత్ర కేచనః
యస్మయస్య విరామేతు సూచ్యేత్యేతన్ కంచన
తత్తత్ సూచ్యంతమిత్యుక్తం కరణం నృత్తకోవిదైః. 79
(సూచ్యంతమ్-31)

దేహము ఏకపాదస్థానముననుండినచో, ఏకపాదలోహాడి యగును. 71
(ఏకపాదలోహాడి-24)

నాలుదిక్కులను లోహాడిచేయుట, చతుర్ముఖలోహాడి. 72
(చతుర్ముఖలోహాడి-25)

దర్పసరణలక్షణము

వైష్ణవస్థానమందుండి, ఒకపాదము త్ర్యశ్రముగా, ప్రక్కమొగముచేసి, ఆప్రక్కనే అడ్డముగా చక్రమువలె దేహము తిరుగజేసి, ముగింపున ఇంకొక పాదము త్ర్యశ్రముగా, స్వస్థానము చేరునట్లు తీర్చుట, దర్పసరణమని నృత్తజ్ఞు లందురు (దర్పసరణము-26) 73, 74

దర్పసరణము తుదిలో, నీటిమీద పరున్నట్లు నేలమీద పరుండుట, జలశయన మనబడును. (జలశయనము-27) 75

దర్పసరణముచేసి, నాగబంధముతో కూర్చుండుట, నాగబంధమని బుధులు చెప్పదురు. (నాగబంధము-28) 76

లోహాడినిచేసి అలగమును బంధించి, తలతో నేలను నర్తకుడు తాకినచో, అది కపాలస్పర్శమందురు ; కొందరు దీనిని కపాలచూర్ణమని పేర్కొనిరి; అది జాగు గాదు. (కపాలస్పర్శము-29) 77

అలగమునుండి పుట్టిన కపాలస్పర్శమును చేయుచు, అంతరాలగముతో నుండుట, వ్యంకోలము; కొందరు దీనిని నతవృష్ఠమని పేర్కొనిరి. 78
(వ్యంకోలము-30)

ఇక్కడ కొందరు విషమసూచి, ఖండసూచి యను రెంటిని చెప్పదురు. ఏయే కరణము ముగించునప్పుడు, సూచిని చేర్చురో, ఆయా కరణములన్నియు సూచ్యంతములేయని నృత్తకోవిదులందురు. (సూచ్యంతము-31) 79

కస్యాపి కరణస్యాంతే ఉత్తానః శయితఃషీతౌ
నితంబోన్నమనాస్మద్యం యస్మిన్నావర్త్యవామతః.

80

1.....

[తస్మత్స్యకరణం ప్రోక్తం] మత్స్యవత్ పరివర్తనాత్.

81

(మత్స్యకరణమ్—32)

భ్రమరీలక్షణమ్

పదై రంతర్పహిశ్చత్ర తిరిపాతాలగోచితైః
విద్యుశ్చక్ర శిరోహస్తకుంచితాంగైః విశేషితాః
త్రయోదశ భ్రమర్యఃస్యః తాసాం లక్షణముచ్యతే.

82

సముత్క్షిప్తేన పాదేన భుజంగత్రాసితాంఘ్రివత్
వామేన దక్షిణావర్త వామావర్త పరేణచ.

83

శరీరం భ్రామ్యతే వేగాత్ త్రయభ్రాంత్యా పరస్వయత్[?]
అంతర్భమరికాభ్యేయం ; అస్యావప వివర్యయాత్.

84

బాహ్యభ్రమరికాప్రోక్తా ; విశేషః కింత్వయం పునః,
స్థిజాంద్రుతపార్థ్ణ్యాయం[?]²ద్విగుణేనాంఘ్రిణాభ్రమః.

85

యాప్రదక్షిణతో భ్రాంతిరప్రదక్షిణతశ్చయా
తామంతర్భమరీం బాహ్యభ్రమరీంచపరేవిదుః.

86

(అంతర్భమరీ, బాహ్యభ్రమరీచ—1, 2)

1. జకటిన్నరొళ్లొకము లుచ్చము. వేమభూపాలుని సంగీతచూడామణి లక్షణముశరీర

2. యోక్తితిడిపాక్యముచే ఈ క్రియ పూర్తి చేయవచ్చును—

“అంతే సముష్ణుతిం కృత్వా పాదోల్లాసనయాక్షణాదు త్తిష్ఠేత్”
(చూ. మా. రా. కృ. కవిగారి భరతకోశమున ‘మత్స్యకరణము’.)

2. ‘స్థి చోద్ధుర్ధృత పార్థ్ణ్యాయం’ అని పాఠముండునా? ఈ భ్రమరికి ఇంత వివరణము
ఇతరులు చేయలేదు. ఇక్కడ పాఠము అస్పష్టము.

పదై నను కరణముచేసి, తుదలో వెలికిలిగా నేలపై పరుండి, నితంబమును పైకెత్తి, నడుము ఎడమప్రక్కకు వాల్చి, చేపవలె పరివర్తించి, కడపట మీదికొగసి, పాదములనాడించి, వెంటనే లేచి నిలుచుట, మత్స్యకరణము.

(మత్స్యకరణము-32) 80, 81

భ్రమరీలక్షణము

అంతర్భమరి, బ్రహ్మిర్భమరి, చత్రభ్రమరి, తిరిపభ్రమరి, ఓతాభ్రమరి, అలగభ్రమరి, ఉచితభ్రమరి, విద్యుద్భ్రమరి, చక్రభ్రమరి, శిరోభ్రమరి, హస్త భ్రమరి, కుంచితభ్రమరి, అంగభ్రమరి, - ఇట్లు భ్రమరులు పదుమూడు ; వాని లక్షణమును చెప్పదుము. 82

ఎడమకాలిని భుజంగత్రాసితచారియందువలె తీర్చి, మీదికెత్తి, కుడినుండి యెడమకు వేగముగా దేహమును త్రిప్పట, అంతర్భమరి యనబడును ; దీనినే హూర్పిచేయుట శాహ్యభ్రమరి యనబడును ; కాని కొంత విశేషము గలదు ; శాహ్యభ్రమరియందు మడమతో పిరుదులు తాకునట్లు కాలు మడిచి, తిరుగ వలయును. (?) 83, 84, 85

ప్రదక్షిణముగా తిరిగిన, అంతర్భమరియని, అప్రదక్షిణముగా తిరిగిన, శాహ్యభ్రమరియని ఇతరులన్నారు. (అంతర్భ్రమరి, శాహ్యభ్రమరి-1, 2) 86

¹విష్ణుక్రాంతవదుత్క్షిప్య వామాంఘ్రిః కుంచితః పునః
 పతనోత్పతనై రనైః పాదస్య భ్రమణం జవాత్
 యత్రాప్రదక్షిణం కుర్యాత్ సాచత్రభ్రమరీ మతా. (చత్రభ్రమరీ-3) 87

కుంచితం పాదముక్షిప్య పార్శ్వేనాక్షిప్య పృష్ఠతః
 అన్యాంఘ్రౌ స్వస్తికం కృత్వా శరీరం భ్రామయేద్దయా, 88

తిర్యక్చేత్ దండపఞ్చాభ్యాం యథాస్యాత్ స్వస్తికచ్యుతిః
 తిరిపభ్రమరీత్యేషా తదా తద్ జ్ఞైర్నిగద్యతే. 89

ఉత్ప్యత్య ఘటయిత్వాపి జానునోః స్వస్తికంభ్రమేత్
 పూర్వవద్యత్ర సాప్రోక్తా (పు్యక్తా?) తిరిపభ్రమరీ పునః. 90
 (తిరిపభ్రమరీ-4)

[²కృత్తోత్ప్య తిర్యామపాదతలేన తు ముహుర్ముహుః
 తాడయన్ దక్షిణస్యోరుం యత్ర భ్రామ్యేత్ ప్రదక్షిణమ్,
 ఓతాభ్రమరికా సేయం నృత్తవిద్భిరుదాహృతా. (ఓతాభ్రమరీ-5) 91]

నమనోన్నమనైః పూర్వకాయస్య షితిమస్పృశన్
 దక్షిణం ప్రస్పృతం పాదం ముహుః కుర్వన్ ద్రుతం భ్రమన్
 తిరశ్చీనా(నో) భవేద్ద్యత్ర సాఽలగభ్రమరీ మతా. (అలగభ్రమరీ-6) 92

విశాఖస్థానకే తిష్ఠన్ తిర్యక్ సోల్లాలనైః స(క్ర?)మైః
 యుగపద్దండపఞ్చాభ్యాం వామహస్తేన కుం లిఖన్. 93

ముహుః ప్రదక్షిణం కుర్వన్ ఛురితం త్వరితం యదా
 మండలేన పరిభ్రామ్యేదుచిత్రభ్రమరీ తదా. (ఉచిత్రభ్రమరీ-7) 94

1. ఈ శ్లోకపాఠము కలపితము.
2. ఓతాభ్రమరి లక్షణము మూలగ్రంథమున లోపించినది. అదిలేనిచో పండ్రెండే
 భ్రమరీభేదములగును ; మొదలు నిర్దేశించినట్లు పరమూడు కావు. కనుక ఈ
 లక్షణశ్లోకము వేమభూపతి "సంగీతచింతామణి" నుండి పరిష్కరిం
 యెత్తించువినది.

విష్ణుక్రాంతమునందువలె ఎడమకాలు కుంచితమై యుండగా, ఇంకొకపాదము పతనోత్పతనములతో వేగముగా, అప్రదక్షిణముగా, తిరుగుట (?) ఛత్రభ్రమరి యగును. (ఛత్రభ్రమరి-3) 87

కుంచితమైన పాదమునెత్తి, ప్రక్కనుండి వెనుకకు వీచి, యింకొకపాదము మీద స్వస్తికపరిచి, అడ్డముగా దండపక్షహస్తములతో స్వస్తికము విడిపోవునట్లు శరీరమును త్రిప్పవలయును. అది తిరిపభ్రమరి యందురు. 88, 89

మరియు, మీదికెగసి మోకాళ్ళను స్వస్తికముగాచేసి, పూర్వమువలెనే తిరుగ వలెను. అదియు తిరిపభ్రమరి యనబడును. (తిరిపభ్రమరి-4) 90

[ఉత్పృతిచేసి, యెడమయరకాలిచే కుడికాలితొడను మాటిమాటికి తట్టుచు, ప్రదక్షిణముగా తిరుగవలయును. దానిని నృత్తజ్ఞులు ఓత్రభ్రమరి యందురు.] 91
[ఓత్రభ్రమరి-5]

శరీరము పూర్వభాగమును, నేలను తాకకుండ వంచుచు ఎత్తుచు, కుడికాలు పలుమారు చాచుచు, ద్రుతముగా తిరుగుచు, ప్రక్కకు నిలువవలెను; ఇది అలగభ్రమరి. (అలగభ్రమరి-6) 92

వైశాఖస్థానకమున నిలిచి, అడుగులు చక్కగా మీదికెత్తి, అడ్డముగా నాడించుచు, దండపక్షహస్తములతో, ఏకకాలమందు ఎడమచేతితో నేలను తాకుచు, మాటిమాటికి ప్రదక్షిణముగా ఛరితము (?) చేయుచు, వేగముగా, మండలాకారముగా చుట్టవలయును. ఇది ఉచితభ్రమరి. 93, 94

(ఉచితభ్రమరి-7)

విద్యుద్భ్రాంతాం ముహూః కుర్వన్ దక్షిణేనాంఘ్రిణా యదా
ప్రదక్షిణం పరిభ్రామ్యేత్ (స్వాద్విద్యుద్భ్రమరీ తదా?).

(విద్యుద్భ్రమరీ-8)

95

1(స్థానకే ఖండనూచ్యాభ్యే వామస్యాగ్రతలేన తు
మహీతలమవప్తభ్య దక్షిణం చరణంపునః

చక్రవద్ భ్రమయేద్యత్ర సా చక్రభ్రమరీ భవేత్.) (చక్రభ్రమరీ-9) 96

(మస్తకేన మహీభాగే స్థిత్యాథ చరణద్వయమ్
ఊర్ధ్వకృత్య యదా తిర్యక్ పరిభ్రమణమాచరేత్.

97

తదా శిరోభ్రమరికా కథితా నృత్తకోవిదైః ;

అథవా నిశ్చలం తిష్ఠన్ భ్రమయేత్ కేవలంశిరః.

98

త్వరితం పాణియుగలం భ్రమితోత్ఫుల్లపద్మవత్

ఏషాపి కథితా తద్క్షైః శిరోభ్రమరికేతిచ). (శిరోభ్రమరీ-10) 99

99

వామహస్తతలేనోర్వాయం తిష్ఠన్ వ్యోమ ముఖక్రమః

అవసవ్యం భ్రమేద్యత్ర సా హస్తభ్రమరీ భవేత్.

100

(హస్తభ్రమరీ-11)

చిత్ర (చత్ర?) భ్రమరికాం కుర్యాద్ భుజంగత్రాసితాంఘ్రిణా
యదావిద్భిః సమాఖ్యాతా కుంచితభ్రమరీ తదా.

101

(కుంచితభ్రమరీ-12)

సఘ్నపాదే స్థితఃస్థానే మధ్యస్య వలనాద్ భృశమ్

పరితోభ్రామయేత్పూర్ణం పూర్వకాయం కరౌదధత్.

102

1. వ్రాతప్రతితో చక్రభ్రమరీ - శిరోభ్రమరుల లక్షణము లు వ్రము. అందుకై సంగీత రత్నాకరమందలి శ్లోకములను పరిష్కర్త సూచించిరి. వేమభూపాలుని సంగీతచింతామణిలోని వై శ్లోకములు, వివరములెక్కువగలవి కనుక ఇందుద్దరింపబడినవి. వేమభూపతి జాయసేనానిని ప్రాయీకముగ అనుసరించు వాడుగూడ. వీనిని భరతకోశమునుండి గ్రహించితిని.

కుడికాలిచే పలుమారు విద్యుద్ద్రాప్తాంతచారి చేయుచు ప్రదక్షిణముగా తిరుగుట విద్యుద్రభమరి యగును. (విద్యుద్రభమరి-8) 95

(ఖండసూచి స్థానకమందుండి యెడమ యరకాలి తుదతో నేలను పట్టుకొని, కుడికాలిని చక్రమువలె త్రిప్పట, చక్రభ్రమరియగును. (చక్రభ్రమరి-9) 96

(నేలమీద తలమోపి నిలిచి, ఆవై కాళ్ళు రెండును మీదికెత్తి, అడ్డముగా త్రిప్పట శిరోభ్రమరియని నృత్తకోవిదులందురు.

లేదా, కదలకుండ నిలిచి, శిరస్సు మాత్రము, విండుగా వికసించిన తామర పూలవలె, తిరుగుచున్న చేతులతో వేగముగాత్రిప్పటగూడ శిరోభ్రమరియని యెరిగినవారందురు.) (శిరోభ్రమరి-10) 97, 98, 99

ఎడమ యరచేతిని నేలమీదమోపి, కాళ్ళు మీదికి చాచి, అప్రదక్షిణముగా భ్రమించుట హస్తభ్రమరియగును. (హస్తభ్రమరి-11) 100

భుజంగత్రాసితపాదముతో చిత్ర (చక్ర) భ్రమరి చేయునది, కుంచిత భ్రమరియని పండితులందురు. (కుంచితభ్రమరి-12) 101

సమపాదస్తానమందుండి, నడుము నెక్కువగా ప్రక్కకుత్రిప్పి, దండపక్ష హస్తములను ప్రయోగానుసారముగా వ్యవస్థలేక పట్టుచు, దేహముమీదిభాగమును

ప్రయోగవశ గౌదండపఞ్చాభ్యావవ్యవస్థితౌ
యస్యామభిహితా తద్ జ్ఞైరంగభ్రమరికేతిసా. (అంగభ్రమరి-13) 106

చక్రాంగౌతా శిరోహస్త తిరిపచ్చత్రకుంచితైః
భవంతుపపదైః సప్త(శష్ట)భ్రమర్యః కేవలా ఇమే (మాః?). 104

అంతర్భావోలగైః విద్యుదుచితాభ్యాంతు సంయుతాః
కేవలా గనికాశ్చ[?]స్యైరన్యాసాం సంకరాన్నిధః. 105

పంచానాం వా చతస్పణాం మిత్రాణాము(త్రణాదు?)భయోరపి
భ్రమర్యః సంభ్రమం (భవం?) త్యన్యాఃక్రమ వ్యుత్క్రమ భేదతః
శతాని సప్తషష్టిశ్చ విచిత్రం చతురైఃకృతాః. 106

అంతర్భావోలగై ర్యుక్తాః తద్వత్ జాహ్యోంతరాలగాః
తథాఽంతరాలగా జాహ్యో అలగాంతర్బహిర్గతాః. 107

జాహ్యోంతరాలగాశ్చైవమలగా జాహ్యకాంతరాః
క్రమ వ్యుత్క్రమతశ్చైవ తిస్రః త్వన్[షన్?]నవతేః పరాః
భ్రమర్యస్తద్వదన్యాశ్చ కల్పనీయా(ః?)పథామునా. 108

పతాసామపి విజ్ఞేయః ప్రస్తారః కూటతానవత్
సచాస్మాభిః స్ఫుటం గీతరత్నావల్యాం ప్రపంచితః. 109

ఇతి

శ్రీ మన్మహోరాజుధిరాజ గణపతిదేవగజసాధనిక
జాయ నేనాపతి విరచితాయాం నృత్తరత్నావల్యాం
దేశిస్థానక కరణభ్రమరీలక్షణం నామ పంచమోఽధ్యాయః

1. 'గుణితాః' అని సందిగ్ధముగా పరిష్కర్త సూచించిన సవరణ.

వేగముగా చుట్టూర త్రిప్పట అంగభ్రమరి. (అంగభ్రమరి-13) 102, 103

చక్రభ్రమరి, అంగభ్రమరి, ఓతాభ్రమరి, శిరోభ్రమరి, హస్తభ్రమరి, తిరిప
భ్రమరి, ఛత్రభ్రమరి. కుంచితభ్రమరి-ఈ యెనిమిదిమాత్రము శుద్ధమైనవి. 104

అంతర్భ్రమరి, బాహ్యభ్రమరి, అలగభ్రమరి, విద్యుద్భ్రమరి ఉచితభ్రమరి-
ఈ యెదురుభ్రమరుల అన్యోన్యసంకరముచే ఏర్పడినవంతే. 105

వై రెండుతెగల భ్రమరులు ఐదో, నాలుగో కలిపి, వరుసగాను. వరుస
తప్పించియు, విచిత్రముగా చతురులైనవారు చేయునవి, యేడునూర్లయరువది
భేదములగును.¹ 106

(107, 108, శ్లోకములందలి అలగప్రస్తారపద్ధతి నాకు స్ఫుటముకాదు.
మూలపాఠముగూడ సరిగానున్నట్లు తోపదు). 107, 108

ఈ భ్రమరుల ప్రస్తారము, కూటతానముల ప్రస్తారమువలెనే గ్రహింపదగినది;
దానిని మేము 'గీతరత్నావళి'యందు వివరించితిమి. 109

ఇది

శ్రీ మన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవుని గజసాధనికుడగు
జాయసేనాని రచించిన నృత్యరత్నావళియందు
దేశిస్థానక కరణ భ్రమరీలక్షణమును
బదవయధ్యాయము

1. శ్రీ. 'శతాని నృత్యపట్టిక' అనునూటకు నూటయరువదియేడు(167) అని పరిష్కార
భావించినయర్థము, (పీఠిక. పు. 123)

అథ షష్ఠోఽధ్యాయః

మతంగేనోదితాన్ దేశీన్పుత్రాణాంభావిధాయినః

పాదాన్ షోడశసంఖ్యాకాన్ కథయామోఽధునా వయమ్.

సరికః (కా?), స్వస్తికోల్లాలా స్ఫురికాఽర్ధపురా తథా

పురాటీ వేష్టనోద్వేష్టా ఖుత్తాఽర్ధస్థలితాభిధా,

ప్రావృతః పృష్ఠతః క్షేపో లతాక్షేపో నికుట్యకః

సమస్థలితకో (ఉ?) క్షేప ఇత్యేషాం లక్ష్యకథ్యతే.

షోడశదేశీపాదాః

పురస్సరో ద్వయోరేకః పాదశ్చేత్ సరికా స్మృతా. (సరికా-1)

స్వస్తికః స్వస్తికాకారధారిణోః పాదయోర్మతః. (స్వస్తికః-2)

ఉల్లాసనం క్రమేణాంఘ్ర్యోః యత్రోల్లాలః స కథ్యతే. (ఉల్లాలః-3)

పద్భ్యామంగులి పృష్ఠేన పార్శ్వయోః పృష్ఠతోఽగ్రతః

గతిర్యత్ర స్థితిర్వాస్యాత్ తాం విదుః స్ఫురికాం బుధాః. (స్ఫురికా-4) 5

యత్రోద్వృత్తేన పాదేన నికుట్యేన నికుట్యతే

ఉద్వృత్తశ్చరితో [శ్చరణో]ఽన్యోఽర్ధపురాటీ సాభిధీయతే.

(అర్ధపురాటీ-5)

నికుట్యనం మిథః పద్భ్యాముద్వృత్తాభ్యాం పురాటీకా. (పురాటీ-6)

వేష్టనం తద్వదన్వన్య పదేనై కేన వేష్టనాత్. (వేష్టనమ్-7)

ఇ క ఆ ర వ య ధ్యా య ము

దేశీస్వత్తమునకు శోభగలిగించు పదునారు పాదములను మతంగుడు చెప్పెను.
వానినిప్పుడు వివరింతుము. 1

సరిక, స్వస్తికము, ఉల్లాలము, స్ఫురిక, అర్ధపురాటి, పురాటి, వేష్టనము, ఉద్యోష్టము, ఖుత్త, అర్ధస్థలితము, ప్రావృతము, పృష్టోత్తేవము, లతాజేవము, నికుట్టకము, సమస్థలితము, ఉత్తేవము - అను నీపదునారింటికిని లక్షణము చెప్పబడును. 2, 3

పదునారుదేశీపాదములు

కాళ్ళు రెంటిలో ఒకటి ముందుగానుండినచో సరిక. (సరిక-1)
పాదములు స్వస్తికముగా నుండుట స్వస్తికము. (స్వస్తికము-2) 4

క్రమముతో అడుగులు మీదికెత్తి మెల్లగా నాడించుట ఉల్లాలము.
(ఉల్లాలము-3)

కాళ్ళకొనవ్రేళ్ళమీద, ప్రక్కలందు, వెనుక, ముందు, నడుచుట లేకనిలుచుట స్ఫురికయందురు. (స్ఫురిక-4) 5

మీదికెత్తిన అడుగును వంచి, ఇంకొక యడుగునెత్తి దానిపై క్రిందు మీదులుగా ఆడించుట అర్ధపురాటి యనబడును. (అర్ధపురాటి-5) 6

ఉద్యోష్టములైన పాదములు రెంటును పరస్పరము వై జెప్పినట్లు నికుట్టనము చేయుట పురాటి. (పురాటి-6)

అట్లే ఒకపాదముచే, ఇంకొకటిని చుట్టుట వేష్టనము. (వేష్టనము-7) 7

పశ్చాద్గతేన తేనైవ పాదేనోద్వేష్టనం పునః. (ఉద్వేష్టనమ్-8)

తాడనం చరణాగ్రేణ భువః ఖుత్తాఽభిధీయతే. (ఖుత్తా-9)

అర్ధస్థలితికా తిర్యగేకాంఘ్రేః స్థలనం స్మృతా. (అర్ధస్థలితికా-10)

లీలయాంగలతా యత్రవలితా చరణం భవేత్

ఉద్వృత్తం ప్రావృతం తత్స్యాత్ పుష్పేషోః కేలికానమ్.

(ప్రావృతమ్-11)

పృష్ఠతశ్చరణోత్తేవం పృష్ఠోత్తేవం ప్రచక్షతే. (పృష్ఠోత్తేవః-12)

పశ్చాన్నిఙ్గివ్యయత్రాంఘ్రిం లీలయాగ్రే ప్రసార్యచ

మహీ నికుట్టతే తేన లతాక్షేపస్స ఇష్యతే. (లతాక్షేపః-13)

అగ్రేణ కుంచితస్యాంఘ్రేః అగ్రేస్థానం నికుట్టకః. (నికుట్టకః-14)

అగ్రతః పృష్ఠతః పాదా భవేతాం పార్శ్వతోఽధవా

యంగపత్ స్థలితా యత్ర సా సమస్థలితా మతా. (సమస్థలితా-15)

అజానునః స్థితస్యాంఘ్రేః కుంచితస్యా వరస్యచేత్

ఉత్తేపః స్యాత్ పురః పశ్చాద్యత్రోత్తేవః సఉచ్యతే.

(ఉత్తేపః-16)

అష్టావింశతిపాటాః

దేశీనృత్తపయోరాశేః ప్రేక్షకాణాం మనోహరాః

విచిత్రాః కతిచిత్ పాటమణయోఽస్మాభిరుద్భుతాః

యాగ్నికైర్నామభిస్సర్వే విజ్ఞేయాస్తే మనీషిభిః.

18

1. శార్దూల కోహలసంవాదరూపమగు 'సంగీత మేరుః' అనుగ్రంథమున నాగధరచితమైన 'దేశీనృత్తసముద్రము' అనుగ్రంథము వెల్కొనబడినది. సంగీతరత్నాకరవ్యాఖ్యాత, కల్లి నాథుడుదాహరించినాడు. (చూ. అడయారుము. అధ్యాయ-పు. ౧౧౨) పరిష్కర్త పీఠిక పు. ౮౦.

ఆ చుట్టిన పాదమునే మరల వెనుకకుదెచ్చి చాచుట ఉద్వేష్టనము. (ఉద్వేష్టనము-8)

కాలికొనచే నేలను తట్టుట ఖుత్తయనబడును. (ఖుత్త-9) 8

ఒకపాదమును అడ్డముగా జారుట అర్ధస్థలితము. (అర్ధస్థలితము-10)

శీలతో అంగలతను త్రిప్పి, పాదమును ఉద్వృత్తము చేసినది ప్రావృతము ; ఇది మన్మథుని ఆటపూదోట వంటిది. (ప్రావృతము-11) 9

వెనుకకు అడుగును ఎత్తిచాచుట పృష్ఠోత్తేషము (పృష్ఠోత్తేషము-12)
అడుగును వెనుకపెట్టి, శీలతో ముందరికి చాచి, నేలను తట్టుట, లతాక్షేప మనదగును. (లతాక్షేపము-13) 10

కుంచితమైన కాలికొనతో ముందునిలుచుట నికుట్టకము. (నికుట్టకము-14)
పాదములు రెండును ఒకచేసారి ముందుకుగాని, వెనుకకుగాని, ప్రక్కకు గాని, జారుట సమస్థలితము. (సమస్థలితము-15) 11

కొంచెముగా ముడిగి నిలిచిన కాలిమోకాలివరకును, ఇంకొకకాలు ముందును, వెనుకను ఎత్తివేయుట ఉత్తేషమనబడును. (ఉత్తేషము-19) 12

ఇరువదియెనిమిదిపాటములు

‘దేశీస్మృత్త్యముద్రము’ నుండి చూచువారి మనసులను హరించు విచిత్రము లైన మణులవంటి పాటములు¹ కొన్ని యిచట మేమెత్తి చూపుదుము. వాని పేర్లన్నియు యాగికములు (సార్థకములు) గా బుధులు గమనింపదగును. 13

1. పాదమణి = పాటమణి = పాదపాటము - అనియు ఇవి పేర్కొనబడినట్లున్నది. పాదపాటమునకు లక్షణము వేమభూపతి సంగీతచింతామణిలో నిట్లున్నది: “పాటాక్షరాణి వాద్యానాం పాదపాటై (తై?) ర్నిరంతరైః స్ఫుటముచ్చారయంతీవ పూర్వకాయమచంచలమ్, రేఖాసౌష్ఠవ సంపన్నం దధానా యత్రనర్తకీ, నర్తనంకురుతే నోయం పాదపాటః ప్రక్షీరితః” (చూ. భరతకోశము. పు. 3౬౫) (ఎడతెగని, కాలితట్టులచే వాద్యముల పాటాక్షరములను తరికిట మొదలగు వానిని - స్పష్టముగనుచ్చరించుదానివలె, రేఖాసౌష్ఠవములుగల పూర్వాంగమును కదలింపక, నట్టువకత్తెనర్చించుట పాదపాటమనబడును.)

ఊరుద్వితయ పారోశ్విరు వ్యత్యాస స్వస్తికత్రిభిః¹
 తలపార్శ్వక్రమైశ్చస్యాత్ పూర్వైస్తాడితమష్టధా. 14

సమ స్వస్తిక పర్యాయ వృష్ట విచ్యుత పార్శ్వతః
 పఠం షడ్విధముద్వృత్తం తతః స్వస్తికవిచ్యుతమ్, 15

స్యాత్ తలోద్ధ ట్టితం పాదతలోద్ధ ట్టిత సంజ్ఞ కమ్
 కలనూపురకం చిత్రలుఠితే కుదుపాలగే, 16

చతుష్కోణం త్రికోణాఖ్యమథ మంజీరశింజితమ్
 కుచుంబినీ షడశ్రంచ లంఘితప్రతిలంఘితమ్
 ఇత్యష్టావింశతిః ప్రోక్తాః పాటాః పాటవిచక్షణైః. 17

తలాభ్యాం తాడయేదూరూ సముత్క్లుప్త్య పరస్పరమ్
 జవేనక్రమశోయత్ర తదూరుద్వయతాడితమ్. 18

(ఊరుద్వయతాడితమ్--1)

పాదమభ్యంతరావృత్త్యా స్వపార్శ్వ గమితం తతః
 తిష్ఠంతమంగులీ పృష్ఠే తలేనోరు (రుం ?) యదాపరః
 తాడయేత్ కథితం తత్క్షణైః తదా పారోశ్విరుతాడితమ్. 19

(పారోశ్విరుతాడితమ్--2)

ఏకస్యాంగులిపృష్ఠేన ద్వితీయస్య తలేన చ
 యత్రపాదస్య పర్యాయాదనకృత్ తాడయేన్మహీమ్
 తిష్ఠన్ తాడితుగచ్ఛన్ వా తత్ స్యాత్ వ్యత్యాసతాడితమ్. 20

(వ్యత్యాసతాడితమ్--3)

1. 'స్వస్తికాత్రిభిః' అను ముద్రితపాఠమసంగతము. పరిష్కార (Notes P. 32) సూచించిన అన్వయమును సరిగాతోపదు. ఐదవ 'తాడితము', 'త్రితాడితము' గాని 'వితాడితము' గాదు. భరతకోశమునందలి 'త్రితాడితము'నకు 'వేమభూపతి' సం. చిం. లక్షణము చూచునది. ఆప్రకారముగా వైసవరణ సూచించితిని.

ఊరుద్వయతాడితము, పార్శ్వోర్వురుతాడితము, వ్యత్యాసతాడితము, స్వస్తిక తాడితము, త్రితాడితము, తలతాడితము, పార్శ్వతాడితము, క్రమతాడితము - ఇట్లు తాడితపాటము ఎనిమిది విధములు. 14

సమోద్వృత్తము, స్వస్తికోద్వృత్తము, పర్యాయోద్వృత్తము, పృష్ఠోద్వృత్తము, విచ్యుతోద్వృత్తము, పార్శ్వోద్వృత్తము, - ఇట్లు ఉద్వృత్తము ఆరు విధములు. 15

ఆవై స్వస్తికవిచ్యుతము, పాదతలోద్ధట్టితము, కలనూపురము, చిత్రము, లుఠితము, కుడుపము, అలగము, చతుష్కోణము, త్రికోణము, మంజీరశింజితము, కుచంబిని, షడశ్రము, లంఘిత ప్రతిలంఘితము, - ఇట్లు పాటములు, ఇరువది యెనిమిది, పాటవిచక్షణులు చెప్పినారు. 15, 16, 17

మీదికెగసి, అరకాళ్ళచే, వేగముగా, ఒకదాని తర్వాత మరొక్కటిగా, అనోగ్య వ్యముగా, తొడలను శట్టుట, ఊరుద్వయతాడితము. 18

(ఊరుద్వయతాడితము-1)

ఒకపాదమును లోమొగముగాచుట్టి, దానిప్రక్కయందే వ్రేలికొనవై నిలిపి, మరొక్కకాలి యరకాల్లిచే దానితొడను తట్టుట, పార్శ్వోర్వురుతాడితమని తెలిసిన వారందురు. (పార్శ్వోర్వురుతాడితము-2)

ఒకకాలివ్రేలిపీపుమీద, ఇంకొకదాని యరకాల్లివై, నిలిచికాని, దిక్కులు తిరుగుచుగాని, మార్చి మార్చి పలుమారు నేలతట్టుట, వ్యత్యాసతాడిత మగును. (వ్యత్యాసతాడితము-3) 20

సమస్థితస్య పాదస్య పృష్ఠే స్వస్తికమాచరన్
వీకాంఘ్రిరంగులీప్యమైః తిష్ఠేదన్యస్య పార్శ్వగః,

21

తద్వత్ స్యాద్యత్ర పూర్వస్తు తలేనావనితాడనమ్,
విదధీత సమాఖ్యాతమేతత్ స్వస్తికతాడితమ్. (స్వస్తికతాడితమ్-4) 22

అంగులీప్యష్ట పార్ష్ణిభ్యాం తలేనాపి మహీతలమ్
నిహత్య విరతే పాదే పార్శ్వమన్యోవ్రజేన్నిజమ్,
నిఘ్నన్నుర్విం ముహుర్యత్ర తద్వి (త్రి ?) తాడితముచ్యతే. 23
(పి (త్రి) ?) తాడితమ్-5)

అంగులీప్యష్టభాగేన పురః పూర్వముఖాంఘ్రిణా
స్థిత్యా, పరేణ తత్పార్ష్ణిభాగే తిర్యజ్ముఖేన చ, 24

తలాభ్యాం క్రమణోయత్ర సశబ్దం తాడనం భువః
పర్యాయేణ విధీయేత తదుక్తం తలతాడితమ్. (తలతాడితమ్-6) 25

ఉత్ప్లత్య పార్శ్వయోరంఘ్ర్యోః పర్యాయేణద్రుతం మహీమ్
తాడయేత్తలప్యషాభ్యాం యత్రతత్ పార్శ్వతాడితమ్. 26
(పార్శ్వతాడితమ్-7)

పాదయోరంగులీ పృష్ఠభాగై స్తిష్ఠన్ ముహుః క్రమాత్
తలాభ్యాం తత్రమేదైవ సశబ్దం తాడనం భువః,
యత్రకుర్వీత తత్తద్జ్ఞైః కీర్తితం క్రమతాడితమ్. 27

(క్రమతాడితమ్-8)

ఉత్ప్లత్య యుగేపత్ పాదౌ తిష్ఠతోంగులీప్యతః
ఆన్యోన్యసంముఖీభూతతలౌ యత్రముహుర్ముహుః, 28

తాడయంతౌ ధరాప్యష్టం తలాభ్యామంతరాంతరా
సమోద్వృత్తమిదం ప్రోక్తందేశీన్వృత్తవిశారదైః. 29
(సమోద్వృత్తమ్-9)

సమస్థితియందున్న ఒకపాదమువీపువై, ఇంకొకపాదము స్వస్థికము చేయుచు, ఆప్రక్కయందే, ప్రేళ్ళవీపులవై నిలువవలెను ; మొదటిపాదము అరకాలితో నేలను తట్టవలయును ; అది స్వస్థికతాడితమనబడును. (?) 21, 22

(స్వస్థికతాడితము-4)

ప్రేళ్ళమీదిభాగముచే, మడమచే, అరకాలిచే, నేలను తట్టి, ఒకకాలు విరమించిన పిదప, ఇంకొకకాలు నేలను తట్టుచు, తనప్రక్కసాగుట వి (త్రి?) తాడితమనబడును. (వి (త్రి?) తాడితము-5) 23

మొదలు పుణ్యముఖముగానున్న యొకపాదముప్రేళ్ళమీద నిలిచి, దాని మడమవద్ద అడ్డమొగముగా ఇంకొకపాదమును నిలిపి, అరకాళ్ళచే మార్చి మార్చి చప్పుడగునట్లు నేలను తట్టుట, తలతాడితమగును. (తలతాడితము-6) 24, 25

ఎగసి నిలిచి, కాళ్ళతల-వృష్టములతో పర్యాయమున, వేగముగా ప్రక్కలందలి నేలను తట్టుట, పార్శ్వతాడితము. (పార్శ్వతాడితము-7) 26

క్రమముగా పాదముల మునిప్రేళ్ళమీద నిలిచి, అరకాళ్ళచే క్రమముగానే శబ్దమగునట్లు పలుమారు వేలను తట్టువది, క్రమతాడితమందురు. 27

(క్రమతాడితము-8)

పాదములు రెండును ఒకమారే యెగసివడి, అంగులివృష్టములమీద నెలకొని, ఒకదానికొకటి యెదురుమొగముగానుండి, నడుమ నడుమ పలుమారు నేలను అరకాళ్ళచే తట్టుచుండునేని, అది సమోద్వృత్తమని దేశీనృత్తవిశారదు లందురు. (సమోద్వృత్తము-9) 28, 29

ఉత్పత్య స్వస్తికాకారౌ పరాజ్ఞుఖతలౌ మిథః
 పాదావంగులిప్యమేన తిషతః పృథివీం ముహూః
 తలాభ్యాం తాడయే [తాంచ] స్వస్తికోద్వృత్తనామని.

(స్వస్తికోద్వృత్తమ్-10)

స్థితయోరంగులీ పృష్ఠైరంఘ్రోరేకః పురోవ్రజేత్
 అపరః పృష్ఠతశ్చైవ పర్యాయేణముహూః క్రియామ్
 ఉత్పృతోఽప్యత్య కుర్వీత పర్యాయోద్వృత్త సంజ్ఞకమ్.

(పర్యాయోద్వృత్తమ్-11)

కృత్వార్ [ముహూః?] సమోద్వృత్తౌ తలేనాస్పృష్టభూతలౌ
 కరా సమాశ్రితౌ (?) పృష్ఠపార్శ్వాభిముఖపార్శ్వి (ర్షి ?) కా
 తిషతో యత్రచరణౌ పృష్ఠోద్వృత్తం తదిష్యతే.

(పృష్ఠోద్వృత్తమ్-12)

పృష్ఠస్వస్తిక విశ్లేషాదేతదేవ కృతం యది
 దేశీన్పత్రహస్యజ్ఞైః విచ్యుతోద్వృత్తముచ్యతే.

(విచ్యుతోద్వృత్తమ్-13)

సమాపుత్పత్య చరణావేకపార్శ్వతలౌ ముహూః
 తిషతోఽంగులి పృష్ఠేన పర్యాయాత్ పార్శ్వయోర్ద్వయోః.

మధ్యే మధ్యే మహీపృష్ఠం తాడయంతౌ తలేనయ (చే ?) త్
 పార్శ్వుద్వృత్తం తదాప్రాహూః పదపాటవిచక్షణాః

(పార్శ్వుద్వృత్తమ్-14)

తిషంతావంగులిప్యమైః తథైవ రచితోత్పత్తి
 స్వస్తికేన చ్యుతిం పాదౌ యుగపత్కురుతో ముహూః
 యత్ర తద్ జ్ఞైస్తదాభ్యాతం నామ్నాస్వస్తికవిచ్యుతమ్.

(స్వస్తికవిచ్యుతమ్-15)

1. పాఠము సరిగాతోపదు. కరములకీపాటములలో సంబంధము కానరాదు
 తాత్పర్యము స్థూలముగా చేసినది.

పాదములు రెండును గెంతివచ్చి, స్వస్తికాకారముతో, పరస్పరము పెడ మొగముగా అంగుళి పృష్ఠమున నిలిచి; అరకాళ్ళతో భూమిని తట్టుట, స్వస్తి కోద్యోత్తము. (స్వస్తికోద్యోత్తము-10) 30

అంగుళిపృష్ఠములపై నిలిచిన రెండు పాదములలో ఒకటి ముందుకును, ఇంకొకటి వెనుకకును, మార్పులతో సాగవలయును; ఈక్రియను పలుమారు చేయదగును; ఇది పర్యాయోద్యోత్తము. (పర్యాయోద్యోత్తము-11) 31

సమోద్యోత్తములుగా పాదములను పలుమారు చేసి, అరకాలు నేలను తాక కుండునట్లు, ఒక మడమ వెనుకకును, ఇంకొకటి ప్రక్కకును సాగునట్లు నిలుచుట, పృష్ఠోద్యోత్తముగును. (పృష్ఠోద్యోత్తము-12) 32

ఈ పృష్ఠోద్యోత్తమునే పృష్ఠస్వస్తికమునుచేసి విడదీయుచు నడపిననో, అది విచ్యుతోద్యోత్తమని దేశిన్వత్తరహస్యమెరిగిన చారందురు. 33 (విచ్యుతోద్యోత్తము-13)

సమములైన పాదములు ఎగసిపడి, అంగుళిపృష్ఠము మీద ఒక పార్శ్వమునందే అరకాళ్లు మొగమగునట్లు నిలిచి, నడుమనడుమ పలుమారు అరకాలితో నేలను తట్టుచు, ఇట్లు పర్యాయముతో, ఇరుప్రక్కలను చేయుట, పార్శ్వోద్యోత్తమని పాదపాట విచక్షణులు పేర్కొందురు. (పార్శ్వోద్యోత్తము-14) 34, 35

అంగుళిపృష్ఠములందు నిలిచి, అట్లే యెగసిపడి పాదములు, స్వస్తికమును, పానివిడుపును, జతగా పలుమారుచేయుట స్వస్తికవిచ్యుతమనబడును. 36 (స్వస్తికవిచ్యుతము-15)

య త్రపాదౌ తలాగ్రాభ్యాం తిష్ఠంతౌ క్రమశోముహూః
 పార్షిభ్యాం మేదిసీప్యష్టే తాలపాతానుసారతః,

తాడయంతౌ చతుర్దిక్కుం కురుతశ్చేద్ గతాగతమ్
 తత్తలోద్ధట్టితం ప్రోక్తం దేశీన్పత్తవిశారదైః. (తలోద్ధట్టితమ్-16) 38

1 ప్రకః స్థా(తాలా?) ను యాయీ స్యాత్ పాటానుత్పాదయేత్ పరః
 చారీర్వాచరణః పాదతలోద్ధట్టిత నామని. (పాదతలోద్ధట్టితమ్-17) 39

2 తిష్ఠన్నంగుళి పృషేన స (స్వ?) 3 వ్యాపారం సమాచరేత్
 యత్ర తన్నుత్త తత్త్వజ్ఞైః కథితం కలనూపురమ్ ;
 అన్యత్రాపి భవేదేతదాచిత్యాత్ తాలవాద్యయోః.

(కలనూపురమ్-18) 40

4.....పాదశ్చేత్ చిత్రపాటోఽలగే భవేత్
 [పాదం కుంచితముద్యమ్య స్వస్తికాకారతో భువి
 విన్యస్యచాంగుళీ పృష్ఠైః తేనాంతర్భ్రమరీమపి
 కృత్వాచేదలగం కుర్యాత్ తచ్చిత్రమితికథ్యతే] (చిత్రమ్-19) 41

1. 'ఏకో యథోచితం తాలపాతానుసారీస్యాత్' అని వేమభూపతి లక్షణము. ఈ పాఠమునకు ఆయన పెట్టిన పేరుగూడ పాదతలోద్ధట్టితము. (చూ. భరతకోశము పు. 3౬౫)

2. దీనికి ముందు సగము శ్లోకము లోపించిననుకొందును. "త్రితాడితే వా మంజీర శింజితేవా (స్థితేయది)" అని వేమభూపతి లక్షణభాగము. దానికి తగినట్లు 'మంజీర శింజిత' లక్షణము కడపటిశ్లోకార్థమందు పొరబాటున వ్రాత ప్రతిలోనున్నరట (చూ. పరిష్కర్త అధస్పాచిక). వ్రాత తప్పుగావచ్చునుగాని అట్టివాక్యమొకటి లేనిది లక్షణము పూర్ణముగాదు. తెలుగు తాత్పర్యము దానిననుసరించినది.

3. 'కుర్యాత్ స్వకీయం వ్యాపారం' వేమభూపతి. (చూ. భ. కో. 'కలనూపురం' పు. ౧౨౦)

4. గ్రంథలోపము ; దీని లక్షణశ్లోకము వేమభూపతి సంగీతచింతామణినుండి పరిష్కర్తయై త్తిచూపినది. (చూ. అధస్పాచిక)

అరకాలితుడలపై నిలిచి, పాదములు రెండును క్రమముగా పలుమాట్లు, తాళపుదెబ్బ ననుసరించి, నేలమీద నాల్గుదిక్కులందును మడమలచే తట్టుచు, రాక పోకలు చేయుట, తలోద్ధ ట్టితమని దేశీనృత్తమున నేర్పరులై నవారందురు.

(తలోద్ధ ట్టితము-16) 37, 38

ఒకపాదము స్థానమువెంట (తాళమువెంట ?) నడచును. ఇంకొకటి పాటము ల్లుగాని, చారులనుగాని కలిగించును ; అది పాదతలోద్ధ ట్టితము.

(పాదతలోద్ధ ట్టితము-17) 39

('త్రితాడితము' గాని, 'మంజీరశింజితము' గాని ఒకకాలుచేయుచుండగా ఇంకొకటి అంగుళి మీద నిలిచి, తనపనిచేయుట కలనూపురమని నృత్తతత్వ మెరిగినవారందురు ; ఇది తాళవాద్యముల యాచిత్యమునుబట్టి, ఇతరపాటము లందును చేయవచ్చును.

(కలనూపురము-18) 40

కుంచితపాదము మీదికెత్తి, స్వస్తికముగా వ్రేళ్ళమీద నేలపై మోపి, దాని చేతనే అంతర్భ్రమరిచేసి, అలగమునాచరించినచో, అది చిత్రము అనబడును.

(చిత్రము-19) 41

తిష్ఠతో గచ్ఛతోవాంప్రేః పార్శ్వమన్యః స్వపార్శ్వగః
 సశబ్దమంగులీ పృష్ఠతలాభ్యాం లుఠనంద్రుఠమ్.
 యత్రకుర్వీత తత్ప్రోక్తం బుధైర్లుఠితసంజ్ఞయా. (అఠిఠమ్-20) 42

పార్శ్వయోరున్ముఖం పార్ష్ణిం వామదక్షిణయోర్దధత్
 చరణాంగులి పృష్ఠేన హన్యాద్భూమిం క్రమాత్ పునః
 అన్యః సమస్థితో యత్రకుఠు(డు?) పం తదుదీరితమ్.
 (కుఠు (డు?) పమ్-21)

జానుక్షేత్రే స్థితస్యాం ప్రేః చతుష్కోణం యదాచరేత్
 అన్యః భే కుంచితోత్క్షిప్తః స్వజానువలనాద్యదా
 బుధై రలగమిత్యేష తదా పాటః ప్రకీర్తితః. (అలగమ్-22) 44

సమస్థితస్య పాదస్య పృష్ఠతః పురః క్రమాత్
 స్వస్థికం తచ్ఛృత్తిం కుర్వన్నర్వీం హన్యాద్విద్వితుచేత్
 అన్యోఽంఘ్రిరంగులీపృష్ఠైః చతుష్కోణం మతం తదా.
 (చతుష్కోణమ్-23) 45

ఏతదేవ త్రికోణం స్యాదగ్రేచేత్ సకృదాహతిః. (త్రికోణమ్-24) 46

1. మాతా యత్రాంగులీపృష్ఠైః తాలపాతపురస్పరమ్
 పార్ష్ణినాపి తథాకుర్యాదేకాంఘ్రిరపరః పునః. 47

ద్విద్విఘాతాంతరాలే చేత్ తలేనాహతిమాచరన్
 నిజపార్శ్వ ప్రజేన్మంజు తదా మంజీరశింజితమ్ ;
 త్రి (త్రిః) తాడితద్విఠీయాంఘ్రిర్యద్వామంజీరశింజితే.
 (మంజీరశింజితమ్-25) 48

1. ఈ శ్లోకార్థపాఠము సంగతి చాలనిది. అర్థము మసకుగానున్నది.

నిలిచియున్న, లేక పోవుచున్న పాదముయొక్క పార్శ్వమును, ఇంకొక పాదము తన పార్శ్వమునందేయుండి, అంగుళిపృష్ఠములతో, అరకాలితో, వేగముగా శబ్దము కలుగునట్లు తట్టుట లురితమని బుధులందురు. 42
(లురితము-20)

ఒకపాదము సమస్థితిలోనుండగా, ఇంకొకటి తనమడమను కుడియెడమ పార్శ్వములకు సాగించుచు, క్రమముగా అంగుళిపృష్ఠముతో నేలమీద తట్టుట, కులు (డు?) ప మనబడును. (కులు (డు?) పము-21) 43

నిలిచిన పాదముయొక్క మోకాలియొద్ద, ఇంకొకకాలిని ముడిచి, మీదకెత్తి, దానిమోకాలిని త్రిప్పచు, చతుష్కోణము చేసినచో, అది అలగపాటమని బుధులందురు. (అలగము-22) 44

సమస్థితమైన ఒకపాదమునకు ముండును వెనుకకును, ఇంకొకకాలు క్రమముగా స్వస్థికమును దాని విడుపును, చేసి నాలుగు విదిక్కులందును నేలను అర వ్రేళ్ళతో తట్టుట, చతుష్కోణమనబడును. (చతుష్కోణము-23) 45

ముండరివ్రదేశమున ఒకతూరినేలను తట్టినచో, ఇదే త్రికోణమగును. 46
(త్రికోణము-24)

తాళపు దెబ్బకు సరిగా (?) అరవ్రేళ్ళతోను, మడమతోను, ఒకకాలు నేలను మెట్టనలయును ; ఇంకొకపాదము రెండు రెండు తట్టులనడుమ అరకాలితో తట్టుచు, తనప్రక్కకు అందముగా జరుగవలయును ; అది మంజీరశింజితము ; దీని యందు రెండవపాదము త్రితాడితమైననుగనవచ్చును. 47, 48
(మంజీరశింజితము-25)

తలాభ్యామస్పృశన్ ఖూమిం పారోఽధ్యద్వృత్తంద్రుతం యదా
 విధీయేత (దధిత ?) తదా తద్జ్ఞైః సమాఖ్యాతా కుచుంబినీ. 49
 (కుంచుబినీ-26)

సమోద్వృత్తం విధాయాంఘ్రిం (ఘ్రి ?) పురత స్తిష్ఠతస్సహ
 అంగులీపృష్ఠభాగేన పృష్ఠోన్ముఖతలా, పునః 50

మధ్యేకృత్వా సమోద్వృత్తం పృష్ఠేపి పురతోయదా (థా ?)
 ముహూరేవం క్రియా యత్ర షడశ్రంత దుదాహృతమ్. 51
 (షడశ్రమ్-27)

అగ్రతోఽంగులి పృష్ఠేన [[త్ర్య] శ్రీభూయ భువిస్థితమ్
 చరణం చరణోఽన్యశ్చేత్ లంఘయేత్ ప్రతిలంఘయేత్,
 పర్యాయేణ తదామాతం లంఘితప్రతిలంఘితమ్. 52
 (లంఘితప్రతిలంఘితమ్-28)

అన్యేచ సంకరాచ్చైవం మిథస్సోందర్యకారిణః
 పాటా విచిత్రాః కల్పా [కల్పాః] -న [?] చేచకైః ప్రాధబుద్ధితః. 53

దేశీచార్యః

దేశీన్వృత్తస్య సంక్షేపం బృహదేశ్యాం నిరూపయన్
 మంత్రోఽకథయత్ పాటలక్షణావసితోయథా. 54

“స్వబుద్ధ్యా కల్పయిత్వైవమన్యానపి సమాచరేత్”
 తతశ్చిరంతనాచార్యాః పాదా [టా?] సుత్పాద్య తాన్ పునః. 55

దేశీచార్య ఇతి ప్రామాన్యేషాం చరణధర్మతః
 శామ్మో నాభస్య ఇత్యేతాః కథ్యంతే ద్వివిధాః పునః, 56

అరకాళ్ళు నేలను తాకకుండునట్లు, ద్రుతముగా, పార్శ్వోద్వృత్తము నాచరించుట, కుచుంబిని యనబడును. (కుచుంబిని—26) 49

సమోద్వృత్తము చేసినతర్వాత, అడుగులు సమముగా వెనుకముగమైన యరకాళ్ళతో, అరవ్రేళ్ళమీద ముందుగడ నిలువవలయును; ఆవై మరల సమోద్వృత్తము నడుమను, వెనుకను, ముందటివలె చేసి, నిలబడవలయును; ఇట్లు పలుమారు చేయుట, షడశ్రమందురు. (షడశ్రము—27) 50, 51

ఒకపాదము అరవ్రేళ్ళమీద త్ర్యశ్రముగా నిలిచియుండగా, ఇంకొకపాదము గిఠానిని పర్యాయముగా దాటి, మఠలి వచ్చినచో అది లంఘితప్రతిలంఘితము. (లంఘితప్రతిలంఘితము—28) 52

ఇట్లు మరికొన్నియు, పరస్పర మిశ్రణము చేసియు, అందము కలిగించు పాటములు, విచిత్రములై నవి, ప్రాథమద్దులు కల్పింపవచ్చును. (?) 53

దేశిచారులు

మతంగుడు 'బృహదేశి' యందు, దేశిన్పత్తమును సంక్షేపముగా నిరూపించుచు, పాటముల లక్షణము కడపట "ఇట్లే స్వబుద్ధితో మరికొన్నిటిని గూడ కల్పించి చేయదగును" అని చెప్పెను. కనుక, ప్రాచీనులైన యోచార్యులు కొన్ని పాద(ట)ములను కల్పించి, వానిని దేశిచారులనిరి; వాని సంచార ధర్మమును బట్టి, భౌమములని, ఆకాశికములని అవి రెండు తెగలు. వానిని వివరింతుము. 54, 55, 56

దేశీభామచారః షడ్వింశతిః

ఆదౌ సమనఖా పారి రేచితా తలదర్శనీ

అర్ధమండలికా తిర్యక్కుంచితాభ్యాపకుంచితాః,

57

కాతరోక్తుంచితా తిర్యజ్జుఖా నూపురవిద్దికా

మదాలసా పరావృత్తా తథా (తతలా?) లంఘితజ్జంఘికా,

58

మరాలా స్ఫురికా చోరువేణీ సంఘట్టితాభిధా

హరిణత్రాసితాభిఖ్యా కరిహస్తా కులీరికా,

59

స్తంభక్రీడనికా నామ్యా రథచక్రోరుతాడితా

సంఘారితాఽథ విశిష్టా తలోద్వృత్తాభిధేత్యమూః

భూచార్యోఽపి నిరూప్యంశే వింశతిః షడ్భిరుత్తరాః.

60

(60)

ఆకాశికదేశీచార్యః షోడశ

విద్యుద్ధ్రాఫ్ణంతా పురఃజేపే అవజేపాంఘ్రితాడితే

డమరి క్రమరీ దండపాదా విద్దోర్ద్వజ్జానుకా

61

అలాతాందోలితా సూచీ విజేపా హరిణపుతా

జంఘాలంఘనికా జంఘావర్తాచేతి ప్రచక్షుపే,

ఏతాః షోడశ సంఖ్యాతాశ్చారీరాకాశికాః [శగాః] క్రమాత్.

62

దేశీభామచారిణాం లక్షణాని

స్వపాదే స్థితాస్థానే తిరక్చైతా ప్రసర్పతః.

యదాపాదౌ సమాఖ్యాతాతదా సమనఖాభిధా. (సమనఖా-1);

63

స్థానకే యత్ర పార్షిస్తః పారి పార్శ్వగతాభిధే

రేచితా సా పరిక్షేయా నర్తకైః పారి రేచితా. (పారి రేచితా-2)

64

దేశిభౌమచారులు ఇరువదియారు

సమనఖము, పార్షి రేచితము, తలదర్శిని, అర్ధమండలి, తిర్యక్కుంచితము, అపకుంచితము, కాతరము, ఉత్కుంచితము, తిర్యజ్జుఖము, నూపురవిద్ధము, మదాలసము, పరావృత్త (తల) ము, లంఘితజంఘము, మరాళ్ళము, స్ఫురిక, ఊరువేణి, సంఘట్టితము, హరిణాత్రాసితము, కరిహస్తము, కుశీరకము, స్తంభక్రీడనకము, రథచక్రము, ఊరుతాడితము, సంచారితము, విశ్లేషము, తలోద్భ్రష్టము, ఈ యిరువదియారు భూమిచారులు.

57, 58, 59, 60

ఆకాశిక దేశిచారులు పదునారు

విద్యుద్ భ్రాంతము, పురఃక్షేపము, అవక్షేపము, అంఘ్రితాడితము, డమరి, భ్రమరి, దందపాదము, విద్ధము, ఊర్ధ్వజానుకము, అలాతము, ఆందోళితము, నూచి, విక్షేపము, హరిణాప్లుతము, జంఘాలంఘనకము, జంఘావర్తము, ఇట్లు ఆకాశికచారులు పదునారు. వీనిని క్రమముగా వివరింతుము.

61, 62

దేశిభౌమచారుల లక్షణములు

సమపాదస్థానమందు నిలిచిన పాదములు అడ్డముగా జరిగినప్పుడు, అది సమనఖచారితమనబడును. (సమనఖము-1) 63

పార్షి పార్శ్వగతమనబడు స్థానకమువందలి పాదములు రెండును క్రిందుమీదుగా కడలుచుండునది, పార్షి రేచితమని న రకులు తెలియదగును. 64

(పార్షి రేచితము-2)

సంఘాతస్థానమాస్థాయ తిర్యంచౌ పృథగాయతౌ
 చతురశ్రౌ బాహ్యపార్శ్వభ్యాం స్వపా [భ్యాంపా] దౌ తిష్ఠతోయది
 యదాతదా సమాఖ్యాతం (తా?) న ర్తకైః తలదర్శినీ. 65
 (తలదర్శినీ-3)

భూమి పృ [ఘృ]ష్టతతా మందం బాహ్యతో బ్రామ్యతః
 క్రమాత్
 యత్రాంఘ్రి గచ్ఛతః పశ్చాత్ సా-ర్థమండలికా మతా. 66
 (అర్థమండలికా-4)

కుంచితం చరణం యస్యాం తిరశ్చైతత్ ముహూః క్రమాత్
 స్వపార్యే నిక్షిపేత్ తిర్యక్కుంచితా సా విధీయతే. 67
 (తిర్యక్కుంచితా-5)

చరణౌ కుంచితౌ కించిత్ పృష్ఠతో గచ్ఛతః క్రమాత్
 యస్యామేషా సమాఖ్యాతా నృత్తజైరపకుంచితా. 68
 (అపకుంచితా-6)

నంద్యావ ర్తస్థితౌ యత్ర చరణావపసర్పతః
 పశ్చాద్దేశే సమాఖ్యాతా న ర్తకైః సకటీతి సా. 1 69
 (సకటీ (కాతరా) -7)

ఉత్పక్వకురు [కుంచి?] తౌ యత్ర చరణౌ పురతః క్రమాత్
 విక్షిప్యేతే పురః ప్రోక్తా సేయ ముత్కుంచితాభిధా. 70
 (ఉత్కుంచితా-8)

స్థానకే వర్తమానేతు పాదౌ సవ్యాపనవ్యతః
 సరత స్త్వరితౌ యత్ర సేయం తిర్యక్కుఖా స్మృతా. (తిర్యక్కుఖా-9)

1. మొదటి పరిగణనమున 'కాతరా' అని కలదు. శార్దూదేవుడును, సోమేశ్వరుడును దీనికి ఆపేరే గ్రహించిరి. వేమభూపతి 'సకటీ' అనుపేరే గ్రహించినాడు. (పరి.) జాయన రెంటినిగూడ గ్రహించినట్లైనది.

సంహతస్థానమునందుండి, పాదములు చతురశ్రములుగా, అడ్డముగా, ఎడముగా, నిడుపుగా, తమవెలిపార్శ్వములందు సాగుట తలదర్శినియని నర్తకు లందురు. (తలదర్శిని-3) 65

అరకాలితో మెల్లగా నేలను రాచుచు, వెలికి తిరిగి, పాదములు క్రమముగా వెనుకకు పోవుట అర్థమండలియగును. (అర్థమండలి-4) 66

కుంచితపాదమును పలుమారు అడ్డముగా నాడించి, దాని పార్శ్వమునందే పెట్టుట తిర్యక్కుంచితము. (తిర్యక్కుంచితము-5) 67

కొంచెముగా ముడిచిన పాదములు క్రమముగా వెనుకకు సాగుట, అపకుంచిత ఘని నృత్యవేత్తలందురు. (అపకుంచితము-6) 68

నంద్యోవ ర్తస్థానమందు పాదములు వెనుకకు జరుగుట, సకటి (కాతర) యని నర్తకులు చెప్పుదురు. (సకటి (కాతరము) -7) 69

కుంచితములైన పాదములను మీదికెత్తి, వరుసగా ముందరికి విసరివేయునది ఉత్కుంచితమనబడును. (ఉత్కుంచితము-8) 70

వర్దమానస్థానకమునందు పాదములు కుడియెడమలకు వేగముగా జరిగినచో, అతి తిర్యక్కుమునబడును. (తిర్యక్కుము-9) 71

స్వస్తికే స్థానకే పాదౌ పార్షణీనాఽగ్రతతేన చ

రేచితౌ భవతోయత్రసా స్యాన్నూపురవిద్దికా. (నూపురవిద్ధా-10) 72

మద్యమత్తాలసేత్యే (సస్యే?) వగతిః స్యాదవ్యవస్థితా
యస్యాం చరణయోః సేయం యథార్థాభ్యా మదాలసా.

(మదాలసా-11)

ప్రప్తోత్తానతలం పాదో బాహ్యతశ్చేత్ ప్రసారితః

తదా దేశీరహస్యజ్ఞైః పరావృత్తతలా¹ స్మృతా (పరావృత్తతలా-12) 74

ఖండసూచిని చేత్పాదం [తతమాకృష్య] వేగతః

తజ్జంమా లంఘ్యతే² న్యేన తదా లంఘితజంఘికా.

(లంఘితజంఘికా-13)

నంద్యావరే స్థితౌ యుగ్మపార్శ్వా పాదాగ్రయోరపి

రేచితౌ చరణౌ యత్ర సర్వతస్సా మరాలికా. (మరాలికా-14) 76

భూప్రప్త (స్ప్రప్త?) బాహ్యపార్శ్వాభ్యాం పార్శ్వయోః

స్వర్ణం ద్రుతమ్

పురతో [యత్ప్రసా] (యత్రసా?) తద్ జ్ఞైః స్ఫురితా² పరికిర్తితా

(స్ఫురితా-15)

కృత్వోచ్చైః స్వస్తికం పాదం (కృత్వోర్వోః స్వస్తికంపాద-?)³

పార్శ్వాభ్యాం పురతో యదాం

చరణౌ ఘర్షతో భూమిమూరువేణీ భవేత్తదా. (ఊరువేణీ-19) 78

1. పరిగణనమున 'పరావృత్తా'.
 2. పరిగణనమున 'స్ఫురికా'.
 3. శార్ఙ్గదేవ - వేమభూపాల లక్షణములననుసరించి అన్వయసంగతీకొరకు ఈసవరిణి సూచించితిని. (సం. రత్నా. 2-౯౮౨ : భరతకో. 'ఊరువేణీ')

స్వస్తికస్థానకమునందు పాదముల మడమలును, అగ్రతలములును ఇటునటు గదలించుట నూపురవిద్ధముగును. (నూపురవిద్ధము-10) 72

మద్యపానముచే మత్తుగొని మందగించిన వాని నడకవలె, పాదముల నడక అవ్యవస్థితముగా నున్నచో, ఆచారికి మదాలసమని యథార్థమైన పేరు. (మదాలసము-11) 73

అరకాలిని వెనుకదిక్కుగా మీదికెత్తి, పాదమును బయటికి చాచినచో, అది పరావృత్తతలమని దేశీరహస్యవిదులందురు. (పరావృత్తతలము-12) 74

ఖండసూచి స్థానకమున చాచినపాదమును వేగముగా వెనుకకీడ్చి, దాని చిరు దొడను ఇంకొకపాదముచే దాటించుట, లంఘితజంఘము. (లంఘితజంఘము-13) 75

నంద్యోవర్తమునందు పాదములప్రక్కలు రెండును చేరికయగునట్లుండి, తుది కాళ్ళను అన్నిదిక్కులనాడించుట, మరాళిక. (మరాళిక-14) 76

నేలనంటుకొన్న పాదముల వెలిప్రక్కలు, ద్రుతముగా ముందరి పార్శ్వము లకు జరుగుట, స్ఫురితమని ప్రాజ్ఞులందురు. (స్ఫురితము-స్ఫురిక-15) 77

తొడలమీద స్వస్తికము చేసి, అడుగుల పార్శ్వములతో ముంజరి నేలను రాచుట ఊరువేణి యగును. (ఊరువేణి-16) 78

ముహూర్విషమ సూచిస్తౌ పాదాపుత్ప్లత్య భూతలే
 వతన్ సంఘట్టయేద్యత్రసేయం సంఘట్టితామతా.

(సంఘట్టితా-17)

79

కుంచితే చలితే పాదతలే స్వస్తికతాం గతే
 ఉత్ప్లత్య సంహతేయత్ర పాతితే తామిమాంజగుః
 హరిణత్రాసితాభిఖ్యాం చారీం చారీ విచక్షణాః.

(హరిణత్రాసితా-18)

80

సంగ(హ?)త స్థానమాస్థాయ పార్శ్వభ్యామవనీతలమ్
 ఘృష్యతే యత్రపాదేన కరిహస్తేతి తాం విదుః.

(కరిహస్తా-19)

81

నంద్యావర్తాభిధం స్థానమాశ్రితౌ చరణౌయదా
 తిరశ్చీనం ప్రసర్వ్యేతే తదాప్రోక్తా కులీరికా.

(కులీరికా-20)

82

పార్శ్వే ప్రసారితస్యాంఘ్రేః తలేన స్యాన్ముహూర్వదా
 స్థితాంఘ్రీ పార్శ్వసంశ్లేషః స్తంభక్రీడనికా తదా.

(స్తంభక్రీడనికా-21)

83

చతురశ్రస్థితౌ పాదౌ పరి(పురః?)¹శిషా ప్రసర్పతః
 పృషతోవా యదా ప్రోక్తా రథచక్రా తదా బుద్ధైః.

(రథచక్రా-22)

84

ఏకపార్శ్వస్థ ఉత్ప్లత్య హన్యాదన్యోరు మంఘ్రిణా
 భూస్థితేన సశబ్దంతత్(?)తదాస్యా దూరుతాడితా.

(ఊరుతాడితా-23)

85

ముహూరాకుంచితం పాదముత్ ఊప్యాన్యేనయోజయన్[యేత్?]
 తలేన చరతా తిర్యగ్యదా సంచారితా తదా.

(సంచారితా-24)

86

1. వేమభూప - శార్ఙ్గ దేవుల లక్షణముననుసరించి యీ సవరణ సూచించితిని. తేకున్న లక్షణమందలి 'వా' అనుపదమును అసంగతమగును. (చూ. భరతకో. 'రథచక్రా' సం. రత్నా. 2-122)

విషమసూచి స్థానమందలి పాదములతో, పలుమారు విగసినపడుచు, నేలను ఘట్టనచేయునది సంఘట్టితము. (సంఘట్టితము—17) 79

కుంచితములై కదలుచున్న అరకాళ్ళను స్వస్తికపరచి, యెగసి ఒండొంటితో చేర్చి, నేలపై పడజేయుట, హరిణత్రాసితయని చారీకోవిదులందురు. 80
(హరిణత్రాసిత—18)

సంహతస్థానకముననుండి కాలియంచులచే నేలను రాచుట, కఠిహస్తమన బడును. (కఠిహస్తము—19) 81

నంద్యోవ ర్తస్థానమునాశ్రయించిన పాదములు, అడ్డముగా జరుగుట, కుశీరిక యనబడును. (కుశీరిక—20) 82

ప్రక్కకుసాగిన యొకపాదమును, నిలబడిన మరియొక పాదముయొక్క అంచుతో పలుమారు చేర్చుట, స్తంభక్రీడనకము. (స్తంభక్రీడనకము—21) 83

చతురశ్రమునందున్న పాదములు చేరికగానుండి, ముండుకుగాని, వెనుకకు గాని, జరుగుట రథచక్రమని బుధులందురు. (రథచక్రము—22) 84

ఏకపార్శ్వగతస్థానమందుండి యెగసి, నేలమీది పాదముచే ఇంకొకకాలి తొడను శబ్దమగునట్లు తట్టుట, ఊరుతాడితము. (ఊరుతాడితము—23) 85

ఆకుంచితమైన పాదమును, మాటిమాటికిని ఎత్తి, తలసంచరముగానున్న యింకొకపాదముతో అడ్డముగా కూర్చవలెను; అది సంచారికము. 86

(సంచారికము—24)

స్థానకే పార్షిణిద్వైఽంఘ్రి విశిష్టాపుపసర్పతః
 ఉతాపసర్పతో యత్ర విశిష్టా సా నిగద్యతే. (విశిష్టా-25) 97

పాదయోరంగులీ పృష్ఠభాగేన గమనం పురః
 క్రియతే త్వరితం యత్ర తలోద్వృత్త మిదం విదుః. 88
 (తలోద్వృత్తమ్-28)

దేశ్యాకాశికచార్యః షోడశః

ఫాలస్యోపరి వై ఊప్రం పాదముత్క్షిప్యకుంచితమ్
 స్వపార్శ్వభ్రామితం న్యస్యేత్ విద్యుద్భ్రాంతాభవేత్తదా. 89
 (విద్యుద్భ్రాంతా-1)

పాదం కుంచితముత్క్షిప్య ప్రసార్యపురతోఽదుభు(ద్రు?)తమ్
 ఉన్వేస్తానే నిక్షిపేత్ప్రపురఃక్షేవేతి తాం విదుః. (పురఃక్షేపా-2) 90

బాహ్యపార్శ్వేన సంశ్లిష్య వృష్ణమూరోః పరస్యచేత్
 పాదోఽన్యః]స్వనితంబస్య సమీపంగచ్ఛతి ద్రుతమ్
 అవక్షేపా తదా లక్ష్మ్యవేదిభిః పరికీర్తితా. (అవక్షేపా-3) 91

వై శాఖస్థానకే ఊప్రముత్ప్లుత్య దివి పాదయోః
 తలాభ్యాం తాలికాం దద్యాద్యత్రోక్తా సాంఘ్రితాడితా. 92
 (సాంఘ్రితాడితా-4)

జానుదఘ్నం సముత్క్షిప్య కుంచితం చరణం ద్రుతమ్
 యదాంతగ్భూహిరాన్మత్త్యా భ్రామయేత్ డమరి తదా. (డమరి-5) 93

ప్రసార్య పురతః పాదం శరీరం భ్రామయేద్భూహిః
 ద్రుతమన్యతలభ్రాంత్యా యత్రసా భ్రమరీమతా. (భ్రమరీ-6) 94

విశ్లేష్య స్వస్తికం తిర్యగూర్ధ్వమంఘ్రేః ప్రసారణమ్
 యత్రసా దండపాదేతి దేశీవిద్భిరుదాహృతా. 95

పార్థి విద్ధస్థానకమందు విడివడిన యడుగులు ఒండొంటిని చేరుకొనుట, లేదా తొలగుట, చేయునది విశ్లిష్టము. (విశ్లిష్టము-25) 87

రెండుపాదముల అరవ్రేళ్ళమీద వేగముగా ముందరికి నడచుట, తలోద్వ్యత్త మందురు. (తలోద్వ్యత్తము-26) 88

దేశి-ఆకాశికచారులు పదునారు

నుదుటికి మీదుగా వేగముతో కుంచితపాదమునెత్తి, దానిప్రక్కనుండి త్రిప్పి, నేలమీదపెట్టుట విద్యుద్భ్రాంతమగును. (విద్యుద్భ్రాంతము-1) 89

కుంచితపాదమెత్తి, ద్రుతముగా ముందుకుచాచి, దానిచోట దానిని నిలుపుట, పురఃక్షేపమనబడును. (పురఃక్షేపము-2) 90

ఒకకాలి తొడమీదికి వెలిప్రక్కనుండి యింకొకపాదము చేరి, తన పిరుదు దగ్గరకు ద్రుతముగా పోయినచో, అది అవక్షేపమని లక్ష్యవేత్తలు కీర్తింతురు. (అవక్షేపము-3) 91

వై శాఖస్థానకమందు, వేగముతోపై కెగసి అరకాళ్ళతో తాళము వేయుట, అంఘ్రితాడిత మనబడును. (అంఘ్రితాడితము-4) 92

ముడిచిన చరణమును మోకాలిదాక ఎత్తి, లోపలను, వెలుపలను, త్రిప్పుట డమరి. (డమరి-5) 93

ఒకపాదము ముందుకుచాచి, ఇంకొకదాని యరకాలితోగూడ వెలుపలి శరీరమును త్రిప్పుట, భ్రమరియనబడును. (భ్రమరి-6) 94

స్వస్తికమును విడదీసి, పాదమును అడ్డముగా మీదికి చాచుట, దండపాదమని దేశీవిదులు చెప్పినారు. 95

పార్శ్వప్రసారితస్యోరుం స్థితః పాదః కృతాప్లతిః
 తలేన తాడయేత్ సోఽపి స్థితమేనం యది స్పృశేత్
 ఊరుప్యప్యే స్వపార్శ్వేన దండపాదేతి మన్మతమ్. (దండపాదా-7) 96

యత్రోపరితలః పాదః స్వస్థికస్యాగ్రతో భవేత్
 ఈషదాందోలితః సేయం విదేతి¹పరికీర్తితా. (విద్వా-8) 92

ఊర్ధ్వజానుం వినిష్పాద్య యస్యాం పాదం స(ప్ర?)కంపయేత్
 ఊర్ధ్వజానురియం దేశ్యాం చారీ ప్రోక్తా మనీషిభిః. (ఊర్ధ్వజానుః-9)98

కించిత్ ప్రసారితం పృష్ఠే పాదమన్యేన లంఘయేత్
 త్వరితం యత్రసా తద్జ్ఞైః అలాతేతి ప్రకీర్తితా. (అలాతా-10) 99

యస్యామాందోలితః పాదః పృష్ఠతః కుంచితోముహుః
 భవేదాందోలితే త్యేషా చతురైః పరికీర్తితా. (అందోలితా-11) 100

ఊరుప్యప్యం ద్వితీయస్య ముహుః పార్శ్వేన సంస్పృశన్
 కుంచితః ప్రశ్రితో²గ్రాంఘ్రిః (సృతాగ్రో²ఘ్రిః)² యత్ర సూచీతి
 సా స్మృతా. (సూచీ-12) 101

ప్రసార్య పురతోయస్యాం చరణం గగనాంగణే
 ముహురాకుంచయేదేతాం (దేషా ?) విక్షేపేతి ప్రవక్ష్యతే. 102
 (విక్షేపా-13)

భూయో²భూయస్సముత్ఫుత్య ప్రసార్యచరణౌ పతేత్
 భూతలే యత్రసా తద్జ్ఞైః వ్యాహృతా హరిణిప్లుతా. 103
 (హరిణిప్లుతా-14)

1. 'విదేతి' అని ముద్రి , వ్రాతపొరబాటు గావచ్చును.
 2 శార్దదేవ, వేమభూపతుల, లక్షణముననుసరించి ఈ మార్పు సూచించితిని.
 'ప్రశ్రిత' అనుట పాదమురకన్వయించుట సాధ్యముగాదు. (సం. రత్నా.
 2-౧౦౧౪ ; భరతకో. 'సూచీ')

ప్రక్కకు చాచిన యొకకాలితోడను, నిలిచిన ఇంకొకపాదము అరకాలితో తట్టవలెను; నిలిచిన కాలిని, మొదటికాలు తనప్రక్కనుండి తొడపై తాకవలెను. ఇది దండపాదమని నామతము. (దండపాదము-7) 96

స్వస్తికపరిచిన పాదము, అరకాలు మీది మొగముగా ముందర నిలిచి, యించుక తూగాడుచుండినచో, అది విద్ధమనబడును. (విద్ధము-8) 97

ఊర్ధ్వజానుచారి చేసి, దానియందు పాదమునల్లాడించుట, ఊర్ధ్వజానువను దేశిచారియని పండితులన్నారు. (ఊర్ధ్వజానువు-9) 98

వెనుకకు కొంచెముగా చాచినపాదమును, ఇంకొకపాదముతో వేగముగా దాటుట, అలాతమని తెలిసినవారందురు. (అలాతము-10) 99

పాదమును కుంచిచి, వెనుకదిక్కున పలుమారు తూగాడించుట, ఆందోళితమని చతురులందురు. (ఆందోళితము-11) 100

ఒకపాదమును ముడిగి, చాచినవ్రేళ్ళతో తనయంచుతో రెండవపాదము తొడమీద పలుమారు తాకుట, సూచి యగును. (సూచి-12) 101

పాదమును ముందుకు చాచి, పలుమారు దానిని బయట కొంచెముగా ముడుచుచుండుట, విక్షేపమనబడును. (విక్షేపము-13) 102

పలుమారు గట్టిగా మీదికెగిసి, కాళ్ళుచాచి, నేలపై దూకుట, హరిణపుతమని విజ్ఞులందురు. (హరిణపుతము-14) 103

తిర్యగాకుంచిత్రస్యాంఘ్రే రుద్ధ్వస్త్ర సోఽక్షుత్వా యదా
అశ్నేన లంఘయేజ్జంఘాం జంఘాలంఘనికా తదా.

104

(జంఘాలంఘనికా-15)

అక్షరభ్రమణస్యాంఘ్రే తలం పృష్ఠేన జానునా (నః ?)
బాహ్యతో భ్రమత స్తస్య జానుషాఝ్యే వినిషిచేత్
అసకృద్వ్రత సాక్షేయా జంఘావర్తాభిధా బుధైః.

105

(జంఘావర్తా-16)

1సంక్తిర్ణచార్యః చతస్రః

పర్యాయేణాగ్ర పాశ్చాత్యభాగాభ్యాం తలయోర్ద్వితమ్
ప్రసర్పేతాం చతుర్దిక్కుం చరణౌ యత్రసా బుధైః,
తలసర్పణికాప్రోక్తా పరైః నైవ కుశీరికా. (తలసర్పణికా-1)

106

ఆజంఘామధ్యముత్క్షిప్య స్థితస్యాంఘ్రేః పురోయదా
ఊర్ధ్వాధః ప్రేరణైః ద్విత్వైః గానషాటానుసారిభిః,

107

నూపురం ముఖరీకుర్యాత్ పర్యాయేణ విహాయసి,
తదా హౌషధుతం బ్రూతే షాధం జాయచమూపతిః.

108

(హంసరుత్నమ్-2)

ఆలంబ్యాలంబ్య భూభాగమంగుల్యగైః ప్రసర్పతః
ఋక్షర్షతా (ఋత్ ?) తథే యత్ర షుద్ధతః పృష్ఠత స్తథా
ప్రేరయంతౌ చ చరణౌ సా తిత్తిరిగతి ర్మతా. (తిత్తిరిగతిః-3)

109

ఉత్ప్లత్య గగనే పద్భ్యాం బద్భ్యా పద్మాసనం పునః
విశ్లేష్య త్వరితం తిష్ఠేత్ బుధః పద్మాసనాంతరే.

110

1. *ఈ వైని నాలుగు దేశీచారులు, ఈ గ్రంథమునతప్ప ఎక్కడను చెప్పబడలేదు; వీనిని సంకీర్ణాచారు అనవచ్చున'ని పరిష్కర్త సూచన (చూ. అధ్యసూచిక)

నికుంచిత లాస్యవిలాసము

మదనఖలదూత్యము

దక్షిణ
ప్రభుమణ నర్తనము

ఎగిరినూకుట్టయ్యందు, ఇంచుకముడిచి, అడ్డముగా మీడికెత్తిన యైకకాలి
జంగను, మరొక్కకాలిచే ఖాటుట, జంఘాలంఘనకము. 104

(జంఘాలంఘనకము-15)

లోపల తిరిగిన కాతియరకాలు, ఇంకొకకాతి మోకాతిమీడ పెట్టవలయును ;
రెండవకాలు వెలుపల తిరిగి, తనయరకాలిని మొదటికాతి ప్రక్కన పెట్టవలెను.
ఇట్లు పలుమారు జేయుట, జంఘావర్తము. (జంఘావర్తము-16) : 105

సంకీర్ణచారులు నాలుగు

అరకాళ్ళ ముందటి, వెనుకటి భాగములతో మార్పిమార్పి, నాలుగుదిక్కులను
పాదములు జరుగుట తలసర్పణికయని బుద్ధులందురు; దీనినే ఇతరులు కుశీర్ణికయని
ఘోషించిరి. (తలసర్పణిక-1) 106

జంగనడిమిదాక ఎత్తి నిలిపిన పాదము, ముందరిభాగమున, రెండుమూడు
మార్లు క్రిందు మీదులుగా కడలుచు, గానపాటములననుసరించి, పర్యాయముగా
నూపురమును బయట పలికింపవలెను. ఇది హంసరుతమని జాయనేనాపతి
చెప్పును. (హంసరుతము-2) 107, 108

కొనవ్రేళ్ళతో తమ భూభాగమును ఊదియూది, అరకాళ్ళను ఈడ్చుకొనుచు,
వెనుకకు ముందుకు త్రోయుచు, పాదములు జరుగుచో అది తిత్తిరిగతి
యనబడును. (తిత్తిరిగతి-3) 109

మీదికెగసి, అక్కడనే కాళ్ళతో పద్మాసనమునమర్చి, త్వరతో విడిదీసి, నేల
మీద నిలుచుట అంతరపద్మాసనము. 110

వోమ్యి పద్మాసనం బద్ధ్వా కృత్వా తస్య [చ ?] విచ్యుతిమ్
తదై వోపవిశత్యుర్వాస్యం యత్ర సమ్యక్ సుశిక్షితః.

111

(అంతరపద్మాసనమ్-4)

చారీణాం వోమ్యిమ భూస్థానాం పాటానామిహ సంకరాత్
హస్తాద్యంగవిశేషాచ్చ భవేదేషామనంతతా
హస్తాద్యంగక్రియాచాత్ర స్యాత్ ప్రయోగానుసారిణి.

112

అథ దేశీలాస్యాంగాని షట్పుత్వారంశత్

దేశీలాస్యస్య (స్యాంగ ?) భేదానాం ప్రసిద్ధానాం సమాసతః
ప్రవ్యక్తాని విధాస్యామో లక్షనాన్యధునా వయమ్,

113

సౌప్తవం స్థాపనా రేఖా డాలిశ్చాలిశ్చలావలిః
లలిస్త్రక నిరుల్లాసః సుకలాసమురోఽగణమ్,

114

భావః ధరహారం కిత్తుః దేశీకారం నిజాపణమ్
డిల్లాయీ అవణిః గీతవాది (ద్య ?) తాభినయాహ్వయాః,

115

లయః కోమలికాయారః తతోఽనీకితి సంక్షిప్తః
అంగహారమనోధర్మావంగానంగం (గే ?) వివర్తనమ్,

116

రింఖా ముఖరసః లేవా విహసీ ధసకస్తలమ్
వితలం రసవృత్తిశ్చ తతోమస్పృణతాభిధమ్,

117

[అనుమానం ప్రమాణాఖ్యం] లంఘితాంశగతీ తథా
సుసంధిః పాదస్థాటాఖ్యం గతిస్థం చండనాభిధమ్,
షట్పుత్వారంశదిత్యేషా మథలక్షణముచ్యతే.

118

యదుక్తం సౌప్తవం స్థానం తదేవాత్రావగమ్యతే
కింతు తస్యావగంతవ్యా ఖర్వతా త్రివిధా నిజైః,

119

చతుర్భరథవాప్తాభిరథ ద్వాదశభిర్వతా
అంగులై రిహ సర్తక్యాజ్ఞానువంక్షణామనాత్,

120

ఇందు మంచిశిక్షగలవాడు పద్మాసనమునాకాశమున కట్టి, విడిచి నేలపై అట్టే కూర్చుండ గలుగును. (అంతరపద్మాసనము-4) 111

ఆకాశచారుల, భూచారుల, పాటముల - కలయిక చేతను, హస్తాదులగు అంగముల భేదముచేతను, ఇవి లెక్కలేనన్నియగును ; వీనియందు హస్తాద్యంగ క్రియలు ప్రయోగముననుసరించి నడపదగును. 112

ఇక దేశీలాస్యాంగములు నలువదియారు

ఇప్పుడు ప్రసిద్ధములైన దేశీలాస్యాంగముల భేదములకు మొత్తముగా లక్షణములను విధించుచున్నాము. 113

సౌష్ఠవము, స్థాపన, రేఖ, డాలము, చాలి, చలావళి, లలి, తృకని, ఉల్లాసము, సుకలాసము, ఊరోంగణము, భావము, ధరహారము, కిత్తు, దేశీకారము, నిజాపణము, డిల్లాయి, లవణి, గీతవాద్యత, అభినయము, లయము, కోమలిక, ఓయారము, అనీకి, అంగహారము, మనోధర్మము, అంగము, అనంగము, వివర్తనము, రింఖ, ముఖరసము, లేవ, విహాసి, ధనకము, తలము, వితలము, రసవృత్తి, మన్మథత, అనుమానము, ప్రమాణము, లంఘితము, అంశగతి, సుసంధి, పాదపాటము, గతిస్థము, చండనము - ఇట్లవి నలువదియారు. ఇక వీని-అక్షణములను చెప్పదుము. 114, 115, 116, 117, 118

సౌష్ఠవమును స్థానకము వెనుక చెప్పబడినది. అదే యిందును గమనింపదగినది. విశేషమేమనగా: ఇక్కడ నర్తకి, మోకాళ్ళను, గజ్జను నాలుగో యెనిమిదో పండ్రెండో తన అంగుళాలంత క్రుంగజేసి పొట్టితనము చూపదగును; అది రాజుల యిచ్చను, ఆయాదేశముల పద్ధతిని, అనుసరించియుండును ; అంతకుమించి దేహ

ఇచ్ఛయా భూమిపాలానాం త త్తద్దేశానుసారతః
 అతః పరంతు ఖర్వత్వం పరం నృత్యేనశోభతే. (సౌప్తవమ్-1) 121

రేఖయాలంకృతా రమ్యా స్థితిర్ముఖరసేనచ
 నృత్యస్యాభినయానాం యదంతే సా స్థాపనా తదా. 122
 (స్థాపనా-2)

అంగానాం యత్రసర్వేషాం మిథశ్శోభా విధాయినామ్
 సౌప్తవే [సం] నివిష్టానాం స్వతేత్రేషు యదా [?] (త్రసుహితా?) స్థితిః
 హరేదఖలచిత్తాని సా రేఖేత్యభిధీయతే. (రేఖా-3) 123

మందానిల చలత్పద్మదలాంతజ (ర్జ ?) లబిందువత్
 నిభృతోఽంగస్య సంచారో నృత్యేఽసౌ డాల ఉచ్యతే. (డాలః-4) 124

మృదుమధ్యలయం తాలసామ్యరమ్యం (మ్య ?) సమాగమమ్ [?]
 త్ర్యశ్రత్వబహులం పాదకరకట్యూరుచాలనమ్
 సమమేవ భవేద్యత్ర సాచాలిరభిధీయతే. (చాలిః-5) 125

సై వ సామ్ముఖ్యభూయిష్టా సౌప్తవం నవిముంచతి
 యదాద్రుతలయోపేతా తదాప్రోక్తా చలావలిః. (చలావలిః-6) 126

సంగీతప్రాప్తి సంభూతః తత్సాందర్యనిరంతరః
 ఆనందాతిశయః కోఽపి లలిరిత్యభిధీయతే. 127

తాలచ్ఛందానుగం తిర్యగుపాంగాదివిచాలనమ్
 సుకుమారం విలాసాఢ్యం లలి రిత్యూచిరేఽపరే. (లలిః-7) 128

ప్రకారైః శిరసస్తాల లయచ్ఛందానుసారిభిః
 గతౌ యద్వత్ స్థితౌ తద్వత్ తత్తద్భావ మనోహారైః
 రసిక ప్రేక్షకానందదాయినీ తృకని ర్భవేత్. (తృకనీః-8) 129

తాలాత్ ద్విత్రిగుణైః శై ప్రూయత్ భావాభివ్యంజకై ర్యదా
 శ్రధసంధిభిరంగస్య సూక్ష్మైరుల్లసనం ముహుః. (ఉల్లాసః-9) 130

మును పొట్టిగాచేయుట నృత్యమునందు అందగింపదు. 119, 120, 121
(సౌష్ఠవము-1)

నృత్యముయొక్క యభినయముల తుదలో, రేఖతోను, ముఖరసముతోను అందముగా నెలుచుట స్థాపవ. (స్థాపన-2) 122

ఒకటికొకటి అందము కలిగించుచు, అంగములన్నియు సౌష్ఠవమునందు నెలకొని, తమ తమ క్షేత్రములందు తృప్తితోనుండి, అందరి మనమ్ములూ హరించు గీతి, రేఖ యనబడును. (రేఖ-తి) 123

చిరుగాలిచే కదలు తామరాకులోని నీటిబొట్టువలె, నిబ్బరముతో అంగము చరించుట డాలమనబడును. (డాలము-4) 124

పాదములు, హస్తములు, కటి, తొడలును మృదుమధ్యలయకలిగి, తాళముతోడి సామ్యముచే రమ్యముగా చేరుచు, త్ర్యైశ్రమే యెక్కువగా, సమముగానే కదలుట చాళియనబడును. (చాళి-5) 125

చాళియే, ఎక్కువగా స్వముఖమున, సౌష్ఠవము చెడనీక, ద్రుతలయముతో గూడియున్నచో చలావళియనబడును. (చలావళి-6) 126

గీత నృత్య వాద్యములు నింపుగా లభించుటచే కలిగి, వాని యందముచే ఎడతెగని, అపూర్వమైనయానందము లలి; తాళగతిననుసరించి ఉపాంగములు మొదలగువానిని సుకుమారముగా నిండువిలాసముతో అల్లాడించుట, లలియని యితరులన్నారు. (లలి-7) 127, 128

ఆడునప్పుడును, నిలిచినప్పుడును, తాళలయముల గతిననుసరించి; ఆయా భావములచే మనోహరములగు శిరోభేదములతో చూచురసకులకానందము నిచ్చు గీతి, తృకనియనబడును. (తృకని-8) 129

తాళమునకంటె రెండుమూడింతలు వేగముతో, భావములను వ్యంజింప జేయుచు, అంగములు, సందుల విగుప్త పతలించి, మాతృమ్యముగా పలుమారు మీదికి కదలుట, ఉల్లాసమగుట. (ఉల్లాసము-9) 130

1 నర్తకీ హరణం [?] గీతవాద్యానాం మధ్యే మధ్యే విధీయతే
 శోభనం ప్రాధన నర్తక్యా సుకలాసం తదాభవేత్.

131

[విధాయ చారీ (రీం ?) లాస్యాంగ పాదాదీనాంతు చాలనమ్
 మేలనం గీతవాద్యాభ్యాం విదధాత్యంతరాంతరా
 ప్రగల్భా నర్తకీయత్ర సుకలాసం తదుచ్యతే.] (సుకలాసమ్-10) 132

ఊర్ధ్వధః పురతః పశ్చాత్ స్కంధయోః స్తనయోరపి
 ద్రుతం విలంబితం యద్వాలితం తాలమానతః
 పర్యాయాత్ చాలనం యత్ర స్యాదు క్తం తదురోఽంగణమ్. 132
 (ఉరోఽంగణమ్-11)

స్యాన్నృత్తసహితం గీతం వాద్యంచ లయసమ్మితమ్
 నర్తక్యాః ప్రాప్య హృష్యంత్యాః పుష్యంత్యాః పులకాంకురాన్
 నృత్తస్య విరతిః ఊహ్రం భావ ఇత్యభిధీయతే. (భావః-12) 133

భుజావధి యదా శీఘ్రం కంపనం కుచకుంభయోః
 సముల్లసతి నర్తక్యాః తదా ధరహారం మతమ్. (ధరహారమ్-13) 134

స్తనయోః భుజయోః కట్యోః స్పందనం తాలసమ్మితమ్
 సలీలం నర్తకీ కుర్యాద్యత్ర తత్ కిత్తు కీర్తితమ్. (కిత్తు-14) 135

నానాదేశోద్భవం నృత్యం తత్తద్రీతి మనోహరమ్
 అగ్రామ్యం దృశ్యతే యత్ర దేశికారం తదుచ్యతే. (దేశికారమ్-15) 136

సౌష్ఠవం రేఖయా యుక్తం ప్రేక్షకేచ్ఛాప్రమాణవత్
 హస్తానుగత భావార్ద్రదృష్టిభిః సుమనోహరమ్
 అప్రయత్నకృతం నృత్యే నిజాపణ ముదీరితమ్. (నిజాపణమ్-16) 137

1. పాఠము కలుషము; అస్పష్టము. మొదటి శ్లోకార్థమున, రెండర్థముల భాగముల కలిసియుండునని పరిష్కర్త చక్కని యూహ. తరువాతి లక్షణశ్లోకము వేష భూషణి సం. చింతా. నుండి యుద్ధరించినది. దానికే తెనిగింపు.

చారిని చేసి, లాస్యాంగములు, పాదపాటములు మున్నగువానిని అల్లాడించుచు, నడుమనడుమ గీతవాద్యముల మేళగింపును ప్రాధయగు నర్తకిచేయుట, సుకలాసమనబడును. (సుకలాసము—10) 131

తాళము కొలతననుసరించి ద్రుతముగానో, విలంబితముగానో, లలితముగా మార్చి మార్చి, మూపులను, స్తనములను క్రిందికి మీదికి, ముందువెనుకలకు కదలించుట, ఉరోఽంగణమందురు. (ఉరోఽంగణము—11) 132

నృత్తము, గీతము, వాద్యము - ఈమూటిని, లయసమ్మితముగా సాధించి, సంతోషించి, పులకలు నించుకొన్న నర్తకి, వేగముగా నృత్తమును ముగించుట, భావమనదగును. (భావము—12) 133

చనుగడవలను భుజములవరకును శీఘ్రముగా ముందుకు కదలించుట, ధరహారమగును. (ధరహారము—13) 134

స్తనములను, భుజములను, కటిభాగములను, తాళమునకు సరిగా లీలతో నర్తకి కదలించుట, కిత్తు అందురు. (కిత్తు—14) 135

నానాదేశములందు పుట్టిన, అగ్రామ్యమైన నృత్యము, ఆయాశీతులచే అందముగా చూపుట, దేశికారమనబడును. (దేశికారము—15) 136

చేఖతోగూడి, చూచువారి యిష్టమునకు తగిన కొలత గలిగి, భావార్థములై నచూపులు హస్తముల వెంటసాగుచు, మనోహరమైయుండగా, ప్రయత్నము లేక చేయు స్వాప్నము, నిజాపణమందురు. (నిజాపణము—16) 137

భావాత్ప్రహృదయం హేలామంథరామంది సౌప్తవమ్
క్షణం మధుకమంగం చేత్ డిల్లాయాకథితా తదా. (డిల్లాయా-17). 138

యత్రాంగానాం ప్రయోగేషు నమనం దుష్కరేష్వపి
అశ్రమేణ భవేత్ సేయం లవణిః ప్రణిగద్యతే. (లవణిః-18) 139

సుగీతవర్ణకాకుభ్యాం సదృశస్య లయేన చ
ఛాద్యప్యానుగుణం వృత్తేష్ అయత్రసా గీతవాద్యతా.¹ 140
(గీతవాద్యతా-19)

²గీతవాద్యేనుకరణాన్యంగ హారాంశ్చ.....
..... యథావద్విదధితచేత్ 141

అంగై శ్చేతోహరై ర్భావగరై ర్భ రభినయస్తదా ;
గీతార్థాభినయో [లైవ్యైస్తుగణ్యతే] భినయః పునః. 142
(అభినయః-20)

ప్రవర్తమానే ఏకస్మిన్ నవో యత్రవరాలయా
యోజయంత్యా యథాయోగ్యం నర్తక్యాపి ప్రగల్భయా
న్యత్యేతే (నర్త్యతే?) చక్రవచ్చారు న్యత్యేసౌ లయ ఉచ్యతే. 143
(లయః-21)

లయక్రీడాభిరంగానాం వరనాం వలనాదిభిః
సజ్యతే సుకుమారాభిరార్థితా మనసో భృశమ్,
తన్వంగా సహజా న్యత్యే సేయం కోమలికా మతా. 144
(కోమలికా-22)

1. ఇందు రెండు లాప్యాంశము లున్నవని పరిష్కర్త సూచన. (క్రందిమునికయ్య) ఇది క్షణటిక్రాంతానిచి రాబోవు 'అంగమపంథం' అనునది రెండుగూ యావించు వచ్చును.

2. ఇందు గ్రంథలోపము. ఉన్నది కలుషితము. ఈ లాప్యాంగలక్షణము ఇతరక్ర. కానరాదు. పరిష్కర్త సూచన ననుసరించి స్థూలదృష్టితో తాత్పర్యము వ్రాయబడినది.

భావార్థమైన హృదయము గలిగి, పౌల (శృంగాల ప్రాణిము) చే మందమై, సౌష్ఠవమునిండి, అంగము నడలి, మధురముగా నుండుట డిల్లాయి. 138

(డిల్లాయి-17)

దుష్కరములైన ప్రయోగములందును క్రమతేక, అవయవములు పడగలుట అభినయందురు. (అవడి-18) 139

చక్కగా పాడబడిన వర్ణము (పాట) తో, కాకువు (కానము వెల్లవరుచు ధ్వని మార్పు) తో, అయతో, సమముగా సాగివ వాద్యమునకమగుణముగా, నృత్యము చేయుట, గీతవాద్యతయగును. (గీతవాద్యత-19) 140

గీతవాద్యమందు అనుపరించి, కరణములను, అంగహారములను, భాషగర్భములై మనోహరములైన యంగములతో, యధావిధిగా చేయుట, అభినయమగును; గీతముయొక్క అర్థము నభివయించుట, యభినయముని ఇతరులు గణించుదురు. (అభినయము-20) 141, 142

ద్రుతమధ్యవిశంభితములలో, ఏదోయొక అయ నడచుచుండగా, ప్రాధురాలైన నర్తకి, క్రొత్తగా తక్కిన రెండు అయలును తగినట్లు చేర్చి, చక్రమువలె తిరుగుచు, అందముగా నాడుట, నృత్యమున, అయయందురు. (అయ-21) 143

సుకుమారముగా అంగములను జరుపుట, త్రిప్పుట, మున్నగు అయక్రీడలచే, నర్తకియగు సుందరి మిక్కిలి హృదయమునకు సహజమైన తంపును, నృత్యమున గలిగించుట, కోమలికయనబడును. (కోమలిక-22) 144

నృత్యస్యావయవాః పూర్వప్రకాంతాస్తాలయుక్తిభిః
 గత్యా సర్వాంగశోభిన్యా వర్ధేరన్నుత్తరోత్తరమ్
 నర్తక్యాశ్చతురాయాశ్చేత్ ఓయారః కీర్తితస్తచా. (ఓయారః-23) 145

గీతావాద్యే యదా తాలలయేచ స్థలనం వినా
 నర్తకీ తనుతే నృత్యం తదాఽనీకీతి కీర్తితా. (అనీకీ-24) 146

స్మరచాపలతేవాంగయప్తిః పార్శ్వద్వయేన చేత్
 సవిలాసా మిలతాలలయో వినమతిక్రమాత్
 హరణాదంతరంగాదా మంగహారస్తదామతః. (అంగహారః-25) 147

ఉపదిష్టాత్ పృథగ్దృష్ట్యా మనోవృత్త్యనుకూలయా
 హస్తాద్యంగక్రియాయోగం ప్రాప్తయావ్యంజితోగుణః
 కోఽప్యపూర్వో మనోహారి మనోధర్మోని గద్యతే.
 (మనోధర్మః-26) 148

నృత్యే యల్లాస్యముద్దిష్టం నిజై రంగై స్తదాన్వితమ్
 అంగమిత్యుచ్యతేఽనంగం తాండవాంగతరంగితమ్.
 (అంగం, అనంగంచ-27, 28) 149

కరణ భ్రమరీ పాదచారి హస్తై ర్యథోచితమ్
 వాద్యాక్షరసమం నృత్యేద్యత్ర తత్ స్యాద్వివర్తనమ్.
 (వివర్తనమ్-29) 150

ఉద్దృత్య చాలయిత్వాంగం ఆహరంతీ సవిభ్రమమ్
 జనం వంచయమానేవ పార్శ్వతః పురతోఽథవా
 నర్తకీ తనుతే నృత్యం యదా ఝంకా తదామతా. (ఝంకా-30) 151

తత్తన్నృతోచితాశ్శిష్ట నేపథ్యరచనాభువః
 ప్రసన్నముఖరాగస్య కాంతిర్ముఖరసః స్మృతః. (ముఖరసః-31) 152

ఉత్తరంగో యదాఽపాంగో స్వభావాద్భావగర్భితౌ
 నర్తనే వామనేత్రాయాః స్యాతాం తేవా తదామతా. (తేవా-32) 153

మొదలుపక్రమించిన నృత్యావయవములు తాళముతోగూడి, ఉత్తరోత్తరముగా సర్వాంగసుందరమైన నడకతో, చతురురాలగు నర్తకి యాటలో, పెరుగుచుండుట ఓయారమని చెప్పబడును. (ఓయారము—23) 145

గీతవాద్యములందు, తాళలయములందు, ఎక్కడగాని తప్పులేక, నర్తకి నృత్యము చేయుట అనీకి యనదగును. (అనీకి—24) 146

తీగవంటిదేహము, మన్మథుని ధనుర్లతవలె, విలాసము గలిగి, తాళలయములతో మేళగించుచు, క్రమముగా ఇరుప్రక్కలందును వంగుట, చూచువారియంతరంగములను హరించునదిగావున, అంగహారమునబడును. (అంగహారము—25) 147

చెప్పిపెట్టిన దానికంటె వేరుగా, మనోవృత్తికి తగిన చూపుతో, హస్తములు మొదలైన యంగముల క్రియలు చేర్చి, నర్తించినప్పుడు, అపూర్వముగా, మనోహారముగా, వ్యంజితమైన ఒకానొక గుణము మనోధర్మము. (మనోధర్మము—26) 148

నృత్యమున తనయంగములతో గూడిన లాస్యము అంగము; తాండవాంగములు గలిగినది అనంగము. (అంగము, అనంగము—27, 28) 149

కరణము, శ్రమరి, పాదము, చారి, హస్తము — వీనితో హాద్యక్షిరములకు సతిగా నర్తించుట వివర్తనమగును. (వివర్తనము—29) 150

అంగమును మీదికెత్తి, చలింపజేసి; విశ్రమముతో ఆహరించుచు (వెనుక కొదిగించుచు) జనులను వంచించుదానివలె, ప్రక్కలలోగ్గని, ముందుగడలోగాని, నృత్యకి యాడుట, ఝంక యనదగును. (ఝంక—30) 151

ఆయానృత్యములకుచిత్తమైన, తనకు రుచించిన, నేపథ్యమును చేసికొనుటచే గలిగిన, ప్రసన్నమైన, ముఖరాగపుకాంతి, ముఖరసమందురు. (ముఖరసము—31) 152

స్వభావముగనే, నిలకడలేనివగు వామనేత్రి కనుగొనలు, నర్తనమున భావగర్భితములగుట లేవయనబడును. (లేవ—32) 153

స్థితం వక్త్రస్య విహాసీ పద్మస్యేవ మనోహరమ్. (విహాసీ-313) 154

చంచరిక నమద్గుచ్చ వల్లి లీలానుకారిణి
స్తనాధోదేశనమనాత్ యదా త్రస్తేవ న ర్తకి, 155

షాద్యానుగం విలాసాడ్యం స్తనాధోనయనం సకృత్
మధ్యే మధ్యే ప్రకుర్విత నృత్తస్య ధసక స్తదా.¹ (ధసకః-314) 156

పాటాద్యాః ప్రతిభాసంతే దుష్కరాః సుకరా ఇవ
క్రమాద్యం (దం ?) గ సమాయుక్తాయత్ర త త్తలముచ్యతే. 157
(తలమ్-315)

చారీపాటాదికం యత్ర సుకుమారం నిసర్గతః
కృతం బలేన కఠినమేత ద్వితల మీరితమ్. (వితలమ్-316) 158

సంభోగో విప్రలంభోవా గీతస్యార్థోఽభినీయతే
అంగైర్యథోచితైః నృతైః తద్భావాకృష్టచి త్తయా,
న ర్తక్యాయత్రభావజ్ఞాః రసవృత్తి మిమాంవిదుః. (రసవృత్తిః-317) 159

అభివ్యంజిత శృంగారా స్నిగ్ధా దృష్టిర్విరాజతే
నృత్తహస్త సఖీయ స్యామియం మనృణతా మతా. 160
(మనృణతా-318)

నృత్తప్రస్తుతయోగీ తవాద్యయోః సదృశం దృఢమ్
కృతై క్రభూలతాజేషా వితర్కయతి న ర్తకి
డోలాయితమనా యస్మి న్న సుమాన మిదం మతమ్.
(అమమానమ్-319)

ప్రమాణం గీతవాద్యాభ్యాం నృత్తస్య సమతాభవేత్.
(ప్రమాణమ్-40) 162

1. ఈ లక్షణ శ్లోకముల పాఠము సరిగానున్నట్లుతోపదు.

తామరవలె అందమైన, మోమునవ్వు విహసించును. (విహసించి-31) 154

తుమ్మెదలు వాలుటచే వంగిన పూగుత్తులుగల తీగయందముననుకరించుచు, నర్తకి, వెరచినదానివలె, స్తనముల క్రిందివరకును ఒకమారు వంగి, వాద్యముల ననుసరించి సవలాసముగా, అప్పుడప్పుడు నర్తించుట ధనకమనడగును.

(ధనకము-34) 155, 156

దుక్కరములైన పాటములు మొదలైనవి, క్రమముగా అంగములతో చక్కగా కలిసి, సుకరములవలె తోచుట, తలమనబడును. (తలము-35) 157

స్వాభావికముగా సుకుమారములైన చారులు, పాటములు, మున్నగువానిని భ్రమించుచే కఠినపరుచుట, వితలమని చెప్పబడినది. (వితలము-36) 158

గీతార్థము, సంభోగముగాని, విప్రలంభముగాని, దానిభావములచే ఆకర్షింప జడిన మనస్సుగల నర్తకి, ఔచిత్యము వీలని యంగములతో అభినయించుట, రసవృత్తియని భావజ్ఞులు చెప్పుదురు. (రసవృత్తి-37) 159

శృంగారమును తోపజేయుచు, నిద్దమైన చూపు నృత్తహస్తముల తోడు పాటుతో శోభిల్లుట, మస్కరాక్షయవబడును. (మస్కరాక్షయ-38) 160

నృత్తమున మొదలుపెట్టిన గీతవాద్యములకు సరిగా, దృఢముగా, ఒక్క కనుబొమను పైనికెత్తి, నర్తకి డోలాయితమనస్సుతో, ఆలోచించుట, అనుమానమని చెప్పబడును. (అనుమానము-39) 161

నృత్తము గీతవాద్యములతో సమానముగా నుండుట, ప్రమాణము. (ప్రమాణము-40) 162

యదా విశ్రమ్య విశ్రమ్య లఘయంతీ ముహూర్ముహూః
 లాస్యస్యావయవాన్ నృత్యేత్ నర్తకీ లఘితం తదా. 163
 (లఘితమ్-41)

శస్త్రవ్యాయామభేదేషు నర్తనేష్యితరేష్వపి
 రమ్యానంశాన్ క్షణం నృత్యే నర్తకీ దర్శయేద్బదా
 ఉచితావసరే కాంశ్చిత్ తదాఽంశగతి రుచ్యతే. (అంశగతిః-24) 164

భాండవాద్యాత్ పృథగ్భాండవాద్యప్రాప్తౌ విచక్షణా
 తాలాంతాలాంతర ప్రాప్తౌ యథా సంధిర్నలక్ష్యతే,
 తథాచేన్నర్తకీ నృత్యేత్ సుసంధిః సోఽభిధీయతే. (సుసంధిః-43) 165

స్ఫుటముచ్చారయంతీవ వాద్యపాటాక్షరాణిచేత్
 పాదపాటైర్నిజైః పూర్వకాయరేఖామముంచతీ
 నర్తకీ లలితం నృత్యేత్ పాదపాట స్తదామతః. (పాదపాటః-44) 166

¹మార్గ (ర్గం ?) దేశీగతం యద్వా సమగ్రం లక్షణాంచితమ్
 వాద్యతాలయుతం నృత్యం గతిస్థం ప్రణిగద్యతే. (గతిస్థమ్-45) 167

గీతానుగన్య వాద్యన్య గీతేన రహితన్య చ
 ఉచితం నర్తనం కృత్వా తదంతే ప్రాథనర్తకీ. 168

నృత్యన్య త్యాగమాధత్తే సౌష్ఠవేనయుతాఽధవా
 క్షణం నిష్పందితై రంగైః తిష్ఠేత్ చిత్రార్పితా యథా
 యత్ర చండన మిత్యేతన్నర్తకైః ప్రకీర్తితమ్. (చండనమ్-46) 169

అథ గతిలక్షణమ్

101 | నర్తనే గతయస్తిసో ద్రుత మధ్య విలంబితాః
 దీర్ఘాల్పతాలకాలేషు సంభవంత్యఖలేష్వపి. 170

ఏతాశ్శుద్ధాః పునస్తాసాం సంకీర్ణాః సంకరాన్నిధిః
 ఆదిమధ్యావసానేషు రాజంతి స్వయమేవయే
 తాః శుద్ధాః స్యుః, ద్వయోర్యోగాత్ సంకీర్ణా స్తిస్పృచామపి. 171

1. 'మార్గ దేశీ' అను ముద్రితపాఠము అన్వయశుద్ధి చాలనిది.

అగి యాగి, మాటిమాటికి దాటుచు, నర్తకి లాస్యము యొక్క యంగములను నర్తించుట, లంఘితము. (లంఘితము-41) 163

వేరువేరు శస్త్రవ్యాయామములందు, ఇతరనర్తనములందును, రమ్యములైన యంశములను కొన్నింటిని, ఉచితసమయములందు నర్తకి ఊణకాలము చూపుట, అంశగతియందురు. (అంశగతి-42) 164

ఒక భాండవాద్యమునుండి యింకొక భాండవాద్యమునకు, ఒకతాళమునుండి యింకొకతాళమునకు, మార్పునప్పుడు నందుకానరానీక, నేర్పరియైన నర్తకి ఆడుట, సుసంధియందురు. (సుసంధి-43) 165

పూర్వకాయమందలి రేఖను పోనియ్యకుండ, నర్తకి, తన పాదపాటములచే వాద్యపాటాక్షరములను స్పష్టముగా ఉచ్చరించుదానివలె, లలితముగా నర్తించుట, పాదపాటమగును. (పాదపాటము-44) 166

మార్గనృత్తమునుగాని, చేశినృత్తమునుగాని, సమగ్రమైన లక్షణముతో, వాద్యతాళయుతముగా చేయుట, గతిస్థమని చెప్పుదురు. (గతిస్థము-45) 167

గీతముననుసతించు వాద్యమునకు, గీతములేని వాద్యమునకును, తగిన నర్తనము చేసి, దాని తుదలో ప్రౌఢురాలైన నర్తకి, సౌష్ఠ్యముతో గూడినృత్తమును వదలవలయును; లేదా ఊణకాలము చిత్రమందలి బొమ్మవలె, నిశ్చలములైన యవయవములతో నిలువవలెను; ఇట్లు చేయుట చండనమని నర్తకులందురు. (చండనము-46) 168, 169

ఇక గతిలక్షణము

నర్తనమున గతి-నడక-ద్రుతము, మధ్యము, విశంభితము, అని మూడుతెగలు; తాళముల దీర్ఘాల్పకాలములన్నిటియందును వైమూడువిధములును ఉండగలవు. 170

ఇవి శుద్ధగతులు; ఒండొంటితో కలిసినప్పుడు సంకీర్ణ గతులగును. ఆదియందు, మధ్యమున, తుదలో, ఏ యొక్కటి మాత్రమో వెలయునవి శుద్ధములు; రెండు గాని, మూడునుగాని మిశ్రమగునవి సంకీర్ణములు. 171

ద్వివార చరణన్యాసం తాలస్యైకస్య మానతః
కుర్వతీ నర్తకీ గచ్ఛేద్యస్యాం సాకథితాద్రుతా.

172

ఏకవారంతు మధ్యాస్యాత్, తాలమానంతు తత్పునః
ప్రకవారమీయన్ (రం ద్వయే ?) ధీరై ర్వినిర్దిష్టా విలంబితా.

173

విలంబితద్రుతా మధ్యవిలంబా ద్రుతమధ్యమా
తిస్రః స్యుర్వృత్తయస్తాసామితి షట్ సంకరాత్ ద్వయోః.

174

తయో రేవతు కస్యాశ్చిదావృత్త్యా సంభవంతి షట్
మధ్యాద్యంతే ద్రుతాద్యంతే విలంబాద్యంతిమే ఇతి.

175

ద్రుతమధ్య విలంబాఽథ మధ్యద్రుత విలంబితా
విలంబద్రుత మధ్యాచ మధ్యలంబిత త [స?] (తక ?) ద్రుతా,

176

లంబమధ్యద్రుతా తద్వత్ ద్రుతలంబితమధ్యమా
భవంతి (ఏషా త్రి?) సంకరాత్ షట్ స్వయం మతా (సంహతా?) ఏకవింశతి

177

పరివర్తసమానా (నాం ?) యే తాతానాం నియతా ఆయాః
మాసశాఖ్యయుజో (జాం ?) యే చై రేవ ప్రాథయా గతా
నర్తనీయం విపర్యాసాదప్యుక్తోర్ధ్వాంగరేఖయా.

178

ఆదితాలై కతాలాఖ్యమంతికాప్రముఖా ఇమే
పరివర్తసమాః జ్ఞేయాస్తాలాః తాలవిచక్షణైః.

179

ప్రతితాల ద్వితీయాఖ్యా నిస్సాతుక తృతీయకా
ఏవమాద్యా మిథోజ్ఞేయతా తద్ జ్ఞేత్మానసమావితి.

180

1. పాఠము చెడినది. సవరణ నా సూచన.
2. ముద్రితపాఠమున అన్వయము సుగ్రహముగాదు. నావద్ది వ్రాతప్రతి మీద సూచించిన సవరణలకు సహాయపడినది. కాని యీ క్రింద మూల తాత్పర్యము నాకు స్పష్టపడలేదు.

ఒకతాళపుకొలతకు రెండుమారులు అడుగులు వేయుచు, న త్తకో నడచుట ద్రుతగతి యనబడును. 172

ఒకమారు అడుగువేయుట, మధ్యగతి యగును ; ఇదే తాళపుకొలత. రెండు తాళమానములకొకసారి అడుగువేయుట, విశంభితగతియని పండితులొడరు. 173

విశంభితద్రుతము, మధ్యవిశంభము, ద్రుతమధ్యము, - ఇట్లు ఆ గతుల వృత్తులు మూడగును. ఇట్లు రెండుగతులు గలిసి ఆరగును. 174

ఆ రెండు గతులలోవే ఒకదానిని ఆవృత్తిచేసినచో ఆరువిధములగును: మధ్యాది-మధ్యాంతములు, ద్రుతాది-ద్రుతాంతములు, విశంభాది-విశంభాంతములు - ఇట్లు. 175

ద్రుతమధ్యవిలంభితము, మధ్యద్రుతవిలంభితము, విలంభితద్రుతమధ్యము, మధ్యవిలంభితద్రుతము, విలంభితమధ్యద్రుతము, ద్రుతవిలంభితమధ్యము; ఇట్లు మూడుగతుల మిశ్రణముచే ఆరుతెగలు; అన్నియుగలిసి యిరువదియొక్క తెగ లగును. 176, 177

1 పరివర్తనములైన తాళములకును, మానసామ్యముగల తాళములకును, ఘయే లయములు నియమితములై యున్నచో, ఆయాలయములతోనే గణితప్రాధిమ గల నర్తకి నర్తించవలయును ; మీదచెప్పిన ఊర్ధ్వాంగరేఖ చెడకుండ వ్యత్యా సము చేసికూడ ఆడవచ్చును. (?) 178

ఆదితాళము, ఏకతాళము, మరొక వత్తిన్నగు తాళములు, పరివర్తనములని తాళజ్ఞులెరుగదగును. 179

ప్రతితాళ - ద్వితీయములు, నిస్సాతుక - తృతీయములు - ఇత్యాదులగు జంటలు మానసములని తెలియదగును. (?) 180

1. "పరివర్తాః గానక్రియాఖ్యావృత్తయః" (అభినవభారతి. సం. ౧; పు. ౨౨౭) గాన క్రియను మరిమరి తిప్పిచేయుట పరివర్తము.

గతిరేకసరాఽన్యాతు ద్విసరా త్రిసరా తతః
 తిప్రస్తు గతయో దిక్షు సంభవంత్యఖిలాస్వపి.

181

సతాలా సహజా పాదస్పృతిరేకసరామతా
 సకృదాద్యం వినిషిప్య నిషిపేత్ చరణం పరమ్.

182

భూఘృష్టనికచే తస్య న్యస్యన్నాద్యం పురస్సరమ్
 యస్యాం పర్యాయశోధీరైః ద్విసరేయముదీరితా.

183

అస్యామేవ యదాపూర్వః త్రివారం చరణస్సరేత్
 ద్వివారం పూర్వవచ్చాన్యః త్రిసరేతి తదామతా.

184

అగ్రతః పృష్ఠతోఽవర్జ్యం¹ దిక్షు షట్స్వపరాస్వపి
 స్వస్తికం ఘటయేత్ పూర్వః పరోవిశ్లేషయన్ సరేత్
 ఏతాస్వేవ యదా తాః స్యుః తదా స్వస్తికపూర్వకాః.

185

అనంతాః స్యురిమాశ్చారి పాటలాస్యాంగ సంగతాః.

186

సలీలాః సౌష్ఠవోవేతాః సోల్లాసాః సాక్షివిభ్రమాః
 సహస్త్తకరణాః కస్యగతయో న మనోహరాః.

187

శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవగజసాధనిక

జాయసేనాపత్ని విరచితాయాం నృత్తరత్నావల్క్యాం
 దేకిపాట-చారీ-లాస్యాంగ-గతిలక్షణం నామ షష్ఠోఽధ్యాయః

1. 'వర్జ్యం' అనుటకు ప్రతి 'వాజ' అను సవరణ పరిష్కర్త సూచన. వాజ - అనగా ప్రకృ. వికతములకు (చూ. Notes P. 35).

ఏకసర, ద్విసర, త్రిసర - ఇట్లు మూడువిధములైన గతులు అన్నిటిక్కులందును సంభవించును. 181

తాళముతో సరిగా, సహజముగా, అడుగు సాగుట యేకసరయగును. ఒక పాదమునొకసారిపెట్టి, దాని సమీపమున నేలను రాచుచు (?), ఇంకొక పాదమును పెట్టవలెను. మొదటిది ముందుకు సాగవలెను; ఇట్లు క్రమముగా మార్చి చేయుట ద్విసరగతి యనబడును. 182, 183

దీనియందే మొదటియడుగు మూడుసారులు, రెండవది రెండుసారులును, మొదటివలె నడుచుట త్రిసరయగును. 184

ఈగతులందే ముందు, వెనుక, ఆరుదిక్కులందు, దేనిని వదలక, మొదటి పాదము స్వస్థికమును గూర్చవలయును; రెండవది దానిని విడిపించుకొనుచు సాగవలెను; అప్పుడాగతులు స్వస్థికపూర్వకములగును. 185

చారులు, పాటములు, లాస్యాంగములును గలిసినచో ఇవి యనంతము లగును. 186

ఖిలగలవి, సౌష్ఠవముతో గూడినవి, ఉల్లాసముగలవి, చూపుల విభ్రమము గలవి, హస్తములు, కరణములును గలిసినవి - అగుగతులు ఎవనికి మనోహరములు గావు? 187

ఇది

శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవుని గజసాధనికుడగు జాయసేనాపతి రచించిన స్వత్తిరత్నాచరియందు దేశిపాటపూరితలాస్యాంగగతులలక్షణమును

అ థ స త్త మో ఽ ధ్యా యః

శిశ్నాపద్ధతిః

తిథిస్సర్వా వినా రిక్తాం త్రయోవారాః బుధాదిమాః
హస్తః శతభిషక్కుప్యా వనూరాధో త్తరాత్రయమ్
ధనిష్ఠా రేవతీ జ్యేష్ఠా నృత్యారంభే ప్రశస్యతే.

1

సాధే కేలివనే రమ్యే శాద్వలేఽన్యత్ర వా శుభే
స్థానే యోగ్యా విధాతవ్యాః పితానాది విచిత్రితా
స్థిరా శ్లక్షణా సమా గౌరీ కృష్ణావా రంగభూర్మతా.

2

హేమంతే శిశిరేచోష్ణా వసంతగ్రీష్మయోర్హి మా
ఘనాగమాపగమయోః సాధారణగుణా తథా.

3

విఘ్నేశ్వరం సురజ్యేష్ఠం వై కుంతప్రముఖాన్ సురాన్
భారతీం చండికాం మాతృసమాజం కులదేవతామ్,

4

ఆతోద్యమఖలం తాలం దండికాం స్థూణయోర్ద్వయమ్
రంగభూమిముపాధ్యాయం కన్యకాంచ యథావిధి,

5

విప్రేణాభ్యర్చయేత్ శుభైః గ్రంథపుష్పాక్షతాంబరైః
ధూపై రారాత్రికై రీపైః నై వేద్యైః వివిధై రపి.

6

షట్ సప్తమర్ష దేశీయాం గౌరీం యద్వాతు రోహిణీమ్
కన్యాం చార్ధోతుకం గాఢం వసానాం శిఖయేత్ ప్రశమమ్,
తతః స్తనోద్గమే జాతే దధానామపి కంచుకమ్.

7

వైణవీం దండికాం శ్లక్షణాం దోషహీనాం సుఖగ్రహమ్
సప్తభిః పర్వభిర్యుక్తాం మూలతో గాత్రవర్తనైః;

8

ఇ క ఏ డ వ య ధ్యా య ము

శిక్షాపద్ధతి

రిక్తతిథివదలి తక్కినయన్ని తిథులును, బుధ గురు శుక్రవారములు, హస్త, శతభిషము, పుష్యము, అనూరాధ, ఉత్తర, ఉత్తరాషాఢ, ఉత్తరాభాద్ర, ధనిష్ఠ, రేవతి, జ్యేష్ఠ, అను నక్షత్రములును, నృత్యమునారంభించుటకు ప్రశస్తములు. 1

మేడయందు, కేళివనమున, రమ్యమైన పచ్చిక బయట, శుభమైన యింకొకచోటగాని అభ్యాసము చేయవలయును; రంగభూమి, మేల్కూట్టు మున్నగువానిచే అలంకృతమై, గట్టిదై, నున్ననై, సమమై, తెల్లపు వలుపులతో ఏదేని యొకవన్నెగలిగి, హేమంత-శిశిరకాలములో వెచ్చదనము గలుగునదియు, వసంత-గ్రీష్మములలో చలువగలదియు, వర్షా-శరత్తులందు సామాన్యగుణము గలదియునై యుండదగును. 2, 3

గణపతిని, చతుర్ముఖబ్రహ్మను, విష్ణువు మున్నగు దేవతలను, సరస్వతిని, చండికను, సప్తమాతృకలను, ఇలువేల్పును, అన్నివాద్యములను, తాళమును, దండికను, రెండుకంబములను, రంగభూమిని, ఉపాధ్యాయుని, కన్యకను, యథా విధిగా తెల్లని గంధపుష్పాత వస్త్రములతో, ధూపములతో ఆరతి దీపములతో, పలువిధముల నైవేద్యములతో, బ్రాహ్మణునిచే పూజచేయింపవలయును. 4, 5, 6

ఆరేడేండ్లప్రాయముగలది, రజోదర్శనములేని గౌరి, లేదా రజోదర్శనముపక్రమించిన రోహిణి-అగు కన్యకకు, దిట్టముగా అర్ధోరుకమును-చల్లడమును-తొడిగించి సాధన నేర్పవలయును. చనులు మొలచియున్నదానికిని, రవిక తొడిగించి నేర్పనగును. 7

దండిక (చిన్నకర్ర) వెదురిది, నున్ననై, దోషములులేనిది, సుఖముగా పట్టుకొనదగినదియుగా నుండదగును; దానికి బుడమునుండి యేడు కనుపులుండ

గాత్రసౌష్ఠవ సిద్ధ్యర్థం కన్యానాం స్తనసమ్మితామ్
ప్రాగగ్ర ముదగగ్రం వాష్టూణయోర్వినివేశయేత్.

9

హస్తాభ్యాం దండికాం ధృత్వా నర్తకి స్థైర్యసిద్ధయే
ఆచార్యస్యోపదేశేన మార్గదేశీ విభాగతః;

10

స్థానాదీన్ సుకరానాదౌ ప్రయోగాన్ దుష్కరాన్ తతః
అభ్యసేత్ శనకై ర్నిత్యం యథా శ్రాంతిర్నజాయతే.

11

బుద్ధ్యా సిద్ధాన్ ప్రయోగాంస్తాన్ తాలైః సంయోజయేత్ పునః
అథైతాన్ పక్తవాద్యేన¹ గీతేనాపి క్రమాత్తతః.

12

గురుం సంతోష్య బృందేన సహస్వర్ణాంబరాదిభిః
శుభేహి (ఽహ్ని ?) పూర్వవత్పూజాం విధాయాతోద్యవ్వాదకైః
సార్థం సర్వేణ బృందేన శ్రమం కుర్వీత నర్తకి.

13

ప్రౌఢాయామథ నర్తక్యాం గీతే వాద్యేఽథ నర్తనే
పారంపర్యాత్ సమాయాతమభ్యాసస్యాప్యగోచరమ్;

14

శ్లోకానాం పంచకేనాత్ర సార్ధేన ప్రకటికృతమ్
రహస్యముపదేష్టవ్య మాచార్యేణేద మాదరాత్.

15

గీతస్యావయవానంగైః భావాన్ దృష్టివిచేష్టితైః
హస్తై రర్థం లయం పదాభ్యం వర్ణాన్ పాటైః ప్రదర్శయేత్.

16

గీతాక్షరసమం వాద్యమవాద్యం గీతమేవవా
లాస్యాంగైః పాదహస్తాద్యైః తన్నితైః [ఽ] [ః] వృత్తమాన
యేత్. [?]

17

1. వక్త్ర)వాద్యమనగా నోటితో 'తధిగిణ' మొదలగు వాద్యముల జతులను పలుకుట
(చూ. 'ముఖవాద్యేషుకోవిదః' అనుచో సంగీత రత్నాకర కల్పనాథ ష్యాఖ్య
సం. ౪ శ్లో. ౧. ౨౪౯)

వలెను ; దేహమును మలచుటచే ఆంగసౌష్ఠ్యము సంపాదించుకొరకు అది కన్యకల స్తనములయెత్తు గలిగినదిగాను ; కొనతూర్పునగాని, ఉత్తరమునగాని యుండు నట్లును కంబములు రెంటికిని గట్టవలయును. 8, 9

నర్తకి, స్థైర్యము సిద్ధించుకొరకు, ఆదండికను రెండు చేతులతో పట్టుకొని, ఆచార్యుడుపదేశము చేసినట్లు, మార్గదేశి విభాగముననుసరించి, మొదలు సుక రములై న స్థానకములు మొదలగు ప్రయోగములను, తరువాత కష్టములై న వానిని, నెమ్మదిగా, అలపుగలుగనట్లు, దినమును అభ్యసించవలెను. 10, 11

వై ప్రయోగములు సిద్ధములై నవని తెలిసికొన్న తర్వాత, వానిని తాళముతో, ఆవై వక్త్ర)వాద్యముతో, మరి పాటతో, క్రమముగా కలుపవలయును. 12

ఆవై ఒక శుభదినమున తనజట్టుతోగూడి గురువును స్వర్ణవస్త్రములు మున్నగు వానిచే సంతోషపరిచి, మొదటివలె పూజనడపి, వాద్యములు వాయింపు వారితోడి నిండుజట్టుతో నర్తకి సాధన చేయవలెను. 13

నర్తకి పాటయందు, వాద్యమునందు, నర్తనమందును నేర్పరియైన తర్వాత, ఆచార్యుడు ఆదరపూర్వకముగా ఈక్రింది యైదున్నరశ్లోకములతో ప్రకటించిన రహస్యము నామెకుపదేశింపదగును ; ఇది పరంపరగా వచ్చినది ; అభ్యాసము చేతను నేర్వరానిది. 14, 15

గీతముయొక్క భాగములను. అంగములతో, భావములను దృష్టి చేష్టలతో, అర్థమును హస్తములతో, లయను అడుగులతో, వర్ణములను పాటములతోను చూపవలయును. 16

గీతాక్షరములకు సరియైన వాద్యమును, వాద్యములేని గీతమునై నను, లాస్యాంగములై న పాదములు, హస్తములు మున్నగువాని మిశ్రణముచే నృత్త మున తీర్పవలయును. (?) 17

ప్రాణేశం భావయంతీ స్వం మానసేన సభాపతిమ్
 గీతార్థాపతితాన్ భావాన్ వ్యంజయంత్యనురంజయేత్.

18

యేషుయేషు ప్రయోగేషు ప్రేక్షకాణాం రుచిర్భవేత్
 సమ్యక్ జ్ఞాతేంగితా కామం భంగ్యాతాంస్తాన్ ప్రదర్శయేత్.

19

రసానాం వినియోగేషు యతోపేతోః కరోభవేత్
 దృష్టిర్మనశ్చ భావశ్చ తతపవ భవేత్ క్రమాత్.
 రసానాం పునరుత్పత్తిర్భావై ర్భవతి భావితైః.

20

అథ వాద్యపద్ధతిః

అథ పాత్రస్య నృత్తార్థం కథ్యతే వాద్యపద్ధతిః
 మతంగస్య మతే ప్రోక్తా బృహద్దేశీవిధానతః
 నృత్తప్రకరణే ; శుద్ధా విచిత్రాచేతి సా ద్విధా.

21

శుద్ధ పద్ధతిః

సమహస్తో భవేత్తత్ర ప్రాక్ సర్వాతోద్యసంభవః
 ప్రావృడారంభ సంరంభ గంభీరాంభోధరధ్వనిః,
 రంగప్రత్యూహ శాంత్యర్థం నాయకస్యాపి వృద్ధయే.

22

వాదనాత్ సమహస్తాద్వైః పాఠైరన్వర్థ సంజ్ఞ కః
 భృశం సమప్రహారాభ్యాం హస్తాభ్యామపి వాదనాత్.

23

తదను ప్రవిశేద్రంగే సమపాదేన న ర్తకి
 కృత సందంశికా కుర్యాత్. వామపాదం నికుట్టితమ్.

24

పడవ యథ్యాయము

తన ప్రాణనాథుని మనస్సున భావనచేయుచు, గీతార్థముచే గలుగుభావము లను వెలువరుచుచు, సభాపతిని రంజింపనగును. 18

ఏయే ప్రయోగములందు చూచువారికి రుచి పుట్టునో, చక్కగా ఇంగిత మెరిగి, ఆయా ప్రయోగములను ఇచ్చవచ్చిన రీతిచే చూపదగును. 19

రసముల వినియోగములందు, ఏకాశ్రయమువలన హస్తము రూపుగొనునో, అద్దానివలననే దృష్టి, మనస్సు, భావమును క్రమముగా ప్రసరించవలయును ; రసములు, భావించిన భావములచే పుట్టును. 20

ఇక వాద్యపద్ధతి
ఇక పాత్ర నర్తించుటకుప్రయోగించు వాద్యపద్ధతిని, మతంగుడు 'బృహ ద్దేశి' యందు, నృత్యప్రకరణమున చెప్పిన మతము ప్రకారము, చెప్పుదును ; అది శుద్ధము, విచిత్రము అని రెండు విధములు. 21

మొదలు అన్ని వాద్యములనుండియు సమహస్తము వాయింపు, వర్షాశాలము మొదట సంరంభించు మేఘముల గంభీరమైనయుదుమువంటి ధ్వనికలిగి, నడువ వలెను ; అది రంగస్థలమందు విఘ్నములు శాంతించుటకై, సభానాయకుని యభ్యుదయముకొరకును. 22

సమహస్తము మొదలగు పాటములతో వాయింపుచేత, రెండుహస్తము లును సమానముగా గట్టిదెబ్బలు వేయుటచేతను దానిపేరు సార్థకమైనది. 23

అసైన్యరీతి, సమపాదముతో రంగమందు ప్రవేశింపవలయును. సందంకహస్త మును చేసి, యెడమపాదమునొకటొకటి చేయవలయును. 24

ముఖత్రయేణ కుర్వీత సాంగేన పుటిలం¹ తతః
 తత్ర ప్రవర్తయేద్గీతమథై తద్వినివర్తయేత్. 25

కుర్యాన్ముఖత్రయేణాథ పదై రంగైః ప్రవేశకమ్,
 విదధీత కియత్కాలం గతిం మంఠికయా తతః. 26

క్రమాత్తదనుయోజేన² ఖండయత్యాపదేనచ
 మలపేన తథాంగేన పాలైశ్చ సుమనోహరైః. 27

శుష్కవాద్యం ప్రయుంజీత ప్రవేశపదయోః పునః
 శంఖకాంస్యాది సంభూతాః మృదంగకరటోద్భవాః³
 పాటాః విచిత్రతా హేతోర్వాద్యాః శ్రోత్రసుఖావహాః. 28

నిర్దిష్టోఽయం విధిర్నిత్యం భావితాలచతుష్టయే
 గీతం మట్టేన తత్రాదౌ కించిత్కాలం ప్రవర్తయేత్ ; 29

తతః పూర్వోక్తమేపాత్ర శుష్కవాద్యం తతః పరమ్
 అవచ్ఛేదం తతః కుర్వ్యరవధానపరాయణాః ; 30

స్యాత్ ద్వితీయ తృతీయాభ్యాం చతుర్థేనాప్యయం విధిః
 తాలేనేతి మతంగేన నిర్దిష్టా శుద్ధపద్ధతిః. 31

1. మలజేంద్రుని సంగీతసారామృతమందు (PP. XLII, XLIII) ఈ పాఠము ముదాహరింపబడినది. అందలి పాఠము 'కుటిలం' (పరిష్కర్త); వివిధ వాద్యముల గాయకులజట్టు నిండియుండుట కుటిలమని సం. రత్నా. (2-1232), వర్ణాలంకార మను స్వరగానపద్ధతి యని భరతకోశము. 'పుటిన' మనియు ఒక వ్రా. ప్ర.

2. డెంకితాశమునకు మారుపేరు యోజన. ఈ 'యోజ' అదే కాబోలును (పరి.) (చూ. క్రింది సూచిక)

3. కరటం = ఇరుప్రక్కల కరెడుపుతో వాయించు, అర్ధపొడువైన తర్జనాద్యము. రుర్జుమనియు దీనిపేరు. 'కరడె' కన్నము (క్రిస్టల్ నిఘంటు).

సాంగమగు ముఖత్రయముతో, పుటిలము చేయవలెను. దానియందు పాట
నడపదగును. ఆపై దానిని నిలుపుదల చేయవలయును. 25

తరువాత ముఖత్రయముతో, పదములచే, అంగములచే, ప్రవేశకము చేయ
నగును ; ఆపై మంతికతో కొంతకాలము గతి జరుపవలయును. 26

తరువాత క్రమముగా యోజ, ఖండయతి, పదము, మలపము, అంగము -
మనోహరములైన పాటములు - మరల ప్రవేశమందు, పదమందును, శుష్క-
వాద్యమును ప్రయోగింపవలెను ; శంఖము, కంచుతాళము, మున్నగువానిలో
వృట్టినవియు, మృదంగము, కరట - వీనియందు గలుగునవియు, అగుపాటము
లను, వినుటకింపైనచానిని, వైచిత్రికొరకు వాయింపదగును. 27, 28

రాబోవు నాలుగుతాళములందును, ఇదే నియమము తప్పగూడదు. మొదలు
మట్టతాళమున కొంతప్రాద్దు పాట నడపవలెను ; ఆమీద పైని చెప్పిన శుష్క-
వాద్యమే జరిపి, అవధానము గలిగి అవచ్చేదము చేయనగును. ఇదే యేర్పాటు
ఠెండవ, మూడవ, నాల్గవ, తాళములందును సాగవలయునని, మతంగుడు నిర్దే
శించిన శుద్ధపద్ధతి యిది. 29, 30, 31

విచిత్ర పద్ధతిః

స్వరైః బద్ధేన పాఠైశ్చక్రమేణ కరణత్రయమ్
 గేయం వర్ణస్వరోపేతం గాయనై రథ వాదకైః, 32

వాద్యం యథాక్షరం యత్రసా చిత్రాపద్ధతిః స్మృతా
 నర్తకీ నర్తనం కుర్యాత్ తత్ర వాద్యాక్షరై స్సమమ్. 33

ప్రేరణి లక్షణమ్

రంజకో రూపసంపన్నః ప్రఖ్యాతః ఖ్యాతవంశజః
 భావుకో రసికస్తాలవేది గమకకోవిదః, 34

ధ్వనిశారీరసంపన్నో రాగాంగాదివిచక్షణః
 పంచాంగకుశలోఽవ్యంగః సర్వభాషావిశారదః, 35

సురేఖో వాద్యవిత్ ప్రాధః ప్రస్తావోచితభాషణః,
 గాతా గీతప్రబంధానాం లాస్యతాండవపద్ధతేః, 36

విద్వానుత్పత్తిపూర్వేషు కరణేషు సలాఘవః
 భ్రమరీ పాదవిత్ నానాల స్తిజ్ఞః ప్రేరణీమతః. 37

ప్రేరణి నై పథ్యమ్

వరాటకమయైరాజరూపరత్నమయైరపి
 భూషణై ర్భూషితో భాస్వద్ భసోద్దూళితవిగ్రహః, 38

శిఖావాన్ ముండితశిరాః దధత్ పుస్తఫణాధరమ్
 పకేన రంగయప్టింవా కరేణాన్యేన చామరమ్, 39

బిభ్రత్ ఘర్షురికాజాలే జంఘయోర్మృద్రసంయుతే
 పకశోద్వంద్వశోవాపి క్రమాత్ పూర్వప్రవేశితైః, 40

చతుర్భిరథవా షడ్భిః అష్టాభిర్వా సహాయకైః
 అభితస్సహితః స్వస్యదధానై స్తుల్యవేషతామ్. 41

సమపాదేన వా తిష్ఠన్ భుజంగత్రాసితేన వా
 కృతే యవనికాక్షేపే సతి రంగభువం విశేత్. 42

విచిత్ర పద్ధతి

స్వరములతో బద్ధ (తాళ ?) ముతో, పాటములతో, క్రమముగా గాయకులు వట్ట స్వరసహితముగా పాడవలయును ; వాద్యములవారు అక్షరముల ప్రకారము, ఆపై వాయింపదగును ; ఇది చిత్రపద్ధతి ; అందు, నర్తకి వాద్యాక్షరములకు సమముగా నర్తింపవలయును. 32, 33

పేరణీ లక్షణము

రక్తిగలిగింపగలవాడు, రూపసంపన్నుడు, ప్రసిద్ధిగలవాడు, ప్రఖ్యాతమైన వంశమున జనించినవాడు, అందమును భావింపగలవాడు, రసానుభవము గలవాడు, తాళజ్ఞుడు, గమకములందు నేర్పరి, ధ్వనిగలశారీరము గలవాడు, రాగాంగాది భేదములందు పండితుడు, పంచాంగములందు కుశలతగలవాడు, అంగవికారము లేనివాడు, అన్నిభాషలందును నేర్పుగలవాడు, మంచిరేఖగలవాడు, వాద్యము లెరిగినవాడు, ప్రోడ, ప్రస్తావమునకు తగినట్లు మాటలాడగలవాడు, గీతప్రబంధములు పాడగలవాడు, లాస్యతాండవపద్ధతి తెలిసినవాడు, ఉత్పత్తికరణములు లాఘవముతో చేయగలవాడు, భ్రమరులు, పాదములను తెలిసినవాడు, నానా విధములైన ఆలపులు నేర్చినవాడు - ఇట్టివాడు పేరణీయగును.

34, 35, 36, 37

పేరణీ వేషము

పేరణి, గవ్వలతోగాని, బంగారు-రత్నములతోగాని చేసిన సొమ్ములు ధరింపదగును ; తెల్లని విభూతి దేహమున పూసికొనవలయును ; జుట్టునిలుపుకొని, తల నిండుగా ఊరము చేసికొని, ఒకచేత కృత్రిమమైన నాగుజ్జామునుగాని, రంగయష్టినిగాని, ధరించి, మరొక్క హస్తమున చామరమును పట్టుకొని, జుగులందు బిగువుగా గజ్జలగుంపులు గట్టుకొనియుండనగును ; తనవలె వేషముధరించిన సహాయకులు నలుగురుగాని, ఆరుగురుగాని, యెనమండుగురుగాని, ఒక్కరొక్కరుగానో, జంటలుగానో, క్రమముగా మొదలు ప్రవేశించియుండగా, వారినడుమ, సమపాదముతో నిలుచుకొనికాని, భుజంగత్రాసితపాదముతోగాని, రంగభూమిలో తెరయెత్తిన తరువాత, అతడు ప్రవేశింపవలయును. 38, 39, 40, 41, 42

పంచప్రేరణాంగాని

ప్రేరణాంగాని పంచస్యః నృత్తకై వార¹ ఘర్షరాః
వికటం గీతమిత్యేషాం క్రమాలక్ష్యప్రచక్షుషే.

43

తన్నృత్తం యత్ ద్విధాచోక్తం లాస్యతాండవభేదతః

44

(నృత్తమ్-1)

ఇతివృత్త ప్రవిఖ్యాత చక్రవర్తి ధరాధిపాన్

గుణైః శౌర్యాదిభిః స్తుత్యాతైస్తై రేవ సభావతేః

స్తుతిర్వితన్యతే యస్మిన్ కై వారోఽత్ర స కీర్తితః. (కై వారః-2)

45

అతాలం తాలయ క్తంచ ఘర్షరీవాదనం క్రమాత్

అత్రోక్తో ఘర్షర స్తస్య ప్రకారాః సప్తకీర్తితాః.

46

చావడః పడివాడాభ్యో రుంధః సిరిభిరాభిదః

తతః ఖలుహలాలగ్నపాచౌ సిరిపిటీ తతః

క్రమాలక్షణమేతేషాం కథయామోఽధునా వయమ్.

47

సశబ్దం చావడః పాదతలాభ్యాం తాడనం భువః. (చావడః-1)

48

పాదాగ్రశిష్టభూర్భూమిం పార్షి భ్యాం పార్షి నాఽథవా

పర్యాయాత్ కుట్టయేద్యస్మిన్ పడివాడః స కీర్తితః. (పడివాడః-2)

49

రుంధః స్యాత్ యుగపత్ స్వత్వా (త్యా?) పురః పాదతాలగ్రయోఽపి

దుష్కరోయః (యం?) ప్రయోగః స్యాత్ విరలో హాస్యసాధకః.

50

(రుంధః-3)

స్వభావాత్ భూస్థయోరంప్ర్యోః జంఘాభ్యాం కంపనం ముహుః

ప్రస్పృత స్యాంబరే దిక్కు యద్వా సిరిభిరోమతః. (సిరిభిరః-4)

51

1. దీనినే 'కవిచారకః' అని సం. రత్నా. (౭-౧౩౦౩). కై వారము - దాని ప్రాకృతిక భవము. సాంకేతికపదముగనుక 'కై వార' పదమును సంస్కృతముగనే ప్రాచీనులు గ్రహించిరి.

ఐదు పేరణమునకంగములు

పేరణమునకు అంగములైదు : నృత్తము, కైవారము, ఘర్షరము, వికటము, గీతము - అని. వాని లక్షణము క్రమముగా వచింతుము. 43

లాస్యము, తాండవము అన్న రెండు భేదములు గలదిగా చెప్పబడినదే నృత్తము. (నృత్తము-1) 44

చరిత్రములందు ప్రసిద్దులైన చక్రవర్తులగు రాజులను, శౌర్యము మున్నగు గుణములచే పొగడి, వానిచేతనే సభాపతిని స్తుతిచేయుట కైవారమనబడును. (కైవారము-2) 45

తాళములేక, తాళముగలిగి, క్రమముగా ఘర్షరిని వాయించుట, ఇక్కడ ఘర్షరమనబడినది. దానిరీతులు ఏడు గలవు : 46

చావడ, పడివాడము, రుంధము, సిరిభిరము, ఖలుహలము, అలగ్నపాటము, సిరిపిటి, - ఇవి యాయేడు రీతులు ; వీనిలక్షణమిప్పుడు క్రమముగా చెప్పుదుము. 47

అరకాళ్ళతో సద్దుగలుగునట్లు నేలను తట్టుట చావడ. (చావడ-1) 48

కాళ్ళకొనలతో నేలను మెట్టుకొని, మడమలు రెంటితోగాని, ఒకటితోగాని, మార్చి మార్చి భూమిని తట్టుట పడివాడమనబడును. (పడివాడము-2) 49

కొనగాళ్ళు రెంటితోను ఒకమారే జారుట, రుంధము. ఇది కష్టమైన ప్రయోగము ; అప్పుడప్పుడు విరళముగా చేసినచో హాస్యమును సాధించును. (రుంధము-3) 50

స్వాభావికముగా పాదములను నేలపై నిలిపి, జంగలను పలుమారు కదలించుట, లేదా, ఒకపాదమును మీదికి చాచి, దిక్కులందు వడకించుట, సిరిభిరము. 51

(సిరిభిరము-4)

భూశ్శిష్టాగ్రతలస్యాంప్రేః పార్వ్యా (రిః?) ఘట్టయతి ఊతిమ్

ఏకస్య తాదృశస్వైవ పార్షిణాఽన్యస్య రేచనమ్

జాహ్యోభ్యంతరతః స్యాశ్చేత్ తదా ఖలుహులో మతః.

(ఖలుహులః-5)

52

ఊర్ధ్వధః క్షేపకంపాభ్యాం వోమ్నిఘర్షు రవాదనమ్

క్రమాచరణయోర్యత్ర స మతోఽలగ్న పాటకః.

(అలగ్నపాటకః-6)

53

పురతః పృష్ఠతః పార్శ్వద్వయేచ సరణం యదా

భూమిలగ్నతలస్యాంప్రేః భవేత్ సిరిపిటీ తదా.

(సిరిపిటీ-7)

54

పార్శ్వగం ఘట్టితం సూచీం అంగులీపృష్ఠగం వివా

షడన్యే పాదభేదాః స్వరత్ర ఘర్షు రవాదనే.

(ఘర్షురః-8)

55

పిశాచ వానరాదీనాం వేషచేష్టానుకారతః

వికృతై రాసనోష్ఠాఙ్ఘ్రి కుఙ్ఘిదోశ్చరణాదిభిః;

56

వితాలం వికృతం నృత్తం హాస్యకృద్ వికటం విదుః

కైశ్చిత్ వాగడమిత్సుక్తం భాండీకానాం ప్రసిద్ధితః.

(వికటమ్-4)

57

శుద్ధైః ఛాయాలగై ర్యద్వా రాగై రాల ప్తి సంయుతాః

ప్రఖంధా యత్రగాయంతే గీతం తదభిధీయతే.

(గీతమ్-5)

58

అథః ప్రేరణేపద్ధతిః

సమహస్తాభి ధే వాద్యే వాతితే సమసంతరమ్

శుష్కవాద్యం భవేద్యత్యా, రిగవణ్యా, పదేనచ.

59

వై సారాపరనామ్నాఽధ యతోపశమనాఖ్యయా

ప్రవిశ్య ప్రేరణీ నృత్యేత్ తతః కై వారమాలవేత్.

60

ఒకకాలికొన నేలనంటుకొనియుండగా. దాని మడమ నేలను తట్టవలెను ;
 రెండవకాలుగూడా నల్లేయుండి, దాని మడమ వెలికి, లోనికి, రేచనము చేయ
 దగును ; అది ఖలుహలము. (ఖలుహలము—5) 52

కాళ్ళు రెంటిని క్రమముగా, మీదికి క్రిందికి త్రోయుచు, వడకించుచు, ఆకాశ
 మున ఘర్షణము వాయింతుట అలగ్నపాటము. (అలగ్నపాటము—6) 53

అరకాలు నేలకంటుకొనియే, ముందుకు, వెనుకకు, ప్రక్కలకు, జరుగుట
 సిరిపిటి యగును. (సిరిపిటి—7) 54

ఇక్కడ ఘర్షణిని వాయింతునప్పుడు, పాదమునకు గల పదిభేదములలో
 పార్శ్వగము, ఘట్టితము, సూచి, అంగుళీపృష్ఠగము, అను నాలుగు తప్ప తక్కిన
 ఆరుభేదములును సంభవించును. (ఘర్షణము—8) 55

దయ్యములు, కోతులు, మున్నగు వాని వేషములను, చేష్టలను, అనుకరించుచు
 వికారముగానున్న మొగము, వెదవులు, కన్నులు, కడుపు, భుజములు, కాళ్ళు
 మొదలగువానితో, తాళములేని వికృతనృత్తము వికటమందురు ; కొందరు
 భాండీకుల వ్యవహారమునుబట్టి, వాగడమని దీనిని పేర్కొనిరి. (వికటము—4) 56, 57

శుద్ధరాగములతోగాని, సాళగరాగములతోగాని, ఆల ప్తినహితముగ్గా, ప్రబంధ
 ములు పాడుట గీతమనబడును. (గీతము—5) 58

ఇక పేరణి పద్ధతి

సమహస్తమును వాద్యము వాయింపబడిన తర్వాత, రిగవణి, పదము, పై సా
 రము అనుయతులతో శుష్కవాద్యము నడవవలెను ; ఆపై ఉపశమన యతితో
 పేరణి ప్రవేశించి, నర్తింపవలెను ; తరువాత, కై వారము ఆలాపింపదగును.

చాలయేత్ చరణం తాలరహితం ఘర్షరైస్తతః
ద్వితీయం తాలమారభ్య మార్గదేశీగతైరథ. 61

కృత్వాంతే వాదనం తాలై రేకయాంతరయాపి చ1
యోజయేత్సకలాతోద్యనాదైః ప్రహరణైస్సహ. 62

లగ్నప్రహరణే పాటం భ్రమరీకరణాన్వితమ్ ;
విషమం తాండవం నృత్యేత్ వికటాంగ మతఃపరమ్. 63

సరాగమాలపేత్ యేన జనస్సర్వోఽనురజ్యతే ;
నూడస్యాద్యమథో గాయేత్ ప్రబంధం వాదయేచ్చ తమ్. 64

ముహూర్ధ్నవపదే గీతే తత్తుల్యాం వాదయేద్యతిమ్
విధాయ ప్రేరణీ రాయాన్ సమాన్ ద్విత్రిగుణానపి. 65

యత్యంతే యోజయేత్ తద్వత్ ఘర్షరీవాదనాన్వపి ;
ఉభోగ్ం గాపయిత్వాంతే యత్యా ప్రహరణేనవా. 66

గజరే వాద్యమానే తైః నృత్యేద్వికటముచ్చతైః
తకారేణ సమం తుర్యాత్ ఛండనం ప్రేరణీపునః. 67

నూడస్థిత ద్వితీయాది ప్రబంధానేవమేవ చేత్
ప్రయుంజీత తథా ప్రోక్తా బుధైః ప్రేరణీ పద్ధతిః. 68

దేశీపద్ధతిః

ఉతోద్యమేలనం పూర్వం సమహస్తమతఃపరమ్
యతిప్రహరణే శూన్యే పుష్పాంజలి రతఃపరమ్. 69

యేంకారో రిగవణ్యాఖ్యా తతః స్యాత్తుండుకాభిధమ్
చమత్కారోఽథగీతాంగవాద్యముచ్చలితాయతిః
తద్వత్ ప్రహరణం చే తత్ దేశీపద్ధతిరుచ్చతే. 70

1 స్వకః సారము, తరువాతి శ్లోకమును, కృష్టికరముగా నవరింప వీలుకాలేదు; ఇతర లాకణికుల సహాయమును లభింపలేదు. [పరి.] (క్రిందిసూచి).

గజ్జెలతోడి పాదమును, మొదలు తాళము లేక చలింపజేయవలయును ; తరువాత రెండవతాళము నారంభించి, మార్గ - దేశిగతులతో వాయించి, కడపట ఏక, అంతర అను క్రియలతో ప్రహరణములు గూర్చి, లగ్నప్రహరణమందు, భ్రమరీకరణముతోడి పాటమును, అన్ని వాద్యముల నాడములతోను గూర్చవలయును ; తరువాత వికటాంగమైన విషమతాండవము చేయవలెను. 61, 62, 63

తరువాత అతడు జనులందరికిని రక్తిగలుగునట్లు, రాగమునాలాపింపవలెను. ఆపై, సూడయెక్క మొదటి ప్రబంధమును పాడవలెను ; దానినే వాయింపవలయును ; ధ్రువపదమును పలుమారు పాడుచున్నపుడు, దానికి సరియగు యతిని వాయింపదగును ; పేరణి, తాయములు, సమముగాను, రెండు మూడింతలు గాను చేసి, యతి ముగింపుతో గజ్జెల వాయింపులను గూడ కూర్చవలెను ; ఆభోగమును పాడించి, ముగింపుతో యతితోగాని, ప్రహరణముతోడగాని, గజరము వాయింపబడుచుండగా, వికటముగా, మరల ఉద్ధతముగా, వారితో [సహనాయకులతో ?] నర్తింపవలెను. మరల పేరణి, తకారముతో సరిగా (?) ఛండనము చేయవలయును. 64, 65, 66, 67

సూడయందలి రెండవది, మొదలగు ప్రబంధములను ఇట్లే ప్రయోగించుట పేరణిపద్ధతియని బుధులందురు. 68

దేశి పద్ధతి

మొదలు సమహస్తముతో వాద్యముల మేళగింపు ; తర్వాత యతి ప్రహరణమును, ఆపై శూన్యమందు [వాద్యము, పాట, లేక ?] పుష్పాంజలి ; ఆమీది ఝేంకారము, రిగవణి, మరి తుండుకము, చమత్కారము, ఆతారువాత గీతాంగ వాద్యము, ఉచ్చలితమైన యతి, అట్లే ప్రహరణము ; ఇది దేశపద్ధతి. 69, 70

కవితోట్టవణీ ఖండయత్యవచ్ఛేదకాదయః

వికల్పేన భవేద్యత్ర రిఘోణ్యా సమనంతరమ్.

71

వైసారా పరనామ్నా సా నర్తకీ రంగమండపమ్

సముదాయప్రబంధేన ప్రవిశేదపరేణవా.

72

కేనచిచ్చిత్రవాద్యేన ముఖవాద్యం మతం తదా ;

పుటిలం త్వేతదేవోక్తం దేశీవిద్యావిశారదైః.

73

పుష్పాంజలిరనేనైవ ఊష్య ఇత్యుపచారతః

ఏతదేవమతం లోకే పుష్పాంజలిరితి స్ఫుటమ్.

74

హుడుక్కా, కరటా, దేశీపటహోద్యంతరా భవేత్

శబ్దే శ్రావ్యత్వహేతుత్వాత్ కాంస్యతాలం నివారయేత్.

75

రిఘోణ్యామేకతాలాడ్డతాల నిస్సారుకాస్త్రయః

తాలాః స్యుః ప్రాయశో నేతురిచ్చయాన్యేఽపి కేచన.

76

అథ ప్రేక్షణ పద్ధతిః

అతాలాలాప సంయుక్తో ర్ఘుంకారః ప్రథమస్తతః

వీదరూపకయోగ్యధ్యే స్యాదోతానియతాస్పదా.

77

అనంతరంతు కవితా తతోఽవచ్ఛేదసంజ్ఞకః

మలపోఽథ ప్రహరణం ప్రబంధాః ప్రేక్షణేమతాః.

78

ఏషాం పాటాక్షరైస్తుల్యముత్ఫుల్లైః కరణైః కృతమ్

భ్రమరీభిస్తథా చారీమండలైరుద్ధతైరపి

నర్తనం ప్రేక్షణం ప్రోక్తం చమత్కారైకకారణమ్.

79

కవితము, ఉట్టవణి, ఖండయతి, అవచ్ఛేదకము, మొదలగునవి, రిఘోణితో వికల్పముగా రావచ్చును ; తరువాత నర్తకి, పైసారమును నామాంతరముగల సముదాయప్రబంధముతో, వేరొక్క చిత్రవాద్యముతోనైనను, రంగమండపమును ప్రవేశింపవలయును ; అనంతరము, ముఖవాద్యము నడువవలెను ; దీనినే దేశీవిద్యావిశారదులు పుటిలమని పేర్కొన్నారు. 71, 72, 73

దీనితోనే పుష్పాంజలి వేయవలయును గనుగ, దీనికే లోకవ్యవహారమున పుష్పాంజలి అనుపేరు, బౌపచారికముగా వచ్చినది. 74

అంతరమున హుడుక్క, కరట, దేశీపటహము, మున్నగు వాద్యములుండ దగును; శబ్దము శ్రావ్యముగానుండుటకై కంచుతాళములను వదలవలయును. 75

రిఘోణియందు ఏకతాళము, అడ్డతాళము, నిస్సారుకము, ఆను మూడు తాళములు ప్రాయికముగానుండును ; నాయకుని యిష్టప్రకారము మరొకొన్ని తాళములును గావచ్చును. 67

ఇక ప్రేక్షణ పద్ధతి

మొదలు తాళము లేని యాలాపముతో గూడిన యేంకారము ; దానిపై పదము రూపకము ; ఈ రెంటి నడుమ, ఓతము తప్పక యుండదగును ; అనంత రము, కవితము, అవచ్ఛేదము, మలపము, ప్రహారణమును ; ఇవి ప్రేక్షణమందలి ప్రబంధములు. 77, 78

వీని పాటాక్షరములతో సమముగా, ఉత్పత్తకరణములతో, శ్రమరులతో, ఉద్ధతమైన చారిమండలములతో, నర్తించుట, ప్రేక్షణము ; ఇది, ముఖ్యముగా చమత్కారము గలిగించును. 79

ద్వివిధః సూడః

శుద్ధశ్చ సాలగశ్చేతి సూడః స్యాన్న ర్తనే ద్విధా ;
ప్రాగేలా కరణం వర్ణసరః కై వార యోంబడా.

80

త్రిభంగిర్వర్తనీ ప్రాంతే [?] రాసకోఽథై కతాలికా
ఇత్యేతే శుద్ధసూడేఽస్మిన్ ప్రబంధాః కీర్తితాః నవ.

81

ఏషాం స్వరాక్షరైస్తుల్యం సదృశం ధాతుకాకుభిః
వినిర్మితస్య వాద్యస్య సమానం నృత్తమాచరేత్.

82

సంగీతస్య యదా పాత్రం తదా సంగీతముచ్యతే
ధ్రువో మట్టః ప్రతిమట్టో నిస్సారుః సాటతాలకః
రాసకశ్చైకతాలీచ సూడే స్యుః సప్తసాలగే.

83

అథ రాసకమ్

బంధం పిండ్యాదిమాశ్రిత్య యస్మిన్ షోడశనాయికాః
నృత్యంతి ద్వాదశాష్టావా రాసకం తత్ ప్రకీర్తితమ్.

84

పిండి శృంఖలికా భేద్యలతా భేదాత్ చతుర్విధః

అభ్యధాయి బుధైర్బంధః ; తత్ర పిండితు పిండనాత్ ;

85

గుంఫనాత్ శృంఖలా ; భేద్యో భేదనాత్ ; జాలవత్ లతా
ప్రత్యేకం బహుభేదాః స్యుః ప్రౌఢైస్తే నర్తకైః కృతాః.
షోడశై వ పరం తత్ర యత్తాభిర్బంధపూర్ణతా.

86

చేలమర్దోరుకం యద్వా కా (కూ?) ర్పాసం కంచుకం తథా
ధమ్మిల్లం వేణికాం వాపి తత్తద్దేశానుసారతః,

87

దధానాః సుభగం వేషం క్వణన్మంజీరకంకణమ్
యావనంచ మనోహారి పీవరోరుకటీస్తనమ్.

88

1. ఈ వాక్యమునకు అవ్యయముగాని, అర్థముగాని స్పష్టపడలేదు [పరి.].

'తదసంగీత ముచ్యతే' అని నావద్ది వ్రా. ప్ర; అప్పటికిని అంతే.

రెండు తెగల సూడ

నర్తనమున సూడ శుద్ధమని సాళగమని రెండువిధములు : మొదలు, ఏల, కరణము, వర్ణసరము, కై వారము, ఝోంబడము, త్రిభంగి, వర్తని; కడపట (?) రాసకము, ఏకతాళి - ఇవి తొమ్మిది శుద్ధసూడమందలి ప్రబంధములు. 80, 81

పీని స్వరాక్షరములతో సమముగా, ధాతు - కాకువులకు తగినట్లు, నిర్మించిన (?) వాద్యమునకు సరిగా నృత్యము చేయవలెను. 82

ధ్రువము, మట్టము, ప్రతిమట్టము, నిస్సారువు, అటతాళము, రాసకము, ఏకతాళి, - ఈ యేడును సాళగసూడయందుండును. 83

ఇక రాసకము

పిండి మొదలగు బంధములను - కట్టుబాట్లను - ఆశ్రయించి, నాయికలు పదు నారుగురుగాని, పండ్రెండుగురుగాని, యెనమండుగురుగాని, చేయునృత్యము, రాసకమనబడును. 84

పిండి, శృంఖలిక, భేద్యము, లత - ఇట్లు బంధము నాలుగు తెగలని బుధులు చెప్పదురు ; అందు పిడుచవలె గుంపుగాగూడుట పిండి ; సరమువలె కూర్చుట శృంఖల ; వేరుగా విడివడియుండుట భేద్యము ; వలవలె ఏర్పడుట లత ; ప్రాధులైన నర్తకులు, వై వానిలో నొక్కొక్కటినిగూడ, అనేక విధములుగా కల్పింప గలరు. నట్టువక తైలు పదునారుగురే యుండదగును, ఎందుకనగా ఆసంఖ్యతో బంధము పూర్ణమగును గనుక. 85, 86

నట్టువక త్రియలు చీరనుగాని, చల్ల డమునుగాని, కుబుసముగాని, రవికగాని, కొప్పునుగాని, జడనుగాని, ఆయా దేశ్యద్ధతిననుసరించి తాల్పవచ్చును ; వారి వేషము సొబగుగానుండవలయును ; చేతికడియములును, కాలందియలును గలగల నద్దుచేయగలవి గావలయును ; ఊరు - కటి - స్తనములు, లావుగాగల మనోహర మైన ప్రాయముననుండువారు గావలెను ; ఇట్టివారు క్రమముగా, జంటలు జంట

వాద్యేన ద్వందశస్తుల్యచారీ ప్రభృతయః క్రమాత్
రంగం యవనికా గర్భాత్ విశేయుః పార్శ్వయోరిమాః.

89

ఆదిరాజశ్రియః¹ ప్రేక్ష్య స్వానురూపం చిరాద్వరమ్
స్వయం వరీతుం మహాత్మ్యాత్ ప్రాప్తా ఇవ సభాపతిమ్ ;

90

గోపికానాం సహస్రేభ్యో మానితాః ముఖ్యనాయికాః
ఆగతా ఇవ భూపేన క్రిడితుం రాసకోత్సవే ;

91

యాతాయాతక్ర (క్ల ?) మశ్లిష్టాః స్త్రీరూపాః శశినః కలాః
అస్తదోషోదయా? (యం ?)² ప్రాప్తాః రాజానమివ సేవితుమ్.

92

ద్రువా ఇవ తటిల్లేఖాః, చలత్కల్పలతా ఇవ
కామినీ వేషధారిణ్యః సాక్షాన్నతకలా ఇవ,

93

శిషీతా ఇవ పార్వత్యా ప్రతిచ్ఛాయా ఇవశ్రియః
ఋతుప్రయోజ్య రాగేణ గీయమానేషు గాయనైః,

94

చర్చర్యాది ప్రబంధేషు దేశీసూడస్థితేషుచ
వాద్యేషుచ ప్రయుక్తేషు సదృశేషు విచక్షణైః,

95

ఖండ మండల చారీభిః లాస్యాంగ ప్రముఖై రపి
కుర్వత్యః ప్రస్తుతై రంగైః గీతార్థాభినయం సమమ్.

96

ప్రవేశై ర్నిర్గమైః సంధిహీనై రప్యపసారణైః
ఛోటికాభిర్మితో హస్తతాలికాభిః లయానుగమ్,
బంధురై ర్వివిధై ర్బంధైః నృత్యేయురిహ నాయికాః.

97

1. 'శ్రియం' ముద్రి. సభాపతికి విశేషణముగా పరిష్కర్త దీనిని గ్రహించి, సవరించిన
'శ్రియః' అనియే వ్రా. ప్రతులన్నిటను. అదే యుచితతరమని గ్రహించితిని.

2. 'దోషోదయా' అను వ్రా. ప్ర. పాఠము రాజుకు విశేషణముగా సుగ్రహము.

లుగా, వాద్యముతో సరిగా, సాగునట్టి చారి మొదలగువానితో, తెరలోనుండి, రంగస్థలమునకు ఇరుప్రక్కలనుండియు రావలెను. 87, 88, 89

చాలకాలమునకు తమకు తగిన మాహాత్మ్యముగల వరుడు మరల దొరకినాడని, సభాపతిని తామేవరించుటకు వచ్చినట్టి, ప్రాచీన షోడశమహారాజుల లక్ష్యులలో యనునట్లు, 90

పదారువేల గోపికలతో, మన్ననగలిగిన ముఖ్యనాయికలు పదారుగురు, రాస కోత్సవమందు ప్రభువుతో క్రీడింపవచ్చినారోయనునట్లు, 91

దోషముల పుట్టుక (రాత్రులం దుదయము) లేని రాజును (చంద్రుని) నేవించు టకై, రాకపోకలుచేసి, అలసి, కూడబడిన, చంద్రకళలు పదునారును, స్త్రీరూపములు ధరించి వచ్చినవో యనునట్లు, 92

నిలిచిన మెరుగుదీగలవలె, కదలునట్టి కల్పలతలవలె, నృత్తకళలు స్త్రీరూపములతో ప్రత్యక్షమైనవోయనురీతి, పార్వతీదేవి శిష్యురాండ్రోయనుషగిది, లక్ష్మీదేవి ప్రతిబింబములతో యనదగియుండునాయికలు,

ఆయాబుతువులందు ప్రయోగింపదగిన రాగములతో, గాయకులు చర్పరి మున్నగు ప్రబంధములను, దేశిసూడయందున్నవానిని, పాడుచుండగా, నేర్పరులు తగిన వాద్యములను వాయంపగా, 93, 94, 95

ఖండములతో, మండలములతో, చారులతో, ప్రస్తావమునందలి యంగములచే, పాట యర్థమును సమముగా అభినయించుచు, ప్రవేశించుచు, వెడలిపోవుచు, సందులేకుండ తొలగుచు, అయకు సరిగా చిటికెలు వేయుచు, ఒకరొకరిచేతులపై తాళము తట్టుచు, పలువిధములై న నిండుబంధములతో, నర్తనంపవలయును.

అథ చర్చరీ

చర్చరీ మేతదేవాహుః వర్ణతాలాంచితేనచేత్
వాద్యేన ప్రవిశేయుస్తాః గాయంత్యశ్చర్చరీం కలమ్,

98

ద్విపదీం వాథ శృంగార వీరాభ్యామృతువర్ణనైః
నాయకస్య గుణఖ్యాతి ప్రఖ్యాపన పదోత్తరైః
మండలేన ప్రనృత్యంతి కాంతా వాసంతికోత్సవే.

99

అథ నాట్యరాసకమ్

చరితం భూపతేర్యత్ర పదార్థైరభినీయతే
నాయికాభిర్వసంతర్తా దేశీ హిందోలగీతిభిః
యావనాసవమత్తాభిః తదుక్తం నాట్యరాసకమ్.

100

అథ దండరాసకమ్

పాత్రాణ్యష్టైః సమారభ్య వర్ధంతే దండరాసకే
క్రమాత్ చత్వారి చత్వారి నాయకేచ్ఛానుసారతః.

101

చతుష్షష్టిర్భవేద్యావత్ యావత్సా ద్విగుణా పరైః ;
అరత్ని సమ్మితౌ దైర్ఘ్యాత్ అంగుష్ఠపరిణాహినౌ,

102

దండౌ కనకబద్ధాంతౌ మదనాది ద్రుమోద్భవౌ
ఘృతౌ మస్పృడౌ నానావర్ణకైశ్చారు చిత్రితౌ,

103

దధీరన్ పాణిపద్మాభ్యాం అథవా దండచామరే
తురికా దండకౌ యద్వా తత్తద్దేశీయభంగిభిః.

104

ఉక్తేషు వాద్యమానేషు చిత్రబంధేషు వాదకైః
లాస్యోంగ భ్రమరీ పాద చారీభిశ్చారుచంక్రమమ్,

105

సవ్యాపసవ్యతశ్చక్రఖాంత్యా ఖండప్రయోగశ్చైః
స శబ్దం పంచభిర్ఘాతైః కుర్వీరన్ దండమేళనమ్.

106

ఇక చర్చరి

రాసకమందే, నాయికలు వర్ణతాళములతో గూడిన వాద్యముతో, మధురముగా చర్చరినిగాని, ద్విపదినిగాని, పాడుచు ప్రవేశించి, శృంగార వీరములలో, నాయకుని గుణములను, కీర్తిని, వెలువరుచు పదములు నిండిన ఋతువర్ణనలతో, మండలముగా వసంతోత్సవమునందు నర్తించుట చర్చరియనబడును. 98, 99

ఇక నాట్యరాసకము

నాయికలు యానవాసవమత్తలై, వసంతఋతువున, దేశీయుయ్యాలపాటలు పాడుచు, రాజుగారి చరిత్రమును, పదార్థాభినయముతో చూపుట, నాట్యరాసకమనబడును. 100

ఇక దండరాసకము

దండరాసకమున, ఎనమండుగురు మొదలు, నాయకుని యిష్టముననుసరించి, క్రమముగా నలుగురు నలుగురుగా, పాత్రముల - ఆడునట్టివారి - సంఖ్య పెరుగవచ్చును; అట్లు అరువది నలుగురవరకును ఎక్కించవచ్చును; వారు రెండురెండు సరిజట్లుగా ఏర్పడవలెను. (?)

రెండు చేతులందును రెండుకోలలు ధరింపవలయును; అవి ఒక్కొక్కటి చిటికెనవేలు చాచిన మూరపొడవును, బొటనవేలి లావునుగలిగి, గుండ్రముగా నుండదగును; పొగడ మున్నగు మ్రానితో చేయబడినవియు, పలువన్నెల చిత్రపు పనులు గలవియుగావలెను; లేదా, ఆయాదేశరీతులనుసరించి ఒకచేతకోల, ఇంకొకచేత చామరమునుగాని, అట్లే కోలను; చురక త్తనిగాని ధరింపవచ్చును.

101, 102, 103, 104

మీదచెప్పిన చిత్రబంధములను వాదకులు వాయింపుచుండగా, లాస్యంగములయిన భ్రమరులు, పాదములు, చారులు వీనితో, అండమగు దాట్లతో ఎడమ, కుడి ప్రక్కలందును, చక్రమువంటి తిరుగుడులతో ముఖంబండప్రయోగముచే గలిగి, సశబ్దములగు బదుఘాతములతో, పఠస్పృహము కోలలను కలుపవలెను. 105, 106

నర్తకీ నర్తనే ప్రోక్తాః ప్రబంధాస్సకలా అపి
కౌతుకాదూభమిపాలానాం వాద్యతేఽత్రయథాక్రమమ్.
నర్తనంచ తథా కుర్యాత్ ప్రౌఢనర్తకశిక్షితమ్.

107

అథ శివప్రియమ్

మృదంగ కరటా కాంస్యతాల కాహలవాదకైః
వాద్యమానేషు వాద్యేషు యతిప్రహరణాదిషు,

108

కాంస్యేన ఘటితాన్ యద్వాలోహేన ఫణినః కరైః
వామైః వామేతరైః కోణాన్ బిభ్రాణాః తన్మయానపి,

109

స్ఫురత్కిరికిటీకారం వాదయంతో లయానుగమ్
రుద్రాక్షాభరణాః శ్లఙ్గాః (క్షు?) క్లప్తభూతి త్రిపుండ్రకాః,

110

శివై కతత్పరాభక్తాః నరాః నారీజనోఽథవా
శ్రేణీభూతాః ప్రమోదేన గాయంతశ్చండ్రశేఖరమ్,

111

అంగై ర్యథోచితైః పాపైర్ణాస్యాంగై ర్గతి సంయుతైః
అన్యోన్యాభిముఖీ భూతాః ద్విధాభూతాః కదాచన,

112

కదాచిన్మండలీభూతాః నృత్యేయర్పహుభంగిభిః
శివోత్సవేషు కర్తవ్యం నృత్యమేతత్ శివప్రియమ్.

113

అథ చింతు నృత్యమ్

తాలచ్ఛందానుగైః పాపైర్యతి ప్రహరణాదిభిః
కరతాలలయోపేతైః వాద్యవక్త్రభవైస్సహ,

114

పాదైర్లలిత సాల్యాంగైః చాతీభిర్గతిభి స్తథా
శ్రవ్యైః ద్రవిడదేశీయైః క్లప్తై స్తత్కాకురీతిభిః,

115

గీతార్థాభినయోపేతైః ద్విపదైః చింతుసంజ్ఞకైః
ప్రయోగైశ్చాపి తైః కింతుప్రచురైః సులయైశ్చుహుః,

116

నట్టువక తైల నర్తనముందు చెప్పబడిన అన్ని ప్రబంధములును దీనియందు, దొరల కుతూహలము ననుసరించి, క్రమముగా, వాయింపనగును ; అట్లే ప్రాధులగు నర్తకులు నేర్పిన నర్తనముగూడ, చేయదగును. 107

ఇక, శివప్రియము

మృదంగము, కరట, కంచుతాళము, కాహళమును వాయించువారు తమ తమ వాద్యములలో యతి, ప్రహరణము మున్నగు వాద్యప్రబంధములను వాయించుచుండగా, పురుషులుగాని, స్త్రీలుగాని, కంచుతోగాని తామ్రముతోగాని చేసిన పాములను ఎడమచేతులందును, అట్టికొడుపులను కుడిచేతులందును ధరించి, అయానుసారముగ 'కిరికిటి' యను శబ్దము స్ఫురించునట్లు వాయించుచు, రుద్రాక్షసొమ్ములుదాల్చి, విభూతిపుండ్రములు మూడు పలుచనగా ధరించి, శివునినే ధ్యానించుచు, బంతులుదీరి శివునిపాటలు పాడుచు, యథోచితములైన అంగములతో, పాటలతో, గతితోగూడిన లాస్యాంగములతో, ఒకప్పుడు ఒకరి కొకరు ఎదురు మొగముగా రెండుగా ఏర్పడుచు, మరొకప్పుడు మండలముగా తీరుచు, పలుభంగులుగా నర్చింపవలయును ; శివునికి ప్రియమైన యీ నృత్యము శివోత్సవములందు చేయదగినది. 108, 109, 110, 111, 112, 113

ఇక చింతునృత్యము

చక్కని వేషముగల లేత్రాయపు ప్రమదలు, యతి, ప్రహరణము, మొదలగు పాటములను తాళచ్ఛందముననుసరించి, వాద్యములందును, నోటను, కరతాళలయముతో గూడ పలికించుచు, లలితములైన లాస్యాంగములతో, పాదములతో, చారులతో, గతులతో, ద్రవిడదేశమున పుట్టినవియు, ఆ కాకురీతులతో నేర్పరుపబడినవియు, 'చింతు' అను పేరుకలవియునగు ద్విపదలు పాడుచు, ఆ పాటల యర్థము నభినయించుచు, అందమైన లయముగల కిత్తు అను లాస్యాంగము ప్రచురముగానుండునట్టి, ఆయాప్రయోగములతో నడుమ ప్రభువు మనస్సు హరించు

నృత్యేయః ప్రమదా యత్ర సువేషాః నవయావనాః
 సుకలాసం వితన్వంత్యః పత్యుర్మధ్యే మనోహరమ్,
 చింతునృత్తమితి ప్రోక్తమిదం ద్రవిడవల్లభమ్.

117

అథ కందుక నృత్తమ్

పద్మగోమూత్రికా నాగ చక్ర ప్రభృతిషు స్ఫుటమ్
 వాద్యమానేషు బంధేషు నానాపాతేషు వాదకైః,

118

దేశీయ నర్తన ప్రోక్త ప్రబంధేష్వథవా క్రమాత్
 నర్తకీ వేషధారిణ్యః సుమధ్యాః దీర్ఘలోచనాః,

119

పీఠరోరు కటీభారాః పీనోన్నత పయోధరాః

స్పర్ధమానాః మిథః కాంతిరూపయావనవిభ్రమైః.

120

హేమ్నూరూప్యేణ కాంస్యేన రచితాన్ దారుణాఽథవా
 అంతశ్చల దయోగోల నిక్వాణ ముఖరీకృతాన్,

121

దత్వాఽన్యాసాం నిజాన్ [తద్వత్] గృహ్ణత్యః పరతః పరాన్
 మిథో వినిమయేనై తాన్ స్వీకుర్వత్యః కదాచన,

122

కుచవక్త్రకృతాసక్తాన్ శకుంతానివ కందుకాన్

కరై రుడ్డాపయంత్యస్తాన్ కాతుకోత్కూలకూజితాః,

123

ఉల్లలత్కందుక ప్రాప్తి ధావల్లోలాక్షిలీలయా
 రచయంత్య ఇవాకాశం సరోమీనాజ్జసంకులమ్.

124

చారీభిర్గతిభిః పాదైర్లాస్యాంగై రపి కోమలైః

నృత్యంతి వనితా యత్ర తత్ స్యాత్ కందుకనర్తనమ్.

125

అథ భాండిక నృత్తమ్

వక్త్రోద్భవేషు వాద్యేషు ఖాద్యాశుకరణేషుచ
 వర్తమానేషు తాలేన హస్తతాలయుతేనచ,

126

నట్లు, సుకలాసము చేయుచు, ఆడుట చింతునృత్తమనబడును ; ఇది తమిళులకు చాల ప్రీయమైనది. 114, 115, 116, 117

ఇక కందుకనృత్తము (చెండాట)

ఇందు పద్మము, గోమూత్రిక, వాగము, చక్రము, మున్నగు బంధములను, లేదా దేశీనృత్తమునకు చెప్పిన ప్రబంధములను, నానాపాటములతో క్రమముగా వాద్యాల వారు వాయించుచుండవలయును.

నట్టువ కత్తియల వేషముధరించి, చక్కని నడుములు, నిండైన కన్నులుగలిగి, బలిసినతొడల, పిరుదుల బరువుగలిగి, నిక్కిన గబ్బిగుబ్బలు గలిగి, అందమున, ప్రాయమున, విభ్రమమున, ఒకరితోనొకరు పోటాపోటి చేయువనితలు,

118, 119, 120

బంగారు - వెండి - కంచులతో చేసినవి, మ్రానితో చేసినవి యైనను, లోన కడలునట్టి యినుపగుండ్ల గలగలధ్వని గలవియునగు బంతులు గ్రహించి, తమ తానిని ఎదుటివారికిచ్చుచు, వారిబంతులను తాముపట్టుకొనుచు, అప్పుడప్పుడు మరల చెండ్లను మార్చుకొనుచు కుచములవద్దికి, మొగములవద్దికి అవివచ్చినపుడు పతులనువలె ఎగురగొట్టుచు, వేడుకతో గట్టిగా కూతలువేయుచు,

121, 122, 123

ఎగురుచున్న చెండ్లను పట్టుకొనుటకై షరువెత్తు చంచలనేత్రములలీలచే, ఆకాశమును చేపలు, తామరపూవులు నిండిన యొక కొలనివల తీర్చుచు, కోమలములగు చారులు - గతులు - పాదములు - లాస్యాంగములు - వీనితో శర్తించునది - కందుకనృత్తమగును. 124, 125

ఇక ఖాండికనృత్తము

ఇది భండ్లు - హాస్యగాంధ్రు - చేయునది ; వారు శర్తించునపుడు వాద్య గాంధ్రు నోటివార్ధములును, వాద్యములను వాయించునట్లు అభినయములును,

ఖంజ వామన పోగండ వానరాద్యనుకారిణః
శిఖి సారస హేమాక్ష [?] శుకాది రుతకారిణః, 127

ఖరోష్ఠి) సారమేయాది వాశితానువిభాయిసః
తై నైర్వచోభిరశ్లేలైః చేష్టితైశ్చ తథావిధైః, 128

ఉత్సారణాయ జాడ్యస్య హాసయంతో నిరంతరమ్
అత్యంతం వామనీభూతాః పాపైరత్యంతదుష్కరైః
యత్ర నృత్యంతి భంజాస్తత్ బాండికం నర్తనం మతమ్. 129

1 అథ ఘటిసణీ నృత్తమ్

హుడుక్కాంస్కంధసంసక్తాం వాదయంతీ సఖిమివ
గాయనైర్గాయనీభిశ్చ వాంశికైశ్చ సమన్వితా, 130

చండాలీ నర్తకీవేషా (ష ?) ధ్వనిశారీరపేళలా
చర్యాప్రభృతిభిరీగ్తైః దేశీసూడస్థితై రపి, 131

గాయంతీ ధన్వినం క్రీడాకిరాతం పార్వతీపతిమ్
కావాలై ర్మద్యలైః, కాంస్యతాలైః కరటయాంచితైః, 132

వాద్యేషు వాద్యమానేషు యతిప్రహరణాదిషు
గతిభిస్సుకుమా రాభిః తాలచ్ఛందమనోహరమ్, 133

యత్ర నృత్యేదిదం భ్యాతం నృత్తం ఘటిసణీ విధిః [?]
పవంవిధగుణే నై తత్ ప్రయోజ్యం పురుషేణవా. 134

1. 'ఘటిసశ్చి', 'కటిసణీ', 'ఘటివిశ్చి', 'ఘటివిశ్చి' - అను రూపములు వ్రా. ప్ర. త్తలో మన్నవి. హుడుక్కజాతి వాద్యము, 'ఘటసా' అనునది గలదు గనుక, రానిని ధరించిన స్త్రీ 'ఘటసిస్త్రీ' కాగా, అదే వ్రాతలో 'ఘటిసశ్చి' అయి యుండునని, ఈ నృత్త మింకే గ్రంథమునెందును కావరాలేదు గనుక, దీని సరి త్తాన చేరు సందిగ్ధమని పరిష్కర్త నూచించినారు. (క్రీంది శూచిక)

తాళానుసారముగా చేతులు తట్టుచు సాగింపవలెను; నర్తకులు గూనివారిని, పొట్టివారిని, అంగహీనులను,¹ కోతులను, అనుకరించుచు, నెమలి, బెగ్గురు, వైడి కంటి, చిలుక మున్నగు వారివలె కూయుచు, గాడిద. ఒంటె, కుక్క మొదలగు జంతువుల కూతలనుసరించుచు, ఆయా బూతుమాటలతో, చేష్టలతో, చూచు వారి వినుగును పోగొట్టుటకై నిరంతరముగా నవ్వింపుచు, చాల పొట్టిగానిలిచి, అతిదుష్కరములైన పాటములతో, ఆడవలయును; ఇది భాండిక నృత్తమగును.

126, 127, 128, 129

ఇక ఘటిసణి నృత్తము

మృదువైన వేషము, సుపుటమైన నాదముగల శారీరమును, గలిగిన మాల జాతి నర్తకి, మూపుమీద చెలికత్తెవలె హుడుక్కా వాద్యమును బెట్టుకొని వాయింపుచు, పాటపాడునట్టి పుగుషులతో, స్త్రీలతోగూడి, చర్యప్రబంధము² మొదలగు రచనలను, దేశిసూడయందలి పాటలును, క్రీడాకిరాతరూపుడగు ధనుర్ధారిని పార్వతీపతిని గూర్చి పాడుచు, కాహళములు, మద్దెలలు, కంచుతాళములు - వీనితో కరటావాద్యమునుచేర్చి వాదకులు యతి, ప్రహారణము మున్నగు తాళప్రబంధములను వాయింపుచుండగా, సుకుమారములగు గతులతో, మనోహరముగా తాళచ్ఛందముననుసరించి నర్తించుట ఘటిసణి నృత్తమగును; ఇట్టి గుణములుగల మగవాడైనను ఈ నృత్తము చేయవచ్చును.

130, 131, 132, 133, 134

1. 'పోగండ' అనగా చిన్న బిడ్డలనియు చెప్పవచ్చును.

2. అంత్యప్రాసలు గలిగి, అశ్వాత్మవిషయము గలిగి, యోగులు పాడునట్టి రచన చర్యప్రబంధము (చూ. భరతకోశము)

అథ చారణ నృత్తమ్

నానానుప్రాసమధురాన్ దోహకాన్ రసనిర్భరాన్
రసోచితేన రాగేణ గాయంతోదేశకాకుభిః.,

135

వాద్యానుకరణైః వక్త్రభవైః (భీభూ)¹కృతోత్తరైః
ఉద్ధతైః పాదవిన్యాసైః భ్రమరై రపి భూషితైః.,

136

హస్తాభ్యాం బహుభంగీభిస్తాలైః ఛందమనోహరైః
యత్రభి సారాష్ట్రదేశీయాః చారణాః లలితోద్ధతమ్,

137

స్త్రియశ్చేదంతరీయాణాం పల్లవై రవగుంతితాః
నృత్యంతి మండలావృత్త్యా తత్స్యాత్ చారణనర్తనమ్.

138

అథ బహురూప నృత్తమ్

బహురూపస్య లోకస్య తత్తద్రూప ప్రదర్శనాత్
వేషచేష్టితభాషాభిః బహురూపం నిరూప్యతే.

139

సర్వ (చీవ-చిది? - రవాచేదిం...నావగమ్, ప్రకల్పకః) ?²
రంజకో మంజువాగ్వాగ్మీకల్యః కై వారకోవిదః,

140

సురేభో రసికో రూపభాజనం భావకోయువా
³(వాయవేనాపితంవో) నాత్యుచ్ఛో నాతివామనః,

141

సంస్కృతాదిషుః భాషాసు నానాదేశోద్భవాసుచ
దక్షః సదస్యతాభిజ్ఞః బలవాన్ విజితశ్రమః,

142

ఆశు వేషాంతరగ్రాహీ ప్రస్తావోచితపాఠకః
స్వతుల్యానుచరై ర్యుక్తో ముండితశ్మశ్రుమూర్ధజః,

143

1. కుండలించినది అస్పష్టమని పరిష్కర్త వచలిన పాఠము. ఇది నావద్ది వ్రా. ప్ర. లోనిది. అర్థము నా యూహ.

2, 3. సవరణ సాధ్యముగాని వ్రాత.

ఇక చారణ నృత్తము

సౌరాష్ట్రదేశము వారైన చారణులు - ఊరూరు తిరుగుచు, గేయములు పాడు వృత్తిగలవారు —, పలు తెరగుల యనుప్రాసములు గల్గి, మధురములైన రసమునిండిన దోహకములను¹ రసములకు తగిన రాగములతో దేశకాకువులతో పాడుచు, భీ-భూ అను శబ్దములు నిండిన వాద్యధ్వనులను నోటితో పలుకుచు, అందమైన చందముగల కరతాళములు పలుభంగులతో వేయుచు భ్రమరములతో అందమైన గట్టి పాదవిన్యాసములతో, లలితోద్దతముగా నర్తించుట చారణ నృత్తము ; స్త్రీలైనచో కట్టుచీర కొంగులతో ముసుగు వేసికొనవలయును.

135, 136, 137, 138

2ఇక బహురూపనృత్తము

అనేకరూపములుగల లోకుల ఆయారూపములను, వేషము, చేష్ట, భాష-వీనిచే ప్రదర్శించునదిగాన ఇది బహురూపమనబడును. దానిని నిరూపింతుము, 139

రక్తి గలిగింపగలవాడు, మంచిపలుకుగలవాడు యుక్తిగా మాటలాడు నేర్పు గలవాడు, ఆశోగ్యవంతుడు, కైవారమున నేర్పరి, మంచికేఖగలవాడు, రసికుడు, రూపరి, భావసాళక్తి గలవాడు, ప్రాయముగలవాడు, మిక్కిలి పొడుగరియు పొట్టియు డానివాడు, సంస్కృతము మొదలగు భాషలందు, ఇతర దేశభాషలందును దక్షుడు, సభ్యత నెరిగినవాడు, బలవంతుడు, శ్రమను గెలిచిన వాడు, త్వరలో వేషము మార్చుకొనగలవాడు, ప్రస్తావమునకుచితమైన వానిని చదువగలవాడు, తనవంటి యనుచరులతో గూడినవాడు, గడ్డమును, తలవెండ్రు కలను ఊరము చేసికొన్నవాడు, మధురధ్వనిగల గాత్రము గలవాడు - ఇట్టి

1. దోధకమను వృత్తచ్ఛందస్సుగల రచనలు. మూడు భగణములు, రెండు గురువులును పాదమునకు గలది దోధకము : “నానన నానన నానన నానా” ఇట్లు.

2. ఇదే యిప్పటి పగటివేషమని పరిష్కర్త భావము (Introduction P. 152).

మధురధ్వని శారీరో బహురూపీ నిగద్యతే;
గుణై రేభిర్యతా స్త్రీవా మతా ముండనవర్జితైః. 144

త్రివిధాభినయే నాఢ్యం లోకధర్మముపేయుషా
సాత్త్వికేన పరిత్యక్తం హావభావై రలంకృతమ్, 145

ద్విచతుశ్చరణా పాదసంజీవా¹భినయాంచితమ్[?]
ప్రథమం ప్రవిశేత్పాత్రం సకలాతోద్యసంయుతమ్, 146

వాద్యప్రవర్జితైః [పాపైః?] నృతై రపి మనోహరమ్;
నృపవంశేనవా లోకప్రసిద్ధచరితేన వా. 147

యన్నాప్యే(వర్జితం)² సాక్షాత్ తత్కుర్యాదత్రకృత్రిమమ్ ;
అత్యంతగ్రామ్యభాషాఢ్య మనిష్ఠం యత్సభాసదామ్
.....³యచ్చ బహురూపం నతన్మతమ్. 148

అథ కోల్లాట నర్తనమ్

కాహలై ర్మార్గపటహైః కాంస్యతాలసమన్వితైః
మద్దలైః జయఘంటాభిః భేరిభి స్తంబపై రపి, 149

వాద్యమానేషు వాద్యేషు వాదకై ర్భావ్యమద్భుతమ్[?]
వరత్రాగమనై శ్చితైః కరణై రంచితాదిభిః, 150

ప్రాంశోరుపరి వంశస్య భ్రమరై రతిదుష్కరైః
ప్రాణసందేహకరణైః శస్త్రధారాగ్రవంచనైః, 151

మనుష్య దుర్వహై ర్భారైః మృద్వంగ పరివర్తనైః
ఉచ్చైః ఖగవదుడ్డినైః శస్త్రాణాం చాలనాదిభిః
యత్రనృత్యత్తి కోల్లాటాస్తత్ స్వాత్ కోల్లాటనర్తనమ్. 152

1. 'వాదసంజీవాభి' అని వ్రా. ప్ర. వైని చిన్ని సవరణతో అర్థము సూచించితిని.
2. (దృశ్యతే ?) అని పరిష్కర్త లుప్తపూరణము. 'వర్జితం' అని నావద్ది వ్రా. ప్ర.
3. 'వత్సభావనామి స్వార్థ్య సంశర్యత్' అని వ్రా. ప్ర. కొరుకరాని పాఠము.

వాడు బహురూపి యనదగును ; ఈ గుణములన్నియు - ఊరము తప్ప - గలిగిన స్త్రీయైనను గావచ్చును. 140, 141, 142, 143, 144

సాత్వికాభినయము వదలి, లోకధర్మమునాశ్రయించిన త్రివిధాభినయములతో, హావభావముల సొగసుతో, రెండుకాళ్ళు, నాలుగుకాళ్ళు, కాళ్ళులేని - సజీవ వస్తువుల యభినయముతో, అన్నివాద్యములతోను గూడి, పాత్రము మొదలు ప్రవేశింపవలయును ; వాద్యములందలి పాటములతోను, స్పృహములతోను, అట మనోహరము గావలయును ; రాజవంశముగాని (?) లోకప్రసిద్ధమైన చరిత్రను గాని అభినయింపదగును. 145, 146, 147

నాట్యమునందు ప్రత్యక్షముగా చూపగూడని వస్తువును ఇందు కృత్రిమముగా చేయవలెను(?). మిక్కిలి గ్రామ్యమైన భాష గలిగినదియు, సభ్యులకిష్టము కానిదియునగు విషయము బహురూపమున నుండదగదు(?). 148

ఇక కొల్లాట నర్తనము

బాకాలు, మార్గపటహములు, కంచుతాళములు, మద్దెలలు, జేగంటలు, భేరులు, తప్పెటలును భవ్యముగా, అద్భుతముగా వాద్యాలవారు వాయించు చుండవలెను ; అప్పుడు కొల్లాటవారు (దొమ్మరులు)¹ - అంచితము మొదలగు కరణములతో, వింతవినతగా తోలుపగ్గములమీద నడుచుచు, పొడువైన వెదురు గడమీద చాలదుష్కరములైన ప్రభువులు చేయుచు, ప్రాణసందేహముగలిగించు నట్లు ఆయుధాల వాదరలనుండి తప్పకొనుచు, మనుష్యులు మోయలేని బిరువులు మృదువైన యంగములమీద పెట్టుకొనుచు, ఎత్తుగా పడులవలె ఎగురుచు, కత్తులు మొదలగు శస్త్రములు త్రిప్పటవంటి పనులు చేయుచు - నర్తించుట కొల్లాట నర్తనమగును. 149, 150, 151, 152

1. దోంబలనువారు తక్కువజాతివారు. చాలా ప్రాచీనకాలమునుండియు వీరికి నాట్య-నృత్య-గానములు వృత్తి. ఉపరూపకములలో 'దోంబి' అను విశిష్టరచన పూర్వముండినది. వీరి దొమ్మరిపాట, కన్నడమున వీరికి 'కొల్లటిగ' అను మారు పేరును గలదు. కొల్లాటాడు - కొల్ల మున్నగు తెలుగుపదములకు ఈ 'కొల్లాటము'తో సంబంధ మేమైన గలదేమో !

1 అథ నర్తకీ లక్షణమ్

రూపయావనలావణ్య నృత్తవిద్యాశ్రయత్వతః
 సేత్రానంద సుధాపాన భాజనత్వాచ్చనర్తకీ,
 ఉపచార ప్రయోగజ్ఞైః పాత్ర మిత్యభిధీయతే.

153

తన్వీ తారుణ్యలావణ్య భాగ్యసౌభాగ్య సౌధభూః
 కులీనా రూపవత్సాధ్యా గ్రహణే ధారణేక్షమా,

154

ప్రగల్భా రసభావజ్ఞా సోత్సాహో సకుతూహలా
 కలాభిజ్ఞా విధేయాంగీ సుసత్త్వా మధురస్వరా,

155

స్మృతపూర్వ కృతాలాపా సుమనాః శుద్ధలక్షణా
 సుతారాఽనామయా శ్యామా గౌరీవా లాఘవాన్వితా,

156

జితశ్రమా సభాధీరా చతురా త్రివిధే గ్రహే
 అవధానవతీ భ్యాతా గీతవాద్యవిశారదా.

157

నాతిస్థూలా నాతికృశా నాత్యుచ్చా నాతివామనీ
 వినయాదార్యలజ్జాది గుణరత్నైరలంకృతా,

158

అంగప్రత్యంగకోపాంగ చారీ స్థానకమండలాన్
 పాటాంగహార లాస్యాంగ శ్రమరీ కరణాన్వపి,

159

ఉ. 1. ఈ శీర్షిక 'గోండలీలక్షణమ్', లేక 'గోండలీ నర్తకీ లక్షణమ్' అని యుండవలసి యును. ఈ గ్రంథమున ప్రత్యేకముగ గోండలీ నృత్తలక్షణమును వివరింపలేదు. దేశీ నృత్తభేదముల కడవట, గోండలినీ పేర్కొని ముందు నర్తకీ సామాన్య లక్షణము చెప్పటచేత, 'దేశీపద్ధతి-పుష్పాంజలి' అను శీర్షికక్రింద జాయసేనాని చెప్పిన ఆట-పాటలు ఈ గోండలికి సంబంధించినవిగా గ్రహింపవలసి యున్నది" అని పరిష్కార సూచన చేసినారు. (Introduction P. 135) లేక, చాని లక్షణ గ్రంథభాగము లు వ్రమైనదేమో! గోండలీ సంపూర్ణలక్షణమును సంగీత రత్నాకరమున (అ. 2, శ్లో. ౧౨౭౮-౧౩౦౯) చూడవచ్చును.

ఇక నర్తకి లక్షణము

రూపము, యశావనము, లావణ్యము, నృత్తవిద్య - వీనికి ఆశ్రయమై యుండుటచేతను, నేత్రానందమును అమృతము త్రాగవలసిన పాత్రమగుట వలనను, బౌపచారిక ప్రయోగమునెరిగినవారు, నర్తకిని పాత్రము అని పేర్కొనినారు. 153

ఉత్తమమైన నర్తకి యెట్టిదనగా :

చులకని దేహము గలిగి, ప్రాయము, అందము, మంచి యదృష్టము, శర్తకు ప్రీతిపాత్రత - వీనికి నెలవై యుండవలెను ; సత్కులమున పుట్టి, రూపము, సంపద గలిగి, గ్రహణ ధారణములందు సమర్థత గలదియు, ప్రతిభ గలిగి, రస భావములను దెలిసి, ఉత్సాహమును, కుతూహలమును గలిగినదియునై యుండ దగును ; కళలు దెలిసినది, విధేయములగు అంగములు గలిగినది, మంచినత్తువ గలది, తియ్యని కంఠస్వరము గలదియు గావలయును. 154, 155

నవ్వుచు మాటలాడగలది, మంచిమనస్సు శుద్ధమైన లక్షణములు గలది, చక్కని కనుపాపలు గలది, ఆరోగ్యవంతురాలునై యుండదగును ; దేహవర్ణము చామనచాయగాని, బంగారువన్నెగాని కాదగును ; లాఘవముగలిగి, శ్రమను గెలుచుకొని, సభయందు ధైర్యముగలిగి, (సమము, అతితము, అనాగమము అను) మూడు తాళగ్రహములందును చతురురాలై యుండవలెను; అపేదానము గలదియు, గీత - వాద్యములందు నేర్పరియు గావలయును. 156, 157

ఎక్కువ లావుగను, బక్కుగను ఉండక, ఎక్కువ పొడువును, పొట్టియును గాక, వినయము బౌదార్యము, లజ్జ మున్నగు గుణరత్నములచే అలంకృతయై యుండదగును ; అంగములు, ప్రత్యంగములు, ఉపాంగములు, చారులు, స్థానకములు, మండలములు, పాటములు, అంగహారములు, లాస్యాంగములు, శ్రమరులు, కరణములు, మార్గ - దేశి పద్ధతుల ప్రయోగములు - ఇవన్నియు

మార్గదేశీవిధానేన ప్రయోగాన్ జానతీ స్ఫుటమ్
సద్యోఽభీష్ట ప్రయోగజ్ఞా నర్తకి ప్రవరామతా. 160

రూపలకావన యుక్తానాం సహస్రేఽపి మృగీదృశామ్
కలాగుణ సమేతానాం నర్తకి నై వలభ్యతే ;
1నర్తకి గాయనీ స్యాచ్ఛేత్ భోగినీ, పాత్రమన్యథా(?). 161

కల్యాణకటకే పూర్వం భూతమాత్మమహోత్సవే
సోమేశః కాతుకాత్ కాంచిత్ భిల్లివేష ముపేయుషిమ్. 162

నృత్యంతీమఘ గాయంతీం స్వయం ప్రేక్ష్యమనోహరమ్
ప్రీతో నిర్మితవాన్ చిత్రగోండలీ విధిమిత్యయమ్
యతో భిల్లి మహారాప్తే గోండలీత్యభిధీయతే. 163

కుండలీం నామ మృద్ధ్వంగీం సుకేశీం దివ్యయోషితమ్
సంగీతం కోమలం నృత్తం శిషయామాసపార్వతీ
తన్నృత్తం కుండలీమాపః తత్సంబంధాత్ పురాతనాః. 164

అథ నర్తకలక్షణమ్

కులీనో నృత్యశాస్త్రజ్ఞః తత్త్వవేదీ జితేంద్రియః
ఊహోహోహ విశేషజ్ఞో దక్షోలక్ష్యప్రదర్శనే. 165

కవిర్వాద్యప్రబంధేషు స్వయం వాదనకోవిదః
జ్ఞాతా వాద్యశ్రుతీః సర్వాః ముఖవాద్యవిశారదః. 166

చతురః శిష్యశిష్యాయాం నర్తనే నిపుణః స్వయమ్
సంగీతమేలనాభిజ్ఞో నానాదేశీయ నృత్యవిత్. 167

1. ఈ వాక్యమునకు 'పాత్రమునందు నర్తనము, పాట, అందము అను మూడు గుణములును గలిగి యుండనేని అదియొక అసాధారణ సందర్భము' అని తాత్పర్యమును పరిష్కర్త సూచించినారు. (చూ. క్రింది సూచిక)

దండలా స్త్రీము

సాగరమథనము

వడవ యధ్యాయము

స్వప్నముగా నెరిగినది గావలయును ; కోరిన ప్రయోగమునప్పుడే చేసి చూప
గలిగినది గావలయును ; ఇట్టిది ఉత్తమనర్తకి. 158, 159, 160

రూపము, యావనము గలిగి కళలగుణములుగల మృగాతులు, వేయిమంది
తోను ఒక నర్తకి లభింపదు.

నర్తకి గాయనిగూడనయ్యెనేని భోగినియగును ; కాదేని పాత్ర
మగును. (?) 161

పూర్వకాలమున, కల్యాణకటకమునందు, భూతమాతృకల యుత్సవ సమయ
మున, ఒకానొక స్త్రీ భిల్లజాతియాడదానివేషము ధరించి, మనోహరముగా
ఆడుచు, పాటపాడుకొనుచుండగా, సోమేశుడు వేడుకతో చూచి, సంతోషించి,
ఈ చిత్రగోండలి నృత్తమును తానే కల్పించినాడు ; మహారాష్ట్రములో భిల్ల
స్త్రీకి 'గోండలి' యని పేరుగనుక. 162, 163

'కుండలి' యనబడు ఒక సుందరియైన దేవతా స్త్రీకి, పార్వతీదేవి, సంగీత
మును, కోమలమైన నృత్తమును నేర్చెను : ఆ సంబంధముచే ఆ నృత్తమును
'కుండలి' యని ప్రాచీనులు పేర్కొందురు. 164

ఇక నర్తక లక్షణము

మంచికులమున జనించినవాడు, నృత్యశాస్త్రమునెరిగినవాడు, తత్త్వజ్ఞానము
గలవాడు, ఇంద్రియములను జయించుకొన్నవాడు, ఊహ, అసోహల భేదము
నెరిగినవాడు, లక్ష్యమును ప్రదర్శించుటయందు దతుడు, వాద్యప్రబంధములు
కవనముచేయగలవాడు, తానే వానిని వాయింపవేర్చినవాడు, వాద్యముల
శ్రుతులన్నియు తెలిసినవాడు, ముఖవాద్యమందు నేర్పరి, శిష్యులకు నేర్పుట
యందు చతురుడు, తానే నర్తించు నై పుణ్యము గలవాడు, నృత్తగీతవాద్యము
లను మేళగింపనేర్చుగలవాడు, నానాదేశముల నృత్యరీతులెరిగినవాడు, కళా
విదుడు, నిరహంకారుడు, పరంపరగా విద్యోపదేశము గలవాడు, తాళములందు
కుశలుడు, మాటకారి, గీతవాద్యములు తెలిసినవాడు, క్రొత్తక్రొత్తగా ఆయా

కలావిత్ నిరహంకారః పారంపర్యోపదేశవాన్
తాలేషు కుశలో వాగ్మీ వేదితా గీతవాద్యయోః. 168

ప్రతికల్పయితుం భంగీః తాస్తాః ప్రతినవాః ఊమః
కరాభ్యాం వాదపాటాది కర్మదర్శయితుంఽటుః. 169

అవ్యంగోఽంతర్ముఖః కల్యోరూపవాన స్తమత్సరః
నర్తకీ మనసా సార్థమేకీభావమిహోగతః. 170

సురేభో రంజకో ముజువచసో నర్తకోమతః
గుణై రేవం విధై ర్యుక్తా కించిద్గతితయావనా
అంతఃపుర (పుర) స్త్రీశాం శిష్యానాం నర్తకీపరమ్. 171

అథ ముఖరిలక్షణమ్

....., తాళమాత్రాణాం గణితజ్ఞతా
మార్జనాత్రయవేదిత్వైస్త్రితా లఘుహస్తతా 172

వాద్యప్రబంధకర్తృత్వం పాత్రచిత్తానువర్తితా
బృందమేలన దక్షత్వం రంజకత్వం సురేఖతా. 173

న్యూనాతిరిక్తయోః సామ్యకృతి ర్వాద్యశ్రుతిజ్ఞతా
సంగీతయోజనజ్ఞత్వం గ్రహే మోక్షేచసాటవమ్. 174

చిత్రాదిక చతుర్మూర్గ వివేచన విదగ్ధతా
బలిత్వం సావధానత్వం తాలానుగగతిజ్ఞతా. 175

సర్వాంగదోషరాహిత్యం ఛిద్రావకణనై పుణమ్
దృతిస్మృత్తిశృశబ్దస్య సౌష్ఠవం హృద్యవాదితా. 176

ప్రస్తావోచితకై వార చతురత్వం సభావశేః
గాత్రస్వరానుగామిత్యం వాజవాద్యేసుకర్ణతా. 177

1. వ్రాతలో రెండక్షరములు లుప్తము. 'గత' ఉండునని పరిష్కర్త సూచన. వైది నా సూచన.

భంగులను కల్పింపగలవాడు, చేతులతో వాద - పాటములు మొదలగుపనులు చేసి చూపగలవాడు, అంగహీనతలేనివాడు, అంతర్ముఖి, ఆరోగ్యవంతుడు, రూపవంతుడు, మచ్చరములేనివాడు. నర్తకి మనస్సుతో ఏకీభావమునొందగలవాడు, మంచిరేఖకలవాడు, రంజనచేయగలవాడు, మధురవాక్కుగలవాడు - ఇట్టివాడు నర్తకుడగును. ఈ గుణములుగల నర్తకి యావనము కొంత నడలినదై నపుడు అంతఃపురస్త్రీలకును, (పురస్త్రీలకును.) నర్తనము నేర్పుటకు తగును.

165, 166, 167, 168, 169, 170, 171

ఇక ముఖ్య లక్షణము

తాళమందలి మాత్రల లెక్కనెరిగియుండుట, మాయూరి, అర్ధమాయూరి, కార్మూరి అను మూడు మార్జనలు - ఆవనద్ధవాద్యమందు స్వరములను పుట్టించు క్రమములు - తెలిసియుండుట, స్థిరత్వము, హస్తలక్షణము, వాద్యప్రబంధములు రచింపగలుగుట, పాత్రచిత్తముననుసరించుట, బృందమును మేళగించు నేర్పు, రంజింపజేయు శక్తి, చక్కనిరేఖ గలిగియుండుట, ఎక్కువతక్కువలను సరిపరుచుట, వాద్యముల క్రతులనెరిగియుండుట, సంగీతమును కూర్చు తెలివి, పట్టు - విడుపులందు పటుత్వము, చిత్రము మొదలగు నాలుగు తాళ మార్గములను - చిత్రము, ధ్రువము, వార్తికము, దక్షిణము అనువానిని - పుర్పరుచు జాణతనము, కాయశక్తి, సావధానత, తాళముననుసరించు గతి నెరుగుట, ఏయంగమునందును దోషము లేకుండుట, లోపములను కప్పివెట్టు నిపుణత, శబ్దమును పట్టుకొను, వదలు - శక్తి, సౌష్ఠ్యము, హృద్యముగా వాయింప గలుగుట, ప్రస్తావమునకు తగినట్లు సభాపతినికై వారము చేయు ఛాతుర్యము, శారీరమందలి స్వరమును వెన్నంటి వడవగలుగుట, వాజివాద్యమందు ప్రక్క వాద్యము? మంచిచెవిగలిగియుండుట, మంచినిలుకడగల యుత్సాహము, చేయి

[సు]స్థిరోత్సాహితా చర్మలగ్నహస్తత్యమిత్యమీ
గుణాః ముఖరిణః ప్రోక్తా వాదకస్య విచక్షణైః. 178

అథ ప్రతిముఖరిలక్షణమ్

గుణైః కైశ్చిద్విహీనోఽపి భవేత్ ప్రతిముఖర్యపిః
కింతు యత్యాది వాద్యానాం కృతానాం ముఖవాదినా
ఉచితాన్యనుయాయాతి [?]¹ తద్వద్వాదయితుమ్క్షమః 179

అథ వాద్యబృందలక్షణమ్

కృతానాం వాద్యకవిభిః వాద్యానామాశుశిక్షణమ్
శ్రుతిజ్ఞాన పరత్వంచ స్వవాద్యగ్రహమోక్షయోః, 180

కాలానుగత్వమైకాగ్ర్యముఖయో (గ్ర్యంపుటయో?)² ర్మైలనజ్జితా
వామదక్షిణ దక్ష్య మనోన్యస్తతికారితా
ముఖానువృత్తి (వర్తి?) కావేతి వాద్యబృంద గుణామతాః. 181

అథ ముఖ్యగాయకలక్షణమ్

బృందమేలన చాతుర్యం రాసిక్యమనురంజనమ్
త్రిషుస్థానేషు గమకప్రాణగీతి ప్రవీణతా, 182

గంభీరమధుర స్నిగ్ధక్రావక ధ్వనికాలితా
తాదృక్కారీర సంపత్తిః వివిధాలప్తి నైపుణమ్. 183

సర్వగీతప్రబంధానాం గాతృత్వం తాలధారితా
విజితశ్రమతాఽయ త్తకంతతా సాపధానతా, 184

1. భావము స్పష్టమేకాని భావ కలుపితము.

2. 'పుటయో' వ్రా. ప్ర. స్పష్టతరము. వాద్యముల కుడి యెడమ మూతలు పుటములు. (చూ. భర. కో. 'పుటపరి కర్మ').

పదవ యధ్యాయము

చర్మమునంటుకొనియే యుండుట - ఇవి ముఖరి - వాద్యగాండ్రమేటికివలయు
గుణములు. 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178

ఇక ప్రతిముఖరి లక్షణము

పై గుణములలో కొన్ని లేనివాడైనను ప్రతిముఖరి - ఎదురువాద్యగాడు -
కాగలడు; కాని ముఖరి చేసిన యతి మొదలగు వాద్యప్రబంధములలో, ఉచితము
లేన వానిని, అతనివలె వాయింపగలిగి, అనుసరింపగలవాడు కావలెను. 179

ఇక వాద్యబృందలక్షణము

వాద్యకవులు రచించిన వాద్యప్రబంధములను త్వరగా నేర్చుకొనుట, శ్రుతి
నేరుగుటయందాసక్తి, తమ తమ వాద్యముల పట్టు-విడుపులందు తాళముననుస
రించి నడుచుట, ఏకాగ్రమయిన చిత్తము గలుగుట, వాద్యముయొక్క రెండు
ప్రక్కల నాదములను మేళగించు నేర్పు, కుడియెడమలంతురుక్షతతో వాయింప
గలుగుట, ఒకరినొకరు పొగడుట, ముఖరిని అనుసరించుట - అనునివి వాద్య
బృందములోని వారి గుణములు. 180, 181.

ఇక ముఖ్యగాయక లక్షణము

181
బృందమును మేళగించు చాతుర్యము, రసికత, రంజింపజేయగలశక్తి,
మండ్ర-మధ్య-తార స్థానములు మూడిటియందు గమకములచే వెలయునట్లు
పాడగల ప్రవీణత, గంభీరమై, తియ్యనై, తనుపుగలిగి వినిపించుకొను ధ్వని గలు
గుట, అట్టి శారీరము, - గానముచేయు కంఠపాటవము, - గలిగియుండుట,
వివిధములైన ఆలపులందు నైపుణ్యము, అన్నిగీతప్రబంధములును పాడగల
నేర్పు, తాళమును విడువకుండుట, శ్రమను గెలుచుకొనియుండుట, కంఠము
స్వీదముగా నుండుట, అవధానము తప్పకుండుట, నర్తకియొక్క సుకలాసముతో

నర్తకీ సుకలాసేన సమతా (సమిత?)¹ స్థాయకాఽతా
శుద్ధసాలగరాగేషు భాషాంగాదాచకాశలమ్, 185

గ్రహేమోక్షేచ దక్షత్వం ధీరతాఽపాస్తదోషతా
సర్వరీతిషు వై దగ్ధ్యాపశ్చిమత్వం సురేఖతా, 186

ఇత్యేతే కఫీతాః ముఖ్యా (ఖ్య?) గాయకస్యగుణాఃబుధైః;
ఉద్యుగ్గుణా ముఖరిణీ వాద్యబృందేవ్రశస్యతే. 187

ప్రకృత్యైవాంగనాగానం కోమలం మధురంయతః
కృతార్థైరుపదేష్టవ్యం కన్యాభ్యోగాయకైస్తతః, 188

అథ బృందలక్షణమ్

సమానస్వరతా స్థానత్రయే గమకచాతురీ
అన్యూనాధికతా స్థాన (నే?) తన్మనస్త్యమభీరుతా, 189

నర్తనావసరే నాదం ధృత్వాగాతుం విదగ్ధతా
స్థాయాంతే ముఖ (ఖ్య?)దాయిత్యం నియమస్య ప్రతిగ్రహాః, 190

ప్రబంధగాయితా చేతి గాయనాం బృందలక్షణమ్;
బృందం నారీమయం సర్వమపి కార్యంవిలాసినా, 191

ద్రష్టుం కాతుకినా నృత్యం శుద్ధాంతస్త్రిజనైస్సహ
లాక్షణం (జ్ఞా?) విద్యావతాం చాగ్రే వైభవఖ్యాపనాయచ. 192

అథ సంప్రదాయలక్షణమ్

పాత్రానుజీవినాం బృందం సముదాయ ఉదీరితమ్
పారంపర్యోపదేశితాత్ సంప్రదాయశ్చ, కథ్యతే. 193

చతుర్భిరధికాఽశీతిరుత్తమోత్తమ ఉచ్యతే,
విద్యావంతశ్చతుష్షష్టిరుత్తమః పరికీర్తితః. 194

1. 'సమిత' వ్రా. ప్ర. ఉచితతర పాఠము.

సరిగా రాయములు చేయగలుగుట, శుద్ధము, సాశగము, భాషాంగము మున్నగు తాగభేదములందు కౌశల్యము, పట్టు - విడుపులందలి దిట్టతనము, ధైర్యము, డోషములు లేకుండుట, అన్ని రీతులందును వెనుదీయని నేర్పరితనము, మంచి కేళి గలిగియుండుట, - ఇవి ముఖ్యగాయకుని గుణములని బుధులందురు.

పై గుణములుగల స్త్రీ ముఖరిణిగా, వాద్యబృందములందుండుట ప్రశస్తము; సహజముగానే అంగనలపాట, మృదువు, మధురము; కావున నేర్చిన మగవారు, అడబిడ్డలకు గానము నేర్పదగును.

182, 183, 184, 185, 186, 187, 188.

ఇక బృందలక్షణము

కంఠస్వరము ఒక్కతీరుగా నుండుట, త్రిస్తానము లందును గమకములు పలికించు నేర్పు, స్థానమందు ఎక్కువ తక్కువలు లేకుండుట, ఏకాగ్రచిత్తము గలుగుట, భయములేమి, నర్తించు సమయమున నాదమును పట్టుకొని పాడగల జాణ తనము, రాయము తుదలో ముఖ్యగాయకునికి వదలు తెలివి, చేసిన యేర్పాటును పరిగ్రహించుట, ప్రబంధములను గానముచేయుట - ఇవి గాయకబృందమునకు లక్షణములు.

విలాసశీలుడైన రాజు, వేడుకతో, అంతఃపురస్త్రీలతోగూడ నృత్తమును చూడవలసినప్పుడు, విద్వాంసులముందు, వైభవమును ప్రదర్శించుటకును, బృందముననంతయు స్త్రీలే యుండునట్లు చేయవచ్చును. 189,190,191,192

ఇక సంప్రదాయలక్షణము

శౌత్రమును వెన్నంటి జీవించువారి జట్టు సముదాయ మనబడును; పరంపరగా దీనికి సంప్రదాయమనియు పేరు గలదు; అది వివరింపబడును. 198

విద్యావంతులు ఎనుబదినలుగురు కలిగిన జట్టు ఉత్తమోత్తమ మనదగును; అరువదినలుగురు గలది ఉత్తమ మనబడును. 194

- ద్వాత్రింశద్ధ్యమో జ్ఞేయః, వింశతిశ్చతురుత్తమా (రా?)
అపరః, షోడశభ్యాతః కనిష్ఠశ్చేతి పంచధా. 195
- ఉత్తమోత్తమ సంజ్ఞా (భ్యా!) యాః విద్వావంతోఽధికా యదా
తదా కోలాహలోఽయంతు నేష్టోరంగే, నమాతి యత్;
స మునర్వినియోజ్యః స్యాదుత్సవాదిషు భూభుజామ్. 196
- ముఖరీ మద్దలీశ్రేష్ఠః స్వవిద్యాలక్ష్యలక్ష్యవిత్,
తస్య చిత్తక్రియాద్భందానుగః ప్రతిముఖర్యపి, 197
- తయోః మార్దంగికాః ప్రౌఢాః ద్వాత్రింశదనువాదకాః
హౌడుక్కికాస్తు చత్వారో దేశీపాటహికావుభౌ, 198
- కరటా వాదకౌచద్వౌ, తతస్తాలధరావుభౌ,
కాంస్యతాలధరాశ్చాష్టౌ, వాంశికౌద్వౌతయోః పునః, 199
- ఓతుకారాశ్చ చత్వారః, శాంఖకౌ, కాహలాధరాః
చత్వారో, ముఖ్యగాయన్యశ్చతస్రః, షోడశాపరాః
భవేయురనుగాయన్యః బృందేఽస్మిన్నుత్తమోత్తమే. 200
- యత్రైకో ముఖరీ, తస్యసమః ప్రతిముఖర్యపి,
తత్తో మద్దలినో ధీరాః షోడశాన్యేఽనువాదకాః, 201
- హౌడుక్కికాస్తు చత్వారో, దేశీపాటహికద్వయమ్,
కరటావాదకౌ, తాలధరౌ, షట్కాంస్యధారిణః, 202
- వాంశికావోతుకారాశ్చ చత్వారః శాంఖకద్వయమ్,
చత్వారః కాహలావాదాః గాయన్యోర్ముఖ్యయోర్ద్వయమ్
షోడశై నువాగామిన్యో బృందం తన్మతముత్తమమ్. 203

ముప్పది యిద్దరున్నది మధ్యమము; ఇరువది నలువురు గూడినది అవరము (ప్రకృత్యవది); పదునారుగురు గలది కనిష్ఠము; ఇట్టిది యైదుతెగలు. 195

ఉత్తమోత్తమ సంఖ్యకు మీరిన విద్యావంతులు గలది కోలాహలము; అది యెందడగదు గనుక కోరదగినది గాదు; కాని రాజుల మెరవణి మున్నగు సంవత్సరములందు దాని నేర్పరుపవచ్చును. 198

తన విద్య లక్షణలక్ష్యములు తెలిసిన శ్రేష్ఠుడగు మద్దెలవాయించు ముఖరి యొకడు; అతని చిత్తము, క్రియ, దాని రీతి యెరిగిన ప్రతిముఖరి యొకడు; వారిని వెన్నంటి వాయించు ప్రౌఢులైన మృదంగాలవారు ముప్పది యిద్దరు; హుడుక్క వాయించువారు నలుగురు; దేశిపటహము వాయించువారు రిద్దరు; కరటూవాదకు లిద్దరు; తాళము వేయువారు ఇద్దరు; కంచు తాళాలవారు ఎన ముండుగురు; ఇద్దరు పిల్లగ్రోవి వాయించువారు; వారికి ఓతుకారులు¹ నలుగురు; శంఖమువాదకులు ఇద్దరు; కాహల వాదకులు నలుగురు, నలుగురు ముఖ్య గాయి నులు; వెనుపాటపాడు స్త్రీలు పదునార్గురు - ఉత్తమోత్తమబృందమున ఇట్లుండ వలయును. 197, 198, 199, 200

ఉత్తమబృందమున - ముఖరియొకడు, అతనికి సరియైన ప్రతిముఖరి యొకడు, వారి యనువాదకులు, మద్దెలవారు పదునార్గురు, హుడుక్క వాయించువారు నలుగురు, దేశిపటహమువారిద్దరు, కరటూవాద్యమువారిద్దరు, తాళధారు లిద్దరు, కంచుతాళాలవారు ఆరుగురు, ఇద్దరు పిల్లగ్రోవివారు, ఓతు కారులు నలుగురు, శంఖమువా రిద్దరు, కాహలమువారు నలుగురు, ముఖ్యగాయిక లిద్దరు, వెనుక పాటకత్తెలు పదునారుగురే - ఇట్లేర్పడిన జట్టు ఉత్తమము.

201, 202, 203

1. “ఓతుకారులనగా అర్థము స్పష్టముగాదు. ‘ఓతా’ అను వాక్య ప్రబంధము వాయించువారు కాగలరేమో?” అని పరిష్కర్త సందేహించినారు. (చూ. Notes P. 40) ‘ఓత్తు’ = సుతి యను నర్థమున తెలుగున వాడుకలోనున్నది. ఓత్తుకాడు = సుతివేయువాడని శబ్దరత్నాకరము, సూర్యా. నిఘం. చెప్పుచున్నవి. ఇది ఇంకను విచారణీయము.

మధ్యమేహి ముఖ్యేకో బృందే ప్రతిముఖర్యపి
అష్టా మార్దంగికాః పశ్చాత్ తతో హశాడుక్కికావుభౌ, 204

కరటావాదకస్తాలీ చత్వారః కాంస్యతాలినః
వాంశికశ్చాతుధృత్ శంఖవాదకః కాహాలాధరౌ
ముఖ్యగాయనికే చాష్టా భవేయురనుగాయికాః. 205

కేవలో ముఖరీయత్ర సప్తమార్దంగికాః పరే
హుడుక్కా కరటావాదీ (దౌ?)¹ తాలధారీచ కేవలః, 206

కాంస్యతాలాధరా ధీరాశ్చత్వారో వాంశికాః స్త్రోతాః (కః స్త్రోతః?)²
ఓతుకారస్తైకో ద్వా సుబద్ధౌ కాహాలాధరౌ, 207

పక్షై వ గాయినీ ముఖ్యా గాయన్యస్తవరాః పునః
చతస్రోయత్ర బృంతం స్యాదవరం పరికీర్తితమ్. 208

కనిష్ఠే మద్దలీ బృందే పరే మార్దంగికాస్త్రయః
హుడుక్కా కరటావాదీ (దౌ?) కాంస్య తాలధరావుభౌ, 209

వాంశికశ్చాతుకారశ్చ కాహలీ ముఖ్యగాయినీ
తాలజ్ఞాః సహగాయన్యః చతస్రః కథితాః బుద్ధైః. 210

అథ మండపలక్షణమ్

³ శతమష్టోత్తరం పష్టిశ్చతుర్భిరధికా తతః
ద్వాత్రింశదితి హస్తానాం పృథక్తేషు భవేన్మితిః;
క్రమాద్గీర్వాణ భూపాల (ప్రకృతీనాం⁴) భవంత్యమీ. 211

1. ఔ. ౨౪ సంఖ్య సరిపుచ్చుటకై నా యీ సవరణ. లేకున్న ౨౯ అగును.

2. ఇక్కడ మండపమును, దాని భేదమును ప్రస్తావించు పంక్తులు లోపించినవని తోచుచున్నది. కుండలీకృతముగు తెలుగు భరతనాట్యశాస్త్రము ననుసరించినది. (చూ. అధ్యాయ ౨ శ్లో. ౮)

4. 'ప్రకృతీనాం' వ్రా. ప్ర. ఈ సవరణ పరిష్కర్త చూచితము.

మధ్యమబృందమున - ఒక ముఖరి, ఒక ప్రతిముఖరి, మృదంగమువా రెని
విడిమంది, హుడుక్కలవా రిద్దరు, కరటావాదకు డొకడు, తాళమువా డొకడు
నలుగురు కంచుతాళములవారు, వేణువువా డొకడు, ఓతుకారు డొకడు,
కాంఠకుడొకడు, కాహళవా రిద్దరు, మేటి పాటకత్తె లిద్దరు, వెనుపాటవా రెన
మండుగురును వలయును. 204, 205

ముఖరి యొకడే, మార్దంగికు లేడుగురు, హుడుక్క కరటి వాయించువా
రిద్దరు, ఒక తాళధారి, కంచుతాళాల ధీరులు నలుగురు, ఒక వేణువాదకుడు,
ఓతుకారు డొకడు, ఇద్దరు మంచిపట్టుగల కాహలవారు, ముఖ్యగాయని ఒకతె,
వెంట పాటకత్తెలు నలుగురు-ఇట్లుండునది అవరబృందము. 206, 207, 208

38

కనిష్ఠబృందమునందు - మద్దలి యొకడు, ఇతర మార్దంగికులు ముగ్గురు,
హుడుక్క వాయించువాడు, కరట వాయించువాడు, కంచుతాళములవా
రిద్దరు, ఒక పిల్లనగ్రోవివాడు, ఒక ఓతుకారుడు, ఒక కాహళ పట్టువాడు, మేటి
పాటకత్తియ యొకతె, తాళము నెరిగిన తోడి పాటకత్తెలు నలుగురు - ఉండ
వగునని పండితులందరు. 209, 210

ఇక మండపలక్షణము

(రంగమండపము మూడు విధములు : జ్యేష్ఠము, మధ్యమము, కనిష్ఠముఅని;
ఇది ఒక్కొక్కటి వికృష్టము, చతురశ్రము, త్ర్యశ్రము అను మూడు రూప
ములు గలది యగును.)

జ్యేష్ఠమండపము కొలత నూటయెనిమిది మూరలు, మధ్యమము కొలత
అరువదినాల్గు మూరలు, కనిష్ఠమునకు ముప్పదిరెండు మూరలును గావలయును.
దేవతలవంటి పాత్రములకు జ్యేష్ఠమండపము; రాజులతెగకు జేరిన పాత్రములకు
మధ్యమము; ఇతర ప్రకృతులకు (?) కనిష్ఠమును కావలయును. 211

- జ్యేష్ఠే రంగస్య దూరత్వాత్ మంద్ర (ద ?) తాఽతోద్యోగితయోః
 ప్రేక్షణీయస్య చ్చవ్యక్తిః నహి సమ్యగ్విభావ్యతే. 212
- దూరస్థాస్తు జనాః శ్రావ్యా ఇతి తారతరోధ్యనిః
 క్షేత్రసంపాదితో మానం వై స్వర్య మవలంబతే. 213
- ధ్వనిర్మూచతి మాధుర్యం మండవేఽతి (పి?) కనీయసి
 త్యక్త్వా జ్యేష్ఠకనిష్ఠే ద్వేతతో మధ్యఃప్రకస్యతే,
 'యత్ర నృత్యధ్వనీప్రేక్ష్యశ్రవ్యేతే (శ్రవ్యాతా?) భవతఃసుఖమ్. 214
- చతుష్షష్టికరాయామో ద్వాత్రింశత్కరవిస్తృతిః
 వికృష్టో మండపో రాజ్ఞా (జ్ఞాం?) చతుశ్రోఽథవాఽవరః. 215
- సమంతాచ్ఛతురశ్రస్య ద్వాత్రింశత్ కీర్తితాఃకరాః.
 ఆయామస్తు వికృష్టస్య పూర్వపశ్చిమతోమతః. 216
- పూర్వతస్తస్య సంత్యజ్య కరానష్టౌ ప్రకల్పయేత్
 చ్చతురశ్రం కరైః రంగశీర్షం సమ్మితమష్టభిః. 217
- రాసకాదౌ తతోఽప్యర్థం ద్విగుణంవా యథోచితమ్.
 తతోఽప్యష్టాకరాన్ ముక్త్యా స్థానం కుర్యాత్ సభాపతేః. 218

- శుద్ధాదర్శతలాకార రంగశీర్షోపశోభితః
 స్తంభై రుత్కీర్ణసింహాద్యైః విలసత్సాలభంజికైః. 219
- ప్రత్యుప్తానేకరత్నాంశు చయధ్వస్తతమోభరైః
 విచిత్రచిత్ర భంగీకైః ప్రేక్షణీయైరలంకృతః. 220

1. "యత్ర నృత్యధ్వని ప్రేక్ష్య శ్రవ్యతోభయతస్సుఖమ్" అని పాఠము సంస్కరింపవచ్చునని పరిష్కర్త (సూచన. క్రిందిసూచి).

జ్యేష్ఠవిధమండపమున రంగము దూరమగుటవలన వాద్యముల, పాటలవాదము ప్రసరింపదు; చూడవలసినవానివ్యక్తిగూడ చక్కగా గోచరముగాదు. 212

దూరముననుండు జనులకు వినిపింపవలెనని, క్లేశముతో గట్టిగా చేసినధ్వని తృప్తిక వికారస్వరము గలదియగును. 213

మండపము కనిష్ఠమైనప్పుడును ధ్వనిలో మాధుర్యము శబ్దము, కమక శ్యోష్ణము, కనిష్ఠము — రెండునుగాని మధ్యమండపము ప్రశస్తమైనది. దాని యందు సుఖముగా నృత్యమును చూడవచ్చును; ధ్వనిని వివచ్చును. 214

వికృష్టమండపమునకు (దీర్ఘ చతురశ్రమునకు) పొడుపు అరువదివూళ్ళు మూరలును, వెడల్పు ముప్పదిరెండు మూరలును ఉండవలెను. రాజులకు ఇదిగాని. చతురశ్రముగాని, త్ర్యశ్రముగాని కావచ్చును (?) 215

చతురశ్రమునకు నలుప్రక్కలందును ముప్పదిరెండు మూరలుండదగును. వికృష్టమునకు పూర్వ పశ్చిమములందు పొడువుండదగును. 216

దాని పూర్వభాగమున ఎనిమిది హస్తములు వడలి, యెనిమిది హస్తముల కోలతగల చతురశ్రమైన రంగశీర్షమును కల్పింపవలయును. 217

రాసకము మొదలగు నృత్యములకై, వైకోలతకు సగ మెక్కువగాగాని, రెండింతలుగాగాని, యథోచితముగా చేయవలెను. అక్కడ నుండి యెనిమిది మూరలు విడిచి, సభాపతికి స్థానము కల్పింపవలయును. 218

మండపమందలి రంగశీర్షము నెలకట్టు, తుడిచిన యద్దమువలె మండపలయును; స్తంభములమీద, సింహము మొదలగువానిని గండరించి, అంజలి పట్టిన బొమ్మలను పొదిగించి, యుండదగును; చీకటిని పోగొట్టుకొని కిరణములుగల అనేక రత్నములను దాపియుండవలెను; విచిత్రములైన చిత్తతువులందలి తృప్తియులే నలంకరింపబడియుండవలయును. 219, 220

హేమాచలగుహాకారస్వర్ణ (శుభాకారవర్ణ?)¹ కుంభైర్విరాజితః
యంత్రనారీజనాలాప సంగీతాది విచేష్టితైః, 221

సంపాదిత చమత్కారః కర్పూరీ [?] శోభితాన్య [ద్య?]²భూః
నీరంద్రచ్ఛాదనోపేత ప్రేక్షణీయద్వితీయభూః. 222

నానాద్వీపాంతరానీతైః దేవాంశాదిభిరంబరైః
విచిత్రేణ వితానేన నయనానందదాయకః. 223

నానా పత్రలతాబంధైః ఇతిహాసాదిభిశ్చుభైః
విక్రమైః కేలిభిః [త్యాగః]... (భోగ?) ముఖ్యైః సభాపతేః
విచిత్రస్థైః సమానాభిః భిత్తిభిస్సుమనోహరః. 224

గీతాతోద్యధ్వనేః స్థైర్య సుస్వరత్వాది హేతవే
గవాక్షైర్నాతివివృతైః భూషితో నాతి సంవృతైః. 225

(భ్రాతృభిః?) సుషమైర్నారైః వేదికా మత్తవారణైః
సంగీతావసరైః సాంద్రః పుష్పతారకితక్షితిః. 226

విసారి వివిధామోద పుష్పమాలోపశోభితః
సమంతాద్ధూషితోఽజస్రధూపైః కృష్ణాగరూత్కరైః. 227

నివాస ఇవభారత్యాః క్రీడాగారమివశ్రియః
కర్తవ్యో నాట్యనృత్యార్థః మండపో లక్షణాన్వితః. 228

సభాపతి లక్షణమ్

అభిజాతో గుణగ్రాహీ పాత్రాపాత్రవిశేషవిత్
క్రీడాకేలీగృహం దాంతః ప్రియకీర్తిఃప్రియంవదః, 229

1. 'శుభాకారవర్ణ' నావద్ది వ్రా. ప్ర., గుహతో కుంభమునకు పోలికలేదు; లేదా 'గుహాకారః స్వర్ణకుంభైః' అని సవరింపవచ్చును. మేరుపర్వత గుహవంటిది మండపము.

2. చరిత్రకర్త సూచించిన యీ సవరణకు (Notes P. 41) చూచునది.

బంగారు కొండలవంటి శుభకరమైన ఆకారము, వన్నెయుగల కలశములచే శోభిల్లవలయును; యంత్రపు స్త్రీ విగ్రహములు చేయు ఆటపాటలు, మున్నగు చేష్టలచే వేడుకగలిగించు చుండవలయును; కర్పూరము ఆదిభాగమందు వెలిగింపబడు చుండవలయును; తెండవ భూమిపై సందులేక, దర్శనీయముగా, పరపులు పరిచియుండదగును.¹ 221, 222

నానాద్వీపాంతరముల నుండి తెప్పించిన దేవాంశము (దేవాంగము?) మొదలగు వస్త్రములతో, విచిత్రముగా కట్టిన మేలుకట్టు, కన్నుల కానందమిచ్చున ధియై యుండవలయును. 223

పలుతెగల ఆకుల-తీగల యల్లికలతో, చిత్తరువులందు వ్రాసిన శుభకరములగు ఇతిహాసాదులతో, సభాపత్యయొక్క విక్రమ-త్యాగ-భోగములతో, మనోహరములై, చదరములైన, గోడలు గలిగి యుండవలెను. 224

పాటల-వాద్యాలధ్వని స్థిరముగా, సుస్వరముగా నుండుట మున్నగు కారణములచే, మండపము కిటికీలు మిక్కిలి పెద్దవిగాగాని, చిన్నవిగాగానికాక, అందముగా నుండవలెను. 225

పరస్పరము సమానములైన (?) ద్వారములు, వేదికలు, మత్తవారణములు,¹ సంగీతావసరములు (?) - వీనితో గూడి యుండదగును; నేలమీద నక్షత్రములవలె పూవులు చల్లి యుండవలెను; వివిధములై వ్యాపించు సుగంధముగల, పూలసరములుగలిగి, రమణీయమై యుండదగును; ఎడతెగని వల్లయగరు చెక్కల కమ్మనిపొగ, అంతటను రాజుచుండవలెను. 226, 227

సరస్వతి దేవళమువలె, లక్ష్మీలీలాగృహమువలె, నాట్య - నృత్తములకై మండపము నిర్మింపవలెను. 228

సభాపతి లక్షణము

మంచివంశమున జన్మించినవాడు, గుణము గ్రహించువాడు, పాత్రాపాత్రముల భేదము దెలిసినవాడు, క్రీడలకు ఆటపట్టయినవాడు, జితేంద్రియుడు, కీర్తి

1. ఇది అంతః పురస్త్రీలు చూచుట కనువుగా తెరలుకట్టిన ప్రదేశముగా బోలునని, పరిష్కర్త యభిప్రాయపడినారు. (చూ. Notes P. 41)
1. మత్తవారణముల స్వరూపాదులమీద, వివిధాభిప్రాయములు స్త్రీ పోణంగి శ్రీరామ అప్పారావుగారి తెలుగు 'నాట్యశాస్త్రము' (పు. 32-33) న వివరింపబడినవి చూచునది.

- శృంగారీ రసికః సర్వశాస్త్రాకూపారపారగః
 మార్గదేశీ రహస్యాని జ్ఞాతా సంగీతతత్త్వవిత్, 230
- అభిజ్ఞః సర్వభాషాసు బావకః ప్రతిభానవాన్
 (తుంగనాకోధిత్?) సత్యవసతిర్జితమత్సరః, 231
- బాదేషు ధృతమాధ్యస్థ్యః కృతకార్యోనిరామయః
 ఉస్త్రికో విగతాలస్యః పరివారానుకూల్యవాన్, 232
- వివేకి కాతుకీ వాగ్మీ తరుణోగుణదోషవిత్
 సులక్షణో జితారాతిః నిపుణో...నర్మణి, 233
- స్వస్తుతౌ పరనిందాయామపి నిత్యం పరాఙ్ముఖః
 త్యాగీ దయాపరః శ్రీమాన్ సభాపతి రిహోచ్యతే. 234

సభ్యగుణాః

- ప్రస్తావోచిత భాషిత్యం త్రుటితాత్రుటితజ్ఞతా
 మాధ్యస్థ్యం మాన్యతాకాపి (వ్య?) నాటకాదిషుపాటవమ్, 235
- వ్యాఘ్రాది శాస్త్రవేదిత్యం వాగ్మీతా శీలశాలితా
 తక్మధౌరేయతా ముక్తరాగద్వేషాది (తి?) మానితా, 236
- గుణవత్స్వలతాఽశేషదేశభాషాసు కాశలమ్
 రసభావేంగితజ్ఞానం, ధైర్యం మధ్యవయస్కుతా, 237
- తౌశ్యత్ప్రత్యయ చాతుర్యం సుమూర్తిత్వం కులీనతా
 ప్రాగల్భ్యం ప్రతిభాచేతి గుణాః ప్రోక్తాః సభాసదమ్. 238

ఇతి

శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవ గజసాధనిక
 జాయసేనాపతి వీరచితాయాం నృత్తరత్నావల్యాం
 సప్తమోఽధ్యాయః

ప్రియుడు, ప్రియముగా మాటాడువాడు, శృంగారి, రసికుడు, అన్ని శాస్త్రములద్రములమేర దాకినవాడు, మార్గదేశీ రహస్యములు తెలిసికొన్నవాడు, సంగీత తత్వము నెరిగినవాడు, అన్ని భాషలందును నేర్పరి, భావన చేయగలవాడు, ప్రతిభాశాలి, సత్యవంతుడు, మత్సరము గెల్చినవాడు, వాదములందు మధ్యవర్తిగా నుండువాడు, కృతకృత్యుడు, ఆరోగ్యవంతుడు, ఆస్తికుడు, ఆలస్యము లేనివాడు, అనుకూలమైన పరివారము గలవాడు, వివేకవంతుడు, వేడుక గలవాడు, మాటకారి, ప్రాయవంతుడు, గుణదోషము తెరిగినవాడు, మంచి లక్షణములవాడు, శత్రువులను గెల్చినవాడు, పరిహాసమున నిపుణత గలవాడు, తన్ను పొగడుటయందును, పరనిందయందును, ఎప్పుడును పెడమొగము గలవాడు, త్యాగి, దయావంతుడు, శ్రీమంతుడు - ఇట్టివా డిక్కడ సభాపతియనబడును. 229, 230, 231, 232, 233, 234

సభ్య గుణములు

సందర్భమునకు తగిన మాట, తెగిన-తెగని చోట్లను గుర్తింపగలుగుట, మధ్యస్థునితనము, గౌరవము, కావ్య నాటకాదులందు పటుత్వము, న్యాయము మొదలగు శాస్త్రముల తెలివి, మాటకారితనము, మంచి నడత, ధర్మము నెత్తిపట్టు స్వభావము, రాగము, ద్వేషము, మితిమీరిన స్వాభిమానము లేకుండుట, గుణములపై ప్రీతి, అన్ని దేశభాషలందును నేర్పరితనము, రసభావముల చేష్టల నేరుగుట, ధైర్యము, నడివయస్సు, నృత్తగీత వాద్యములందు చాతుర్యము, మంచి రూపము, సత్కులమందు జనించుండుట, జంకుకొంకులులేమి, ప్రతిభ-ఇవి సభ్యులకు వలసిన గుణములు. 235, 236, 237, 238

ఇది

శ్రీమత్సూక్తిరాజాధిరాజ గణపతిదేవ గజసాధనికుడగు
జాయసేనాపతి రచించిన నృత్తరత్నావళియందు
ఏడవ యధ్యాయము

అథ అష్టమో ధ్యాయః

సభాపతి సభ్య విన్యాసః

సాయాహ్నో కాతుకి నేతా నృత్యసందర్శనోరుసః
వై పథ్యసదనే రమ్యే వివిక్తే చిత్రశాలిని, 1

కర్పూరాగరు కస్తూరీ కాశ్మీర హిమవారిభిః
మిలితేన పరార్ద్యేన చందనానులేపితః, 2

మల్లికా కేతకీ జాతీ చంపకైః కృతశేఖరః
చీనాంబరే శరచ్చంద్ర చంద్రికా కాంతిహారిణీ, 3

వసానః సూచి విజ్ఞాన భంగాలంకృత పల్లవే
పాదాంగులీయ పర్యంతైః మకుటాద్యైర్విభూషితై (తః?); 4

స్వస్వకాంతాంశరూపోర్విపతి నీరాజనేచ్ఛయా
దిగ్విధూరను కుర్వాణైః సాంద్రానందం సమాగతాః, 5

మంగలై రివ సోత్కంతైః కామినీరూపధారిభిః,
శంభోరివ వ(న?) రాన్ ప్రాప్తై రణిమా ద్యధిదై వతైః; 6

దృష్టివేధహలైః దివ్యై రవియుక్తాని మంగలైః
జ్వలత్కర్పూరదీపాని హైమపాత్రాణి లీలయా, 7

వహద్భిః పాణిపద్మాభ్యాం ప్రాంతి (త?) ప్రాంతై¹ ర్మణిశ్రియః (యా?)
గాయద్భిః పంచమం గానం (మస్వాన?)² కోకిలాలాప పేశలమ్. 8

1. 'ప్రాంతిప్రాంతైః' అనుసవరణ పరిష్కర్తృ సూచన.
2. కోయిలస్వరము పంచమమని శాస్త్రము. అనేకస్వరములు కూడిన గానము 'పంచమగావ' మనుట సంగతి లేనిమాట. కనుక నా యీ సవరణ సూచన.

ఇ క ఎ ని మి ద వ య ధ్యా య ము

సభాపతి, సభ్యుల విన్యాసము

సాయంకాలమందు నృత్యమును చూడ వేడుకగొన్న ప్రభువు, కర్పూరము, అగరు, కస్తూరి, కుంకుమపూవు, పన్నీరు - వీనితో కదంబించిన మంచి కలవము నెలదుకొని, మల్లె, మొగలి, జాజి, సంపంగి - పూవులు, శిరస్సున ముడుచుకొని, శరత్కాలపు చంద్రుని వెన్నెలవంటి కాంతిగలవి - అంచులందు సూదికుట్టుపనికవ ముతో అందమైనవియు నగు, చీనాంబరములు రెండు ధరించి, కిరీటము మొదలు కాతి యుంగరములదాక గల సొమ్ములను దొడిగి, రమ్యమై ప్రత్యేకముగానున్న త్రిత్రయవులచే దర్శనీయమగు, నైవధ్యభవనమునకు వచ్చి; 1, 2, 3, 4

తమ తమ పతులైన దిక్పాలకుల యంశములతో రూపుగొన్న మహారాజునకు నైవధ్య యెత్తుటకై, నిండిన సంతోషముతో వచ్చిన దిగంగనవలె, కామినీ వేష ములను ధరించి, తమకముతో వచ్చిన మంగళములవలె, శివుని వదలి నరులను చేరిన అణిమా మహిమాద్యష్టసిద్ధి దేవతలవలె; 5, 6

తరుణీజనులు, దృష్టిదోషములను హరించి శుభములను గలిగించునట్లు, బంగారు పళ్ళెములందు కర్పూరదీపములు వెలిగించి, పద్మములవంటి రెండుకర ములతో పట్టుకొని, రత్నాలకాంతి ప్రాంతములందు త్రిప్పుచు, పంచమ నాద మ్రిచ్చు కోకిల పలుకులవలె మృదుమధురముగా - దంతకాంతులచే పాటను పఠి

సభాపతి

[Signature]
[Date]
[Page Number]

- కుదాం గీతిమివ ప్రేత్యాం కుర్వద్భిర్దంతకాంతిభిః
 1 నై రాజన శిరః ప్రాయ రజలాస్వాం గతినయతి (?), 9
- యతి ప్రహరణై ర్వాద్యైః నానాతోద్యసమన్వితైః
 సంయుక్తం కోమలం వృత్యం కుర్వాణై స్తరుణీజనైః; 10
- విహితారాత్రికః శ్రీమాన్ ప్రమర్షోత్ఫుల్లలోచనః
 తతః పభాగతో నర్మసచివైః నృత్తమండపే, 11
- రత్నసాను తటోత్సంగ కల్పశాఖీవ భూపతిః
 నహాననమధిష్ఠాయ నిషీదద్విశ్చితప్రతః (?) (రిత స్తతః (?); 12
- స్వర్ణ కల్పతరుం కృత్వాపృష్ఠతః పురతః పునః
 రత్నై రలంకృతం హైమం వా(తో?)²రణం మకరాంకితమ్, 13
- తలేముక్తావితానస్య వేష్టితస్య మణిస్రజా
 భవేత్ సింహాసనాసీనః సార్వభౌమః సభాపతిః. 14
- తస్య వామే మహాదేవీ భవేదిత్యవరే విదుః,
 సేయంతు నేష్టా నీతిజ్ఞైః దర్శనీయాహి (పి?) కస్యచిత్. 15
- పతితాం (తంతీం?)³ పశ్చులాక్షీణాం కటాక్ష శరసంతతిమ్
 చామరోల్లాసనైః శశ్వద్వారయంత్య ఇవాంతరా, 16
- కలకంకణ నిక్వాణాః లీలాజాగరితస్మృతాః
 పత్యుశ్చామరధారిణ్యః తిష్ఠేయుః పృష్ఠభాగతః. 17
- వీనసంభాలాపనిపుణాః నర్మజ్ఞాః రాజవల్లభాః
 అలౌతై రంగకై ర్యుక్తాః భూషాణామపి భూషణైః, 18

1. ఈ పంక్తి చాల కలుషితము.

2. 'కారణం' అని వ్రా. ప్ర. అది 'తోరణం' కావచ్చును. 'వారణం' 'మకరాంకిత' మెట్లో ఊహింపలేను. మకరతోరణము సుప్రసిద్ధమే. ఇవి శుభరాజ చిహ్నములు [వరి].

3. 'పతీం' నావట్టి వ్రా. ప్ర.

శుద్ధముచేసి చూపుచున్నారో యనునట్లుగా - పాడుచు, నానావాద్యములందు వాయింపబడు యతి - ప్రహరణ ప్రబంధములతో గలిసిన కోమలమైన నృత్యము చేయుచు; 7, 8, 9, 10

ఆరతులై త్తగా, సంతోషముచే విప్పారిన కన్నులతో, సఖాప్రవేశముచేసి, నృత్యమండపముమీద ఇరుప్రక్కల ఆసనము లధిష్ఠించిన నర్మసచివులతోగూడ, మేరుపర్వతము తటమందు నెలకొన్న కల్పవృక్షమువలె; 11, 12

వెనుకప్రక్క బంగారుతో చేసిన కల్పవృక్షమును, ముందుప్రక్క మకరచిహ్నములుగల తోరణమును నిలిపి, చుట్టును రత్నాలసరులు వ్రేలుచుండు ముఖత్యాలమేలుకట్టుక్రింద, సార్యభౌముడగు ఆ సఖాపతి సింహాసనముపై గూర్చుండదగును. 13, 14

అతని యెడమప్రక్క పట్టపురాణి కూర్చుండదగునని కొందరుచెప్పుదురు; కాని నీతివేత్తలు—ఎవరికో యొక్కరికి ఆమె చూడవచ్చునదిగా నున్నను—ఇక్కడ దానికీష్టపడరు. 15

నిండు వాలుగన్నుల వనితల క్రీగంటి చూపుతూపులు, ప్రభువును తాకకుండ నడుమనే ఎడతెగక చామరము లాడించి వారించు వారివలె, కంకణాల కలిష్టనముతో ఎప్పుడును సిద్ధముగానున్న విలాసపు చిరునవ్వుతో, చామర గ్రాహిణులు అతని వెనుక నిలిచియుండవలయును. 16, 17

నమ్మికమాట లాడుటయందు నేర్పరులు, మేలపుమాటలెరిగినవార్లు, రాజుకు ప్రీతిపాత్రములు, లలితములై తొడవులకు తొడవులైన యంగములు గలవారు,

కామ్యైః కామకలాభిజ్ఞాః కాముకేంద్రనయోవనాః
 తౌర్యత్రితయవేదిన్యః సువేషాః శుభలక్షణాః
 వామతః పృష్ఠతశ్చస్యర్విలాసిన్యః సభావతేః. 19

1కర్ణపూరౌ మిధార్యేణ (న?) నర్తకీ గాయనీతి (నితి?) పారిధయాంతం
 (పర్యయాంతంచ) చంజనేనే నేత్రావక్తమివ (క్తు) గేతం శుచిః(?) 20

శుచిక్షేత్రా (చ?) విశ్వాసభాజనం రూపశాలినీ
 సువేష మధురాలాపా కలావిత్ ప్రౌఢయోవనా, 21

సావధానేంగితాభిజ్ఞా నృపవంశక్రమాగతా
 మంజూషాం దధతీహైమీం నానారత్నవిభూషితామ్, 22

భూపాలోచిత తాంబూల సామగ్రీపరిపూరితామ్
 ఆసీత దక్షిణేపార్శ్వే రాజ్ఞస్తాంబూలదాయినీ. 23

వైవస్వ (?) దక్షిణే పార్శ్వే మంత్రిణశ్చపురోధసః
 వేత్రాసనే నివేశ్యః స్యుర్నరేంద్రేణ సగౌరవమ్. 24

2ముండాసనేచ తస్మధ్యే యువరాజం నివేశయేత్
 తస్య దక్షిణతః పార్శ్వే తద్వత్సేనాపతీ నయమ్. 25

ఆసనేషు యథార్హేషు సేనానీపృష్ఠభాగతః
 మండలేశ్వర సామంత పరమండలినః క్రమాత్, 26

వైవజ్ఞవతయో వైద్యాయుధ శ్రీకరణాధిపాః
 హస్త్యశ్వరథనేతారః కోశగోష్ఠగృహాధిపాః, 27

తౌర్యత్రితయ తత్త్వజ్ఞాః మల్లాద్యా రాజవల్లభాః
 యథాస్థానం నివేశ్యః స్యుః తదధ్యక్షైర్నృపాజ్ఞయా. 28

1. శ్లోకమంతయు చెడి, వ్రేలుపెట్ట వీలుగాకున్నది.
 2. వీవును, చేతులును లేని 'బోడి' కాళ్ళపీట ముండాసనము [పరి]
 (క్రింది Notes చూ.)

కామింపతగినవారు, కామకళయందు జాణలు, కాముకులనురగిలించు యావనము గలవారు, నృత్తగీతవాద్యములు నూడును దెలిసినవారు, చక్కని వేషము గలవారు, శుభలక్షణవతులు — అగువీలాసినులు సఖాపతికి ఎడమప్రక్కను, వెనుకను ఉండవలెను. 18, 19

రాజుగారి కుడిప్రక్క, పరిశుద్ధ జన్మము గలది, నమ్మికకు తగినది, రూపవతి, చక్కని వేషముగలది, తియ్యనిమాటలది, కళలెరిగినది, నిండుప్రాయముది, సావధానతగలది, ఇంగిత మెరుగగలది, రాజవంశక్రమమున వచ్చినది — అగు తాంబూలమిచ్చు మహిళ, రాజులకు తగిన తాంబూలసామగ్రి నించిన, వివిధ రత్నములు చెక్కిన వైడియడపము పట్టుకొని కూర్చుండవలయును. 20, 21, 22, 23

తన కుడిప్రక్క ప్రభువు, మంత్రులను, పురోహితులను, సగౌరవముగా వేత్రాసనము (బెత్తముతో నల్లనకుర్చీ)లయందు కూర్చుండబెట్టదగును; వారి నడుమ ముండాసనమున యువరాజును, అతని కుడిప్రక్క అట్లే సేనాపతులను కూర్చుండ జేయవలయును. 24, 25

సేనాపతికి వెనుక తగిన యాసనములపై క్రమముగా మండలాధిపతులు, సామంతులు, పరమండలములవారు, జోస్యులపెద్దలు, వైద్యులు—ఆయుధముల—కరణాల—యధిపతులు, ఏనుగుల—గుర్రాల—రథముల నాయకులు, కోశాధిపతి, గోష్ఠాధిపతి, గృహాధిపతులు, నృత్తగీత వాద్యముల తత్వమెరిగినవారు, మల్లులు మొదలగు రాజవల్లభులు—వీరిని, ప్రభువుగారి యుత్తరువు ప్రకారము ఆయా యధికారులు చోటుతప్పక కూర్చుండ బెట్టవలెను. 26, 27, 28

వాగ్గేయకార గాంధర్వ స్వరాదీన్ గాయనాన్ నటాన్
 నర్తకాన్ వాగ్మీనః పుణ్యపాఠకాన్ కథకానపి
 వామతోద్వి (వి?) విధాతోద్యవాదకాంశ్చ నివేశయేత్. 29

మాన్యామాన్య విచారజ్ఞః స్వామిచిత్తానువర్తకః
 నాతిదూరే ప్రతీహారస్తీషేత్ వేత్రధరః పురః. 30

కరవాలకరై రాష్టైరంగష్టైః సమంతతః
 పరివృత్త్య నదః స్థేయం స్వపరజ్ఞానతత్పరైః. 31

రత్నాభరణ సంక్రాంతైః ప్రతిబింబై ర్భవనాకృతాః
 పూరితా గంధతైలేన స్ఫూరకర్పూరవర్తయః
 దీపికాః పురుషైర్దార్యాః సువేషైర్వర్ణ దండికాః. 32

ప్రధాననర్తకీ నైపథ్యమ్

రాజ్ఞః (జ్ఞా) పూర్వేద్యురావిష్టా పాత్రః స్నానవతీతతః
 ఇష్టేష్ట దేవతా విప్రైః కారయిత్వాగ్రహోధ్వరమ్
 ప్రీణయిత్వా ద్విజాచార్యబృంద విద్యావతోఽఖిలాన్. 33

గరోభిల్ల సిత సావర్ణ సామిదర్శిత కేతకమ్
 ధమ్మిల్లం దధతీక్లప్తం (వైః?) కుంతలైర్వకుశప్రయామ్ [?]
 (శ్రీయా?) 34

అంగప్రభానుసారేణ తత్తత్కాలోచితేన వా
 చందనేన విధాయాంగోద్వర్తనం కుంకుమేనవా. 35

1 వాగ్గేయకారులు (బయకారులు), గాంధర్వులు, స్వరాదులు, అగుగాయకులను, నటులను, నర్తకులను, మాటకారులను, పుణ్యగ్రంథములు పఠించువారిని, కథ చెప్పువారిని, వివిధవాద్యములు వాయించు వారిని ఎడమప్రక్క కూర్చుండ బెట్టదగును. ౩౧

ఎవరు గౌరవింపదగినవారో, యెవరుకారో యెరిగినవాడు, ప్రభువు చిత్త మేరిగి నడుచుకొనువాడునగు ద్వారపాలకుడు, బెత్తమును ధరించి, ముందు ప్రక్క, ఇంచుక దవ్వులో, నిలిచియుండవలెను. ౩౦

సభను చుట్టుముట్టి, విచుక్కత్తుల చేతులతో, తమవారిని, పెరవారిని, గుర్తించు మెలకువగలిగి, ఆవులగు అంగరక్షకులు నిలుచుండదగును. ౩౧

రత్నాలసొమ్ములందు తోచుప్రతిబింబములచే అనేకములుగా గానవచ్చుచు, సుగంధి తైలమునిండి, లావై నకర్పూరపువత్తులు గలిగిన, బచ్చెనదండియల దీవియలు ధరించిన పురుషులు, మంచివేషములు గలిగి యుండనగును. ౩౨

ప్రధాననర్తకి నైపథ్యము

పెనుకటిదినమే ప్రభువుచే ఆజ్ఞాపితురాలైన నర్తకి, ప్రాతఃకాలమున స్నానముచేసి, ఆపై ఇష్టదేవతలను పూజించి, బ్రాహ్మణులచేత నవగ్రహాయాగము చేయించి, విప్రులను, గురువును, బృంధమును, ఎల్లవిద్యలవారిని, సంతోష పరుపవలయును. ౩౩

కురులు దువ్వి, లోపల సంపంగిపూవులను (?), ఇంచుక వెలికి దోచునట్లు, మొగలిరేకులును ముడిచి, పొగడపూవురీతిగా (?) కొప్పుపెట్టుకొనవలెను. ౩౪

దేహకాంతికి తగినట్లులేదా ఆయాకాలముల కుచితముగా—శ్రీగంధముచే గాని, కుంకుమ పూవుచేగాని, మైపూత చేసికొనదగును. ౩౫

1. సంగీత సాహిత్యములు రెండును తెలిసి, రచింపగలవారు వాగ్గేయకారులు. మార్గ - దేశిపద్ధతులు బాగుగా నెరిగినవారు గాంధర్వులు; మార్గ సంగీతము మాత్రము నేర్పినవారు స్వరాదులు [పరి] (క్రిందిసూచి. చూ.)

- మంజు శింజాన మంజీర మేఖలా వలయాదిభిః
 రత్నాలంకరణైః హీరస్థూలముక్తాఫలోత్తరైః
 తాన్యం గై రూభషయంతీ సైవ్యః తై రప్యం గేషుభూషితా. 36
- అంకాధిరోపిత స్వాతీ శశిబింబ విడంబినా
 ఆననేన విరాజంతీ నాసామోక్తికశోభినా, 37
- కస్తూరీ తిలకాంకేన వదనేనానుకుర్వతీ
 ప్రాంతస్థిత కురంగస్యపూర్ణస్యామృత దీధితేః, 38
- ముఖపద్మపతత్కామి నయనాలి జిఘృక్షయా
 1సువర్ణవస్త్రమాల్యాద్యైః (ద్యృ?) భాండయుక్తేన రాజతా,
 స్మరేణ దధతీ న్యస్తాం మాలా మోక్తిక జాలికామ్. 39
- రూపస్య (స్యా?) ప్రతిరూపస్య దర్పణే ప్రతిమాంతదా
 దృష్ట్యేవ వామ [నామ?] మందాక్ష మందస్మితముఖితః, 40
- కనకాందోలికారూఢా చత్రచామరశోభితా
 *బృందేన సహితా సాయం యాయాన్నప్రతిమందరమ్. 41
- *నై పథ్య స్థానమాసాద్య కౌతుక త్వరితం తః
 ఊర్వోరాలోకనం చారీకరణాద్యేషు లక్షణమ్, 42
- కూర్పాసంగుస్తూక్షింత మాదీయత [?] మాస్మభూత్
 ఇతి సూక్ష్మతరం త్వంతరర్థోరుకమువర్ణథ, 43
- సూచీవిజ్ఞాన సౌవర్ణ పత్రతన్నాన్వితాంచలమ్
 (శ్లఙ్ఘం?) కార్పాసమథవాఙ్మం పట్ట...విచిత్రితమ్., 44
- కర్ణాటీ ప్రియయాశీత్యా యాసీతావసితం తతమ్ (?)
 రత్నసౌవర్ణపత్రాద్యైః మండితం దధతీ లఘుమ్, 45

1. ఈ పంక్తిని (*) గుర్తుగల తలువాతి 'బృందేన' అనుదానికి విశేషణముగా, గ్రహించుటమేలు. తెలుగు తాత్పర్యమల్లే చేయబడినది. ఇక్కడ దీని సంగతి కానరాదు.

కాలందియలు, ఒడ్డాణము, కంకణములు మొదలగు సొమ్ములు, రత్నములు, ధరింపవలెను; వానిలో వజ్రములు, పెద్దముత్యములును ప్రధానముగానుండదగును; వాని చప్పుడు ఇంపుగా నుండదగును; తనయంగములచే వానికిని, వానిచే తనయంగములకును, అందము గలుగవలెను. 38

ముక్కరముత్యముతో అందమైన ముఖము, స్వాతిసత్కృతమును తొడమీది కెక్కించుకొన్న చంద్రబింబమువలె తోపవలయును; కస్తూరి తిలకముతోగూడిన ముఖము లేడితోగూడిన నిండుచంద్రునివలె ఒప్పియుండవలెను. 37, 38

కాముకుల చూపుతున్నట్లు, ముఖపద్మము మీదికి వాలగా, వానిని పట్టుకొను వేడుకతో, మన్మథుడొడ్డిన వలవలెనుండు ముత్యాలయల్లికను, శితనుపై అమర్చుకొనదగును. 39

అపై, సాటిలేని తనరూపునీడను అద్దమునఅప్పుడే చూచుకొన్న దోయన్నట్లు, చిలిపి సిగ్గుతోడి చిరునగవుగల మోముతో, బంగారు పల్లకినెక్కి, చత్రచామరములతో, బంగారువస్త్రములు, పూవులు మొదలగు ద్రవ్యములుగల పాత్రలను ధరించిన బృందమువారితోగూడి, సాయంకాలము రాచనగరికి పోవలెను. 40, 41

తరువాత, కుతూహలముతో, త్వరగా వేషమువేసికొను గృహమునకు పోవలయును. చారులు, కరణములు, మున్నగువానియందు స్పష్టతకర్ణము రాకుండుటకై, లోపల గుత్తముగా అర్ధోరుకము (చల్లడము) తొడిగి, వెలికి ప్రత్తి-నార - పట్టు - వీనిలో దేనితోనైనను నేసిన పలుచని వలిపెము- అంచులలో చిత్రమైన సూదికుట్టు పనితనము గలిగి, బంగారుతళుకులు, రత్నములును గూర్చినది-కుబుసముగా ధరింపదగును. ముత్యాలసరమువంటివి, అంగ

అలోకనమిదం శ్లఙ్ఘం ప్రేక్షణేతు [యథా] భవేత్
 :.....పాత్ర (ం?) ధృతార్థోరుకకంచకమ్, 46

1ముక్తాహారాది నాత్యంతమంగసంలగ్నభూషణమ్
 సజ్జీభూయ తతస్సర్వం బృందం రంగభువం విశేత్. 47

అథ బృందవిన్యాసః

పాత్రస్య దక్షిణే పార్శ్వే ముఖరీ స్వాన్ముఖేస్థితః
 క్రమాన్మార్గంగికాస్తస్య తిష్ఠేయర్వామతస్తతః, 48

హృదుక్కి శాంఖికా (కో?) దేశీపటహీ కరటాధరః
 కాహాలావాదకాః కాంస్యతాలినశ్చయథాక్రమమ్, 49

తిష్ఠేయః పృష్ఠతస్తేషామేవం ప్రతిముఖర్యపి
 తస్యానువాదకాద్యాశ్చ భవేయర్వామపార్శ్వతః 50

తిష్ఠేతాం ముఖ్యగాయన్యో పాత్రపాశ్చాత్త్యభాగతః
 ఏతయోః పార్శ్వయోస్తాలధరాః ప్రౌఢాః కలాదిషు. 51

బృందం నారీమయం సర్వమపి కార్యం విలాసినా
 2రాజ్ఞాం (జా?) విద్యావతాంచాక్రగే వై భవఖ్యావనాయచ. 52

అథ ఆతోద్యమేశనమ్

భావిరాగాంశ భూతేన మధ్యసప్తకవర్తినా
 వాదయేద్వాంశికోనాదం స్వరేణాదౌ ప్రయత్నతః, 53

1. ఈ గుర్తు నుండి ఇంతవరకుగల ఆరుశ్లోకములు (42, 43, 44, 45, 46, 47) చాల చెడినవి. వై పాశము పరిష్కర్తయొక విధముగా సవరించిన కూర్పు. కాని అస్పష్టమే. ఒక విధముగా స్థూలతాత్పర్యము మాత్రమే తెలుగులో కొంత యూహించి యియ్యబడినది.
2. ఈ రెండు పంక్తులును వెనుకనే (శ్లో. 161-162) వచ్చినవి. ఇక్కడ 'రాజ్ఞా' అనియే నావర్ణి ప్రా. ప్ర. పాశమున్నది.

ముతోబిగువుగా అతుకుకొనునవి యగుసొమ్ములు పాత్రము ధరింపరాదు.

ఇట్లు సిద్ధమై బృందమంతయు రంగభూమిని ప్రవేశింపనగును.

42, 43, 44, 45, 46, 47

ఇక బృందవిన్యాసము

పాత్రమునకు కుడిప్రక్క, మొదలు ముఖరి నిలువదగును. అతని యెడమ ప్రక్క, మృదంగాలవారు క్రమముగా నుండవలెను; వారివెనుక, క్రమముగా హుడుక్క, శంఖము, దేశిపటహాము, కరట, కాహళము, కంచుతాళములు— ప్రినిని వాయించువారుండవలెను. ఇట్లు, ఎడమప్రక్క ప్రతిముఖరి, వానియను వాదకులు మున్నగువారును ఉండదగును. పాత్రము వెనుక, ముఖ్యమైన పాట కత్తెలిద్దరును, నిలువదగును; వారి యిరుప్రక్కలను, కళలు మొదలగువాని యందు ప్రోడలయిన తాళమువేయువారు, వారివెనుక, పిల్లగ్రోవివారు, కంచుతాళములు ధరించిన అనుగాయికలును, అమరియుండవలయును.

48, 49, 50, 51

విలాసశీలుడైన రాజు విద్యావంతుల యెదుటగాని, తనవై భవమును వెల యించుటకై కాని, బృందమంతయు ఆడువారేయగునట్లు చేయవచ్చును. 52

ఇక వాద్యములమేళగింపు

మొదలు పిల్లగ్రోవి వాయించువాడు, రాబోవురాగమునకు అంశమైన స్వరముతో, మధ్యస్థాయియందు, ప్రయత్నపూర్వకముగా వాదము పలికింప వలెను; అది లేకున్నచో, పాటపాడు వాడు మంద్రస్థాయిని గాని, త్కారస్థాయిని

మంద్రం గాతా ఉమః ప్రాప్తుం తారంచ న వినాఽమునా
యోజ్యస్తేన సమం నాదః సర్వాతోద్య సముద్భవః. 54

యథానాదమయం సర్వం జగత్ స్థావరజంగమమ్;
స్యాదేవం సతి నాదాత్మా దేవో నేతః [౭ నేక-సంత?] (నేతుః?)
ఫలప్రదః

ప్రయోగస్సుభగః సాంద్రః సమృతశ్చ సభాసదామ్. 55

అథ శుష్కవాద్యమ్

పూర్వోక్తలక్షణాత్ తస్మాత్ సమహస్తాదనంతరమ్
జోడనీక్రమతో వాద్యం వాయిదత్వా హుడుక్కినా, 56

స్నిగ్ధతారతరం ప్రాంశే యేంకారే తత్రప్వర్తితే
నర్త (?) తాలప్రమాణేన తతస్తద్విగుణేనవా, 57

హుడుక్కా కరటా దేశీపటవైః శ్రోత్రమంజులమ్
లహర్యాం వాద్యమానాయాం లయచ్ఛందానసారతః, 58

నిస్సారుకైక తాలాఖ్యాం క్రమాన్మద్దల వాదకాః
వాదయేయుః; యతిః శ్రోత్రం సుధాసారేణ సింఛతీ, 59

తాలద్విమానతః పూర్వం ప్రారఖ్యా క్రమవర్తితైః
యావత్ షోడశభిః గానైః (మానైః?)
అమితా (సంమితా?) తత్ ప్రమాణతః. 60

హస్తేన మృదునా స్నిగ్ధా ప్రారఖ్యా ముఖవాదినా
వీహానినాదినీ పూర్వం, వశ్చాదారభటధ్వనిః, 61

1. 'ఈ పంక్తి విషయమును ఆకస్మికముగా ముగించు నట్లున్నది గనుక ఇక్కడ గ్రంథ లోపమున్నదేమో' యని పరిష్కర్త సందేహము. (క్రీడినూచి).

గాని; అందుకోలేడు. తక్కిన అన్నివాద్యాలనాదమును గూడ దానితో పమముగా కలుపవలయును, 53, 54

చరాచరమగు ప్రపంచమంతయు నాదమయముగా చేయవలయును. అట్లయినచో నాదస్వరూపుడగు భగవంతుడు నాయకునికి సత్ఫలములిచ్చును; ప్రయోగమును, సౌఖ్యముగలిగి, నిండుదనముతో, సభాసదులకు తృప్తికరమగును. 55

ఇక శుష్క-వాద్యము

మునుపు చెప్పిన లక్షణముగల¹ సమహస్తమునకు తరువాత, హుడుక్కవాడు జ్యోధనిక్రమముతో², వాద్యము వాయింపగా, అందుండి వెడలిన సిగ్గమైన ఘన రేఖంకారముతో గలిపి, హుడుక్క, కరట, దేశీపటహములవారు, నేర్త (?) తాళపుకొలతకు సరిగాగాని, దాని రెండింతల కొలతకు సరిగాగాని, చెవికింపుగా లఘుచ్ఛందముననుసరించి, లహరి³ వాయించుచుండగా, మద్దెలలివారు క్రమముగా నిస్సారుక - ఏకతాళములతో, వాయింపవలయును.

చెవులలో అమృతధార పోయునట్లు యతి, తాళప్రమాణమునందలి రెండవ కాలమానముతో ప్రారంభింపబడి, క్రమముగా పదునారు మానములదాక (5 వ కాలమానము వరకు) పెరుగవలయును. 56, 57, 58, 59, 60

ముఖ్యవాదకుడు ఆ యతిని మెత్తని చేతి దెబ్బలచే, వీణనాదమువలె కోమలముగా నుండునట్లు ప్రారంభింపవలెను; ఆవై ని, గట్టిదెబ్బలతో, నిండిన హర్షోత్సాహములతో, పెద్దద్దవి గలుగజేయవలయును; ఆ యతి, హుడుక్క,

1. 7 వ యధ్యాయము శ్లో. 22 చూ.
 2. జ్యోధని, హుడుక్కను వాయింపు క్రమములలో నొకటి (పరిష్కార).
 3. ఉద్గ్రాహమును వాద్యప్రబంధ భాగము లహరి. (పరి)-(క్రిందినూ.)

దృఢహస్తప్రహారేణ ప్రహర్షాద్రాగమేదురా,
 ముడుక్కా కరటోద్దామ వహావీభిర్మనోహరా,
 కాహలా కాన్యతాలోత్థనినాదై రుపబృంహితా. 62

తతః ప్రహరణం లగ్నమేక తాలైవ సమ్మితమ్
 స్నిగ్ధారభటభేదేన వాదయేయర్యథోచితమ్. 63

కరటాం కాహలాం కాన్య తామ్రజామత్ర భూభుజః
 రసార్ద్రాహృదయాః కేచిత్ పారుష్యాన్నానుమన్వతే.
 గీత నృత్తవిహీనత్వాత్ వాద్యం శుష్కమితి స్మృతమ్. 64

ఇహ స్నిగ్ధస్య పర్యాయా సమానోపకమా బుధైః
 తథైవారభటస్యాపి గదితౌ గజరోచ్ఛతా. 65

—o—

చతురశ్రా చతుః స్తభా రంగే రత్నవిరాజితా
 .. చండిత్వికా [మండపికా?] స్థాప్యా హస్త ద్వితయ సమ్మితా 66

హస్తమాత్రాధికోత్సేధా తత్తత్ప్రాణాంతః [?]
 (తత్తత్ప్రాప్రమాణతః)¹
 విచిత్ర మణిసందోహద్యోతమాన ప్రభావలిః 67

తిషేత్ తత్ర విమానస్థా నాకనారీవ నర్తకీ
 వంద్యమానాఽభితః స్త్రీభిశ్చామరవృజనాదిభిః. 68

తుల్యరూపవయోవర్ణ ప్రమాణాభ్యాం పరస్పరమ్
 అనఘైః శోభమానాభ్యామంబరాభణాదిభిః, 69

వాద్యతాల ప్రమాణాభ్యాం [?] తృణాభ్యాం [తూణాభ్యాం?]
 పుష్పధన్వినా [నః?]
 నారీభ్యాం చోలికాగుప్తకుచాభ్యాం విధృతాంచలాః, 70

1. 'తత్తత్ప్రాప్రమాణతః' నావద్ధి వ్రా. ప్ర.; దానిపై నా యీ సవరణ సూచన.

కరటల యుద్ధామమైన వహనులతో¹ మనోహరమై, కాహళనుండి, కంచుతాళ
ముల నుండి పుట్టిన నినాదములచే బలిసి సాగదగును. 61, 62

తరువాత, అన్ని వాద్యములవారును గూడి యేకతాళితోనే, మృదుత్వ ఘన
త్వముల భేదముచే, యథోచితముగా ప్రహరణమును వాయింపవలెను. 63

ఇక్కడ, రసార్థమైన హృదయముగల దొరలు కొందరు, కంచుతో, తామ్ర
ముతో చేసిన కరటావాద్యమును, కాహళవాద్యమును, ధ్వని పరుషమైనదని,
అనుమతింపరు. గీతము, నృత్తము, రెండును లేని కారణముచే, దీనిని శుష్క
వాద్యమందురు. 64

ఇచ్చట, స్నిగ్ధవాద్యమునకు సమానమని², ఉపశమమని, పర్యాయపదములు ;
అట్లే ఆరభట వాద్యమునకు గజరమని, ఉచ్చలమని³ మారుపేళ్ళు. 65

రంగస్థలమున, చతురశ్రమై, నాలుగు కంబములు గలిగి, రత్నకాంతులునిండిన
చిన్నమండపము గట్టవలయును ; అది రెండుమూరల వెడల్పుగలది గావలయును.
దానియెత్తు, ఆయాపాత్రల కొలతకంటె ఒక మూరమాత్ర మెక్కువగా నుండ
దగును ; దాని ప్రభావళి - వెలుపలి చట్టము - రంగురంగుల మణుల గుంపుచే
వెలుగుచుండవలయును. 66, 67

దానినడుమ, ఇరుప్రక్కలను చామరములు, వీచోపులును పట్టుకొని, స్త్రీలు
కొలుచుచుండగా విమానమునందుండు దేవకాంతయో యనునట్లు, నర్తకి నిలిచి
యుండవలెను. 68

ఆమె ముందర ఇద్దరిద్దరుగా, స్త్రీలు తెరల అంచులు పట్టుకొని నిలువదగును.
వారు ఒకరికొకరు, సమానమైన రూపము, వయస్సు, వన్నె, కొలత గలవారు
గావలెను ; నిరుష్ణమైన చీరలు, సొమ్ములు మున్నగునవి కలిగి శోభిల్లవలయును.
వాద్యతాళప్రమాణముగలిగి (?), మన్నఘని అమ్మల పొదులవలె, పొట్టి కుప్ప
సముతో కుచములను గప్పకొని యుండవలెను. ఆ తెరలు, ఎనిమిదిమూరల

1. 'వహని రభాసవిశేష:' అని రత్నాకరవాఖ్యలో కల్లినాథుడు (సం. రత్నా. 7-1304) వాద్యముల పలుకులను మరలమరల వాయించునొక పద్ధతి.

2., 3., 'సమము' అను వాద్యప్రబంధము; 'సమానము' గా వచ్చునని, 'ఉచ్చసితము' అను యతిప్రబంధము 'ఉచ్చలము' గా వచ్చునని వరిష్కర్త. (కిందిసూచి).

అష్టారత్ని కృతాయామాః తదర్ధేన తు విస్తృతాః
 పురో యవనికాశ్చిత్రాః సూచీవిజ్ఞాన భంగిభిః
 తిస్రస్తతోధికా వాస్యూర్యథా వాద్యం యథారుచి. 71

తతః పుష్పాంజలైః పూర్ణం పీఠమర్ధైః [పాటబంధైః?] సహక్రమాత్
 కర్తవ్యం ప్రతిసీరాణా మేతాభ్యామపసారణమ్
 ప్రథమామంతరేణై కాం పాత్రస్య పురతః స్థితామ్. 72

కర్పూరధూప సంకాశ పీ (శ్వే?)¹ తాంశుక తిరోహితా
 సద్యః క్షీరాబ్దిజాతేవ త్రిషేత్ లక్ష్మీః పఠింవరా. 73

తృతీయో పీఠ [పాట ?] బంధస్య శబ్దేనాంతేఽపసర్పితా
 సర్వాతోద్య నినాదేషు యుగపత్ శ్రోత్ర హరిషు. 74

²క్షీర్ద్యభూమౌ తురీష.....తుముద్యతైః [?]
 హైమైర్మడిమయైః కాంచీ మంజీర వలయాదిభిః, 75

అన్వైరాభరణైః కించ వస్త్రైశ్చామికరోచ్చయైః
 శ్రీఖండాగరుజైః.....కుంకుమజై రపి, 76

తోషయేయురిమాం బృందయుక్తామింగితవేదినః
 మత్తద్విషఘటా వాజిభై ర...దురంపరమ్ [?]
 క్రమేణ కుంకుళం [మం] దద్యాత్ (?) ద్వంద్వా [?] (యద్వా ?)
 శక్త్యనుసారతః. 77

...శ్రాంతా...గత్వా వేశ్మ విశ్రామ్యతాం త్వయా
 ఇత్యాదిశ్చ మహీపాలో హర్షాదేనాం విసర్జయేత్.
 స్వామిసంభావనాధన్యం మన్యాం లక్ష్మీభరాలసామ్ 78

1. 'పీఠాంశుక' నానది ప్రా. ప్ర; కర్పూరధూళి పీఠవర్ణముగాను. కనుక ఈ నా
 సవరణ సూచన.
 2. ఇక్కడ కొంత గ్రంథములోపించిన దనుటప్పట్లే; హఠాత్తుగా నర్జకని, సన్యా
 నించుట యెత్తుకొనబడినది గనుక.

వెడల్పును, నాలుగుమూరల పొడవును గలిగి, నూదికుట్టు పనితనములతో, వింత
వీంతలుగా నుండదగును. అవి మూడుగాని, అంతకెక్కువగాగాని, వాద్యముల
ననుసరించి, రుచికొలది ఉండవచ్చును. 69, 70, 71

తరువాత, పుష్పాంజలికిముందు, ఆయిద్దరు స్త్రీలును పాటబంధములతో క్రమ
ముగా, పాత్రమున కెదుటనున్న మొదటి తెరదప్ప, తక్కినవానిని తొలగించ
వలెను. 72

కర్పూరపు పొడివంటి పచ్చని (తెల్లని?) వలిపెము మరుగున నర్తకి, అప్పుడే
స్వయంవరమునకై పాలనముద్రమునందుండి వెడలిన మహాలక్ష్మివలె, నిలిచి
స్థిరుండవలెను. 73

మూడవ తెర, పాటబంధముల శబ్దము తుదలో, వాద్యములన్నియు ఒకమారే
చెవుల కింపుగా మ్రోగుచుండగా, తొల్లిగ్నిపబడవలయును. 74

ఊర్ధ్వభూమియందుకు ఉద్యుక్తులై నవారిచే (ప్రభువు
యొక్క?) ఇంగితమెరిగినవారు బృందముతోగూడ ఆనర్తకిని, సువర్ణ - రత్న
మయములగు ఒడ్డాణము, అందియలు, కడియములు, మ్మొదలగు సొమ్ములును,
బంగారు సరిగల వస్త్రములు, శ్రీగంధము, అగరు, కుంకుమపూవు, మున్నగు
వానితోడి కలపములును, బహుమతిగానిచ్చి, సంతోషపరుపవలయును. మదించిన
యేనుగులు, గుర్రములు మున్నగువానిని - లేదా శక్త్యనుసారముగా ఏవైనను,
ఈయవలెను. 75, 76, 77

బహుమానసంపదబరువుతో, ప్రభువుమెచ్చి, గారవించుటచే, ధన్యురాలైనైతి
నను, నెమ్మదితోనున్న ఆనర్తకిని భూపాలుడు "అలసితివి, ఇంటికిబోయి విశ్ర
మించుకొమ్ము" అని వీడుకొనవలెను. 78

అపి స్వపరదేశీయాన్ నానావిధకలానిధీన్
ప్రస్తుతస్తుతివాచాలాన్ నమ్యాన్ విద్యావతోఽఖలాన్. 79

పరమండలినోఽశేషాన్ కవీన్ కీర్తివిధాయినః
అ [భ్యర్చ్యాపి ?] యథాకామం సువర్ణాభరణాంబరైః
కృతార్థాన్ పార్థివః కుర్యాత్...కీర్తిలంపటః. 80

సూచీముఖ గతిస్మాత గుణా శిఖరశోభినీ
జాయసేనాధి నాథేన నృత్తరత్నావలీకృతా. 81

ఇతి

శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవ గజసాధనిక
జాయసేనాపతి విరచితాయాం నృత్తరత్నావల్యాం
అష్టమోఽధ్యాయః సమాప్తః

నృత్తరత్నావలీ సంపూర్ణా

కీర్తికాసపడెడు భూపాలుడు, తనదేశము వారై నను, పరదేశము వారై నను, నోరార పొగడునట్టి నానావిధకళలకు నిధులై నవారిని, నమస్కరింపదగిన విద్యా వంతులనందరిని, కీర్తిని గలిగించు ఇతరమండలముల కవులనందరిని, వారివారి కోరికకు తగినట్లు, బంగారుతో, సొమ్ములతో, వస్త్రములతో పూజించి, కృత కృత్యులనుగా చేయదగును. 79, 80

సూచీముఖము, గతి, గుణము, శిఖరము, అను నృత్తాంగములు కలది (సూది మొనవెంట నడుచు దారముతో కూర్చబడినది, కొండెతో ఒప్పునది) యగు నృత్తరత్నావళి (యను హారము) జాయ సేనాధినాథునిచే రచింపబడెను. 81

ఇది

శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ గణపతిదేవుని గజసాధనికుడగు
జాయ సేనాపతి రచించిన నృత్తరత్నావళియందు
ఎనిమిదవ యధ్యాయము

నృత్తరత్నావళి సంపూర్ణము

వి శిష్ట ప ద సూ చి

అ

అగ్రథ (చారి- అడ్డతమునకు నామాంత
రము) 3-34

అగ్రామ్యము 6-136

అటతాళము (సాళగనూడ ప్రబంధము)
7-83

అడ్డతాళము 7-76

అడితము (చారి) 3-9, 34; 4-54

అడ్డతము (పాదము) 3-156

అడ్డతము (భౌమమండలము) 3-145,
157

అణిమ 2-6

అతిక్రాంతము (కరణ) 4-9, 111, 264,
281

అతిక్రాంతము (చారి) 3-11, 41, 48,
175; 4-111, 136

అతిక్రాంతము (అకాశమండలము)
3-146, 171

అతిక్రాంతము (పాదము) 3-166, 171,
173, 177, 179, 184, 187, 189,
190, 191, 192, 195, 196

అవృష్టఫలము 4-250

అధమమదము (దృష్టి) 2-72

అధోగతము (శిరోలక్షణము) 2-14

అధోముఖము (శిరోలక్షణము) 2-4

అద్భుతము (దృష్టి) 2-30, 40

అద్భుతము (రసము) 2-40

అధ్యర్థము (భౌమమండలము)
3-145, 159

అధ్యర్థికము (పాదము) 3-156, 158

అధ్యర్థిక (చారి) 3-10, 40; 4-26

అనంగము (దేశిలాస్యాంగము)
6-116, 149

అనీక (దేశిలాస్యాంగము) 6-116, 146

అనుగాయకులు (బృందవిన్యాసము)
3-51

అనుగాయనులు 7-200

అనుప్రాసము 7-135

అనుమానము 6-118, 161

అనువాదకులు 8-50

అనువృత్తము (దర్శనప్రకారము)
2-92, 94

అపక్రాంతము (పాదము) 3-123, 167,
169, 177, 179, 181, 185, 188,
194, 196

అపక్రాంతము (చారి) 3-11; 4-31,
45, 77, 81, 112, 164, 191,
223

అపక్రాంతము (కరణము) 4-9, 112,
276

అవకుంచితము (భూచారి) 6-57, 69

- అపరాజితము (అంగహారము) 4-252, 267, 339
- అపవర్తితము 4-49
- అపవిద్యము (కరణము) 4-4, 10, 128, 268, 288, 296, 298
- అపవిద్యము (పాదము) 3-157
- అపవిద్యము (అంగహారము) 4-254, 297, 342
- అపవేష్టము (హస్తము) 3-39
- అపవేష్టితము (హస్తము) 4-74, 92, 98, 202
- అపసర్పణము (నూతి) ('మత్తలి' కి నామాంతరము) 3-39
- అపస్వృతము (అంగహారము) 4-252, 277, 338, 345
- అపస్యందితము (పాదము) 3-149
- అభిశప్తము (దృష్టి) 2-33, 61, 75, 78
- అభినయము 1-25, 27, 28, 29, 35, 53, 54, 62; 2-22; 3-98; 4-19, 22, 85, 109, 151, 200; 6-115, 122, 142, 159; 7-96, 116, 145, 146
- అభినయహస్తము 4-21
- అభిలాష 3-136
- అభ్యంతరాభిషేకము 4-54
- అలగము (పాటము) 6-16, 41, 44
- అలగము (ఉత్పత్తికరణము) 5-42, 59, 62, 77, 78
- అలగము 5-82, 91, 105
- అలగాంచితము (దేశి ఉత్పత్తికరణము) 5-42, 59
- అలగ్నపాటము (ఘర్షణరథము) 5-47, 53
- అలసద్యము (హస్తము) 4-33, 37, 42, 48, 106, 190, 200, 214, 226, 236
- అలతము (అలతకము) (కరణము) 3-170; 4-197, 4-272, 235, 290, 295
- అలతము (అంగహారము) 4-22, 255, 323, 341, 347
- అలతకము (అకాశగమండలము) 3-143, 177, 180-182-187, 195
- అలతము (పాదము) 3-163, 173; 4-16, 198
- అలతము (అకాశచారి) 3-11, 51, 175; 4-76, 102, 195, 196, 225; 6-62, 99
- అలంకారము (అహార్యము) 1-36, 1-40
- అనచ్చేద(క)ము 7-30, 71
- అనధానము 7-30
- అనధూతము (శిరోలక్షణము) 2-3, 12
- అనరము (బృందము) 7-208
- అనలోకితము (నర్మనప్రకారము) 2-93, 96
- అనస్యందితము (భూచారి) 3-9, 23
- అనహితము (కరణము) 4-12, 148
- అనహితకము (స్థానము) 3-112, 420, 126; 4-169
- అనహితకరము 4-55, 148
- అనహితము (అకాశచారి) 3-61, 91

అశ్వక్రాంతము (స్త్రీలస్థానము) 3-120, 130

అశ్రు (సాత్త్వికలక్షణము) 1-49

అవయుత (హస్తము) 4-217

అర్థము (కరణము) 4-7, 68

అర్థచంద్రము (హస్తము) 3-67, 123; 4-59, 73, 95, 181, 192

అర్థనికుట్టకము (అంగహారము) 4-255, 327, 341

అర్థనికుట్టకము (కరణము) 4-235, 267, 288, 293, 320, 326

అర్థనికుట్టితము 4-18

అర్థపురాటి (పాదము) 6-2, 6

అర్థమత్తలి (కరణము) 4-8, 96, 311

అర్థముకులము (ద్రృష్టి) 2-33, 62, 80

అర్థమండలి (భూచారి) 6-57, 66

అర్థరేచితము (కరణము) 4-7, 66, 310, 327

అర్థసూచి (కరణము) 4-6, 60, 81, 263, 276, 280, 284 - 299, 323

అర్థస్థలితము (పాదము) 6-2, 9

అర్థస్వస్తికము (కరణము) 4-7, 37, 71, 300

అర్థోరుకము 7-7, 87

అక్షివిభ్రమము 6-187

అంకురము (అంగహారము) 1-32

అంగము 1-28, 30, 31, 58, 72, 74; 2-1; 3-87, 93, 100, 105, 136, 138; 4-248, 249; 5-47, 62;

6-112, 116, 123, 124, 130, 138, 142, 144-149, 151, 157, 159; 7-16, 26, 27, 96, 112, 152, 155; 8-18

అంగక్రియ 6-148

అంగప్రతిసారణము 4-33

అంగభ్రమరి 5-82, 104;

అంగయస్థి 3-199

అంగరచన (అహార్య) 1-36, 43

అంగలత 6-9,

అంగుళీపృష్ఠ(గ)ము 6-28, 30, 31, 34, 36, 40, 42, 43, 47, 50; 7-55

అంగుష్ఠ బంధాంచితము (దేశిఉత్పత్తికరణ) 5-41, 53

అంగహారము 3-99; 4-51, 57, 67, 68, 69, 72, 242, 247, 251, 256, 261, 262, 269, 301, 336; 6-116, 141, 147; 7-159,

అంఘ్రితాడితము (అకాశచారి) 6-61, 92

అంచితము (కరణము) 4-5, 38, 292, 299; 5-51; 7-150

అంచితము (దేశిఉత్పత్తికరణము) 5-51, 47, 48, 5-49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 61

అంచితము (శిరోభేదము) 2-28

అంచితము (శిరోలక్షణము) 2-3, 9

అంచితము (హస్తము) 4-93, 130, 175, 189, 214, 226, 235

అంచితము (పాదము) 3-129, 131;
4-38, 64, 140, 169, 176, 227,
237, 238

అంజలి 4-52

అంతరక్రియ 7-62

అంతరపద్మాసనము (దే. ఆకా. చారి).
6-110

అంతర్భ్రమరి 6-41; 5-82, 84, 86,
105

అంతరాలగము (ఉత్పత్తికరణము) 5-43,
65, 78

అంశగతి (దేశిలాస్యాంగము) 6-118, 164

ఆ

ఆకాశికములు (చారులు) 3-13, 3-14;
6-56, 112

ఆకాశగములు (మండలములు) 3-143

ఆకాశభవములు (మండలములు) 3-147

ఆకేకరము (సంచారదృష్టి) 2-65, 81
3-34

ఆచార్యుడు 7-10, 15

ఆచ్ఛిన్నము (కరణము) 4-275

ఆచ్ఛురితము (అంగహారము) 4-253, 290

ఆతోద్యమము 7-5, 22, 62, 146 212,
225; 8-54

ఆతోద్యమేలనము 7-69

ఆతోద్యమవాదకులు 7-13; 8-79

ఆదానము (ధనుః కరణము) 3-106

ఆదితాళము 6-179

ఆధూతము (శిరోలక్షణము) 2-11

ఆభోగము 7-66

ఆయతము (స్త్రీలస్థానము) 3-120, 123

ఆరభటము (వాద్యము) 8-65

ఆరోప్యము (అహార్యము) 1-43

ఆలప్తులు 7-37

ఆలాపము 7-77

ఆలప్తి 7-58

ఆలీధము (అంగహారము) 4-252, 273;
6-357

ఆలీధము (స్థానము) 3-24, 73, 84;
4-202, 258

ఆలోకితము 2-92, 95

ఆవర్తము (కరణము) 4-7, 4-75

ఆవర్తము (మండలము) 3-141, 200

ఆవర్తము (పాదము) 3-155

ఆవిధచారి 3-11, 3-53; 4-64, 100,
171

ఆవిధవక్రము (హస్తము) 4-80, 167

ఆవిధవక్రవర్తనము 4-46

ఆవేధ్యము (అహార్యము) 1-42, 43

ఆవేష్టితము 3-164

ఆసారితము 6-356

ఆసేనము (లాస్యాంగము) 1-53, 62

ఆహార్యము 1-29, 36

ఆక్షిప్త(క)ము (కరణము) 4-157, 259,
265, 267, 268, 270, 272, 275,
283, 285, 287, 289, 291;
6-321, 328, 332, 333

ఆక్షిప్త(క)ము (అంగహారము) 4-253,
285

ఆక్షిప్తము (చారి) 3-12, 3-56; 4-12,
4-125, 127, 143, 146, 156,
191, 203, 218, 231

ఆక్షిప్తము (పాదము) 3-183, 186,
195; 4-206

వీశిష్టపదసూచి

- ఆక్షిప్తము (హస్త) 4-32, 206
 ఆక్షిప్తరేచితము (అంగహారము) 4-254,
 307; 6-340, 344
 ఆక్షిప్తరేచితము (కరణము) 4-11, 141;
 6-138
 ఆక్షిప్తావిధము (ఆవిధమునకు నామాం
 తరము) 3-53
 ఆకంపితము (శిరోలక్షణము) 2-3
 ఆకుంచితము (సుప్తస్థానము) 3-113,
 119
 అంగికము 1-30
 అంగికాభినయము 1-23, 51
 అందోభితము (ఆకాశికచారి) 6-62
 అస్కండితము (భౌమమండలము) 3-152,
 200

ఉ

- ఉచితభ్రమరి 5-82, 94, 105
 ఉపచారప్రయోగము 7-153
 ఉపశమనయతి 7-60
 ఉపస్మృతము (కరణము) 4-12, 143
 ఉపాంగము (లు) 1-31; 2-22, 6-128;
 7-159
 ఉరోమండలము (హస్తము) 4-120
 ఉరోమండలము (కరణము) 4-10, 120,
 266, 4-269, 271, 273, 283,
 285, 291, 297, 301, 302, 306,
 315; 6-321, 327, 328
 ఉరోంగణము (దేశిలాస్యాంగము)
 6-114, 132
 ఉరోంచితము (ఉత్పృథికరణము) 5-55
 ఉక్తప్రత్యుక్తకము (లాస్యాంగము)
 1-59, 69

- ఉట్టవణి 7-71
 ఉత్కటము 3-107
 ఉత్కటాసనము 5-62
 ఉత్కటికాసనము 5-51, 55
 ఉత్కంఠ 3-128; 4-115
 ఉత్కుంచితము (దేశభౌమచారి)
 6-58, 70
 ఉచ్చలము (చాద్యము) 8-85
 ఉచ్చలితయతి 7-70
 ఉత్తమము (బృందము) 7-194, 7-203
 ఉత్తమోత్తమము (బృందము) 7-194,
 196, 200
 ఉత్తమోత్తమకము (లాస్యాంగము)
 1-59, 68
 ఉత్తరోత్తరము 6-145
 ఉద్దతము 1-73, 74; 7-79
 ఉద్దుతము (శిరోభేదము) 2-27
 ఉన్నతము (శిరోభేదము) 2-20, 25
 ఉత్పృతి 5-90
 ఉత్పృథికరణము 5-39; 7-37, 79
 ఉన్మత్తము (అంగహారము) 6-338
 ఉన్మత్తము (కరణము) 4-7, 64, 282,
 291; 4-311; 6-333
 ఉన్మేషము (పుటకర్మ) 2-97, 98, 101
 ఉల్లాలము (పాదము) 6-2, 6-5
 ఉల్లాసము (దేశిలాస్యాంగము) 6-130
 ఉల్లోకితము 2-93, 95
 ఉద్భట్టితము (కరణము) 4-44, 291
 ఉద్భట్టితము (హస్తము) 4-45
 ఉద్భట్టితము (అంగహారము) 4-255;
 6-328, 342
 ఉద్భట్టితము (పాదము) 3-43, 44;
 4-44, 4-46, 4-50, 190, 207

ఉద్వాహితము (సుప్తస్థానము) 3-113,
116; 6-7, 9

ఉద్వృత్తము (పాటము) 6-15

ఉద్వృత్తము (అంగహారము) 4-255,
339; 6-325, 346

ఉద్వృత్తము (కరణము) 3-170; 6-326

ఉద్వృత్తము (చారి) 4-146

ఉద్వేష్టనము (పాదము) 2-88; 3-172,
180, 192, 6-2, 8

ఉద్వేష్టనము (క్రియ) 4-227

ఉద్వేష్టితము (క్రియ) 4-56, 159

ఉద్వేష్టితము (హస్తము) 4-202 4-74,
92, 93

ఉత్సాహము (భావము) 1-74

ఉత్స్యందితము (భూచారి) 3-9, 33

ఉల్బణము (హస్తము) 4-219

ఉత్తేపము (దేశిపాదము) 6-12

ఉత్తేపము (కరణము) 4-309

ఉత్తేపము (భూక్రమ) 2-105

ఉత్తేపము (శిరోలక్షణము) 2-4, 16

ఉః

ఊరుతాడితము (భూచారి) 6-60, 85

ఊరువలనము 4-124 (చారి) 3-28

ఊరువేణి (దేశిభావచారి) 6-59, 78

ఊరుద్వయ తాడితము (పాటము) 6-14,
18

ఊరూద్వృత్తము (కరణము) 4-17,
4-209, 258, 268, 277, 279, 283
289, 292, 297, 305.

ఊరూద్వృత్తము (చారి) 3-10, 40;
4-208;

ఊరూద్వృత్తము (పాదము) 3-151,
160, 162, 178, 182, 187, 196

ఊర్ద్వజానుకము (కరణము) 4-1, 9,
107, 265, 322

ఊర్ద్వజానుకము (ఆకాశికచారి) 3-60,
188; 4-106, 192, 198, 4-196;
6-78, 98.

ఊర్ద్వనాభము (హస్తము) 4-174, 198

ఊర్ద్వభూమి 8-75

ఊర్ద్వమండలము (హస్తము) 4-52,
159, 204

ఊర్ద్వాంగరేఖ 6-178

ఊర్ద్వాలగము (దేశి ఉత్పత్తికరణము)
5-43, 64

ఊహాపోహ(లు) 7-165

ఏ

ఏక (క్రియ) 7-62

ఏకజానుగ (న?) తము (దేశిస్థానకము)
5-14, 32

ఏకతాళము 7-76

ఏకతాళి (శుష్కవాద్య) 8-63

ఏకతాళి (సాళగసూడప్రబంధము) 7-83

ఏకపాదము (దేశిస్థానకము) 5-14, 34

ఏకపాదాంచితము (దేశిఉత్పత్తికరణము)
5-40, 44, 50

ఏకపాదస్థానము 5-71

ఏకపాదలోహడి (ఉత్పత్తికరణము) 4-54
5-71

ఏకపార్శ్వగతము (దేశిస్థానకము)
5-13, 14

ఏకరస (గతి) 6-181, 182

ఏల (సూడప్రబంధము) 7-80

ఏలకాక్రీడము 4-14
 ఏలకాక్రీడితము (కరణము) 4-170
 ఏలకాక్రీడితము (చారి) 3-9, 30;
 4-170

ఏలకాక్రీడితము (పాదము) 3-157
 ఏలకాక్రీడితము (శౌమమండలము)
 3-145, 157

ఓ

ఓతాశ్రమరి 5-82, 91, 104
 ఓళ్లుకారుడు (లు) 2-210; 7-200, 203
 205, 207
 ఓయారము (చెళిలాస్యాంగము) 6-116,
 145

క

కటకాముఖము (హస్తము) 4-23, 39,
 53, 59, 65, 107, 128, 156;
 4-164, 165, 169, 208, 214,
 227
 కటిచ్చిన్నము (కరణము) 4-5, 43, 259
 284, 286, 287, 289, 270, 271,
 273, 275, 277, 279, 281, 283,
 285, 289, 290, 291, 294, 295,
 297, 298, 307, 321, 323, 325,
 327, 328, 330, 331, 335.

కటిశ్రాంతము (కరణము) 4-10, 119
 కటిసమము (కరణము) 4-15, 192, 302
 కటిహస్తము (కరణము) 4-71, 259
 కనిష్ఠము (బృందము) 7-195, 209
 కనిష్ఠము (మండలము) 7-214
 కపాలస్పర్శము (ఉత్పత్తికరణము)
 5-46, 77, 78.

కపాలమార్గము (ఉత్పత్తికరణము) 5-77
 కరట (పాద్యము) 7-28, 75, 106,
 132, 206; 8-58, 62, 64

కరటూధర (బృందవిన్యాసము) 8-49
 కరటూషాదకులు 7-199, 202, 205
 కరణము 2-44; 3-17, 70, 106, 190;
 4-1, 2, 4, 21, 22, 25, 29, 30
 150, 151, 186, 240, 241, 242
 244, 246, 247, 248, 256, 260
 261, 265, 286, 287, 293, 304,
 308, 309, 313, 317, 319; 336,
 337, 338, 340, 344, 348, 351,
 360, 364, 368; 5-79, 80, 8-14,
 150, 187; 7-80, 150, 159; 8-42,

కరిహస్తము (భూచారి) 6-59, 81
 కరిహస్తము (హస్తము) 4-18, 50, 71
 కరిహస్తము (కతణము) 4-189, 201,
 227, 264, 266, 267, 269, 271
 272, 275, 276, 277, 279, 283,
 285, 289, 290, 294, 307, 323,
 327, 333, 335.

కరుణము (రసము) 2-38
 కరుణము (దృష్టి) 2-30, 33
 కరుణము (రసభావము) 2-90
 కర్కట (కర్కాటక) హస్తము 3-108,
 137

కర్కరిలోహడి (ఉత్పత్తికరణము) 5-44,
 67

కర్కర్యంచితము (ఉత్పత్తికరణము) 5-39
 48

కలనాభురము (పాటము) 6-16, 40
 కలానిధి 8-79

- కలాపము (కరణములకూడిక) 4-246
 కళ 1-8, 11, 13; 5-2; 7-155, 161,
 168; 8-21, 51;
 కలితము 7-71, 78
 క్రమతాడితము (పాటము) 6-14, 27
 కాకువు 6-140; 7-82
 కాకురీతులు 7-115
 కాతరము (భూచారి) 6-58
 కామకళ 8-19
 కామావస్థ (లు) 3-137
 కావ్యనాటకము 7-235
 కాహళ (ల, లి) ము 7-108, 132
 కాహాలాధరుడు 7-205
 కాహాలావాదకులు 7-203; 8-49
 కిత్తు (లాస్యాంగము) 6-135; 7-115,
 116
 క్రియాపదము (వాచికము) 1-35
 కుచింబిని (పాటము) 6-17
 కుడు (లు)వము (పాటము) 6-43
 కుశీరకము, కుశీరక (చారి) 6-59, 82,
 106
 క్రుద్ధము (దృష్టి) 2-31, 45
 కూటతానముల ప్రస్తారము 5-109
 కూర్మాలగము (ఉత్పత్తికరణము) 5-43,
 63
 కూర్మాసనము (దేశీస్థానకము) 5-13,
 27, 63
 కూర్మాసనము 7-87
 క్షేబంధము (హస్తము) 4-49
 కైవారము 7-43, 45, 60, 80
 కైశికము (న్యాయము) 3-88, 94
 కోణము 7-109
 కోపము 1-69
 కోమలిక (దేశీలాస్యాంగము) 6-116, 144
 కోలాహలము (బృందము) 7-196
 కోల్లాట 7-152
 కోల్లాటనర్తనము 7-152
 క్రోధము (స్థాయి) 2-45
 కంచుకము 7-7, 87
 కంఠరేచకము 4-361
 కందుకన్నత్తము (నర్తనము) 7-125
 కంపవరివృత్తము 4-16
 కంపితము (శిరోలక్షణము-భేదము) 2-3,
 6; 2-26, 27, 28
 కాంతము (దృష్టిలక్షణము) 2-30, 35
 కాన్య(ము) 7-28
 కాన్యతాళము (కుష్క-వాద్యము)
 7-108, 132, 149; 8-62
 కాన్యధరులు (బృందవిన్యాసము) 8-51
 క్రాంతము (కరణము) 4-1, 5, 32
 క్రాంతము (మండలము) 3-141, 147,
 193, 200
 క్రాంతము ('యోగకృతము'నకు
 నామాంతరము) 3-109
 కుంచితము (పాదము) 3-62; 4-132;
 6-11, 41, 67, 6-70, 80, 89, 90
 కుంచితము (కరణము) 4-200, 225,
 241
 కుంచితము (హస్తము) 4-200, 241
 కుంచితము (దృష్టి) 2-59, 78
 కుంచితము (పుటకర్ప) 2-97, 99, 102
 కుంచితశ్రమరి 5-82, 101, 104

ఖ

ఖలుహలము (ఘర్షణభేదము) 7-47, 52
 ఖర్జురము 3-103
 ఖత్త (పాదము) 6-2, 8
 ఖండము 3-6, 7; 7-96
 ఖండప్రయోగము 7-106
 ఖండయతి 7-27, -71
 ఖండమాచి (స్తానకము) 5-15, 38, 79
 96; 6-75
 ఖండేచింత (అకాశికచారి) ['అక్షిప్తము'
 వకు నామాంతరము] 3-56

గ

గజరము (వాచ్యము) 7-67; 8-65
 గజక్రీడ (డితము) (కరణము) 4-15,
 189, 306
 గజదంతము (హస్తము) 5-59, 69
 గతి (గతులు) 3-26, 68, 135; 6-181
 187; 7-26, 7-112, 115, 125,
 133, 175
 గతాగతము (స్త్రీలస్థానము) 3-121, 135
 గతిస్థము (దేశీలాస్యాంగము) 6-118,
 167;
 గమకము 7-182, 189
 గమకకోవిదుడు 7-34
 గరుడవక్షహస్తములు (తార్ద్యహస్త
 ములు) 4-111, 234
 గరుడపుత్రము (కరణము) 4-10, 129,
 241, 310
 గాత్రసౌష్ఠవము 7-9
 గానము 7-188
 గానపాటములు 6-107

గాయకులు 2-29, 7-188
 గాయని 7-130, 161
 గాయనులు 7-32, 94, 130, 191
 208, 210
 గారుడము (దేశీస్థానకము) 5-12, 22
 గ్లాన (ము) (సంచారదృష్టి) 2-32, 58,
 76
 గీతము 4-188; 6-133-142, 168;
 7-12, 14, 16, 17, 25, 43, 65,
 79, 157
 గీతము (శుష్కవాద్యము) 8-64; (ప్రవేశ
 ణాంగము); 7-58 (లాస్యాంగము)
 1-63
 గీతప్రబంధములు 7-36, 184
 గీతరత్నావళి 5-109
 గీతవాదకులు 7-168
 గీతవాద్యత (దేశీలాస్యాంగము) 6-115,
 140
 గీతవాద్యములు 6-131, 141, 146,
 161, 162
 గీతార్థము 6-159; 7-18, 116
 గీతాంగవాద్యము 7-70
 గీతాక్షరములు 7-17
 గీతి 4-355; 7-182
 గీతికాంగము (లు) 4-354
 గీతిమండలము (అంగవారము) 4-251,
 254, 291
 గురువు 7-13
 గృధ్రావలీన (క) ము (కరణము) 4-18
 234, 324
 గేయము 7-32
 గేయసదస్సు (లాస్యాంగము) 158, 160
 గోపనవాక్యార్థము 4-148

గోమూత్రికము (బంధము) 7-118
 గౌరి 7-7
 గంగావతరణము (కరణము) 4-18, 30
 299, 299
 గంజుసూచి-(కరణము) 4-17, 4-215,
 299, 299
 గాంధర్వులు 8-29
 గోంజలి 7-163
 గ్రహము (తాళము) 7-157
 గ్రహధ్వరము 8-33
 గ్రీవచేచకము 4-388
 గ్లానము (దృష్టి) 2-32, 58, 76

ఘ

ఘటసణి (నృత్తము) 7-134
 ఘట్టితము (పాదభేదము) 7-55
 ఘర్వరము 7-43, 46, 53, 61
 ఘర్వరి 7-46, 55, 66
 ఘర్వరిక 7-40
 ఘూర్ణితము (కరణము) 4-18, 302, 24

చ

చక్రము (బంధము) 7-118
 చక్రభ్రమరి 5-82, 96, 5-104
 చతురము (కరణము) 4-15, 190, 300
 చతురము (భ్రూకర్మ) 2-105
 చతురశ్రము 3-105; 4-15, 22, 25,
 4-45, 47, 61, 119, 127, 215
 216, 217; 8-66
 చతురశ్రము (హస్తము) 4-139, 156
 190, 195
 చతురశ్రము (నడక-లాస్యాంగము) 1-67
 చతురశ్రము (దేశీస్థానకము) 5-13, 30

చతురస్రము 6-65
 చతురులు 5-106
 చతుర్ముఖలోహడి (ఉత్పత్తికరణము)
 5-44, 72
 చతుష్కోణము (పాటము) 6-17, 44, 45
 చమత్కారము 7-70
 చర్చరి (ప్రబంధము) 7-95, 98
 చర్యాప్రబంధము 7-131
 చలనము 2-84, 86, 89;
 చలావళి (దేశీలాస్యాంగము) 6-114,
 126; 7-137
 చారణులు 7-137
 చారణనర్తనము (నృత్తము) 7-138
 చారి 3-1, 2, 6, 20, 65, 143;
 4-54, 62, 77, 4-94, 106, 111,
 116, 146, 147, 155, 156, 169,
 186; 6-80, 131, 150; 7-89, 129
 చారులు: 3-3, 8, 68, 95, 142, 147,
 176, 197, 198; 4-2; 6-39, 158
 186; 7-96, 105, 115, 125; 8-42
 చారీమండలము 7-79
 చారీలక్షణము 3-69
 చారీ విచక్షణులు 6-80
 చాలి (శి) (దేశీలాస్యాంగము) 6-125,
 126
 చావడ (ఘర్వరభేదము) 7-47, 48
 చాపగతి 3-1; 3-150, 4-74
 (భూచారి) 3-9, 31
 చాపగతము (పాదము) 3-154, 155,
 160, 161
 చాపగతము (భామమండలము) 3-154
 చిత్తక్రియ 7-197

చిత్రము (తాళమార్గము) 7-175
 చిత్రము (దేశిపాటము) 6-41, 116
 చిత్రగోడలి 7-153
 చిత్రపదము (లాస్యంగము) 1-70,
 72

చిత్రపద్ధతి 7-33
 చిత్రబంధము 7-105
 చిత్ర [చిత్ర] భ్రమరి 5-101
 చిత్రలోహడి 5-70
 చేష్టాకృతము (అంగికము) 1-30, 32
 చేష్టమము (సృష్టము-ఆహార్యము) 1-38
 39
 చండనము (దేశిలాస్యంగము) 6-118
 చండిష్టిక (మండవిక) 8-66
 చింత (ద్విపద) 7-116
 చింతుస్మృతము 7-117

చ

చిత్రభ్రమరి 5-82, 87
 ఛాయాలగము (సాళగరాగము) 7-58
 చిన్నము (కటి) 4-42
 చిన్నము (కరణము) 3-171, 190;
 4-5, 33, 171, 263, 280
 ఛురితము 5-94
 ఛందము 7-137
 ఛండనము 7-67
 ఛండనము (దేశిలాస్యంగము) 6-169

జ

జనితము (చారి) 3-1, 8, 21;
 4-142, 162, 167
 జనితము (కరణము) 4-142, 4-225

జనితము (పాదము) 3-158, 160, 162
 168, 172, 178
 జయగంట (జేగంట) 7-149
 జలశయనము (ఉత్పత్తికరణము) 5-45,
 75

జర్జరము 4-193
 జిహ్వా (ము) (దృష్టి) 2-34, 67, 99
 జగుప్స (స్థాయి) 2-49
 జగుప్సితము (స్థాయిదృష్టి) 2-49
 జ్యేష్ఠము (రంగమండపము) 7-212, 214
 జోడనిక్రమము (శుక్కువాద్యము) 8-56
 జంఘాలంఘనకము (ఆకాళికచారి) 6-62
 104
 జంఘావర్తము (ఆకాళికచారి) 6-62,
 105
 జంఘాస్వస్తికము 3-56 4-223,

ఝ

ఝంక (దేశిలాస్యంగము) 6-161
 ఝంకారము 7-70, 71
 ఝంకారము (శుక్కువాద్యము) 8-57
 ఝంబడము (శుద్ధసూడప్రబంధము)
 7-90

ఞ

ఞాయము (గీతము) 7-65
 ఞేవ (దేశిలాస్యంగము) 6-127, 153

డ

డమరి (ఆకాళికచారి) 6-61, 93
 డాలము (దేశిలాస్యంగము) 6-114, 124

డిల్లాయి (దేశీలాస్యాంగము) 6-115
 డోలము (హస్తము) 4-207
 డోలాపాదము (అకాశికచారి) 3-12,
 362

త

తరుణమదము 2-70; 4-28
 తలము 4-28
 తలము (దేశీలాస్యాంగము) 6-117
 తలతాడితము (దేశిపాటము) 6-14, 25
 తలదర్శిని (భూచారి) 6-57
 తలపుష్పపుటము (కరణము) 4-5, 26,
 28, 87, 4-268
 తలవిలాసితము (కరణము) 4-11, 134
 తలసర్పణి (సంకీర్ణచారి) 6-106
 తలసంచరము (పాదము) 3-21, 30, 35
 40, 49; 4-27, 28; 6-86
 తలసంఘటితము (కరణము) 4-17, 213
 312
 తలసంస్ఫటితము (కరణము) 4-11, 137
 278, 298
 తలోద్భుటితము (దేశిపాటము) 6-16,
 6-25
 తలోద్భృత్తము (భూచారి) 6-60, 6-88
 తాడితము (పాటము) 6-14
 తార (స్థాయి-అతోద్యమేశనము) 8-54
 తారకాపుటము (లు) 2-104
 తారాకర్మ 2-83, 91
 తాళ (ల)ము 3-22, 23, 31, 41, 56,
 77, 79, 81, 84, 122, 130;
 4-67, 137, 139, 154; 5-57;
 6-92; 125, 128, 130, 132, 135.

145, 165, 170, 172, 178, 179
 182; 7-5, 12, 31, 46, 61, 76;
 77, 97, 126, 137, 168, 172,
 174, 175, 181, 199, 202, 205
 తాళ (చతుష్టయము) 7-29
 తాళచ్ఛందము 7-114, 133
 తాళధరులు (బృందవిన్యాసము) 8-51
 తాళ (పాతము) 6-37
 తాళప్రమాణము (శుక్ల-వాద్యము)
 8-58
 తాళవాద్యము 6-40
 తాళవిచక్షణులు 6-179
 తాళవేది 7-34
 తిత్తిరిగీతి (దేశి. అకా. చారి) 6-109
 తిరివక్రమరి 5-82, 89, 90, 104
 తిర్యక్తతము (శిరోభేదము) 2-20, 24
 తిర్యక్కుంచితము (భూచారి) 6-57, 67
 తిర్యబ్జతోన్నతము (శిరోభేదము) 2-20,
 24
 తిర్యబ్జుఖము (భూచారి) 6-58, 71
 తృకని (దేశీలాస్యాంగము) 6-114, 129
 తౌర్యత్రితయము 7-238
 తంబట (తప్పెట) 7-149
 తుండుకము 7-70
 త్రస్తము (దృష్టి) 2-34, 68
 త్ర్యశ్రము 3-49, 74, 79; 81; 5-73;
 6-52, 125
 త్ర్యశ్రతాళము 4-242
 త్ర్యశ్రమాసము (అంగహారము) 4-255,
 348
 త్రికము 3-65, 149; 4-78, 123, 203;
 206, 213, 364
 త్రికక్రమణము (కరణము) 4-265, 296.

విశిష్టపదసూచి

త్రికోణము (పాటము) 6-17, 45
 త్రితాడితము (పాటము) 6-14, 48
 త్రివతాక (ము) (హస్తము) 4-189,
 217, 227, 238
 త్రిభంగి (శుద్ధసూడప్రబంధము) 7-81
 త్రిమూఢ (క) ము (లాస్యాంగము)
 1-65, 88
 త్రిసర (గతి) 6-181, 184
 త్రిస్థానము (లు) 7-182, 189
 ధ
 ధరహారము (దేశీలాస్యాంగము) 6-115,
 134
 ధ
 దర్పసరణము (ఉత్పత్తికరణము) 5-45
 74, 5-75, 76
 దిల్లాయి (దేశీలాస్యాంగము) 6-138
 దిక్స్వస్తికము (కరణము) 4-15, 187,
 288, 303
 దీనము (దృష్టి) 2-31, 7-116
 దృష్టము (దృష్టి) 2-31, 47
 దృష్టఫలము 4-240
 దృష్టి 2-31, 34, 36, 37, 38, 39
 దేవదత్తనిరూపణము 4-229
 దేవాంశము 7-230
 దేశకాకువు 7-135
 దేశి 1-54; 5-2, 3, 11, 32; 7-100
 దేశి (విధానము) 7-160; (పద్ధతి) 7-70
 (రహస్యము) 7-230
 దేశిగతి 7-61
 దేశిచారులు 6-56

దేశిచారి 6-98
 దేశినృత్తము 5-4; 6-1, 13, 33, 54,
 167
 దేశినృత్తవిశారదులు 6-29, 38
 దేశికారము (దేశీలాస్యాంగము) 6-116,
 136
 దేశిపటహము (శుష్కవాద్యము-బృంద
 విన్యాసము) 7-75, 8-49, 58
 దేశిపాటహికులు 7-198, 202
 దేశియనర్తనము 7-119
 దేశియభంగి 7-104
 దేశిరహస్యజ్ఞులు 1-74
 దేశీలాస్యాంగములు 6-113
 దేశీవిదులు 3-21, 6-97
 దేశీవిద్యావిశారదులు 7-73
 దేశీసూడ 7-95, 1-31
 దేశీస్థానకములు 5-11, 15
 దోల (హస్తము) ము 4-12, 54, 99,
 121, 132, 144, 165, 197
 దోలాకరములు 4-36
 దోలాపాదము (చారి) 4-53, 132, 189
 దో (ల) లాపాదము (కరణము) 4-11,
 144
 దోలాపాదము (పాదము) 4-103
 దోలాప్రయోగము 4-74
 దోలాయితము (మనస్సు) 6-161
 దోహకము (లు) (నృత్తచృందస్సుగల
 రచనలు) 7-135
 దండము (ఆకాశికచారి) 3-12
 దండపక్షము (కరణము) 4-138, 305,
 4-11, 94

దండపటము (హస్తము) 5-89, 93,
103
దండపాదము (చారి) 3-12, 69; 4-11,
13, 92, 4-94, 136, 161: 6-61,
95, 96
దండపాదము (పాదము) 3-171, 172,
174, 183, 185, 186;
దండపాదము (కరణము) 4-126, 267
299
దండపాదము (అకాశమండలము) 3-146
174
దండప్రణామాంచితము (ఉత్పత్తికరణము)
4-54
దండరాసకము 7-101
దండరేచితము (కరణము) 4-8, 94,
130
దండంచితము (దేశీఉత్పత్తికరణము) 5-40
దండిక 7-5, 8, 10
దంసితము (కరణము) 4-203
ద్రవిడ దేశీయులు (ములు) 7-115

ధ

ధసకము (దేశీలాస్యాంగము) 6-117, 156
ధాతువు 7-82
ధుతము (శిరోలక్షణము) 2-3, 7
ధుతము (శిరోభేదము) 2-27
ధ్రువము (సాళగనూడప్రబంధము) 7-88
ధ్రువపదము (గీతము) 7-65

న

నటులు 8-29
నతము (హస్తము) 4-192, 215

నతము (పాదము) 4-200
నతము (సుప్తస్థానము) 3-113, 118
నతపృష్ఠము 5-78
నర్తకు (డు)లు 5-53, 68; 6-69, 70
77, 169; 7-86, 171; 8-29
నర్తక 1-7; 4-353; 6-119, 120, 131
133, 134, 135, 143, 145, 146
151, 153, 155, 159, 160, 161
163, 164, 165, 166, 168, 172
178; 7-10, 13, 14, 24, 33, 72,
79, 107, 153, 170, 171, 185,
119, 131, 160, 161; 8-33, 68
నర్తనము 3-199; 6-170
నాగము (బంధము) 7-118
నాగబంధము (దేశిస్థానము) 5-14, 35,
76
నాగబంధము (ఉత్పత్తికరణము) 5-45
నాటకము 1-52
నాట్యము 1-19, 25, 26, 37, 52, 54,
65; 3-8, 67, 100; 7-148, 228
నాట్యకళ 1-23, 29
నాట్యరాసకము 7-100
నాట్యరూపము 1-19
నాట్యవేదము 1-22, 24, 52
నాట్యాంగము 4-154
నాదము 7-190, 8-54, 55
నామపదము (వాచికము) 1-35
నాయకుడు 7-22, 99, 101; 8-55
నాయిక 1-70, 7-84, 91, 97, 100
న్యాయము 3-87, 88, 95, 107
న్యాయసాహస్యాసము (లు) 4-353
నికుట్టితము (పాదము) 4-80; 7-24

నికుట్టకము (దేశిపాదము) 6-3, 11
 నికుట్టము (కరణము) 4-284, 320, 326
 331; 6-7
 నికుట్టకము (కరణము) 4-5, 48, 235,
 258, 268, 272, 283, 323
 నికుట్టితము (కరణము) 4-5, 48, 235,
 258, 268, 272, 283, 323
 నికుట్టితము (కరణము) 4-292, 295
 నికుట్టితము (హస్తము) 4-91, 103,
 210
 నికుట్టనము 4-45, 47 6-6,
 నికుంచితము (కరణము) 4-9, 114,
 292, 322, 329
 నికుంచితము (పాదము) 4-31, 194
 నికుంచితము (హస్తము) 4-173;
 నికృష్టము (మండపము) 7-215, 216
 నిజాపణము (దేశిలాస్యాంగము) 6-115,
 137,
 నితంబ (క)ము (కరణము) 4-9, 105,
 259, 266, 269, 284, 285, 289,
 300, 306, 323, 329, 330, 332,
 333
 నితంబము (హస్తము) 4-49, 96, 98,
 105, 195, 197
 నిమేషము (పుటకర్మ) 2-99, 101
 నిర్భుగ్నము 4-55
 నిష్కృత్తము (కరణము) 4-10, 126
 నిష్కేమము (కరణము) 4-6, 55, 291
 నిశుంభితము (కరణము) 4-12, 150, 306
 నిస్కామము 2-87
 నిస్కామణము 2-88, 39, 90
 నిస్సారుకము (సాళగసూడప్రబంధము)
 7-83

నిస్సారుక (శుక్లవాద్యము) 8-59
 నిస్సారుక తృతీయములు 6-180
 నిహంచితము (శరస్సు) 2-3, 13; 4-52
 నూపురము (కరణము) 4-17, 221, 272
 274, 282, 285, 290, 300, 312,
 324
 నూపురపాదము (చా8) 3-58; 4-69,
 161, 175, 220
 నూపురపాదము (కరణము) 4-270
 నూపురపాదిక 3-55
 నూపురవిద్ధము (చా8) 6-58, 72
 నృత్తము 1-3, 4, 5, 11, 17, 18, 19
 32, 34, 51, 52, 53, 55, 63;
 2-1, 4; 3-8, 67, 100, 104;
 1-21, 44, 50, 94, 169, 194
 197, 241; 5-3; 6-146, 150,
 152, 156, 161, 162, 164, 166;
 7-17, 43, 44, 57, 63, 82, 84,
 113, 134, 147, 164, 192; 8-84
 నృత్తకరణము 4-3, 4
 నృత్తకళ 1-5, 10, 15, 7-93
 నృత్తకోవిదులు 3-193, 5-51, 79, 98
 నృత్తక్షేత్రము 6-40
 నృత్తస్రకరణము, 7-21
 నృత్తప్రయోగము 1-6
 నృత్తమాతృక 2-244
 నృత్తమండపము 8-11
 నృత్తరత్నావళి 8-81
 నృత్తశీల 1-14
 నృత్తవిద్య 7-153
 నృత్తహస్తము 1-33; 3-33; 4-2, 21,
 168, 6-160
 నృత్తజ్ఞులు 5-74; 91, 6-68

సృష్టాంగములు 8-81

సృష్టము 1-50, 55; 2-1; 3-67;
4-35, 50, 372; 6-121, 122,
136, 137, 140, 143, 144, 163
164, 169; 7-1, 7-60, 63, 67,
97, 99, 113, 117, 7-125, 129
134, 138, 152, 214; 8-1, 10

సృష్టప్రయోగము 1-6, 4-22

సృష్టశాస్త్రము 7-165

సృష్ట్యావయవములు 6-145

సేవ 7-76

సేవభ్యము 6-152

సైవభ్యము (అహార్యము) 1-36; (సద
నము) 8-1; (స్థానము) 8-42

సైరాజితము (శిరోభేదము) 2-20, 23

సంద్యావర్తము (దేశిస్థానము) 2-29;
5-13; 6-69, 76, 82

ప

పడివాడము (ఘుర్వరభేదము) 7-47,
7-49

పతనోత్పనము (లు) 5-87

పతాక (హస్తము) 4-42, 84, 104,
130, 133, 137, 155, 209, 226

పదము 7-26, 27, 77

పదార్థాభినయము 7-100

పద్మము (బంధము) 7-118

పద్మకోశము (హస్తము) 4-172

పయోద్యుత్తము (దేశిపాటము) 6-51

పరావృత్తము (శిరోలక్షణము) 2-4

పరావృత్తము (అంగహారము) 4-251,
254, 295, 340

పరావృత్తము (దేశిస్థానము) 5-12

పరావృత్తలము (అకాశికదేశిభామచారి)
6-58, 74

పరిచ్ఛిన్నము (అంగహారము) 4-252,
264

పరిమార్జనము (ధనుశకరణము) 3-106

పరివర్తనము (కరణము) 4-153, 171,
205, 225, 231

పరివర్తనములు (తాళములు) 6-178

పరివాహితము (శిరస్సు) 2-3, 10, 26
4-99

పరివృత్తి (త్తము) (హస్తము) 4-27,
37, 84, 118, 125, 142, 165

పరివృత్తకరేచితము (అంగహారము)
4-255, 262, 341

పర్యస్తము (అంగహారము) 4-252, 269
284

పక్షప్రద్యోతము (హస్తము) 4-73, 168

పక్షవంచిత (క) ము (హస్తము) 3-67;
4-73, 82, 96, 106, 168; 5-59

పరాబ్జుఖము 4-262

పాతము 2-84, 85

పాతనము 2-90, 105;

పాత్రము 1-66; 3-41; 7-101, 146,
153, 161, 173, 192, 227;

8-46, 67, 68, 72

పాదము 3-63; 6-1; 7-37, 105, 115,
125

పాదకటకము 3-132

పాదక్రియ 4-116

పాదచారి 3-5, 66

పాదతలోద్భట్టితము (పాటము) 6-16, 39

పావపాటము (దేశీలాస్యాంగము) 6-118
191, 166

పావపాటవినతులు 6-35

పావరేచకము 4-359, 363, 370

పావసూచి 3-188, 189

పాదాపవిద్ధకము (కరణము) 4-13,
4-164

పాదోద్ధారకము (కరణము- 'తలవిలాసి
తము' నకు వేరు)

పాటము (లు) 6-13, 17, 53, 54, 55,
112, 157, 158, 186; 7-16, 23,
27, 28, 32, 63, 112, 114, 118
129, 150

పాటబంధము 8-7, 74

పాటవినతులు 6-17

పాటాక్షరములు 7-79

పాత్యము (లాస్యాంగము) 1-66

పాణిక 4-355

పార్శ్వక్రాంతము (కరణము) 4-9, 110

పార్శ్వక్రాంతము (చారి) 3-11, 43,
175; 4-110

పార్శ్వక్రాంతము (పాదము) 3-155,
166, 167, 168, 169, 173, 176
179, 181, 184, 187, 188, 180
191, 194, 195

పార్శ్వగము (పాదభేదము) 7-55

పార్శ్వజానువు (కరణము) 4-14, 181

పార్శ్వతాడితము (దేశిపాటము) 6-14,
19

పార్శ్వనిమిట్టకము (నికుట్టితము-కరణము)
4-9, 109, 326

పార్శ్వముఖము (శిరోభేదము) 2-23

పార్శ్వరేచితము (లు) (హస్తములు)
4-135

పార్శ్వస్పృశితము (అంగహారము) 4-253,
289, 346

పార్శ్వపిత్తము (శిరోభేదము) 2-21,
28, 29

పార్శ్వశిముఖము (శిరోభేదము) 2-20,
25

పార్శ్వవ్యవృత్తము (పాటము) 6-15,
35, 42

పార్శ్వరుతాడితము (దేశిపాటము)
6-14, 19

పారిపార్శ్వగతము (స్థానకము) 6-55

పారిచండమాతము (అకాశచారి-

స్థి
'పార్శ్వక్రాంతము' నకు నామాంత
రము) 3-44

పారిపార్శ్వగతము 5-31, 64

పారిరేచితము (భూచారి) 6-57, 64

పారివిద్ధము (స్థానకము) 5-14, 33;
6-97

సిష్టకుట్టము (భౌమమండలము) 3-148,
153

పిహితము (పుటకర్మ) 2-98, 100,
7-104

పుటకర్మ 2-83

పుటిలము 7-25, 73

పురఃక్షేపము (అకాశచారి) 6-61, 90

పురాటి (పావము) 6-2, 7

పుష్పగంధిక (లాస్యాంగము) 1-33

పుష్పపుటము 4-27, 4-28

పుష్పాంబలి 3-125, 7-74

పుస్తము (అహోర్యము) 1-36, 37
 పూర్వకాయము 6-166
 పూర్వకాంగము 1-19; 3-27; 4-250, 352
 పృష్ఠజీరామృత్తి 4-117
 పృష్ఠస్వస్తికము (కరణము) 4-7; 79; 308;
 పృష్ఠోత్తానతలము (దేశిస్థానకము) 5-13, 25
 పృష్ఠోద్వృత్తము (పాటము) 6-25, 32, 33
 పృష్ఠోత్తేపము (దేశిపాదము) 6-3, 16
 వైసారము 7-60, 72
 పోగండ 7-127
 పంచమము (నాదము) 8-8
 పిండి (బంధము) 7-84, 85
 పిండిరేచకము 4-353
 ప్రకాశచరణము 4-109
 ప్రక్రియ 3-98
 ప్రచ్ఛేదకము (లాస్యాంగకము) 1-58, 64
 ప్రణామాంచితము (దేశిఉత్పత్తికరణము) 5-41
 ప్రతితాళట్వతీయములు 6-180
 ప్రతిమట్టము (సాళగసూడప్రబంధము) 7-83
 ప్రతిముఖరి (బృందవిన్యాసము) 7-117, 179, 200, 204; 8-50
 ప్రత్యంగము (లు) 1-31; 2-2; 7-159
 ప్రత్యాలీధము (కరణము) 4-260
 ప్రత్యాలీధము (స్థానము) 3-24, 79, 86
 ప్రబంధము 7-53, 63, 78, 81, 95, 107, 119
 ప్రభావళి 3-67

ప్రమాణము (దేశిలాస్యాంగము) 1-58 6-62
 ప్రయోక్త 2-18
 ప్రయోగము 4-111, 112; 7-19
 ప్రలంబితకరము (లు) 4-86
 ప్రళయము (సాత్త్వికలక్షణము) 1-49
 ప్రలోకతము 2-95
 ప్రవేచారము (లు) 3-95
 ప్రవేశనము 2-86, 89; 7-26, 28
 ప్రసర్పితము (కరణము) 4-229, 267
 ప్రసాదము 1-69
 ప్రసారితము (సుప్రస్థానము) 3-113, 114
 ప్రస్పృతము (సుటకర్ప) 2-97, 99, 102
 ప్రస్తావము 7-96, 143, 177
 ప్రస్వేదము (సాత్త్వికలక్షణము) 1-48
 ప్రహరణము 7-62, 66, 70, 78, 103, 114; 8-10
 ప్రక్షేప్యము (అహోర్యము) 1-41
 ప్రేరణి (పేరణి) 7-37, 38, 60, 65, 67
 ప్రేరణిపద్యతి 7-63
 ప్రేరణాంగములు 7-43
 ప్రేక్షణము 7-73, 79
 ప్రేఖోలితము (కరణము) 4-9, 103
 ప్రోన్నతము (స్త్రీలస్థానము) 3-121, 139

ఫ

ఫుల్లము (కపోలము) 2-132
 ఫూత్కృతి (ఓప్యవియోగము) 2-128

బ

బద్ధము (చారి) 3-9, 25, 45; 4-105 112, 120, 124, 204, 232, 296; 7-32

బలిబంధాంచితము (దేశిఉత్పత్తికరణము)
5-42, 59

బహిర్భూమి 5-82

బహురూపము (నృత్తము) 7-139, 148

బహురూపి 7-144

బాహుబంధలోహడి (ఉత్పత్తికరణము)
5-44

బాహ్యభ్రమరి 3-61, 4-105, 117;
5-85, 86, 105

బిభృకము (శిరోవినియోగము) 2-13

బీభత్స (ము) (దృష్టిలక్షణము) 2-30,
2-41

బీభత్స (రసము) 2-41, 89

బృందము 7-13, 182, 191, 193, 200,
203, 208; 8-33, 41, 47, 52, 77

బృందమేళనము 7-173

బృహదేశి 6-54, 7-21

బంధము (అంగ, రాసక, లాస్య, దేశి
నృత్తము) 7-84, 86, 97, 118

బంధనీయము (అహార్యము) 1-41, 42

బ్రాహ్మము (దేశిస్థానము) 5-12

భ

భావార్ద్రము 6-138

భావికము (లాస్యాంగము) 1-71, 72

భావుకుడు 7-231

భాషాంగము (రాగభేదము) 7-185

భుజంగాంచితము (కరణము) 4-1, 8,
312

భుజంగత్రస్తరేచితము (కరణము) 4-12,
158, 313, 320

భుజంగత్రానితము (కరణము) 4-165;

264, 274, 292, 293, 320; 6-34,
333

భుజంగత్రానితము (చాఠి) 3-11, 50,
57, 69; 4-165; 5-83

భుజంగత్రానితము (హస్తము) 4-158

భుజంగత్రానితము (పాదము) 3-153;
173, 179, 184, 194; 5-101

భూచారులు 3-10; 6-60, 112

భూచారమనోవర్తము (అకాశికచారి;
'ఉద్యుత్తము' నకు నామాంతరము)
3-61

భేద్యము (బంధము) 7-85, 88

భేరి 7-149

భైరవాంచితము (దేశిఉత్పత్తికరణము)
5-39

భోగిని 7-161

భౌమములు (మండలములు) 3-143;
146

భౌమచారులు 3-14; 6-56

భాండపాద్యము 6-165

భాండికనర్తనము (నృత్తము) 7-129

భాండీకులు 7-57

భ్రుకుటి 2-105

భ్రూకర్మ 2-83

మ

మకరహస్తము 4-175

మట్ట (తాళము) 7-29

మట్టము (సాళగసూడ ప్రబంధము) 7-83

మణిబంధము 4-173

మత్తలి (కరణము) 4-3; 273, 291,
298, 329

మత్తలి (చారి) 3-10, 39; 4-179
 మత్తపాదము (చారి-సమోసరితమత్తలికి
 నామాంతరము) 3-37
 మత్తస్థలితము (అంగహారము) 4-254,
 298, 357
 మత్తాక్రీడము (అంగహారము) 4-252,
 275, 352, 345
 మదవిలసితము (అంగహారము) 4-253,
 338
 మదస్థలితము (కరణము) 4-8, 100,
 278
 మదాలసము (భూచారి) 6-58, 73
 మదిరము (దృష్టి) 2-34, 55, 82
 మధ్యము (స్థాయి-ఆతోద్యమేశనము)
 8-53
 మధ్యము (గతి) 6-170, 173
 మధ్యమము (బృందము) 7-195, 204
 మధ్యమము (మండపము) 7-214
 మధ్య (మ) మదము 2-71; 3-36
 మధ్యద్రుత విలంచితము (గతి) 6-176
 మధ్యవిలంబితద్రుతము (గతి) 6-176
 మధ్యవిశంబము 6-174
 మధ్యాది (గతి) 6-175
 మధ్యాంతము (గతి) 6-175
 మద్దల (లి) 7-132, 149, 197, 201,
 209
 మద్దలవాదకులు 8-59
 మనోధర్మము (దేశిలాస్యాంగము) 6-116
 148
 మనోవృత్తి 6-148
 మయూరలలితము (కరణము) 4-194
 మయూరస్థలితము 4-16
 మరాళము (భూచారి) 6-59

మరాళిక (దేశిభామచారి) 6-76
 మలపము 7-27, 78
 మలిన (దృష్టి) 2-32, 55, 75
 మస్పృణత (దేశిలాస్యాంగము) 6-117,
 160
 మత్స్యకరణము (ఉత్పత్తికరణము)
 5-46, 81
 మాతృక (కరణములకూడిక) 2-246
 మాతృక 4-2
 మాత్ర 7-17
 మానసములు 6-180
 మానసామ్యము 6-178
 మార్గ (విధానము) 1-52; 7-10, 160
 మార్గ (రహస్యము) 7-230
 మార్గగతి 7-61
 మార్గదేశివిభాగము 5-10
 మార్గసృష్టము 6-167
 మార్గపటహము 7-169
 మార్గంకులు 7-198
 మార్గనాత్రయము 7-172
 మార్దంగికులు 7-204, 206; 8-48
 ముకుల (దృష్టి) 2-32, 57, 77
 ముఖము (అంగికము) 1-30, 1-31
 ముఖత్రయము 7-25, 26
 ముఖవ్రతి ముఖములు (లాస్యాంగములు)
 1-6
 ముఖరసము (దేశిలాస్యాంగము) 6-117,
 122, 152
 ముఖరాగము 6-152
 ముఖ్విరి (బృందవిన్యాసము) 7-178, 181
 197, 201, 204; 8-48
 ముఖ్విరి 7-187, 206

ముఖవాద్యము (శుష్క-వాద్యము) 7-73,
166; 8-61
ముఖవాది 7-179
ముఖ్యగాయకుడు 7-187
ముఖ్యగాయని 7-208, 210
ముఖ్యగాయనిక 7-205
ముఖ్యగాయనులు 7-200, 203
ముఖ్యదాయిశ్యము 7-190
మృగప్లుతము (అకాశచారి) 3-1, 11, 48
మృదంగము 7-28, 108
మేళనము 7-181, 182
మోటితము (స్త్రీలస్థానము) 3-121, 137
మోక్షణము (దనుకరణము) 3-106
మంజీరశింజితము (పాటము) 6-17, 48
మంద్రము (స్థాయి-అతోద్యమేళనము)
8-54
మంతిక (తాళము) 6-179; 7-26
మండపము 7-214, 228
మండలము: 3-7, 18, 58, 142, 154,
157, 163, 197, 199, 200; 7-96
99, 113, 133, 159, 163, 200
మండలము (పురుషస్థానము) 3-73
మండలభ్రమణము (పాదము) 3-26,
159
మండలరాతి. 3-141
మండలస్వస్తికము (కరణము) 4-13,
160, 232, 291
మండలస్థానకము 4-42, 45, 55, 65,
160
మండలాకారము 3-193

య

యతి (శుష్క-వాద్యము) 8-59
యతి 4-112; 7-108, 114, 133, 179;
8-9
యతులు 7-59, 65, 66
యతిప్రహరణము 7-69
యవనిక 7-42, 39
యోగకృతము 3-108
యోజ 7-27
యోగకము 6-13

ర

రతి (స్థాయి) 2-43
రథచక్రము (భూచారి) 6-60, 84
రసము 1-68; 2-73, 83; 91, 96;
7-20, 135
రసదృష్టులు 2-31
రసభావములు 2-98, 101, 104;
7-155, 237
రసవృత్తి (దేశిలాస్యాంగము) 6-117,
159
రసాశ్రయము 1-26
రసోత్పత్తికము 2-31
రాగము 7-64, 94, 135
రాగాంగములు 7-35
రాగాంశము (అతోద్యమేళనము) 8-53
రాసకము (శుద్ధస్కందమందలిప్రబంధము)
7-81; 213
రాసము (నృత్తము) 7-84
రాసము (సాళగనూడప్రబంధము) 7-83
రాసకోత్సవము 7-91
రిగవణి 7-70
రిగవణిపదము 7-59

8వోణి 7-71, 76

రూపకము 7-77

రేఖ 6-114, 117, 123, 137, 166 ;
7-36, 141, 171, 173, 186

రేచకము 3-33; 4-358, 367, 368,
369, 371, 372

రేచక నికుట్టము (కరణము) 4-326

రేచనము 4-75

రేచితము (అంగహారము) 4-254, 315,
319, 343

రేచితము (పాదము) 4-308

రేచితము (హస్తము) 3-33; 4-40,
61, 64, 89, 93, 101, 124, 126,
129, 140, 158, 166, 167, 168,
176, 178, 183, 194, 202, 207,
213, 221, 225

రేచితకరణము 4-316

రేచితనికుట్టము (కరణము) 4-313
(నికుట్టము) 4-207

రోగము (శిరోలక్షణము) 2-6, 10

రోమాంచము (సాత్త్వికలక్షణము) 1-48

రోహిణి 7-7

రాద్రము (దృష్టిలక్షణము) 2-30

రాద్రము (రసము) 2-37, 88

రాద్రి (దృష్టి) 2-37

రంగము 1-17, 7-22, 24, 89, 97,
196; 8-66

రంగభూమి 3-42; 7-2, 3; 8-47

రంగమధ్యము 3-125

రంగమండపము 7-72

రంగయస్త్రి 7-39

రంగశీర్షము 7-217, 219

రంగక్షేత్రము 5-51

రింఖ (జేలీలాస్యాంగము) 6-117

రుంధము (ఘర్షరణేదము) 7-47, 50

ల

లగ్నప్రహరణము 7-63

లజ్జాన్వితము (దృష్టి) 2-32, 62

లత (బంధము) 7-85, 86

లతావృశ్చికము (కరణము) 4-15, 184,
281, 325, 329, 332

లతాహస్తము 3-123; 4-22, 24, 89,
129, 138, 142, 184, 221, 228,
233, 331

లతాక్షేపము (పాదము) 6-3, 10

లయ 1-53; 6-133, 140; 7-16, 110
116

లయ (మృదుమధ్య) 6-125, 178

లయము (దేశీలాస్యాంగము) 6-116,
143

లయక్రీడ 6-144

లయచ్ఛందము (శుక్ల-వాచ్యము) 3-58

లలాటలకము (కరణము) 4-11, 131

లలి (దేశీలాస్యాంగము) 6-114, 127,
128

లలితము (కరణము) 1-3; 4-6 50

లలితము (అకాశగమండలము) 3-141,
147, 176, 196, 200

లలితము (శిరోవినియోగము) 2-13

లలితము (వ్యభిచారిదృష్టి) 2-32, 60, 79

లలితము 6-132

లలితము 3-176

లలితసంచరము (అకాశగమండలము)
3-147, 190

లలితోద్ధతము 7-137

లవణి (దేశీలాస్యాంగము) 6-114, 189
 లహరి (శుక్కు-వాద్యము) 8-58
 లాస్యము 1-3, 8, 9, 56, 57, 58;
 2-26; 6-149; 7-44
 లాస్యతాండవ (పద్ధతి) 7-36
 లాస్యాంగములు 6-131, 146; 7-17,
 96, 105, 112, 115, 125, 157
 లాస్యావయవములు 6-163
 లీన (క) ము 4-6, 252, 257, 260, 298
 లీల 1-3, 68; 2-10; 3-116, 199;
 6-9, 10, 135, 187; 7-124
 లురనము (దేశీపాటము) 6-42
 లురితము (పాదము) 6-16
 లోకాభినయము 2-18
 లోలితము (కరణము) 4-102
 లోలితము (శిరస్సు) 4-101
 లోలితము (శిరోలక్షణము) 2-4, 17
 లోలితము (కరణము) 4-8, 102
 లోహడి (ఉత్పత్తికరణము) 5-44, 53,
 66, 68, 69, 70, 72, 77
 లోహడ్యంచితము (ఉత్పత్తికరణము)
 5-40, 53
 లంకాదాహంచితము (దేశీఉత్పత్తికర
 ణము) 5-41, 55
 లంఘితము (దేశీలాస్యాంగము) 6-118,
 163
 లంఘితజంఘము (భూచారి) 6-58, 75
 లంఘిత ప్రతిలంఘితము (పాటము)
 6-17, 52

వ

వలనము 2-84, 85, 88; 4-82
 వలితము (కరణము) 4-51, 170
 వలితము (స్త్రీలస్థానము) 3-121, 136;
 4-6
 వలితోరుకము 4-18
 వలితోరువు (కరణము) 4-1, 232
 వహని (శుక్కు-వాద్యము) 8-62
 వక్షాస్వస్తికము (కరణము) 4-7, 62,
 303, 310
 వక్రవాద్యము 7-1
 వర్తన 4-174
 వర్తని (శుద్ధమాడప్రబంధము) 7-81
 వర్తనాచాతురి 4-128
 వర్తితము (కరణము) 4-7, 86, 268
 వర్తమానము (స్థానకము) 5-26, 29;
 6-71, 354
 వర్ణములు 7-18
 వర్ణతాళము 7-98
 వర్ణదండిక 3-32
 వర్ణనరము (శుద్ధమాడప్రబంధము) 7-80
 వర్ణస్వర (ములు) 7-32
 వాక్యార్థము 1-26; 4-19, 48, 48,
 109
 వాగడము (వికటన్యతమునకు సామంత
 రము) 7-57
 వాగ్మి 8-29
 వాగ్గేయకారులు 8-29
 వాచికము 1-29, 35
 వాజవాద్యము 7-177
 వాదకులు 7-32, 105, 108, 118, 150
 వాద-పాటములు 7-169

వాద్యము 1-60, 62, 63; 3-199;
6-133, 140, 156, 168; 7-14,
17, 33, 36, 80, 82, 95, 98,
108, 114, 126, 133, 136, 147,
150, 157; 8-10, 56, 71

వాద్యకవులు 7-180

వాద్యతాలప్రమాణము 8-70

వాద్యతాళయంతము 6-167

వాద్యపద్ధతి 7-21

వాద్యపాటాక్షరములు 6-166

వాద్యప్రబంధములు 7-166, 173

వాద్యబృందము 7-181, 187

వాద్యశ్రుతి 7-166, 174

వాద్యాక్షరములు 6-150, 7-33

వికటము (నృత్తము) 7-57, 67

వికటము (ప్రేరణాంగము) 7-43

వికటాంగము 7-63

విక్రాంతము (కరణము) 4-241

వికోశ (శిత)ము (దృష్టి) 2-34, 66, 82

విచ్యవము (చారి) 3-9, 29, 4-159

విచిత్రము (వాద్యపద్ధతి) 7-21

విచిత్రము (ఆకాశగమండలము) 3-141,
147, 181, 200

విచిత్ర (ఫలదలము) 4-204

విచిత్రలోహడి (ఉత్పత్తికరణము) 5-44

విచ్యుతి 3-29

విచ్యుతోద్వృత్తము (దేశిపాటము)
6-15, 33

వితర్కము 4-115

వితర్కము (వ్యభి. దృష్టి) 2-33, 64,
79

విశలము (దేశిలాస్యాంగము) 6-117,
158

విశాడితము (పుటకర్మ) 2-98, 99,
100, 104

వి (త్రి) తాడితము (దేశిపాటము) 6-23

విద్ధము (ఆకాశచారి) 6-61, 97

విధుతము (శిరోలక్షణము) 2-3, 8

విద్యుద్భ్రమరి 5-82, 95, 105

విద్యుద్భ్రాంతము (అంగహారము) 6-340
347; 4-253, 281

విద్యుద్భ్రాంతము (కరణము) 4-10,
116, 250, 306

విద్యుద్భ్రాంతము (ఆకాశచారి) 3-12,
59, 69; 4-92, 116; 5-95; 6-61
89

వినివర్తనము (స్త్రీలస్థానము) 3-121,
138

వినివృత్తము (కరణము) 4-10, 124

విప్రలంభము 3-111; 6-159

విప్లవము (వ్యభి. దృష్టి) 2-34, 69, 72,
81

విభ్రమము 2-24

విభ్రాంతము (వ్యభి. దృష్టి) 2-33, 63,
80

విలంబమధ్యద్రుతము (గతి) 6-177

విలంబాది (గతి) 6-175

విలంబాంతము (గతి) 6-175

విలంబితము (గతిలక్షణము) 6-170, 173

విలంబితద్రుతము 6-174

విలంబితమధ్యము (గతి) 6-176

వివర్తనము (దేశిలాస్యాంగము) 6-116,
150

వివర్తనము (తారాకర్మ) 2-87, 90

వివర్తితము (కరణము) 4-16, 206;
6-311

వివర్తితము (సుప్తస్థానము) 3-113, 117
290

వివర్తితము (పుటకశ్మ) 2-98, 100, 101

వివర్ణత (సాత్త్వికలక్షణము) 1-49

విశిష్టము (భూచారి) 6-87, 60

విషణ్ణము (వ్యభి. దృష్టి) 2-32

విషమతాండవము 7-63

విషమనూచి (స్థానము) 6-79;

విషమనూచి (దేశిస్థానము) 5-15, 37, 79

విషాదిని (దృష్టి) 2-54, 77

విష్కంభము (అంగహారము) 4-254, 294;
6-339

విష్కంభము (కరణము) 4-8, 91

విష్కంభశాపసృతము (అంగహారము)
4-255; 6-321, 338

విష్టుకాంతము (కరణము) 4-13, 166,
306

విస్మయము (స్థాయి) 2-48

విస్మితము (దృష్టి) 2-48

విహసి (దేశిలాస్యాంగము) 6-117, 154

విహృతము (అకాశగమండలము) 3-141
147, 174

విక్షిప్తాక్షిప్తము (కరణము) 4-12, 153

విక్షేపము 1-51

విక్షేపము (అకాశచారి) 6-62, 102

వీరము (రసము) 2-39, 88, 102; 7-99

వీరము (దృష్టిలక్షణము) 2-30, 39

వీరరాద్రములు (భావములు) 3-35

వృత్తి 2-4; 6-174

వృత్తికము (కరణము) 4-16, 129, 131
201, 331

వృత్తికము: (పాదము) 4-173, 183,
184, 194, 210

వృత్తికకుట్టితము (కరణము) 4-17, 211
265, 327

వృత్తికపుచ్చము (పాదము) 4-201

వృత్తికాపసృతము (అంగహారము) 4-255
330, 340

వృత్తికరేచితము (కరణము) 4-14, 182
303, 310

వృషభక్షీడ (డిత)ము (కరణము) 4-1,
18, 226, 312

వృషభాసనము (దేశిస్థానము) 5-12, 13
వేపథు (సాత్త్వికలక్షణము) 1-93

వేష్టనము (పాదము) 6-2; 7

వైశాఖము (స్థానకము) 4-33, 187,
370; 6-92

(పురుషస్థానము) 3-73, 80; 5-93

వైశాఖరేచితము (అంగహారము) 4-253
283, 341

వైశాఖరేచితము (కరణము) 4-15, 185
241, 274, 282; 310, 318; 331

వైష్ణవము (స్థానకము) 4-25, 101,
185, 212; 5-12, 21, 73

(పురుషస్థానము) 3-73, 75, 105

వాంకికుడు (అతోద్యమేశనము) 8-53

వాంకితులు (బ్రుందవిన్యాసము) 8-51

వ్యత్యాసతాడితము: (స్థానము) 6-14, 20

వ్యభిచారి (దృష్టి) 2-74

వ్యభిచారి (భావము) 2-34

వ్యవస్థ 5-103

వ్యాజిముము (పుస్తము, అహార్యము)
1-38, 39

వ్యాయామము 3-99, 100, 102
 వ్యవర్తనము (హస్తము) 4-56, 171
 222
 వ్యవర్తనక్రియ 4-81
 వ్యవర్తనాస్తకరణము 4-104
 వ్యవర్తితము (హస్తము) 4-167, 208
 281
 వ్యవృత్తము (హస్తము) 4-118, 125
 165
 వ్యవృత్తము (కరణము) 4-189, 152,
 225
 వ్యవృత్తి 4-26, 37, 84, 143
 వ్యవృత్తోద్దేశితము 4-148
 వ్యంకోలము (ఉత్పత్తికరణము) 5-46, 78
 వ్యంసితము (కరణము) 4-16, 257,
 267, 276, 290, 311, 322, 345,
 347

స

సకటి (కాతరము) (భౌమచారి) 6-69
 సకంపభృతము (శిరోభేదము) 2-21, 27
 సకంపరివాహితము (శిరోభేదము)
 2-20, 28
 సజీవము (అహార్యము) 1-36, 45
 సత్త్వము (సాత్త్వికలక్షణము) 1-47, 48
 సన్నతము (కరణము) 4-10, 121, 303
 సన్నతములు (పార్యములు) 4-44
 సభాసతి 7-18, 45, 90, 218, 225, 284;
 8-14, 19
 సభాసదులు 7-148, 288
 సవిస్మయము (దృష్టి) 2-31
 సమము (దర్శనప్రకారము) 2-92, 93

సమము (పుటకర్మ) 2-97, 99
 సమము (పాదము) 5-61
 సమము (శిరోభేదము) 2-20, 22
 సమము (సుప్తస్థానము) 3-113, 114;
 సమకర్తరిలోహడి (ఉత్పత్తికరణము)
 5-44, 68
 సమకర్తర్యంఛితము (ఉత్పత్తికరణము)
 5-42, 61
 సమకాలము 4-47
 సమనఖము (కరణము) 2-22, 3-17;
 4-5, 34, 86, 257, 268
 సమనఖము (పాదము) 4-34
 సమనఖము (దేశీభామచారి) 6-57, 68
 సమపాదము (చారి) 3-15, 29, 141
 సమపాదము (దేశీస్థానము) 5-12, 16, 24,
 28, 31, 47, 54, 63, 68, 102; 7-24, 42;
 (పురుషస్థానము) 3-73, 77, 139, 164
 సమపుటము (శృంగారమున) 2-103
 సమవృత్తము (లాస్యాంగము) 1-65
 సమస్థలితము (పాదము) 6-3; 11
 సమస్థితము (పాదము) 4-180; 5-25;
 6-45
 సమస్థితి (పాదము) 3-34, 137; 5-21,
 22, 34; 6-21, 48
 సమహస్తము 7-22, 69; (పాటము)
 7-23; (వాద్యము) 7-59; 8-58
 (సమానము స్పృగ్వాద్యము-సమము)
 8-65
 సముదాయము 7-198
 సముదాయ ప్రబంధము 7-72
 సముద్వృత్తము (తారాకర్మ) 2-34, 87
 సమున్నతము (హస్తము) 4-192

సముఖీనాత్రవిషయము(?) 4-38
 సమోన్వృత్తిము (పాటము) 6-15, 29,
 32, 50
 సమోసరితము (భామమండలము)
 3-146, 165
 సమోసరితమ త్తల్లి (చారి) 3-36; 4-230
 సరిక (పాదము) 6-2, 4
 సర్వతము (కరణము) 4-14, 177, 311
 సల్లాపము 3-76
 సాచి (దర్శనప్రకారము) 2-92
 సాచీకృతము 7-94
 సాత్త్విక భావము 1-26
 సాత్త్వికము (చతుర్విధాభినయము)
 1-19, 48; 7-145
 సాశగము (రాగభేదము) 7-80, 185
 సాశగనూడ 7-88
 సరిపిటి (ఘర్షణభేదము) 7-47, 54
 సరిభరము (ఘర్షణభేదము) 7-47, 51
 సుకలాసము (దేశీలాస్యాంగము) 6-114,
 131; 7-117, 135
 సుప్తస్థానము (లు) 3-113
 సుసంధి (దేశీలాస్యాంగము) 6-118, 165
 సూచ (ఊంగికము) 1-34
 సూచి (చారి) 6-101
 సూచి (పాదము) 3-131, 154, 167,
 170
 సూచి (కరణము) 4-53, 60, 325;
 5-79
 సూచ్యంబము (ఉత్పత్తికరణము) 5-46,
 79
 సూచ్యాంబము (కరణము) 4-290

సూచీవిద్దము (నృత్యాంగము) 1-51, 65,
 90, 115, 151, 216; 8-81
 సూచీవిద్దము (అకాశమండలము) 3-146
 167
 సూచీవిద్దము (పాదము) 3-157;
 (కరణము) 4-59, 270, 296;
 (అంగహారము) 4-253, 284, 339
 సూడ 7-64, 68, 80
 సూత్రధారుడు 3-76, 4-193
 (ధారి) 4-135
 సౌష్ఠవము (కబ్బి) 7-176
 (స్థానము) 6-119
 సౌష్ఠవము 2-75; 3-77, 99, 100;
 5-19, 6-123, 126, 137, 138,
 169, 187
 సంకీర్ణము (గతులు) 6-171
 సంగీతము 7-164, 174, 230
 సంగీతమేళనము 7-167
 సంగీతవర్ణము 6-140
 సంగీతావసరములు 7-226
 సంఘటితము (దేశీభామచారి) 6-59, 79
 సంఘాతకము 4-246
 సంచారి (భావములు) 2-74
 సంచారితము (భూచారి) 6-60, 86
 సందంశము (హస్తము) 7-24
 సంధానము (ధనుఃకరణము) 3-106
 సంధి 4-154
 సంధిముము (పుస్తము-అహార్యము) 1-38
 39
 సంప్రదాయము 7-193
 సంప్రవేశనము 2-84
 సంభోగము 6-151

సంక్రమము 3-135
 సంభ్రాంతము (అంగహారము) 4-254, 301, 343, 357
 సంభ్రాంతము (కరణము) 4-14, 172, 263
 సంహత (స్థానము) 5-12, 24; 6-65, 81
 సాంగము 7-25
 సింహవిక్రీడితము (కరణము) 4-16, 198
 సింహోర్వము (కరణము) 4-303
 సింహోర్వి తము (కరణము) 4-14, 175
 సైంధవము (లాస్యాంగము) 1-58, 66
 సైంధవి (భాష) 1-66
 ష్టలాపాదము (చారి-మత్తలికి నామాంతరము) 3-39
 ష్టితము (కరణము) 4-6, 53, 95, 311
 స్థానము 3-70, 72; 3-164; 4-257; 7-189
 స్థానము (లు) 3-71, 4-2, 101, 185, 202, 370; 6-64, 219; 7-11, 159
 స్థానస (దేశీలాస్యాంగము) 6-114, 122
 స్థాయము (తాయము) 7-185, 190
 స్థాయి (భావము) 2-43, 74
 స్థాయులు 2-74
 స్థితపాఠ్యము (లాస్యాంగము) 1-58, 61
 స్థితావర్తనము (భూచారి) 3-8, 19, 165; 4-76, 120.
 స్థితి 3-135
 స్థిరహస్తము (అంగహారము) 4-252, 259; 260, 342
 స్నిగ్ధము (వాచ్యము) 8-65
 (వృష్టి) 2-31, 43

స్ఫురిక (పాదము) 6-2, 5
 (భూచారి) 6-59
 స్ఫురితము (పుటకరృ) 2-98, 100, 103
 స్ఫురితము (స్ఫురిక) (భూచారి) 6-77
 స్వస్తికము (స్థానకము) 5-12, 18; 6-72
 (ఊరు) 3-25, 26, 33, 52;
 (జంఘ) 3-18; 4-62, 97, 218; 5-90, 6-73
 (కరణము) 4-6, 57, 187, 188, 259, 265, 304, 322
 (హస్తము) 4-61, 63, 73, 83, 99, 108, 122, 159, 168, 179;
 (పాదము) 3-35, 36; 4-62, 63, 71, 78, 79, 80 4-123, 178, 183, 191, 308; 5-48, 61 5-67, 83; 6-2, 4, 21, 36, 41, 45, 6-95; 97, 185
 స్వస్తికాకారము 6-80
 స్వస్తికోద్వృత్తము (దేశీపాటము) 6-15, 30
 స్వస్తికతాడితము (దేశీపాటము) 6-14, 22
 స్వస్తికపూర్వకము (లు) (గతులు) 6-185
 స్వస్తికరేచితము (కరణము) 4-169, 302, 310, 332
 స్వస్తికరేచితము (అంగహారము) 4-12, 255, 331, 340, 344
 స్వస్తికవిచ్యుతము (పాటము) 6-15, 36
 స్కంధము 3-82
 స్కంధాంచితము (దేశీఉత్పత్తికరణము) 5-40
 స్కంధాంతాంచితము (ఉత్పత్తికరణము) 5-52

స్తంభము(సాత్త్వికలక్షణము) 1-48
 స్తంభక్రీడనకము(భూచారి) 6-80, 88
 స్పందము 1-5

స్పందితము(పాదము) 2-148, 149, 150,
 152, 155, 156, 158, 161, 162,
 178, 182

స్పందితము(భూచారి) 3-8, 22; 4-175
 స్పందిత (చారి) 3-1

శ

శకటాస్యము (పాదము) 3-143, 149
 151, 152, 155, 158, 160, 161,
 162, 163, 168

శకటాస్యము (చారి) 3-9, 27; 4-5, 39
 శకటాస్యము (కరణము) 4-40, 41,
 295

శకటాస్యము (భౌమమండలము) 3-163,
 145

శరీరాంగములు 3-72

శాఖ (ఆంగికము) 1-28, 30, 31, 32,
 33

శారీరము (ఆంగికము) 1-30

శిఖరము 8-81

శిరోశ్రమరి 5-82, 98, 99, 104

శివప్రియము (నృత్తము) 7-113

శుకతుండము (హస్తము) 4-86, 127,
 232

శుద్ధము (వాద్యపద్ధతి) 7-31

శుద్ధము (రాగభేదము) 7-58, 185

శుద్ధము (గతులు) 6-171

శుద్ధము (సూడ) 7-80, 81

శుద్ధలక్షణము (నర్తకి) 7-156

శుష్క (వాద్యము) 7-28, 30, 59;
 8-64

శూన్యము 7-89

శూన్య (దృష్టి) 2-32, 51, 75

శృంగారము 1-8; 2-35, 39, 90, 103
 6-160; 7-99

శృంగారి 7-230

శృంఖల (బృందము) 7-88

శృంఖలిక (బంధము) 7-185

శైవము (దేశీస్థానకము) 5-12, 22

శోకము (స్థాయి) 2-38, 2-46

శంకిత (ము) (దృష్టి) 2-32, 56, 71

శంఖము 7-28

శాంఖకులు (బృందవిన్యాసము) 8-49

శ్రాంత(ము) (సంచారదృష్టి) 2-32, 58

శ్రీగదితము 1-52

శ్రుతి 7-180

శిష్టము (లాస్యాంగము) 1-67

ష

షడశ్రము (దేశీపాటము) 6-17, 57

షోడశగానములు (మాసములు-శుష్క-
 వాద్యము) 8-80

హ

హరిణిత్రాసితము (భూచారి) 6-59, 80

హరిణిప్లవము (కరణము) 4-1, 15, 186

హరిణిప్లవము (చారి) 4-121, 186;
 6-62, 103

హస్తము 3-63, 64, 65, 66; 129

హస్తతాలము (7-127)

హస్తశ్రమరి 5-82, 100, 104

హస్తరేచకము 4-360, 365

హస్తాద్యభినయము 3-134
 హాస్యము 2-89; 7-50
 హాస్యము (శిరోవినియోగము) 2-29
 హాస్యము (దృష్టిలక్షణము) 2-30
 హాస్య (దృష్టి) 2-36
 హాస్య (స్థాయి) 2-44
 హుడుక్క (శుష్క-వాచ్యము) 7-77,
 130, 206, 209, 8-56, 58, 62
 (బృందవిద్యానము) 8-49
 హృష్యము (దృష్టి) 2-31, 44
 హేల 6-138

హచాడుక్క-కులు 7-198, 202, 204
 హంసపక్షము (హస్తము) 4-53, 95,
 139, 178, 183, 194, 220, 360
 హంసరుత్తము (అకాశికదేశిచారీ) 6-108
 హిందోలగీతము 7-100

క్ష

క్షేత్రము 6-123
 క్షేత్రాంచితము (ఉల్లృప్తికరణము) 5-40
 51
 క్షేప్యము (అహార్యము) 1-43

ప ర్యా య నా మ సూ చి

నామాంతరము		అధ్యాయ - శ్లో
అగ్రభ	అడ్డతము	(భూచారి) 3-34
అపసర్పణము	మత్తల్లి	(భూచారి) 3-39
అలపద్మము	అలపల్లవము	(అసంయుతహస్తము) 2-167
ఉరోంచితము	లంకాదాహోంచితము	(దేశీఉత్పత్తికరణము) 5-55
ఉరోవర్తనిక	ఉరోవమండలము (లు)	(నృత్తహస్తము) 2-357
కక్షవర్తనిక	పార్శ్వమండలము (లు)	(నృత్తహస్తము) 2-355
కపాలచూర్ణము	కపాలస్పర్శము	(దేశీఉత్పత్తికరణము) 5-77
క్రాంతము	యోగకృతము	(ఉపవిష్టస్థానము) 3-110
ఖడ్గవర్తనిక	ముష్టికస్వస్తికము	(నృత్తహస్తము) 2-364
ఖండేచింత (?)	ఆక్షిప్తము	(ఆకాశచారి) 3-58
చక్రవర్తనిక	ఊర్ధ్వమండలము	(నృత్తహస్తము) 2-354
తాలవృంతము	ఉద్యుత్తము	(నృత్తహస్తము) 2-330
నతవృష్టము	వ్యంకోలము	(దేశీశ్రమరి) 5-78
పద్మవర్తనిక	నలినీపద్మకోశము	(నృత్తహస్తము) 2-367
పార్ష్ణిచండఘాతము	పార్శ్వక్రాంతము	(ఆకాశికచారి) 3-44
మత్తపాదము	సమోసరితమత్తల్లి	(భూచారి) 3-37
మదాలసము	చింతాకృతము	(ఉపవిష్టస్థానము) 3-111
ముసలఘాటిక	జనితము	(భూచారి) 3-21
లలాట (క) ము	త్రివశాకభేదము	(అసంయుతహస్తము) 2-346
వాగడనృత్తము	వికటనృత్తము	(దేశీనృత్తము) 6-57
వాతవర్తనిక	అలపద్మోల్పణము	(నృత్తహస్తము) 2-369
విశేషవలనము	అపక్రాంతము	(ఆకాశచారి) 3-48
సకటి	కాతరము	(దేశీభూచారి) 6-58, 69
స్థలత్పాదము	మత్తల్లి	(భూచారి) 3-39

ముఖ్యమైన సవరింపులు

పీఠిక

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
౪	౧౨	స్మృత్యమున	స్మృత్యమున
౫	౩౨	స్మృత్యైకదేశ	స్మృత్యైకదేశ
౧౪	౫	దొలవిచగతనగా	దొంగతనముగా
౧౪	౮	యవలనజనంగ	అనువలనజనంగ
౧౪	౨౦	జీవనములు	జీవములు
౨౦	౧	పిండిబధం	పిండిబంధ
౨౦	౨౧	విధిచాద్య	వివిధచాద్య
౨౧	౨౨	మొనయుచుచిత్తోల్లాస	మొనయుచిత్తోల్లాస
౨౨	౨౫	జన్మటవిడుచుచు	జన్మటలిడుచు
౨౪	౨౧	జ్ఞాతుడట	జ్ఞాతుడు
౨౪	౨౮	గాయమి	గాయమామి
౨౭	౮	కీకరవాణి	కీకరవాణి
౨౭	౧౩	పడితోచన	పడితోచన
౪౩	౨౨	బహుసర్థాననర్థిప్రజాయ	బహుసర్థాననర్థిప్రజాయ
౫౧	౨	నికటోరపు	నికటోరపు
౫౫	౧౭	మృగంశబెల్పు..... మేరుధన్విన	మృగంశబెల్పు..... మేరుధన్వి

స్మృత్యరత్నావళి

9	15	శాస్త్రమును రంగ	శాస్త్రమునురంగ
12	20	నచతుర్విధః	నచతుర్విధః
88	8	లేనిది, మీదికి	లేనిది, ఎఱ్ఱబడినది, మీదికి
88	9		కనుపాపలును
88	7	క్రమాత్	క్రమాత్

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
40	1	జామాంచితాంచిత	జామాంతాంచిత
44	9	సమతారాంచ	సమతారంచ
46	7	మిర్ద్య	మిర్ద్యా
48	18	సాకృష్టమా	సాకృష్టమా
52	15	దంతోష్ట	దంతోష్ట
52	16	దుష్టంచ	దష్టంచ
54	9	హనుర్వక్త్రా	హనుర్వక్త్రా
56		(16-18 పంక్తులలోని సూచక క్రింది సూచిక యందును అట్లే)	సంఖ్యలు 2, 3 గా ఉండదగును.
58	8	ప్రసన్నాభ్యో	ప్రసాన్నాభ్యో
58	15	సాభావికః	స్వాభావికః
61	4	విష్ట	విష్ట
62	1	వర్ధరేచి	వర్ధరేచి
62	8	అలపల్లవ	అలపల్లవ
66	6	కటి	కటి
67	8	ప్రవేళ్య	ప్రవేళ్య
72	13	నృత్యహస్త	నృత్యహస్త
76	20	భ్రమరస్యోభి	భ్రమరస్యోభి
82	21	వక్ష	వక్ష
84	16	భార	భారే
92	9	ఇత్యాశ్యపరోపంచై ర	ఇత్యాశయ పరోపంచై ర
94	7	భవేదాం...మనాత్	భవేదాం...మనాత్
94	12	మధ్యాధి	మధ్యాధి
94	13	బహూనాం	బాహూనాం
94	14	సంభవంతు	సంభవంతి
96	16	వర్తయా	వర్తనయా
110	18	బిభ్రాణ	బిభ్రాణ
110	17	పృషే	పృషే
112	10	వివర్తితాపస్యతే	వివర్తాపస్యతే
118	6	కరోక్త	కరోక్తం
124	9	ఉత్తిష్టో	ఉత్తిష్టో
125	2	తీసికొనుట	విప్పుట
128	15	భామి	భామి

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
129	16	చేరికాగా	చేరికగా
134	15	వచేం	వచే
"	22	ఊరూద్రపుత్ర	ఊరూద్రుత్ర
136	1	అకళికా	అకాలిక
188	9	కస్యేన	కస్యేవ
"	12	పూర్వికాం	పూర్వికాం
"	18	త్రితాలంతర	త్రితాలాంతర
140	8	కుంచిత	కుంచితం
144	17	సార్థ	సార్థ
158	7	అంచిత	అంచితం
160	13	హ్యూర్వా	హ్యూర్వా
164	10	గతైః	గతైః
"	14	గతింతతిః	గతింతతః
166	10	చాపగతిం	చాపగతిం
172	5	భమరీ	భమరీ
176	3	ప్రమి	ప్రమిం
180	7	కస్యతే	కస్యతే
192	17	చారీ	చారీం
194	23	అన్వయింపనిది	అన్వయింపనిది
196	12	దండరేచితః	దండరేచితమ్
200	13	హస్తా	హస్తా
206	1	వృచ్చికం	వృచ్చికం
"	7	తద్దైః	తద్దైః
208	5	న్నాక్ష	న్నాక్షిప్త
"	7	42	57
"	10	48	53
"	19	క్షిప్తాం	క్షిప్తాం
209	6	52	57
"	8	48	58
"	13	145	144
211	8	నిశుంభిత	నిశుంభితము

పుట	పంక్తి	ఉత్పాదము	ఉండవలసినది
212	7	వేదవేదమ్	వేదవేదమ్
"	18	మౌగతః	మౌపాగతః
"	17	వశః	వశః
"	18	త్యోఽపి	త్యోఽపి
"	20	ః	ః
"	21	కృత్యా	కృత్యా
214	8	20	20
"	7	కరకషట్క	కరకషట్క
"	10	శ్రీకృష్ణాభి	శ్రీకృష్ణాభి
215	17	గావవచ్చు	గావవచ్చు
217	7	మత్తల్లి	మత్తల్లి
219	18	అంచితమై	అంచితముగా
220	6	యాత్రాంఘ్రి	యాత్రాంఘ్రి
"	17	కుర్యా	కుర్యా
222	7	స్థానకం	స్థానకం
224	15	92	97
225	9	వియోగము...97	వియోగము...96
"	14	92	97
230	16	లక్షణ	లక్షణ
234	4	హారా	హారా
235	8	త్ర్యక్ష	త్ర్యక్ష
240	18	వర్షస్థి	వర్షస్థి
"	19	నత్తస్యా	నత్తస్యా
244	11	హస్తమ్	హస్తమ్
"	28	మంటలా	మండలా
"	25	యయాఙ్	యయాఙ్
246	9	వృష	వృషభ
252	2	రోఽయ	రోఽయ
"	14	తాభిదా	తాభిదా
255	19	పూర్వంగ	పూర్వరంగ
258	4	దధాఽప	తథాప

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
262	4	వేషభూ	వేషవిభూ
264	14	స్వభావస్థి	స్వభావావస్థి
"	19	పాదో	పాదా
"	22	సౌష్ఠవం	సౌష్ఠవం
275	18	దానిలో ప్రక్క	దాని లో ప్రక్క
270	16	మేవంచాచతు	మేవం చతు
275	10	కణరము	కరణము
280	8	విద్యుచ్ఛక్ర	విద్యుచ్చక్ర
"	28	స్థిచో	స్థిచో
300	11	పురః	పురతః
"	19	పార్శ్వ	పార్శ్వం
304	1	చారః	చార్యః
312	6	షోడశః	షోడశ
314	13	(స్వతాగ్రోఽఘ్రిః)	(స్వతాగ్రోఽఘ్రిః?)
"	28	ప్రశ్రిత	ప్రశ్రితః
318	9	లక్షనా	లక్షణా
319	10	ఉరోంగణ	ఉరోంగ
320	4	యదంతే	యదాంతే
324	16	వరనాం	వర్తనా
326	2	స్తచా.	స్తచా.
"	4	గీతా	గీత
330	19	ప్రకీర్తికమ్	పరికీర్తికమ్
333	18	మంతిక	మంతిక
"	22	క్రియాభ్యా	క్రియాభ్యా
344	14	నానాలప్తి	నానాలప్తి
343	8	స్యాచ్చేత్	స్యాచ్చేత్
"	18	అథః	అథ
350	14	చండనం	చండనం
"	28	కృప్తి	కృప్తి
356	4	మహా	మాహా
"	16	రంగైః	రంగైః

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
359	7	యానవాసవ	యానవాసవ
360	2	వాద్యతే	వాద్యతే
"	7	ఫణిన	ఫణినః
"	20	సాల్యాంగైః	సాల్యాంగైః
364	14	యాంచితైః	యాంచితైః
365	3	వారివలె	వారివలె
374	4	దర్శయితుం	దర్శయితుం
378	5	కథితాః	కథితా
380	21	శ్రేణువాగా	శ్రేణువాగా
381	17	పటహము	పటహము
382	11	బృందం	బృందం
388	18	త్రితయ	త్రితయ
"	19	సభాసదమ్	సభాసదామ్
392	1	శుద్ధాం	శుద్ధాం
"	5	శ్రవహర్షో	శ్రవహర్షో
396	6	రంగతైః	రంగరతైః
"	12	శ్రీపాతః	శ్రీపాతః
399	17	రాకుండుటకై	రాకుండుటకై (?)
400	15	(జా ?)	(జ్ఞా ?)
401	11	ప్రోడలయిన	ప్రోడలయినవారు
402	9	సర్వం	సర్వం
"	9	వాయిదత్యా	వాయిదత్యా
406	9	త్వతీయో	త్వతీయా